

પુરાણે તેના એક દીકરાએ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી બાપની આંખ આગ-
ળે પોતાના ભાઈએને મરાવી નાખ્યા ને બાપ પણ પાંચ દહાડા કેદમાં
રહી મરણ પામ્યો (૬૨૮). પછી ચાર વર્ષમાં આઠ જણે રાજ કહેવડાવ્યું;
ને યજ્ઞેન્દ્રે રાજ જે ૬૩૨ માં ગાદીનચીન થયેલા તે પણ રાજ્યમાં સુલેહ
આણી રાજ્યો નહીં, ને તે નવાજ મુસલમાન થયેલા અરબોની સામાં લડતાં
કામ્યો નહીં ને નોડા—નાવંદની લડાઈએ ઈરાની જરતોસ્ત્રી રાજનો સાડી
ચારસો વર્ષે અંત આણ્યો, (૬૪૧). (પછી યજ્ઞેન્દ્રે ૧૦ વર્ષ નાસભાગ
કરતાં એક લોટ દળનાર જેના આસરામાં—ધરમાં રહ્યો હતો તેનેજ હાથે
કપાઈ મૂક્યો હતો).

આરબરાજ.

જે લોક—આરબો* કોઈથી જીતાયા નહોતા—જેએને તાપે કરવાને
ઈરાની, શ્રોક ને રોમન એએ મિત્રા મિત્રા હતા તેએની ખરેશ નામની
જાંચી જાતિમાં પણ ગરીબ ધેર મહમ્મદ જન્મ્યો (મક્કામાં ૬^મ સં.
૫૭૦); તેને તેના સગાએ ઉછેર્યો ને એક વેપારી બાપને ત્યાં ગુમાસ્તો રાખ્યો;
તે દેરાવર કરી આણ્યો, શેઠાણી સાથે પરણ્યો ને સંસારી થઈ રહ્યો,— પણ
તે બપ્પ કાતિમાન, સુંદર વાચાળ ને વાંચવા લખવાની જાણ નહોતી પણ
વિચક્ષણ તથા વિચારવાન હતો, ને તેણે પોતાને ઝેંધીએય ફરેસ્તાની
મારફતે મળેલા ધર્મનો બોધ પ્રથમ પોતાનાં કુટુંબને કીધો (૬૦૯); ૬૨૨
માં મદીને જઈ કેટલાક જણને મુસલમાન કીધો; પછી ચોડીક ફોજ
સાથે મક્કા ઉપર ચઢાઈ કરી તે શહેર લીધું ને મુખ્ય દેવળમાની મૂર્તિ-
એના નારા કરી મુસલમાની ધર્મની સ્થાપના કીધી; અને બ્યારે તે ૬૩
વર્ષની જામરે (૬૩૨) મરણ પામ્યો ત્યારે અનેક જાતના ને અનેક ધર્મ
મતને પાળનારા આરબો પેગંબર મહમ્મદના ધર્મરાજની સવા માનતા
થઈ, અહીંનું પ્રજાને ને તહીંનું વચન બાવથી માનેલું મુખ્ય ભાગવવાને
જીતંહિત થયા હતા.

* એએહામને હાગચી થયેલા દીકરા ઇસ્માએલ એણે ઇજીપ્તીઅન
છોકરી સાથે શાદી કરી જે વંશ વિસ્તાર કીધો તે આગળ કુળ કહેવાયાં; આર-
બને સારાસેન પણ કહેછે; એક ગ્રંથકાર અટકળ કહેછે કે આરબો એએહામની
ઐ સારાહી થયેલા દીકરાના વંશજો છે એમ જણાવવાને માટે હશે,

મહામદનો બોધ આપે છે - મનુષ્યે જગત્કર્તા એક ઈશ્વરને મા-
નવો; તેનું તત્ત્વ અવિભાજ્ય છે ને તેનાં અંશી સ્વરૂપો નથી; તે નિત્ય,
સર્વ સક્રિયમાન ને પરમ ઉદાર છે; તેના નિયમો એવા છે કે જેથી મનુષ્ય
માત્રને સુખ થાય છે. 'દહાડામાં પાંચવાર તેની ખંદગી કરવી, તેની સખા-
વતને શ્રીએ તેવી ક્રિયાએ તેને માન આપવું, એક કુટુંબના સૌ છે એમ
જાણી સૌ' માણસના ઉપર પ્રીતિ રાખવી, ગરીબને મદદ કરવી, દુઃખીની
સંભાળ લેવી, કનિષ્ઠ પ્રાણીઓ ઉપર પણ દયા રાખવી, દારૂથી દૂર રહેવું,
માતથી નિંદર રહેવું, અંશિક દરેક જાણે માનવી. ખંદગી, ઉપવાસ ને
સખાવત એ ત્રણ અને સૂતત, નહાવું ને મકાની જગ્યા એ ત્રણ અને
મુઝ્યલાનું પાણું ઉઠવું, ક્યામતનો દહાડો, ને પ્રજુની ઇચ્છા—તેનો ઇગવ-
તગદીર એ ત્રણ મુસલમાન ધર્મના મુખ્ય વિષય છે. જે દોષ પેગંબર
મહામદનાં વચન ઉપર વિસ્વાસ રાખી તેના બોધ પ્રમાણે ચાલશે તેને
આ દુનિયામાં સુખ મળશે ને અહીં ન મળું કે ન બોગવાયું તો પેલી
દુનિયામાં તે હંમેશાનું સુખ બોગવશેજ. ક્યામતને દહાડે એક લાંબો પણ
સાંકડો પૂલ એર્જાગતાં નદારાં માણસ સાત નરકમાંનાં જેહામાં પડશે, ને
સારાંને ફરેસ્તાઓ બ્રાહ્મી રાખી સાતમાં સ્વર્ગમાં ઘેઈ જઈ પ્રજુનાં આરામ
થાસે બેસાડશે અને ત્યાં તે મનમાન્યાં સુખ બોગવશે. પ્રજુએ માણ-
સને તૈઆર કરવાને એએહામ, મૂસા, ખ્રિસ્ત એઓને મોકલ્યા હતા ને
તેઓ માન આપવાને યોગ્ય છે પણ પૂર્ણબોધિત કરવાનું કામ મહામદ-
નેજ મોટે રાખ્યું હતું.

મહામદ પછી તેનું સ્થાપેલું ધર્મશાસ્ત્ર ચલાવનારા તે અલીફ કેહેવાયા.
આરબસ્તાને તો મુસલમાન ધર્મશાસ્ત્રની સત્તા મહામદની કારકીર્દીમાંજ
માની હતી ને પછી ૧૦૦ વર્ષની અંદર ઉત્તર તથા પૂર્વમાં સીરીઆ, આર-
મીનીઆ, ઈરાન, આરમ તથા તેને લગતો જાસરદીસની આર્મીગમનો
પ્રદેશ, મોખારા, સિક્ર નદીને લગતો પ્રદેશ તથા હિંદુસ્તાનમાં બિધનો
પ્રદેશ અને પશ્ચિમમાં, ઈજિપ્ટ તથા ઉત્તર અફ્રિકા (મોરોક્કો કાજમાં
જેહા પ્રદેશમાં રોમનું રાજ્ય હતું તેટલો સપજો) અને સ્પેનનો ઘણો
ખરો ભાગ—એ સૌ આરબશાસ્ત્રમાં ગણાતાં થયાં હતાં; ને તે પ્રદેશોના
સાકનો મોટો ભાગ મુસલમાન ધર્મ પાળતો થયો હતો. પાંચમો અલીફ
મોઆવીઆ એણે ડમાસ્કસને રાજધાની કીધી હતી (૬૬૧) ને તેના
વંશજો ૭૫૦ સુધી અલીફ હતા; પછી આબાસ વંશનો ખીજો અલીફ
અમમ-સર એણે બગદાદને રાજધાની કીધી (૭૬૨); ને તેના વખતથી તે

હરન અથ રશીદના વખત સુધી આરબશબ્દની પૂરેપૂરી જાહેજલાલી હતી (૭૫૪-૮૦૮). એવાં પણ વખત હતા કે આરબીએ અલેક્ઝાન્ડ્રિયાના મોટા પુસ્તકસંગ્રહ ખાજી નાખ્યા હતા ને આવાં પણ વખત હતા કે તેઓ વૈદક રસાયન ને ઔષધિમાં નામાંકિત હતા; જૂમિતિ, ખીજગણિત, શિલ્પ યંત્રવિદ્યા જાણના, કવિતા વાર્તા ગાયન એતો તેઓનું સુંદર હર્વજ, અને શ્રોક બાષા બહુને તેમહેની દાલત આરબીએ પોતાનામાં આણી હતી— (આરિસ્ટોટલનાં પુસ્તકોથી તેઓએ જૂરોપના વિદ્વાનોને જાણીતા કીધાછે); નિરાળો, મહેસા હવેલીઓ, રામ ઉતનાં કારખાનાં, વાડીઓ એ કામ કામ હતાં ને જૂઠની દાલતે ખગદાદ, ઈસ્ફહાન, ડ્યુક્ક, ડમાસ્કસ ને કોર-ડાવા (સ્પેનમાં) એ શહેર ઝળાંઝળાં કરી રહ્યાં હતા.*

* ૬૦ સ. ૬૩૨ થી તે ૮૦૮ સુધી મુસલમાનોની અંતરસ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી: અબુબેકરે કુરાન વિધેયના છૂટા છૂટા ભાગ કહીં કહીં પડેલા તે સધળાનો સંગ્રહ કરાવ્યો હતો; ને મોસ્લીલામાં ને પેગંબરનું જ્ઞેષ્ઠ નવો ધર્મ ઉભો કરવાને તજખીજ કરતો હતો તેને ને તેના સાથીઓને અલીફની ફાત્તે મારી પાડ્યા હતા. આમરનું એક ગુલામે ખૂન કીધું હતું ને આયમનને ઈજીપ્ટની ફાત્તેનાં માણસોએ તેના મહેલમાંજ મારી નાખ્યો હતો ને તેના લોહીના છાંટા તેની પાસે પડેલા કુરાનને લાગ્યા હતા. આયમન પછી અલીની આણ ફરી પણ તેની દુશ્મન અયેરા (મહમદની વિધવા) એણે આરબસ્તાનમાં બલયો કરાવ્યો, સીરીઆના નવાખ મોઝાવીઆએ પોતાના પ્રાંતના ખંડખોરોની સરદારી કરી અને ઈજીપ્ટની ફાત્તે તો સામી હતીજ; અલીએ અયેરાના મળતીઆએને લડાઈ આપી હરાવ્યા પણ મોઝાવીઆ ને ઈજીપ્ટનો નવાખ અમર એ એએ સંપે રહી અલીને લડાઈએ આપી; લડાઈએ ચાલતી હતી તેવામાં કેટલાક જણે વિચાર્યું કે મુસલમાન ધર્મરાજ્યની અવસ્થા થાયછે માટે ત્રણે સરદારોને મારી નાખવા અને ત્રણ જણે (અફેકાએ અફેકને) એકજ દહાડે મારી નાખવાના સોગંદ આધા; એકે જૂલથી અમરને બદલે તેના કાગબારીને મારી નાખ્યો, ખીજએ મોઝાવીઆને જખમ કીધું પણ ત્રીજે ફાત્તે ને અલી મરણ પામ્યો; પછી મોઝાવીઆ અલીફ યયો; એણે અલીના દીકરા હાસેનને સમજતવી દીધા ને એ ગાદી ઊપરથી દાવો ઉઠાવી લેઈ મહેલ તજ મરદીમાં જઈ રહ્યો. મોઝાવીઆએ પોતાના દીકરાને ગારી મળે એવું ઠેરવ્યું ત્યારે ધણાક મુસલમાનના ઉસકેરવાથી હાસેનનો બાઈ હુસ્સેન લડાઈ આપવા નીકળ્યો પણ ફસાઈ પડ્યો—મળતીઆએ ખસી ગયા, હુસ્સેન તથા ચોડાક સાથી એએએ મરણીયાં યઈ લડાઈ કીધી, પણ સાથીઓ વિધાઈ પડ્યા ને હુસ્સેન પાણી પીતો હતો તેવામાં તેના મહેડામાં તીર પેદું ને તે પડ્યો; પછી મોઝાવીઆ સ્વસ્થપણે અલીફની ગાદી ભાગવી પોતાના વારસને માટે મૂકી ગયો (૬૭૬), એ ઝગડાએએ પાછળથી મુસલમાન ધર્મમાં એ પંથ ઉભા

હરેનમ્બલરશીદનાં ગરબુ પછી ત્રણ બાર વચ્ચે દંડા આધ્યા ને પછી તેમાંનો એક ખલીફ થયો; તેની પછી મોદ્દાસ્સેમ ગાદીએ બેઠો (૮૩૬) તેણે ૫૦ હજાર તુરકને ચોતાની રાજમાં ને ગ્રેહનની રખેવાળી કરવામાં રાખ્યા; ને પછી ચોટક કાળે તે લડયેલા લોક રાજમાં કર્તાહત્તા થઈ ખડલા. ઉપરા ઉપરી પણ ખલીફ બદલાયા; માંતોના અમલદારએ ખલીફની સત્તામાંથી અસવા માડ્યું; સીરીઆ ને ગ્રેસોપેટેમીઆમાં નવાં રાજસ્થાન થયાં; અને ખલીફનું રાજ ફક્ત બગદાદ સહેરમાં જ રહ્યું. ૪૭૫૪નો અમીર (તુરક) એણે સ્વતંત્ર કહેવડાવ્યું (૮૬૯); ઉત્તર આફ્રિકામાં બે સ્વતંત્ર રાજ્ય થયાં હતાં કે જેને કાલિમાના કુળના મુસલમાનોએ ચોતાને તાબે કરી લીધાં (૯૧૨); આબાસની વીસમી પેઢીએ અલ શધી (૯૩૪-૯૪૦) ખલીફ થયો તેણે જોયું છેલ્લો રાજગાદી બોમબી, પછીના તે માત્ર ધર્મયુદ્ધ રૂપે જ મનાતા-રાજસત્તા તુરકોએ છીનવી લીધી હતી; ઈરાનમાં જો તુરક, અમીર અલ ઉમરાના ખિતાબ સાથે ઈરાનને અમલદાર થયો તેણે ચોતાની ગાદી વંશપરંમપરાની કીધી (૯૪૪).



કાધા કે જે આજ પણ છે; સૂની (આરબ, તુરક) કુરાનની સાથે બીજી કેટલીક શિક્ષા જે પેગંબર વખતે વખતે કેલી સંબળાવેલી, તેને પણ માને છે અને અબુ-બિકર, આમર, આયમન ને અલી એ ચારેને પેગંબરની ગાદીના અરા હકદાર જાણતા માન્યા પછે પણ ધર્મયુરના પવિત્રપણામાં અલીને કનિષ્ઠ ગણેછે; શી-અલ (ઈરાનના) ફક્ત કુરાનને જ માનેછે અને પહેલા ત્રણ ખલીફ વિષે બોલેછે કે તેઓએ ગ્રેવાજબી રીતે કાલીમાના આર્વિદની પાસેથી ગાદી છીનવી લીધો હતો ને તેઓ અબી નેટલા પાક નહોતા; ઈરાનીઓએ અબી હાસસન તુસ્સેન ને તેનાં વંશજને ૬ પેઢી લગી ચોતાના મેદ ધર્મયુર-ઇમામ માન્યાછે. ૬૫૯ થી તે ૮૦૮ લગીમા મુસલમાનોમાં ઘણાક પથ કેટલાક કુરાનનાં અમુક અમુક કથનની વિરુદ્ધ ઉભા થયા હતા. મોઆવીઆના વંશનો છેલ્લો ખલીફ મુસલમાન પ્રજાના કોપથી ૪૭૫૪ નાસી ગયો ને ત્યાં માર્યો ગયો; આબાસે માણ ખલીફના એક સિધાવ બીજાં સો સંબંધીઓને મારી નખાવ્યાં (તે અબુ-હલશ્શેમાંને કોરજોવામાં ખલીફની ગાદી માંડી હતી); આલમ-સર ખલીફની કોરજોવામાં ઘણાક મુસલમાનો ધાતકીપણે માર્યા ગયા હતા.

સલજીક તુરકરાજ.

દરામાં રોકામાં ગિજનીનું યુસલમાની રાજ મંડાઈ હતું ને અગિયારમાંના આરંભમાં સુલતાન મહમૂદ આરાસાનને પોતાનાં રાજ્યમાં જોડાઈ હતું; સલજીક નામના સરદારના નામથી આજખાતા જે તુરક લોક તેમાના એક તોચલ ખેગે મહમૂદના દીકરા મસાઉદને આરાસાનમાંથી કહાડ્યો (૧૦૩૭), ખલીફના તાખાનો સરસ યુલખ પોતાના કુખળમાં લીધો ને પોતાને બગદાદનો સુલતાન કેહેવડાવી ધરપહાનમાં પોતાની ગાદી રાખી; તેના દીકરા અબ્બ અસલાન એણે જીહૂન ને ટૅગ્રિસ એ બેની વચ્ચેમાના યુલખનું રાજ કીધું; ને બેના દીકરા મલેકરાહ જલાલુદીને (૧૦૭૨-૧૦૯૨) સીરીઆ, એશિયામૈનર ને પૂર્વમાં ચીન સુધી એટલા યુલખ પોતાનાં રાજ્યનો કેહેવડાવ્યો; ને તેના પછી તેના ચાર દીકરાએ રાજ્યને વહેંચી લીધું હતું ને તેમાં રૂમ-એકોનીઅમનું રાજ્ય હેલસપોટથી તે સીરીઆની સરહદ સુધી હતું—અહીંના રાજા સુલીમાનની કારકીર્દીમાં ખ્રિસ્તી અને તુરક આરખ-યુસલમાન એ બે વચ્ચે પહેલીવારની લડાઈ આવી હતી; ખ્રિસ્તીએએ એશિયામૈનર ને સીરીઆનાં ધુખ્પ શહેર જીતી લીધાં હતાં (૧૦૯૭), અને ઇજીપ્ટનો ખલીફ (ફતિમાની આલાદ) જેણે તુરકલોકના માહેમહિના ટંકોનો લાભ લઈ પાલેસ્ટૈનમાં પોતાની સત્તા ખેસાડી હતી તેનાં લશ્કરને પણ હરાવી જરસલેમ લીધું હતું (૧૦૯૯). ઇ. સ. ૧૧૧૭ માં સલજીક વંશના છેલ્લા સત્તાધારીની કારકીર્દીમાં તેના સરદાર આતાબેક ઝંધીએ ખ્રિસ્તીએને એલેક્સામાંથી હાંકી કહાડ્યા હતા; પછી તેને આરખ તુરક લોકે રાજ થઇને પોતાનો સર્વોપરિ સત્તાધારી માન્યો હતો.

એ આતાબેક ઝંધીના દીકરા નૌરદીને ટૅગ્રિસથી તે નૈલ સુધીનું રાજ્ય કીધું; તેની કારકીર્દીમાં ઇજીપ્ટના ખલીફ (ફતિમાના કુળના) સાથે લડાઈ આવી યદી હતી ને ત્યાં અલીનો લીલા વાવટો ઉડતો તે ખસેડી નાખી આખાસનો કાળો વાવટો ઉડાડવામાં આવ્યો હતો; નૌરદીનનો માનીતો સરદાર સાલાદીન જેને ઇજીપ્ટનો સુલતાન કરવામાં આવેલો (૧૧૭૧) તેણે ૧૧૮૭ માં) પાલેસ્ટૈન ઉપર ચઢાઈ કરી જરસલેમ લીધું હતું ને તે ઉપરથી ખ્રિસ્તીએ સાથે ત્રીજીવારની લડાઈ આવી હતી ને તેમાં તેણે ચીમડ તથા ફોલિપના લશ્કરે સામાં કુતેહમંદીથી લડી છેત્રીવારે સલાહના કરાર કરાવી લીધા હતા. સાલાદીન પોતાની કુતેહમંદી સ્વતંત્ર સત્તાધારી થયો હતો ને તેનું રાજ દ્રિપોલીથી તે ટૅગ્રિસ સુધી ને આરમીનીઆના પહાડોથી

તે હિન્દી મહાસાગર લગીનું હતું; તેના પછી તેનું રાબ્ય બગદાદના ખલીફ નાસરની કારકીર્દીમાં (૧૧૮૦-૧૨૨૫) તેના કુટુંબના પુરુષોમાં વહેંચાયું હતું- પણ તેમાં ૪૭૭૨ પોતાનું ઉપરીપણું રાખ્યું હતું; ૧૨૫૦ માં ૪૭૭૨ના મામલ્યુક તુરકોએ પોતાનું રાજ કીધું હતું. ૪૦ સં ૧૨૫૮ માં જંધીસ-ખાન મોગલે બગદાદ લીધું; ખલીફ નાસરએમને ગાદી ઉપરથી ઉઠાવી મૂક્યા ને આરબતુરકનાં સંઘર્ષો રાબ્યોમાં પોતાની આણું વર્ષાવી.

આયમન તુરકરાજ.

સલજુક તુરક ઐકોનીઆમાં પોતાની સત્તા રાખી રહ્યા હતા પણ સત્તાધારીએ કમળોર હોવાથી કેટલાંક તુરક કુટુંબોએ એશિયામૈનરના પહાડો તરફ જઈ ત્યાં કેટલાંક નાનાં નાનાં રાબ્યો માડ્યાં હતા; એમાંનો એક ઉસમાન-આયમન જળશ નીકળ્યો ને તેણે પોતાનું મોટું રાબ્ય કીધું (૧૨૬૮). તેના વસાળે શ્રીક રાજ તથા ખીજ ખ્રિસ્તી સમ્રાટ સામાં લડાઈએ કરતા ને નવો પ્રદેશ પોતાના રાબ્યમાં જોડતા. બલ્ગેત ૧ લાને તૈમુરસેન મોગલે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડ્યો હતો (૧૪૦૨) ને પછી યોડા વર્ષ રાબ્ય અસ્તવ્યસ્ત હતું પણ ૧૪૧૩ માં મહમ્મદ ૧ લે મુજતાનની ગાદીએ બેઠો હતો. એની પછી અમરૂથ (૧૪૨૧-૧૪૫૧) મુજતાન હતો ને પછી મહમ્મદ ખીજએ ૧૪૫૩ માં કોન્સ્ટાંટિનોપલ જીતી સર્વ શ્રીકરાજનો અંત આણ્યો હતો. એ ૧૪૮૧ માં મરણ પામ્યો ને બલ્ગેત ખીજો ગાદી ઉપર બેઠો તેવારે ઓસ, રમેનીઆ, વાલેચીઆ, સર્વિયા, બલ્ગેચીઆ, બોસનીઆ, કાર્ફા, આલબેનીઆ ને એશિયામૈનર એટલા પ્રદેશમાં તેની આણું મનાઈ હતી.

જંધીસખાન પછી કુબ્લેખાનની કારકીર્દીમાં મોગલરાજ અતિ વિસ્તારવાળું હતું; તે ૧૨૬૪ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેનું રાબ્ય તુટી ઇરાનનું, અગેતનું, રિયાપાનું ને ચીનનું એ આર રાબ્યમાં વહેંચાયું હતું. ૧૩૭૦ માં તૈમુરસેને અગેતેની ગાદી ઉપર બેઠા પછી ખીજાં તેર રાબ્યો મેળવ્યાં હતા-એથી-આનો મોટો બાગ તેણે જીતી લીધો હતો પણ તેના મરણ પછી રાબ્યોમાં પાછા ફેરફાર થયા હતા.

સ્પેનમાં ફરિનાડ ગ્રાનેડાના મુસલમાન રાબ્યનો અંત આણ્યો હતો.

ગ્રીકરાજ.

રામનો મહારાજ થીઓડોરિયસ ૬૦ સ. ૩૯૫ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો મોટો દીકરો આરકેડિયસ, ઐસ, ઓરિયમૈનર, સીરીઆ, ઇજીપ્ટ ડોરિયા, માસીડોનીઆ-એ પૂર્વ પ્રદેશનો રાજા થયો હતો; વીસી ગોથને રાજ્ય-માંથી ખંડણી મળ્યાં કરતી તે આરકેડિયસે બંધ કીધી ને એ ઉપરથી તે હુંડ ભ્યારે ઐસ પાનોનીઆ ઉપર તૂટી પડ્યાં તે આથેન્સ લગી આપ્યાં ત્યારે રાજાએ, નાણું આપી તથા તેના સરદારને ઇલીરીકમનો પ્રીફેક્ટ બનાવી સંકટ નિવારું હતું; થીઓડોરિયસની કારકીર્દીમાં સુલેહ હતી ને તેના બનેલી મારશીઅને (૪૫૦-૪૫૮) બહાદુરીથી આફ્રિકાની સામાં ટક્કર લીધી હતી ને ધીરતાથી ગભ્યના ધર્મવિયયમાં પણ સ્વસ્થતા રખાવી હતી; (૪૫૩ માં મારશીઅનની રાણી પુલચેરીઆ મરણ પામી તેની સાથે થીઓડોરિયસના વંશની સમાપ્તિ થઈ હતી). લોક, લશ્કર ને રાજસભા એ જોતી પ્રસન્નતાથી નીમાયલો લીધો. રાજા મૂઝ્યા ત્યારે તેનો દીકરો લીધો ખીલે ગાદીએ બેઠો પણ પ્રીટોરીઅન ફાજનો હક ઐસોરીઅન ફાજ છીનવી લેઈ પોતાના સરદાર ક્રીનિને (લીધો પેહેલાના જમાઇને) રાજા કીધો; એ મૂઝ્યા પછી લીધો ખીજની મા પોતાનાથી જુદા પંથના આન-સટાસિયસ સાથે પરણી ને એ ગાદીએ બેઠો (૪૬૧). એણે જુના પંથના ખ્રિસ્તી ઉપર કરડાકી રાખી પણ લોકને માથેથી જુલમી કર ખસેડ્યા, દરજ વેચવાની આલ કહાડી નાખી, માણસ જાનવરની લડાઈના ખેલ બંધ કીધા, હુલ્લડિયા ઐસોરીઅનને રાજ્ય બહાર ડેરપ્યા અને કોન્સ્ટેન્ટિનોપલનાં રક્ષણને માટે યુસેનથી તે પ્રોપોટિસ સૂધી ૫૪ મૈલની દીવાલ બાંધી; પણ ધર્મ સંબંધી અગડા ચાલવાથી રાજધાનીનાં ૧ લાખ માણસોના પ્રાણ ગયા હતા. એ રાજા મરણ પામ્યો ત્યારે આમાનશીઅસ હીજડાએ પોતાના એક આસામીને માટે ફાજનાં માણસોને લાંચ આપ-વને જસટીન નામના સરદારને નાણાંની ખોટી રકમ સોંપી, પણ એણે પોતાનેજ માટે મતો એકઠાં કીધાં ને ગાદી મેળવી-(જસટીન ઐસનો ગામ-ડીઆ હતો, ને તે લીધોની કારકીર્દીમાં રાજાની રખેવાળ ફાજનો સરદાર થયો હતો); જસટીન તદ્દન અબણ હતો પણ તેણે પોતાના બહેલા બત-રીજ જસટિનિયનને સાથે રાખી રૂડી રીતે રાજ ચાલાવ્યું. જસટીન મૂઝ્યા પછી જસટિનિયને ૩૮ વર્ષ રાજ કીધું (૫૨૭-૫૬૫); તેના સરદાર

જેનીસારિયસે ધરાનીઓની સામાં કૃતેહમંદીથી લડાધ્વો ક્રીધી; ઉત્તર
 ઓઝિકા વાંડલપામેથી જીતો લીધું ને સીસીલી ને નેપલ્સ જીતી રામ સૂધી
 ધસારે કરી ઓસ્ટ્રોગોથની રાજધાની ને ગવેના તે લીધું; પછી ગ્રીકની
 દરબારની ખટપટથી તેને પાછો બોલાવી નારસીલ સરદારને ઇટલી મોકલ્યો
 હતો ને એણે ગોથનાં રાજ્યનો પૂરેપૂરો ખંત આણી ઇટલીને ગ્રીક રાજ્યનો
 ખાંત ક્રીધી હતો (૫૫૪); જસ્ટિનિયને રામન રાજ્યધારા વિષયના જુદા
 જુદા પ્રકારના સંગ્રહ કરાવ્યા ને જીવીએક દેવજો બંધાવી આરસપહાણ તથા
 સોનાંથી સજ્જાગાથ્યાં ને રામ ઉપજાવવાનાં કારખાનાંઓ કહડાવ્યાં; તે ધર્મી
 ને ઉદ્યોગી રાજા હતો પણ દરબારની બદફેનીની સામાં થવાની તેનામાં
 શક્તિ નહોતી, તે પોતાની છોલ વોલ રાણીને ને બરસે તોડનાર તથા
 જાલમ કારબારીઓને વશ હતો; તેની કારકીર્દીમાં ગાડીઢાડની સરતના
 ઝગડાઓ ચાલવાથી બચેડા થયા હતા ને તેમાં રાજધાનીનાં ઘણાંક સર-
 કારી મકાન તથા લોકનાં ઘરો બળી ગયાં હતાં; ૫૨૯ તથા ૫૫૭ માં
 ધરતીકંપ થયલા તેથી તેના રાજ્યપ્રદેશમાં કેટલેક ટુકાણે બારે નારા
 થયો હતો; મરઝી આગેલી તેથી રાજધાનીનાં ૪ લાખ માણસ મરી ગયાં
 હતાં ને કેટલાક પ્રાંત ઉત્તર વળ્યા હતા; તેની ૬ લાખ ૪૦ હજાર ફાલ
 હતી તે ૧ લાખ ૪૦ હજાર ઉપર આવી રહી હતી. જસ્ટિન પીળની
 કારકીર્દીમાં નારસિંહ સરદારને જેઆખર કરવામાં આવેલા તેથી પૂર્વ તથા
 પશ્ચિમ પ્રદેશમાં જંગલી ટોળાં વણસાડ કરતાં; તેણે ધરાનીઓની સામાં
 ઘુરક સાથે દાસ્તી કરાર ક્રીધા ને તેથી રામન લોક મધ્ય એશિયામાં વેપાર
 કરવાને શક્તિમંત થયા હતા. ટેનીચીઆસ રાજના સરદારએ ધરાનીઓ
 ઉપર કૃતેહ મેળવી ને પછી તેના જમાઈ મોરીસ રાજએ ધરાનીઓનો જીતો
 જીધેલો મુલખ પાછો ખેલ્યો પણ તેના લશ્કરે તેઓની ફાલને (મેહુરામની
 સરદારી વાળી) એશિયામૈનરમાં ધરેલી આવવી ખટકાવી હતી; ભયારે મેહુ-
 રાને ખુશુરને ગાદી બેપરથી ઉઠાડી મેહુલો ભયારે મોરીસે તેને આસરે
 આપી પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો હતો ને એ આબારના બદલામાં ખુશરએ
 તેનો હારેસા મુલખ તેને પાછો આપ્યો હતો; તેની ફાલે બલવા કરી
 તેને રાજધાનીમાંથી હાજી મૂલ્યો ને ફાલસે રાજગાદી ઝડપી (૬૦૨).
 એણે મોરિસને ૫૬૭થી મંગાવી તેને કુકુંબ સહિત મરાવી નાખ્યો; ૬૨૬
 પ્રાંત બળવા કરવાને તૈઆર થઈ રહ્યો હતો પણ તેટલામાં ફાલસ મરીગયો
 ને અઝિકનો અમલદાર હીરાક્લીઆસ ને તે સમા ઉપર કોન્સ્ટંટિનોપલ
 ખાલી પેહલેસો તેને ગાદી આપવામાં આવી (૬૧૦). ધરાનીઓ ઉપર

ઉપરી ક્રોધે મેળવતા ધર્યા આવતા હતા ને આવર લોક તો મુલખ ઉત્તર વાળતા રાજધાની નજીક આવી ર લાખ ૭૦ હજાર શ્રીક ક્રોધે લઈ ગયા હતા, એ હાલતમાં હિરાક્ષીપસે કોન્સ્ટન્ટિનોપલ ટાળી કારથેજને રાજધાની કરવાની ગોઠવણ કીધી પણ ધર્મધિકારીઓએ તેમ કરવાની ના કહી ને નાણાની મદદ કીધી કે જેથી તેણે ખુરાક સાથે લન્ડનપર પહોં સલાહના કોષ્ટકરાર કીધા—વર્ષે વર્ષે ૧ હજાર ટાલેટ મુનું, ૧ હજાર ટાલેટ રૂપું, રેશમી કપડાં, પોડા ને મુંદર સ્ત્રીઓ આપવાનું કપ્પૂલ કીધું; પછી વળી બાજી કીરી (૧૨૨ થી), ને શ્રીક રાજ્યે સાહસ કરી લડાઈએ ચલાવી ને ઉપરા ઉપરી ક્રોધે કરી પોતાની ને રાજની ગૂમાવેલી આખર પાછી મેળવી; પણ એ લડાઈએથી રાજ્ય ખાલી થઈ ગયું—એ લાખ સીપાઈ કપાઈ પડ્યા હતા, અને ધર્મધિકારીઓનું લીધેલું નાણું પાછું અદા કરવાને ઉત્તર થયલા પ્રાંતના લોક ઉપર નવા કર મૂકવાની જરૂર પડી; ૬૩૨ થી આરબોએ હુમલા કરવા માંડ્યા ને હિરાક્ષીપસે સીરીઆ તથા ઈજિપ્ટ એ બોધાં. પછી તે ધર્મસંબંધી વારંવવાદમાં પડ્યો ને ૬૪૧ માં મરણ પામ્યો.

હિરાક્ષીપસના મંરાના સાત રાજ્યોએ ૭૧૧ સુધી રાજ કીધું તેમાં એક ઝેરથી મુઓ; બીજો પદ્મચુત થયો; ત્રીજો બાઇનું ખૂન કરી રાજ્ય બહાર થયો ને ગુલામને હાથ માર્યો ગયો; ચોથાએ પોતાના મે બાઇને આંધળા કીધા હતા; પાંચમાએ મોજમજાના દસ્તોને કારબારી કરી ધાતકીપણું કરેલું તે રાજ્ય બહાર થયો; છઠ્ઠો પણ; ને સાતમો ગાદીએ બેઠો કે પાંચમો પાછો દાવો કરી બલગેરીઅન લોકની ૧૫ હજાર ફૈજ સાથે આવી ગાદીએ બેઠો ને વેર લેતો થયો—અમીરાને તેઓનાં બારણાં આગળ શિરચ્છેદ કરાવ્યા, કોથળાઓમાં ધલાવ્યા ને તેઓનાં ગળામાં સીસાં રેડાવ્યાં; ત્રાહે ત્રાહે યઈ લશ્કર ને લોક સામાં થયા ને તે રાજ જસદિન નિયત બીજો એક ખૂનીને હાથે માર્યો ગયો. પછી છ વર્ષમાં ૩ ત્રણ રાજ થયા ને પછી લીઓ (એસોરિયન) રાજ થયો (૭૧૭-૭૮૨) તેની કુટુંબીમાં. આરબોએ કોન્સ્ટન્ટિનોપલને રેર અહિયાં પેશવો સપડાવ્યું હતું પણ તે પોતાના લેઆ કોટ વડે ને શ્રીક અખિવડે* બચ્યું હતું. લીઓએ ધર્મ

* નખતેલ, ગંધક ને રાજ એની મેળવણીનો ઘાડો ધૂમાડો યઈ બંધકર અવાજ કરતો ને આડી ધીરાએ જતા પણ સતેજ રહેતો, પાણી લાગવાથી વધારે બડકો કરતો, રેતી કે મુત્તર કે સરકો એથીજ હોતવાતો; વાસણોમાંથી રેડાતો, તાંબાની નળીઓમાંથી ફકાતો વગેરે ઘણીક રીતે વપરાતો; એની જાણ

સંબંધી વાદવવાદ વધાર્યા; (૭૨૧) મુર્તિનો નિષેધ પ્રગટ કીધો; લોકનાં મન દુષ્પવીને પણ દેવજોમાંની મુર્તિયો બાંગી નાખાવી; અને ઠાપુઓના લોક, ઈટલીના ગ્રીકલોક ને રામનો ઝ્યેઝ્યે રાજના ઠરાવ ન માન્યા તેપણુ લીઝ્યેએ પોતાની હઠ મૂકી નહોતી. તેનો દીકરો રાજ થયો તે છેલ ને જાલમ ને બાપના જોવાજ મળતી હતો; તેની કારકીર્દીમાં આરમીનીઆ ને સીરીઆ આરખ પાસેથી પાછાં લેવાયાં, બલગેરીઅન જીતાયા, ધણાક કેદી (બડાઈના) છોડવાયા, ને ઝેસના ઉજડ થયલાં ગૃહરૂં કૂચીથી વસાવવાની ગોડવણુ ચાલી. તેના પછી જે ગાદીએ આવ્યો તેણે થાંચ વર્ષ રાજ કીધું ને પછી તેના બાળક દીકરાની વતી તેની મા ઐરીન એણે કારબાર કીધો; તેની કારકીર્દીમાં નૈસીની અહીં ૩૭૦ ધર્મધિકારીની (ખિરામની) સભા મળી હતી ને તેઓના ઠરાવથી મુર્તિપૂજન પાછું ચાલતું થયું (૭૮૭); પછી તેને રાખ્ય બહાર કરવામાં આવી હતી પણ ત્યાંથી તેણે ખટપટ ચલાવી લશ્કર તથા લોકને વસાવવા ને તેના દીકરા રાજને પદચુત ને આંધળો કરવામાં આવ્યો; પછી ઐરીને સ્વતંત્ર રાજકીય ને બહારથી સુંદર દેખાડ્યું, પણ વળી તેને તેનાજ લીજેરરે ગાદી ઉપરથી હટાડી મૂકી (૮૦૨); એ સમયે એશિયામૈનર, કાફકા, ઝેસ, આસીડાનીઆ, ઇપૈરસ, સર્વિયા, કોમ્પેશીઆ, ગ્રીસ, ઈટલીના દક્ષિણ ભાગ, સીસીલી, સૈપ્રસ, રહેડસ ને ફીડી એટલો પ્રદેશ ગ્રીકરાખ્યનો રહ્યો હતો. પછી રાખ્યમાં અસ્તાવસ્તા હતી ને ઘણોક પ્રદેશ આરખાએ જીતી લીધો; મૈકલ ત્રીજાના રાજમાં (૮૪૨-૮૬૭) ગ્રીક ખ્રીસ્તી પંથ ને લાટિન ખ્રિસ્તી પંથ એમ બે પડવા માંડ્યો. એના પછી બેસીલ ગાદીએ બેઠા ને રાખ્ય પાછું ઘીપું; એણે આરખ તથા ખીજા જંગલીઓને ઠરતા રાખ્યા, વસૂલ ખર્ચની વ્યવસ્થા રાખી આવી થયેલો ખજાનો બધો ને તે ભાકનો હિતુ હતો; તેનાં મરણ પછી તેનો દીકરો રાજ થયો તે પોતાની બહારની બડાઈઓમાં તેટલો કૃતેહમંદ નહોતો પણ ખીજા બધી વાતે બાપના જોવાજ હતો; એ ૯૧૧ માં મરણ પામ્યો ત્યાર પછી દરામા રોકાની આખરે ગ્રીકરાખ્યની સ્થિતિ આવી કે માંહે મહિ બગડા હતા, બહાર લડાઈએ ચાલતી, કાંક લોકની મદદ લેવી પડતી ને

તે કાળમાં ક્રુકત ગ્રીક લોકનેજ હતી; પછી મુસલમાનોએ તેને બનાવવાની-ઉરાડવાની-વરસાવાની શીક કરતાં વધારે સારી જાણી બાળી હતી. એ અગ્નિ બોદમાં રોકાનો અર્ધકાળ મૂધી લડાઈઓમાં વપરાતો; પછી સુરખાર, ગંધક ને કોપણ એ ત્રણની મેળવણીનો અગ્નિ-વપરાતો થયો.

મુસલમાનને ત્યારે ત્યારે ખંડણી આપવી પડતી. આલેક્સિયસ ઠાગનેનસે (૧૦૮૧-૧૧૧૮) હિમતથી ને આગ્રહીથી રાજ ચલાવ્યું-તે ઘોડીવાર નોર-મન સામાં બહાદુરીથી લડ્યો; શિવન યોગાં, રાજ્યને સતાવતાં તેની સામાં ને પૂર્વમાં સમજીક તુરક સાક ચડયા આવતા તેની સામાં તેણે ટકાવ રાખ્યો; ત્યારે તુરકો છેક કોન્સ્ટંટિનૉપલ સુધી આવયા લાગ્યા ત્યારે તેણે પુરોષના ખ્રિસ્તી રાજ્યોને વિનંતિપત્રો લખ્યાં, અને ત્યારે ખ્રિસ્તીઓ મુસલમાન સામાં લડવા આવ્યા ત્યારે પોતાનાં રાજ્યને આંચ ન આવે માટે તેઓને બહારખારથી જવાનો મારગ કહાડી આપ્યો ને ક્રિતેહમંદ ક્રાંક સરદારોની પૂરે રહી તદખીરથી વાપાં ક્રીષ્ટ કે જેથી ને લાભ મેળવવાને ક્રાંક અતિ અધીર હતા તે લાભ તેણે મેળવ્યો હતો. માનુઅલ રાજ (૧૧૪૩-૧૧૮૦) જખરો લડવૈયો હતો ને તેણે તુરકસામા ક્રિતેહમંદીથી લડાઈઓ ચલાવી, સર્વિયા તામે ક્રીષ્ટ ને ખ્રિસ્તીઓને ધુલિપટસામાં લડવામાં મદદ ક્રીધી; તેના ઘિકરા આલેક્સિસ ખીજને ઐમાક આંલેસાએ મારી ઉપરથી ઉઠાડી મારી નાખ્યો ને પોતે રાજ થયો; એને એના બાઈ આલેક્સિસ ખીજને ઉઠાડ્યો ને આંધળો ક્રીધી; આંલેસાના ઘિકરાએ નાસી જઈ ફ્રેચ તથા વેનીશીઅનની મદદ માગી ને તેઓએ તથા ખીજ ખ્રિસ્તીઓએ મળીને કોન્સ્ટંટિનૉપલ લીધું, આંલેસાને છાડ્યો ને તેના ઘિકરાને આલેક્સિસ ૪ થો રાજ માન્યો; એને તથા એના બાપને એક સગાએ મારી નાખ્યા; આલેક્સિસનું વેર ભવાને ફ્રેચના ખ્રિસ્તીઓએ રાજધાની લીધો, જૂદી ને પોતાનામાંના બાહ્યવિનને એથા બાગનું રાજ આપી બાકીનું વેહેંચી લીધું (૧૨૦૪);-દેવલો તથા કખરો વણસાડયાં; આરસ પહાણ તથા પિત્તળ ઉપર સરસમાં સરસ ને કોતરકામ હતાં તેનો એને કેટલાક કીમતી ંચેનો નાસ થયો. ગ્રીક રાજનો જમાઈ થીઓડોર લસકરીસ એણે નાસી જઈ ખીધીનીઆ-એશિયામૈનરનું રાજ્ય રાખી નૈસને, રાજધાની ક્રીધી હતી; ત્યાં તેના ઘિકરાએ રાજ ક્રીષ્ટ ને એના ઘિકરાને મૈકલ ખાલીએલિગસે મારી નાખ્યો ને તે પોતે જીનોઇસની મદદ રાજ બાંધ્યો બોડ, એણે અલાઈ ક્રીકે ક્રીકેને કહાડી કોન્સ્ટંટિનૉપલ પાંકું લીધું (૧૨૧૧); એ સમે ઐસ, માર્સીડાનીઆ, ગ્રીસનો કેટલોક બાગ ને એશિયા મૈનરનો થોડોક બાગ એટલુંજ ગ્રીકરાજ રહ્યું હતું. ખાલીએલિગસ તથા તેનો ઘિકરો ધર્મના વાદવિવાદમાં રોકાયા હતા; ઘિકરાએ આરકીપેલેગાના કેટલાક ટાપુ ક્રાંક ખાસેથી ગ્રીવો લીધા પણ પૂર્વ સરહદ ઉપર તે ઓથ-ગન તુરકની સામાં થવાને અસક્ત હતા; તેણે સાત હજાર કાટેલોનીઅન

સીપાઈઓને બાટે આણી ગુરકસાગા લડવાને રાખ્યા પણ એઓએ ગુરકને મળી નહિ એસ તથા મેસલી લૂટ્યાં ને આથે-સની ડચી લીધી (૧૭૧૨); સેંટ જોનના નેટોએ રોડઝ વગેરે ટાપુ લીધા; રાજા પદ્મચુત યથો ને તેની પછી ને ગાદીએ બેઠા તેના વખતમાં ગુરકે ખીધીનીઆ લીધું. પછી પાછા ગાદીને માટે ટંટા ચાલ્યા; ૧૭૫૫ માં દક્ષિણ રૂમ્લીઆમાં ધરવી કંપની કેટલાંએક રહેર ગૂંચ્યાં; ખ્રિસ્તી ને મુસલમાન બંનેથી સપડાયલા જોન રાજાએ પોપનો આસરે માગ્યો ને બે સંપ્રદાયને એક કરી દેવાની મહેનત લીધી પણ તે સંપૂર્ણ અમર્યની ઉપગ ઉપરી ફતેહ આગળ ફોકટ હતું; જોન ખંડેણી આપરી કબૂલ કરી મૂકેલ ને મારમારનો સમુદ્ર એ બેની વચમાંના પ્રદેશ એટલુંજ ૧૫૦૦ ચોરસ મૈલનું રાજ્ય રાખી રહ્યો (૧૭૬૦). માન્યુએલે બાબરેત પામે દસ વર્ષનો તહ માગી લીધા ને ખ્રિસ્તી રાજધાનીમાં મુસલમાન ધર્મ પાળનારને હરકત ન પહોંચે એવી કબૂલાત આપી. એ રાજા ૧૪૨૪ માં ને તેની પછીનો ૧૪૪૮ માં મુઆ પછી કોન્સ્ટંટીન પાપીઓલોગસ ગાદીએ બેઠા; મહંમદ કોન્સ્ટંટીનોપલને બેશ પાલ્યો; શ્રીક રાજા લડતાં પડ્યો ને ચીખાતાં શ્રીકરાજ્યની-પૂર્વ પ્રદેશનાં શામનરાજ્યની સમાપ્તિ થઈ, ૧૪૫૩.

ઈટલી પ્રદેશ.

ઈ. સ. ૪૭૬ માં હેરુલી સાકનો સરદાર ઝોડોઆસર ઈટલીનો ગળ થયો; ૪૯૩ માં ઝોસ્ટ્રોગોય સાકનો સરદાર, થીઓડોરિક રાજા યથો ને તેના વંશજોએ રાજ કાપું; ૫૨૮ થી સાગર્ડ સાકનો સરદાર આલબોઈનસ એણે ગોયને ખસેડી રાજ માડ્યું તે ૭૦૪ સુધી ચાલ્યું. (રોમેના વગેરેમાં શ્રીકરાજનો અમલ હતો પણ સાગર્ડ ખંડેણી લેતા). સાગર્ડી વગેરે રાર્લમેનનાં રાજમાં જોડયાં ત્યારે ઉત્તર ઈટલીનો થોડોક ભાગ શ્રીક રાજના તાબામાં હતો ને દક્ષિણ ઈટલી માટે, શ્રીક અને સાયસેન વચ્ચે લડાઈઓ ચાલતી. ૮૪૩ માં રાર્લમેનનાં રાજ્યના વિભાગ થયા ને તેમાંના ઈટલી વાળા પ્રદેશમાં લોથેર (૮૫૫ સુધી), લોથેર ખીજો (૮૭૬ સુધી) એ હતા ને પછી બર્ગેડીનો ડચુક મોસન એ રાજા થયો હતો; એ સમા ઉપર બેશુક રાજસેવક સરદારો પોતપોતાના મહાલમાં પોતાને સ્વતંત્ર ટેહેવ.

ડાવતા થયા હતા; * ને તેમાં જ સરખા મોટા હતા તે પોત પોતાને ઇટલીના રાજ કેહેવાડતા ને માહો માહે લડતા; અંતે ૯૬૨ થી જર્મન રાજ તે ઇટલીના રાજ પણ કેહેવાતા થયા.

રૌકા અગિયારમાં નારમન લોકે યુસલમાન સાથે ને ગ્રીક સાથે લડીને દક્ષિણ ઇટલી જીતી લીધું ને તે આપુલીઆ તથા કલાબ્રિયાના ડ્યુક કેહેવાયા. વેનીસ, જીનોઆ ને પાર્મસા એ શહેરનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યનેા ઉદય હતો—વેનીસ ને જીનોઆ વહાણનાં બજારમાં ને વેપારમાં એક ખીજાંની સરસાર્ધ કરવા લાગ્યાં હતાં; પોપને જર્મનીના મહારાજ એવો વચ્ચે 'ઈનવેસ્ટિચ્યુર' ને મોટે બારે ઝગડા મચ્યા હતાં; પોપ અર્પન ખીજો એણે 'ક્રુસેડ' ને મોટે આત્તા આપી હતી (૧૦૯૫). રૌકા ૧૨ માં પોપની સત્તા પૂરેપૂરી વધી રહી;—ગ્રેગરી ૭ માની પછી કોઈ પોપ જર્મનીના રાજાની મંજૂરીઅત લેતા નહોતા, તેઓ કેહેતા કે રાજાઓએ આસને બેસતાં પહેલાં અમારી મંજૂરી લેવી જોઈએ;—પોપ ઇનાસેન્ટ ત્રીજે (૧૧૯૮-૧૨૧૬) એણે ઇટલીમાં સર્વત્ર સ્વાધીન રાજસત્તા કીધી, રાજાઓ ઉપર અંકોરા રાખ્યા ને ધર્મ વિષયમાં તો તેની એકચક્ષી સત્તા હતીજ; લોમ્બાર્ડીનાં શહેરો જર્મન સત્તામાંથી ખસવાને તબવીજ કરતાં હતાં પણ ફ્રેડરિક બાર્બેસાએ મીલાન તામે કરીને પોતાની હાક બેસાડી હતી; વળી ૧૧૮૩ માં કોન્સ્ટન્સના કોલકશરથી પ્રજાસત્તાક રાજ્યને સ્વાધીનપણું મળ્યું હતું, પણ વળી બેધક ને ધીખીલેન એ પક્ષો પડવાથી તેઓ પાછા જર્મનીને તામે થયાં હતાં; વેનીસે ૨૦૦ વહાણ ક્રુસેડમાં મોકલ્યાં હતાં ને ત્યાંના ડાંગે જરેસલમથી પાછાં આવતાં રહેડ ટાપુ ઉપર હુમલો કરી તે લૂટ્યો હતો ને ખીજા ટાપુઓ પણ થોડીવાર પોતાના તાબામું રાખ્યા.

* બેનીવોટો, ટસ્કની ને સ્પોલેટો અહીં ડ્યુક હતા; એપ્રીઆ, સુન્ના ને પ્રીઉલી અહીં માર્કિસ હતા; રામનગરમાં વર્ષે વર્ષે બે કોન્સલ નીમાતા ને એક પ્રીફેટ (લોકના ટ્રમ્પન જેવો) હતો; એ અમલદારના ઉપર પોપ એઓની નિરંકુશ સત્તા હતી; આપુલીઆ ને કલાબ્રીઆમાં ગ્રીકરાજના નીમેલા અમલદાર હતા; એઓનું ઉપરી પાણું આમાલ્ફી ને નેપલ્સ અહીંનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પણ કબૂલ રાખતાં; સાલરનો ને કાપુઆ અહીં રાજાઓ હતા. ઘણુંકરીને સ્પોલેટો ને ટમુની અહીંના ડ્યુકની સમતિથી પોપની નિમણુકો થતી; ઉમેદવારનાં ધર્મીપણાં ને સંયુક્તિપણાંના વિચાર ન રાખતાં રાજ્યકીય ઉદ્દેશ અથવા સ્ત્રીની અટપટથી તેઓની ભયારે ત્યારે નિમણુક થતી; જુવાન છોકરાઓને પોપ કરવામાં આવતા, બાપની પાછળ દીકરા પોપ થતા; તેઓ અનીતિમન્ત હતા ને કેટલાક ભુંડે હાલે મરણ પામ્યા હતા.

હતા. તેરમા રોકામાં પોપની સત્તા ચળકી રહી તે પાછળથી અરચાલી થઈ; પ્રજાસત્તાક રાખ્યોમાં બાહાર ને માહે પરસ્પર ઠંડા તો હતાજ તોપણ વેનીસ, જીનોઆ, પાર્મસા, ફ્લોરન્સ એ પોતાનાં લશ્કરી બળે ને વેપાર વડે આગળ પડ્યાં હતાં; નેપલ્સના ધીખીયેને જર્મનીના માનફ્રેડને માન્યો હતો પણ પોપે તે રાખ્ય આંગળુના ચર્ચસને આપ્યું હતું (૧૨૯૯) ને ૧૨૮૫ માં ચર્ચસ ખીજની સત્તા ધઈ હતી. મોદમા પંદરમા રોકામાં જોકે પોપની સત્તા ઘટતી ચાલી (રાજ અમીરા ને કેટલાક ખ્રિસ્તી સાંકુઓ સામા થયા હતા), તોપણ તેનો રાખ્યપ્રદેસ વ્યવસ્થિત થયો હતો, અને પ્રજાસત્તાક રાખ્યો જર્મનીની તાનેદારીમાંથી છૂટી ફરીને શામતાં હતા; કવિતા, બાપા વિદ્યા, હુબર કળા એ સૌએ ઉત્કર્ષ દખાડ્યો ને ઉત્તેજન આપનાર વેપારસમૃદ્ધિ હતીજ.

ખ્રિસ્તી ધર્મ અને રોમના પોપ.

અનેક સંપ્રદાય નીકળ્યા હતા; ઘણાક મઠ સ્થપાયા હતા; સાધુ જાહેતની મૂર્તી છખીઓ ને તેઓની વસ્ત્રાદિકની પવિત્ર નિરાનીઓ પૂજતી થઈ હતી; મૂર્તિપૂજકોની રીતભાત ધર્મકર્મમાં દાખલ થઈ હતી; ઉપદેશકો પણ અદ્ભુત વાર્તા તથા વહેમ અભાષતા હતા ને બાળા લોક તે માનતા હતા; દુકામા ખ્રિસ્તી ધર્મ બધ ને નિહિત થયો હતો. સાતમા રોકાના અંતમાં કોન્સ્ટંટિનોપલમા મૂર્તિઓ રાખવી ન રાખવી એ વિષે યાદવિવાદ ચાલ્યા; ગ્રીક ગળ લીઓ એની કરડી આસાથી ઘણાક ખ્રિસ્તીઓએ મૂર્તિ છખીઓનો ત્યાગ કીધો (૭૨૯); અને પછી કોન્સ્ટંટિનોપલમાં ૩૩૮ ધર્માધિકારી—બિરાય^૧ એઓની સભાએ છ મહિના વિચાર કરી મૂર્તિનો નિષેધ ઠેરવ્યો (૭૫૪).^૨

^૧ ખ્રિસ્તી ધર્માધિકારીઓની વ્યવસ્થા જૂના કાળથી આ પ્રમાણે હતી કે ઠામ ઠામના ધર્મકર્મ કરાવનારા તે 'પ્રોસ્ટ'—ઉપાધ્યાય હતા, નગરમાં રહી ત્યાંની તથા તાલુકાના ઉપાધ્યાયોની ને ધર્મની વ્યવસ્થા ગામનારા તે 'બિરાય'—ધર્માધ્યાય હતા અને સકળ ધર્મ મંડળની તપાસ રાખનારી ને પ્રતંગે પ્રસંગે મળનારી બિરાય, મહાધિપ વગેરે ધર્માધિકારીઓની સંપર્ષરિ સભા હતી.

^૨ ગ્રીક રાણી એગીનીની કારકીર્દીમાં (૭૮૭), ૩૭૦ બિરાયની સભાએ મૂર્તિઓનું પાકું પ્રતિપાદન કીધું હતું.

પોપ[†] જોન ૪ થો (૧૩૯-૧૪૧) મૂર્તિના વિધયમાં ગ્રીક રાજા હિરા-
કલીઅસની સામાં યથા હતો પણ પોપ ગ્રેગરી ખીજો (૭૧૪-૭૩૧) જ્યે
તો ગ્રીકરાજા હીઆની સામાં હથિયાર ઊઘડવાને યોકને સમજાવ્યું; ઇટ-
લીના ગ્રીક લોકે બલવા કરીયો,—રાવેનાના લોકે પોતાના અમલદારને મારી
નાખ્યો; શમના લોકે પોતાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કીધું ને ત્યાંના કોન્સલ
વગેરેની ઊપર પોપની સર્વોપરિ સત્તા રાખી;—વીટરબો થી તે ટેર્રાસીના
સૂધી ને નાર્નીથી તે ટેબરનાં ધુઅ મૂધી જ્યેટણો તેના રાજ્ય પ્રદેશ હતો.
ગ્રેગરી ત્રીજાએ ગ્રીકરાજાની આસા વિનાજ પોપપદ ધારણ કીધું (૭૩૧);
હીઆ રાજાએ વહાણનો કાફલો ઇટલી મોકલ્યો તે તોફાનથી નારા પામ્યો;
ને પછી શમ કોન્સ્ટંટિનોપલની સત્તામાંથી તદ્દન છૂટું થયું. સામ્બર્ડ
રાજા આસ્ટોલફસે રાવેના પોતાનું કરી લીધું ને શમ ઊપર ચઢાઈ કીધી
પણ શમનોએ ખાસના રાજા પેપિનને બોલાવ્યો; જ્યે લશ્કર સાથે આવી
સામ્બર્ડને હરાવ્યા ને પોપ રટીફન ૩ જાની (૭૫૨-૭૫૭) વિનંતિ ઊપરથી
રાવેનાનો પ્રદેશ શમના સેંટ થીટરના દેવળને અર્પણ કરીયા. શાર્લમેને
પણ કેટલોક પ્રદેશ પોપને વધારી આપ્યો અને મછી પોપ રટીફન ૪ થાએ
મોટી સભા બરી ટેરબુર્ગે જૂના વહીવટ પ્રમાણે મૂર્તિઓ રાખવીજ (૭૬૯).

શમના પોપ ગ્રીકરાજા હીઆની સામાં થઈ કોન્સ્ટંટિનોપલના પેટ્રિ-
આર્કથી જૂદા પડ્યા; પેપિન તથા શાર્લમેનની મદદે તેઓએ પોતાની
રાજકીય સત્તા સ્થાપી; શાર્લમેનનાં નિર્ણજ વારસોના ઝગડામાં વચમાં
પડી રાજ્ય પ્રદેશ વધાર્યો; રાજા બુલ્દિલીણ તથા નિર્દય હતા, ક્રૂરુલ સર-
દારે કુરામારી તથા અબણ હતા ને યોક બાળા તથા બાલિક હતા એ
સ્થિતિમાં ધર્મગુરુઓએ પોતાની રાજકીય સત્તા વધારી;—પોપ નિકોલસે,
રાવેનાનો મોટો બિરાધ સ્વતંત્ર કેહેવડાવવાની તજવીજ કૈંમ્તો હતો તેને
ઉઠાડી મૂક્યો ને બ્યારે તેણે સેંટ થીટરના ધર્માધિકારનું સેવકપણું કબ્બુવ
કીધું ત્યારજ તેને તેના આધિકાર પાછા આપ્યા; અને લોરનના લોથર
રાજાએ પોતાની રાણીને તલાક આપી એક ખીજ સાથે ને લગન કીધાં

[†] ગ્રેગરી ૧ થો મોટો ૬૦૪ માં મરણ પામ્યા પછી શમના ને બિરાધ તે
પોપ કેહેવાતા યથા, સાખીનીએનસ એ પેહેલો પોપ હતો. બ્યારે શમના ધર્મા-
ધક્ષે સર્વોપરિ કેહેવડાવી પોપ નામ ધારણ કીધું ત્યારે કોન્સ્ટંટિનોપલ, જરમ-
સેમ, આંટિઓક ને અલેક્ઝાંડ્રિયા અહીંના ધર્માધક્ષોએ પોત પોતાને પે-
ટ્રિઆર્ક કેહેવડાવા માફ્યું.

તે ૨૬ ક્રીધાં; ઐરિયન ખીજની પોપપદે નિમણુક થઈ તે પ્રસંગે જર્મનીના મહારાજના વકીલોને દૂર કરવામાં આવ્યા હતા; એણે ચલાવ્યું કે પોપ શપથના બંધનમાંથી છૂટે થઈ રહે; લોરેનનો પ્રદેશ લૂંછ ખીજને આપવો ઠેરવ્યો. પણ ક્રાન્સના આર્લસે (ટાપ પડેલો) સામી હઠ મૂકી નહીં ત્યારે તેને મહારાજ પદ આપવાનું વચન ત્યાંથી પણ એના બદલામાં રોમનું તથા તેના રાજપ્રદેશનું સ્વતંત્રપણું તેની પાસે કપૂલ કરાવી લીધું; ઈટલીના ધર્મોધિકારીઓ તથા સરદારો એઓની સભાએ (૮૭૮) આર્લસને માન્યો—“પવિત્ર આત્માના ન્યાયી કરાવ પ્રમાણે પવિત્ર પ્રેરિતજન તથા તેઓનો પ્રતિનિધિ પોપ જોન ૮ માં એઓની શાશ્વતા દ્વારા ઇશ્વર પ્રસાદે તમને રાજ્ય આપ્યું છે તો અમે એક મતે તમને અમારા રક્ષણ કરતાં સ્વામી ઠેરવીએ છીએ.” સાક્ષસેતે ઈટલી ઉપર અઢાર્ ક્રીધાની ને આર્લસની તરફથી મદદ આવતાં વાર લાગેલી તે પ્રસંગે પોપે તેને જણાવ્યું હતું કે ‘અમારે વડે રાજ્ય પામ્યા હો તેનું સ્મરણ રાખવું, અમે જો છેક નાહિમેદ થઈ જઈશું તો અમારે અમરું મત ફેરવવું પડશે.’ *

એ પ્રમાણે પોપની સત્તા વધતી હતી (ઈંગ્લંડ, સ્પેન, ક્રાન્સ, જર્મની વગેરેમાં પોપનું સર્વોપરિ ધર્મોધિકારપણું મનાતું હતું); * પણ તેઓને કપૂડપ સરદારો ધણીક રીતે પચવતા;—અપમાન આપતા, કેદ કરતા ને મારી નખાવતા; (મે વેમ્બાએ કેટલાક પોલ સરદારોને હાથમાં લઈ પોતાના મે માનીતાને સૈંટ પીટરનું આમન અપાવ્યું હતું). એ સ્થિતિમાં જર્મનીનો મહારાજ ઓથો એણે પોપ જોન બારમાને આસનેથી ઉઠાડી લીધો આઠ માને પોપ ક્રીધા; ઓથોનાં મરણ પછી કપૂડપ સરદારો જર્મનીની તાબે-

* નવમા શૈકામાં પોપનું સર્વોપરિ ધર્મોધિકારપણું મનાતું ને ઉપદેશકો ઉત્તર યુરોપની જંગલી જાતોઓમાં ધર્મનો પ્રસાર હોસ ખંતથી કરતા, પણ રોમના પોપ ને કેટલાક ધર્મોધિકારીઓ અધર્મી ને સંસાર વિલાસી હતા, વિદ્યા કે સદ્ગુણથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા પોપોક જ હતા; મઠ વાળાઓએ લોકને, ઇશ્વરની નહીં પણ સાધુ બડોતોની પ્રાર્થના કરતાં ને તેઓનાં વસ્ત્રાદિકને પૂજ્ય માનતા ક્રીધા હતા; લાટિન ને ગ્રીક મંડળોમાં પવિત્ર ધર્મપુસ્તકનો અભ્યાસ બંધ પડ્યો હતો. દરમા રોકામાં ગ્રીકખ્રિસ્તી ઉપદેશકો પશ્ચિમ એશિયામાં, સીયા-આના મહાદ્વી પ્રદેશમાં, એનિયા તથા તેમજ રૂંદનાં એને હિંદુસ્થાનમાં તથા સે-લોનમાં પોપ કરતા થયા હતા; નારમન લોક ૯૧૦ માં, પોલ લોક ૯૧૪ અને રોકાની આખરે રૂરિયન તથા હંગેરીયન ખ્રિસ્તી થયા હતા. અગિયારમા શૈકામાં ગ્રીક ને લાટિન ખ્રિસ્તી મંડળો તદન જુદાં પડ્યાં (૧૦૫૪) ને પીટર મુસલમાનોની સમાં લડાઈ કરવાને ખ્રિસ્તીઓને ઉભા ક્રીધા (૧૦૯૫).

ઘરીમાંથી છૂટવાનું શોધના ને નગરે સ્વતંત્ર થવાને તબવીજીએ સલાવતાં; રાજાઓના નીમેલા પોપ રાજાઓના પક્ષમાં જોલતા ને શેમના લોક તથા દેટલાક સરદાર તથા ધર્માધિકારી એઓ પોતાની તરફથી નવા પોપ નીમતા; એક કાળે ત્રણ પોપ ધરમખાતાંની વચ્ચે વહેંચી લેતા હતા (૧૦૪૫); પછી બે પોપનાં ખૂન થયાં; પછી વરસમાં મળેલી સભાએ લીધેા નવમાને પોપ ક્રીયો (૧૦૪૬); એ ને ખીજ બે મૂઆ પછી નિકોલસ ખીજો પોપ થયો (૧૦૫૬) ને એને જર્મનીની ડાચેટે મંજૂર રાખ્યો; એ પોપે ધર્મ સભા બરી ડેરબ્રુ કે હવેથી કારડીનલ ગિરાપોની (જેના અધિકારપ્રદેશ શેમની પાસે હોય તે) બહુમતથી પોપની નીમણુક કરે, કારડીનલ ઉપાધ્યાય તથા તેના સહાય (શેમના મોપાઓના દેવળના સંબંધના) અને લોક પોતાનું અનુમત આપે અને પછી મહારાજ સ્થાપિત કરે. એ ગોઠવણ હિલડખાંડ (શેમનો આર્ચ બીશપ) એણે કરાવી હતી ને કારણ આ કે પોપ પદને જર્મનીના મહારાજના અંકારામાંથી સ્વતંત્ર કરવું; એણે નિકોલસનાં મરણ પછી જર્મન દરબારની આસા લીધા વિના અમેકનનડર ખીજો એને પોપ ક્રીયો અને એનાં મૂઆ પછી ધર્માધિકારીએ હિલડખાંડને એગરી ૭ મો એ નામ ધારણ કરાવી પોપપદે સ્થાપ્યો (૧૦૭૩) * હિલડખાંડ—એગરી ૭ મો એણે શેમમાં સભા બરી ડેરબ્રુ કે જો કોઈ ધર્મ-

* ઇટલીના ફ્લુડલ સરદાર જે નાના નાના રાજા થઈ પડ્યા હતા તેઓની ઘાઠ પોપના પ્રદેશ ઉપર હતી અને જર્મન રાજાઓ પોપની નિમણુક પોતાને હસ્તક રાખવામાં પોતાની સત્તા સ્થાયી સમજતા;—તે બને એકસંપ થયા હોત તો પોપની સત્તા નારા પામી હેત ને તેના રાજ્યપ્રદેશ પેહેચાઈ ગયો હોત; પણ જોકે પોપ સરદારવર્ગનાં તડાઓના અને જલમ રાજાના દાસ હતા તેપણુ ખ્રિસ્તી ધર્મવ્યવસ્થામાં ઉત્તરેતર જે પદવીઓ હતી તેથી ધર્માધિકારીઓ સમજના વર્ગના લોકના સંબંધમાં હતા—ગિરાપો ત્યાંના રાજાઓના મિત્ર હતા, ઉપાધ્યાયોને સરદારોના મહેલમાં મોટું માન મળતું, ઉપદેશ કરનારા તથા સાધુઓ કામ કામના દુઃખી ગામડીઆઓને દીલામો આપતા; જોકે ધર્માધિકારીમાંના ઘણાક જણ દુઃખચાગી હતા પણ તેઓની વ્યવસ્થાપદ્ધતિ સ્તુત્ય હતી; તે વર્ગ, જુદિમાન શિવયે ૧ જા મોઈ મરદાર વર્ગમાંનાની સ્પષ્ટ રાખતા નહીં; સરદારનાં દામજન ધર્માધિકારી મંડળમાં બરાબ જોગ્યતા વધારી સરદાર પદવીની બરોબરીની પદવીએ ચઢી ગયા; એ સ્થિતિમાં ગરીબ સુધારના દોકરા હિલડખાંડ સાધુએ જુદિખજે ને ધર્મીજણાંથી પ્રસિદ્ધિ પામી લોકનું વડે પોતાની તરફનું કડી સેઈ પ્રપંચ સાહમે સરદારે તથા મહારાજની સામાં થઈ પોપપદ મેળવ્યું ને હેનરી ૪ થાની દરબારે છેતરાઈ અંજાઈ મંજૂર રાખ્યું.

તે ૨૬
નીના ૨
પોપ ૨૧
આપણે
ત્યારે ૧
શમનું
લીધું;
આર્ચન
તજન
ધરવર
રક્ષણ
આર્ચન
હવે
નાહવે

વગેરે.

ફૂલડા સરકે છેવાય; ધર્મોપદેશને પદ્મકટ કરવાનો હક માત્ર તેનાજ છે; મારી નાખાવતાં, ધર્મોપદેશની ઉપર પોપનોજ પ્રતિનિધિ સર્વોપરિપત્યું કરે એ માનીતાને સૈંદ પીટરનું આસન આપણે હવે ઉપર મહારાજ આપે. આજે પોપ જોન બારમાને આસનેથી ઉઠાડી લાખ્યા આજે માને પોપ ક્રીધા; આજનાં મરણ પછી ફૂલડા સરકારે જર્મનીની તાલિ-

* નવમા શૈક્ષામાં પોપનું સર્વોપરિ ધર્મોપદેશીપત્યું મનાવું ને ઉપદેશકો ઉત્તર મુશ્કેલીમાં જાતીઓમાં ધર્મનો પ્રસાર હોસ ખંતથી કરતા, પણ શમના પોપ ને કેટલાક ધર્મોપદેશીઓ અધર્મી ને સંસાર ચલાસી હતા, વિદ્યા કે શાસ્ત્રણથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા યોગાકલ્પ હતા; મઠ વાળાઓએ લોકને, ધરવરની નહીં પણ સાધુ બકતોની પ્રાર્થના કરતાં ને તેઓનાં વચ્ચાદિકને પૂન્ય માનતા ક્રીધા હતા; લાટિન ને ગ્રીક મંડળોમાં પવિત્ર ધર્મપુસ્તકનો અભ્યાસ બંધ પડ્યો હતો. દરમા રોકામાં ગ્રીકખ્રિસ્તી ઉપદેશકો પશ્ચિમ એશિયામાં, સીથિઆના પહાડી પ્રદેશમાં, આનમાં તથા સમરકંદમાં અને હિંદુસ્થાનમાં તથા સી-સાનમાં બોધ કરતા યથા હતા; નારમન લોક ૯૧૦ માં, પોપ લોક ૯૧૪ અને રોકાની આખરે રશિયન તથા હંગેરીઅન ખ્રિસ્તી યથા હતા. અગિયારમા શૈક્ષામાં ગ્રીક ને લાટિન ખ્રિસ્તી મંડળો તદન જુદાં પડ્યાં (૧૦૫૪) ને પીટર માનીની સમાં લડાઈ કરવાને ખ્રિસ્તીઓને ઉભા ક્રીધા (૧૦૯૫).

ધર્માધિકારીઓને રાજાની સામાં ઉસકેરતા; સાક્ષિન સરદારો ધર્મને બહાને
 પાછા બલવા જગાવવા તૈયાર થયા, સ્વેચ્છીઆ તથા કારિયિઆના ડ્યૂકો રાજવં-
 શને બદલવા ઇચ્છતા અને રાજપક્ષના ધર્માધિકારી મંડળબહાર થવાને બંધે
 આધા ખેડા; ડાચેટ—સભા બરાઈ (જેમાં પોષના જે પ્રતિનિધિ હતા,) ને
 કુંડે કે અમુક કાળમાં હેનરી જે પોષની સમક્ષ આવી પાપની ક્ષમા માગે
 નહીં તો તેને પદચ્યુત કરેલો; માત્ર લોમ્બર્ડીના સરદાર ને ધર્માધિકારી
 ઓઓએ રાજપક્ષ ખેંચી પોષની સામા ટકાવ રાખ્યો ને હેનરી હિંમત
 ભીડી નીકળ્યો પણ લોમ્બર્ડીમાં આવ્યો કે તે છેક નાઉમેઘ થઈ ગયો ને
 જોકે તેને ઘણુંક લશ્કર આવી મળ્યું હતું તોપણ તે પોતાના જખરા કુશ્મ-
 નને તાપે થવામાં જ રૂં વિચારી કોટેસને મળ્યો ને ઓછો તથા ઇટલીના
 મુખ્ય મુખ્ય સરદારોએ ભારે એગરીની વિનંતિ કીધી ત્યારે ઓછો રાજાને
 મળવા આવવાની આસા આપી. પછી હેનરી પોષની હવેલીએ ગયો,
 પહેલી ચોક્કસ તેને પોતાના સેવક દાસને વીદાય કરવા પડ્યા, ખીજી ચો-
 ક્કસ તેને રાજ્યવચ્ચ કહાડી નાખી પશ્ચાતાપીનું વચ્ચ પહેરવું પડ્યું; ત્રણ
 હાડા સવારથી તે રાત લગી બહારના ચોકમાં બેઠી રીઆળે ઉપાડ પગે
 જોમાં રહી પ્રભુને ને પોષને અપરાધ કર્યાની તેણે ક્ષમા માગી; અને
 ૧૨ પોષે તેને પોતાની પાસે આવવા દીધા ને રાજા સર્વ પ્રકારે નમ્યો
 પણ તેને મંડળ બહાર કરવાનું કુક્ત મુલતખી રાખ્યું. એ હીણપસતી
 નીને દીલમાં બહુજ લાગી ને કોટેસની મિલકત મંદિરનાં કામમાં વ-
 યસતી જાઈ તેણે અતીસ કોષિ બરાઈ લગાઈ પાછી ચલાવી. એવામાં
 જર્મનીનાજ કેટલાક સરદારોએ એક સભા બરી હેનરીને પદબેઠ કીધી
 ને રોડાલ્ફને મહારાજા નીમ્યો. એ પ્રમાણે થયું એટલે પોષે હેનરી વિરુદ્ધ
 પોતાના ઠરાવ તરત અમલમાં આવતા બંધ રાખ્યા પણ રોડાલ્ફની જીત
 થઈ એટલે હેનરીને પતિત ટુરવ્યો ને મુનાનો મુગટ રોડાલ્ફને મોકલ્યો.
 હેનરીએ ટેરેલના પહાડમાં સભા બરી એગરીને પદબેઠ કીધી ને રાવેનાના
 આર્ચ બિરાપને ક્લેમેંટ ૩ જે નામ આપી પોષ કીધા. એગરીએ ટકર
 આપી; પણ તેટલામાં રોડાલ્ફ હાલો ને કપાઈ પડ્યો તેથી હેનરીએ પાછાં
 સમજ થઈ રામ ઉપર ધસારો કીધા; બેવાર તેને રામના દોષ આગળથી
 મારી કહાડવામાં આવ્યો પણ તીજવાર તેણે રામમાં પ્રવેશ કરી લાંચો
 આપી ક્લેમેંટને પોષ કીધા; હેનરી પાછો જર્મની ગયો એટલો એગરીએ
 નોર્મન લશ્કર સાથે આવીને રામ પાડું લીધું. પછી પોષના ઉસકેરવાથી
 રાજવંશને બાપની સામાં બલવા ઊઠાવ્યા હતા ને હેનરી કુખ પામી

મરણ પામ્યો હતો ને પોષે તેનું મુઝડું ઘટનાર જે ધર્મોપદેશને મંડળખહાર કરેલો તેને મુઝડું પાછું બોધાવી અપરાધથી મુક્ત કરીશો હોતો. ગાળ હેનરી પાંચમો પોપની સત્તા તોડવાને મર્યો પણ અંતે તેને પોપનું કહેવું સંપૂર્ણ કબૂલ કર્યું પડ્યું હતું. એ પ્રમાણે પોપ ને રાબરંગો વચ્ચે ઝગડા ચાલ્યાં કરતા ને તેમાં ધણકરીને પોપનીજ જીત થતી; અને સૈન્ય ત્રીજીની કારકીર્દીમાં (૧૧૬૮-૧૨૧૬) પોપની રાજકીય સત્તા પૂરેપૂરી વધી રહી—ઈટલીના એક સમુદાયે તે ખીલત સમુદાય મૂધી તેનું રાજ હતું; તેણે કોન્સ્ટાન્તીન પૈલી કહાડીનાખી પોતેજ રાજ્ય કહેવડાવ્યું હતું.*

જર્મનીનો પ્રદેશ

અહીંના લોકમાંના સાક્ષર જાતીમાંના કેટલાક ઈર્મંડ ગયા, ક્રાંતિ તે ગોતમાં ગયા, ગોથ તે ઇટલીમાં ગયા, લોન્બર્ડ તે પાનોનીઆમાં ને આસિમાની તે રૅન ઉપર રામના તાગાના પ્રાંતો હતા ત્યાં જર્મ વસ્તા, (૪૦ સં રૌકા પાંચમાં); ક્રાસના રાજ્યને સાક્ષર લોકને પૂરેપૂરા તાપે કીધા (૭૮૫); અને તેનું રાજ્ય જણ વિભાગમાં વહેંચાયા પછી તેમાંનું એક જર્મનીનું લૂધ (જર્મન) એણે માડ્યું (૮૪૩).

* ૪૦ સં તેરમા રૌકામાં પોપની સમ્મતિથી વેરાગીઓના કેટલાક વર્ગ કહાડવામાં આવ્યા હતા ને ૧૨૦૪ માં ભરાયલી સભાએ ક્રૅન્સિસ્ટન, ડોમીની-કન, કારમૅસ્ટ ને સ્પિરિટન એ ચાર વર્ગ સ્થાપ્યા હતા; અને પાંચડીઓનો સ્વંસ કરવાને ઈનકિવિઝિશન ન્યાયસભાઓ સ્થાપી હતી ને એ, છૂપી નજ-વીતે ધર્મ દેખીઓના ઉપર અપરાધ ડેરવતી. (એ કોરટે પ્રથમ આખ્ખી નગરમાં અનેક પંથના એકઠા થયા લોકને પોતાની અતિ ત્રાસદાયક શિક્ષાની રીતી દેખાડી હતી, પાછળથી તે ક્રાંસમાં બંધ પડી હતી; ૧૨૩૧ માં તે કોરટ જર્મનીમાં નીકળી હતી પણ જણ વર્ષ પછી ઈનસાફદારના અતિ કરડાપણાથી ઉઠી ગઈ હતી ને પછી કદી મંડાજજ નહોતી; ઇટલીમાં તે કોરટોએ રૅકરમેરાન—પુનઃ સંસ્કારનું જરાયણ કાપવા બીધું નહોતું પણ નેપલ્સના લોક ક્રુતેહર્મનીથી સામા થયા હતા; તે કોરટોએ પોતાની બંધકર સત્તા સ્વેનમાં પૂરેપૂરી વાપરી હતી). ૧૨૦૦ માં આઠમી ક્રુસેડ થઈ હતી.

બોનીફેસ ૮ માં (૧૨૬૪-૧૩૦૩) એ પોપપદનાં સર્વોપરિપણાં વિષે બે-લનારો છેલ્લો પોપ હતો. પણ કુબુડલ અગીરની સત્તા તોડીને રાબરંગોએ પો-તાની સત્તા વધારવા ગાડી હતી, લોક રાબરંગ અચ્ચતા થયા હતા ને ધર્મશિક્ષ-કોમાં પણ મતભેદ ધણા હતા; કસેમેટ પાંચમો એણે આ વિગતનને પોપનાં રાબરંગનું મુખ્ય નગર કીધું હતું; ૧૩૦૮ માં બે પોપ નીમાયા હતા ને એ બે ૧૨૨૯ મુધી રહ્યા હોતો; દેશદેશમાં ઉપાધ્યાયોની અનીતિ ચરચાતી થઈ હતી.

લૂધનો રાજવંશ ૯૧૧ સૂધી આવ્યો—તેની કારકીર્દીમાં હંગેરીઅન, સ્લાવોનીઅન, મોરેવીઅન ને નોર્મન એ વિદેશી લોક બ્યારે ત્યારે રાજ્ય ઉપર અદીઆવતા; એથી પ્રદેશ પ્રદેશનો રક્ષણને માટે ધણાક કોઠ ને કિલ્લા બંધાયા હતા; અને એ ક્ષુદ્ર સરદારો બહારના શત્રુઓને મારી કહાડતા એટલું જ નહીં પણ કોઈ કોઈ વાર પોતાના રાજ્યોની પણ સામાં થતા;—એઓ પોતાના સેવક લોક ઉપર જીલમ ગુજારતા, પરસ્પર લડતા ને રાજ્યમાં અવ્યસ્થિતપણું વધારતા.[†]

કારલોવિજીઅન વંશની સમાપ્તિ પછી કોનરાડ (ફ્રાંકનો ડ્યુક) ને પછી હેનરી (સેક્સનીનો ડ્યુક) ને પછી એનો દીકરો એઓ ૧ લા જર્મનીનો મહારાજ થયો. એણે કેટલાએક બલવા ખેસાડ્યા; એાડર નદી સૂધીના વેડ લોકને ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળતા ક્રીધા ને ડેન્માર્કના રાજા પાસે બાપ્તિસમનું વચન લીધું; ઇટલીમાં મારગ્રેવ બેરેનગેરીઅસનો પ્રદેશ તેને હરાવી પોતાના તાબામાં લીધો ને ઇટલીનો રાજા ને રોમનો મહારાજ એ ઉપનામ પેલીઆમાં ને રોમમાં તાજ પહેરી ધારણ ક્રીધા; તેણે પોતાના સાક્સન સીપાઈઓની સરદારી કરી હંગેરીઅન લોકની ફોજને ધણી ખરી કતલ કરી નાખી ને ત્યાર પછી તેઓ જર્મની ઉપર હુલા કરતા બંધ પડ્યા હતા; ઇટલીના લોક તેની આણુમાંથી ખસી બલવા ઉઠાવતા તેને માટે તેણે ધણીકવાર ત્યાં જઈ બંદાબસ્ત ક્રીધો હતો. એ એઓ (મોટા) ૯૭૩ માં મરણ પામ્યા પછી એઓ ખીન્નો ને એઓ તીન્નો ને હેનરી ખીન્નો (એણે બર્ગાંડીનું રાજ જર્મનીમાં જોડ્યું) એ ત્રણ જણે ૧૦૨૪ સૂધી અનુક્રમે રાજ ક્રીધું.*

[†] ઇટલીમાં, કારલોવિજીઅન વંશના રાજ્યોની કારકીર્દીમાં કેટલાક જખરા ક્ષુદ્ર સરદારોએ સામાં યદ્ય પોતપોતાનાં પ્રદેશમાં આપઅપત્યારીધી રહેવા માડ્યું હતું ને કિલ્લોકોટ બાંધ્યા હતા તેમ કેટલાંક શેહેરો નવાં બંધાયાં હતાં કે જે પછવાડેથી વેપારવડે ચીમંત યદ્ય કુળાકરાજ્યની સમૃદ્ધિ દેખાડતાં થયાં. એ શેહેરોમાં અખીર તથા લોક એ જે વર્ગ હતા ને સર્વોપર સત્તાને માટે પણ અગડા હતા (જર્મની કરતાં યોગ) તેપણ ખીજ તથા ત્રીજ વર્ગના લોક છેક જ દબાઈ ગયલા નહોતા.

* રોમન મહારાજ એગસ્ટસના વખતથી રોમનો જર્મની ઉપર પોતાનું બળ કહાડતા તેમ એઓ મોટા એના વખતથી જર્મનોનું બળ ઇટલીમાં ફીણ થવા માડ્યું; એ રાજના વખતથી ઇટલીમાંનો પ્રદેશ સામવવાને અને પશ્ચિમનો મહારાજ એ ઉપનામ લેવાને રાજ્યોને સવારી લઈ જઈ પડતી, ને—

જૂપ તથા સરદાર એએની સભાએ ક્રિકીનીઆના કોનરાડને મહારાજા ટેરવો, તેણે ઇટલી બર્મીડી ને લારેનમાં લડાઈએ કરી પોતાનું જર્મન રૌપ તથા ધીટપણું, ડુ-મર્ક તથા પોર્સંડના સંબંધમાં રાજકીય ઉદાપણ અને જર્મનીના કલ્યાણને અર્થે હિંમત તથા અવસ્થાથી પોતાની શુભેચ્છાએ દખાડ્યાં. એ ૧૦૩૯ માં ને તેનો દીકરો હેનરી ત્રીજો ૧૦૫૬ માં મરણ પામ્યા પછી એના બાળક દીકરા હેનરી ૪ થાની આણ કરી. એણે સાક્ષસનો સાથે ટેટા રાખી તેઓને બહુ બહુ ખીડા કીધી તે ઉપરથી જર્મનીના જુઓએ તેને પદચ્યુત કરવાનો સમય આણ્યો, વફાદાર ચહેરો તેની મદદમાં રહ્યાં ને તેણે હીલા સાક્ષસનોને હરાવી તાવેદાર કીધા; પણ રામના પોપ મેગરી સાતમાની આગળ તેનું ચાલું નહીં ને તેની સલાતે અધીન રહેવું પડ્યું. હેનરી પાંચમો (એણે હંગેરીઅન ને પોપ સામાં કુતેહમંદીથી લડાઈએ અલાબી જર્મનીના મહારાજાને અનુદ રાખ્યું પણ ઇટલીમાંના કેટલાક પ્રદેશ ઉપર ઘણા કરવાથી તેને પોપ સામાં ને વળી ખીજ જર્મન જુઓ સામાં ટેટા મચાવવા પડ્યા હતા.

હેનરીનાં મરણ પછી (૧૧૨૫) લાથેરીઅન ખીજો (સાક્ષસનીનો ડ્યુક) મહારાજા થયો ને એને ક્રિકીનીઆ તથા સ્વેબીઆના ડ્યુકો ને હોહેન રોહેન કુળના હતા તેઓની સાથે હંમેશા ટંકા ચામતા-તેઓ કેહેતા કે

—એથી જર્મનીમાં તેઓથી અવસ્થા રખાતી નહીં ને એથી તેઓને પોપની સલાતાં દખાણમાં રહેવું પડ્યું; લારેન, સાક્ષસની, ક્રિકીનીઆ, બયેરીઆ, સ્વેબીઆ એ આદિ પ્રદેશોના ડ્યુકો મહારાજાઓની ગેરહાજરીમાં મોટપ ને સ્વાધીનતા વધારવાને લાગ સાધતા; ડ્યુકનું જોઈને તેઓના અથવા રાજાના ખીજ કુટુંબ સેવકજૂપ પણ વર્તતા; હજારો લોક પોતાના સ્વાભી સરદાર (ઉત્તરતા વર્ગના) સાથે, એઓ ડ્યુક સાથે, ડ્યુક રાજા સાથે અને વળી ડ્યુક, કોટ, નેટ, એ સો પરસ્પર અગા મચાવતા; ચહેરો પીને ધીમે સ્વાધીનતા મેળવવા લાગ્યાં હતાં ને હજારો લોક કુટુંબ સ્વામીને છોડી ક્રૂર રાજાનીજ આણ માનતા થતા હતા; જર્મનીનાં રાજાનું સંલગ્નપણું ને અવસ્થિત એક એનો ઘણીકરીતે નારા થવાનો સંભવ હતો, ઇટલીની અનીતિ ને મોજમજ દાખલ થઈ હતી, કેટલાક મહારાજા ને કેટલાંએક સૈન્ય ઇટલીમાં નારા પામ્યાં હતાં;—પણ એ સંધું પોપની શક્તિ પામતી સલા ઉપર અંકોરા રપ હતું.

જર્મનીનાં રાજા પોતાનામાંના એક પુત્રને મહારાજા ટેરવતા, એવી રીતે તો હતીજ, પણ મહારાજા પોતાના વારસને મહારાજા પદ મળે તેની તજવીજ કરતા, ને એથી બચેડા થતા, તોપણ કેટલાંએક ને લાંબા સમયના તેને સકળ રાજા કામ મળતાં.

હેનરી પાંચમાના અગ્રેજ અરા વારસ છે; લોથેરીઅસે સ્વેબીઅન પક્ષની સત્તા ન વધવા દેવાને સાક્ષસનીનું ડ્યુકડમ પોતાના સગા બવેરીઆના હેનરીને (ગર્વિશ કેહેવાતો) આપ્યું ને અથી ગ્વેલ્ફ તથા ધીબીલૈન એ બે પક્ષોના ઝગડાઓનું મૂળ રાખ્યું. લોથેરીઅસ ૧૧૩૭ માં મૂઆ કે ક્રાંકોનીઆનો ડ્યુક કોનરાડ તીજો (હોહેનસ્ટેફન કુળનો) મહારાજા નીમાયો; એણે હેનરી ગર્વિશ પાસેથી સાક્ષસની તથા બવેરીઆના ડ્યુકડમ છીનવી લેઈ સાક્ષસની તે પ્લાંડનબર્ગના માર્કવસને અને બવેરીઆ તે આસ્ટ્રિયાના મારગ્રેવ લીઓપોલ્ડને આપ્યું; હેનરીના મૂઆ પછી તેનો બાઈ ગ્વેલ્ફ કોનરાડ સામાં લડતાં હર્ષો પણ હેનરી ગર્વિશનો દીકરો હેનરી (સિહ) એણે સાક્ષસનીનું ડ્યુકડમ પાછું જીતી લીધું હતું; કોનરાડે ઈટલીના પક્ષકારોના ઝગડામાં ન પડતાં જર્મનીમાંજ રહી બવરયા કર્યા કીધી; ધર્મના જોરસાથી તે બીજા કુસેડમાં ગયો હતો અને પછી ત્રણ વર્ષ પછી મરણ પામ્યો હતો (૧૧૫૨). કોનરાડના બાઈનો દીકરો ફ્રેડરિક ૧ લો (બારબરોસા-રાવી ઘડીનો) મહારાજા થયો; તેણે પોપની સામા અને પોપ પક્ષના ગ્વેલ્ફ લોક સામાં લડાઈઆ કીધી; સાક્ષસની ને બવેરીઆ હેનરી સિહને પાછાં આપ્યાં ને આસ્ટ્રિયાના મારગ્રેવિએટને મહારાજાની કુબૂલ્લ સેવામાંથી છૂટું કીધું; તેણે ૧૧૫૪ માં રામમાં પોપ તથા લોકની વચ્ચેમાંના વાંધા ષતાવ્યો, પોપને કદો પેરી ને લોકને બિસકેરનાર આર્નલ્ડ અને જીવતો બાળી મૂકાવ્યો; તેણે કેમા શહેર ને મીલાન (૧૧૫૨) તાપે કીધાં; તે ફરી પાછો (૧૧૫૬) લોમ્બાર્ડીના શહેરને સજા કરવાને ઈટલીમાં ગયો, રામ લીધું ને પોપ અલેક્ઝાંડરને નસાડયો પણ પછી એકાએક મરકી આવવાથી તેનું લશ્કર ધણું અફ નારા પામ્યું; તે વેહેલો વેહેલો જર્મની આવ્યો કે લોમ્બાર્ડીના શહેરએ પાછા બલવા કીધા, વળી પાછો તે ઈટલી ગયો (૧૧૭૪) પણ લોમ્બાર્ડીનાં શહેરએ જબ્બર ટકાવ કીધા, કુબૂલ્લ સેવક હેનરી સિહ ફ્રેડરિકને છોડી દીધા, ને એણે લોમ્બાર્ડને લડાઈ આપી પણ હારીને સલાહ માગી, અલેક્ઝાંડર પોપને કબૂલ કીધો ને પછી હેનરીને સજા કરવાને જર્મની પાછો આવ્યો; તેણે ૧૧૮૩ માં લોમ્બાર્ડીના શહેર સાથે સલાહ કરાર કીધો ને પોતાના દીકરા હેનરીને નેપલ્સ તથા સીસીલી અહીંના રાજની વારસકુંવરી સાથે પરણાવ્યો. ૧૧૮૭ માં તે માર્ટું લશ્કર લઈ સાલાદીન સામાં લડવાને ગયો, તુરકની ૩ લાખ ફોજને તેણે હરાવી પણ પછી આગળ ધસતાં નહીં આજંગતાં તણાઈ ડૂબી મરણ પામ્યો (૧૧૯૦). ફ્રેડરિકનો દીકરો હેનરી છઠો એણે મહારાજાપદ વંશપરંપરાનું કરવાને મેહે-

નત લીધી પણ સાક્ષનો સામા થયાથી તે કાવ્યો નહીં; તેણે પોતાની સ્ત્રીના વારસાનાં રાખ્યમાં (નેપથ્ય તથા સીસીલીનાં) કાળ ગૂળવ્યો, જલમ રાત્રા વાપરી તે રાખ્યને પોતાના મહારાખ્યમાં જોડ્યું—નોરમન વંશનું સત્તાનારા ગયું ને ઈટલીનાં રાખ્યો ઠગાયાં. એ ૧૧૯૭ માં મૂખ્યો ને તેનો આઠ વર્ષનો દીકરો ફ્રેડરિક ખીજને નેપથ્યમાં મનાવ્યો, રામનો રાજ્ય કહેવાયો પણ જર્મનીમાં સ્વેબીઆનો ડ્યુક ફ્રીલિપ અને હેનરી સિલ્વનો દીકરો એવો ૪ થો એ જો જણ મહારાજપદને માટે ધરો કરતા થયા; ફ્રીલિપનું ખૂન થયું, પોપ ઇનોસેન્ટ ત્રીજાએ ફ્રેડરિક ખીજને જર્મનીનો મહારાજ પોકાર્યો, પણ પછી એને ને પોપને બારે ઝગડા મૂક્યો હતો; મહારાજને હચ્છા ઉપરાંત કુસે-ડમાં જયું પડ્યું, અહીં એણે પરાક્રમ કરી જરસલેમ ને ખીજ કંટાળીક જગા ખ્રિસ્તીઓના હવાલામાં પાછી આણી આપી (૧૨૨૭); તેની ગેરહાજરીમાં તેનો દીકરો હેનરી જર્મનીનું રાજ કરતો તેણે ને લોમ્બર્ડીનાં શેહેરોએ પોપની ઉસકેરણીથી બચવા કીધા; પણ તેટલે ફ્રેડરિક જરસલેમથી આવી હેનરીને ઉઠાડી પોતાના ખીજ દીકરો કોનરાડ ૪ થાને મહારાજપદને માટે ટેરવ્યો; તેણે સભા બરી જર્મનીના બખેડા કહાડવાની ગોઠવણો કીધી ને લોમ્બર્ડીનાં શેહેરોને તાણે કીધાં, પણ જીલમી સત્તા ચલાવી તે ઉપરથી પોપે તેને ખીજવાર ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર કરવાનો ડર આવ્યો; ફ્રેડરિક ને પોપ બેના ઢંઢા આવ્યા, જર્મનીમાં જે સરદારો મહારાજપદ ઝડપી લેવા ઉભા થયા, પોપની સાથે સમાધાન થયું નહીં ને મહારાજ કુઃખથી છૂટ્યો (૧૨૫૦). કોનરાડ ૪ થો ઝેરથી મૂક્યો (૧૨૫૪) ને તેનો દીકરો કોનગડિન જે વર્ષનો હતો તેથી તેનો સગો માનફ્રેડ રાખ્ય ચલાવતો; પોપે સામાં થઈ ફ્રાંસના લૂઈ નવમાના બાઈ આજીના આર્ચસને બોલાવ્યો; એણે લશ્કર સાથે આવી બેનીવેટા આગળ માનફ્રેડને લડાઈ આપી, એ હાર્યો, કપાઈ મૂક્યો ને પોપે રાખ્યોની વેદ્યલ્લુ કરી પરાક્રમી ને પ્રતાપી રાજાઓના વંશની સમાધિ કરી (૧૨૬૬). ૧૨૫૦ થી તે ૧૨૭૨ સુધીના ના કાળમાં કોઈ જર્મન મહારાજ નહોતો.*

* રોકા ૧૧-૧૨ માં માત્રમલણ તથા રીતબાન, બાપા તથા રાજધારા એ ઘણાં ખરાં સરખાં થયા લાગ્યાથી અને ડ્યુક પદની ધરાવતા જુવ તથા કુટુંબપણાંથી છૂટા થયાં જન એઓથી નીમાવલા એક મહારાજની સર્વોપરિ રાત્રા હોવાથી બવેરીઆન, ફ્રાંક, સાક્સન, સ્વેબીઆન વગેરે અનેક જર્મન જાતીઓનું એક થયું આવ્યું ને તે, જર્મન લોક એ રાખે જગતમાં એળખાતી

ઈ. સ. ૧૨૭૩ માં હાપ્સબર્ગનો રૂડોલ્ફ (આસ્ટ્રિયાન કુળનો) મહા-ગણ થયો. પાછલાં ૧૦ વર્ષના ગાળામાં બોહીમીઆના રાજ્યએ જર્મન મહારાજ્યમાંના આસ્ટ્રિયા, સિટરિયા, કારનીઓવા, કારિનથીઆ એ ડ્યુકડોમોને પોતાનાં રાજ્યમાં જોડ્યાં હતા ને તેણે રૂડોલ્ફને પોતાનો ક્યુડલ સ્વામી માન્યો નહીં તે ઉપરથી મહારાજ્યએ ઘઠાઈ કરી ને બોહીમીઆવાળો લડતાં પડ્યો;—પછી મહારાજ્યએ બોહીમીઆની વંશપરંપરાની જગીર મરનારના દીકરાને પાછી આપી; અને આવી પડેલું આસ્ટ્રિયાનું ડ્યુકડોમ પોતાના બે દીકરા આલબર્ટ તથા રૂડોલ્ફ એ બેને આપ્યું; પોતાની ત્રણ દીકરી પોતાનાં દેશી રાજ્યના ત્રણ ભૂપ સાથે પરણાવી; રવેના, બેલોગના, અરબીનો, સ્પોલિટો એ પ્રદેશો પોપને આપી દીધા;—મહારાજ્યમાં સ્થાયી સ્વસ્થતા રહે ને જર્મન લોકને પરદેશીની પ્રભુ થવાનું બધ ન રહે તેને માટે ધણીક

—થઈ; તોપણ પ્રદેશ પ્રદેશનાં રાજ્યોનો સંબંધ ને જુદા પડતો રંગ આ પ્રમાણે હતો. ક્યુડલ જગીરમાં બીજી બધીથી જે મોટી (ડ્યુકડોમ ને મારગ્રેવિશ્પેટ) તે ધણું કરીને વંશપરંપરાની યવા માડી; ગણજ્યોનો હક આટલોજ કે મોટા જગીરદારો વંશપરંપરાના થતા તે તેઓને ક્યુડલ રાજ્ય પડતુ, કેમકે તેઓની પોતાની નીમણુકનો આધાર કેટલીક રીતે ખસૂસ મોટા જગીરદારોની પસંદગી ઉપર હતો,— કે બ્યારે કોઈ ડ્યુક મહારાજ્ય થતો ત્યારે તેને પોતાની જગીર ઉપરથી હક ઉઠાવી લેઈ બીજાને આપવી પડતી; એવા પ્રસંગોમાં ડ્યુક પોતાની પ્રદેશસત્તા વધારતા ને મહારાજ્યએ પોતાના રાજપદ વંશપરંપરાનાં કરવાને મિલેનત લેતા; ડ્યુક, મારગ્રેવ, કોટ, પાલેટીન, અરલ એ ક્યુડલ ખિતાબો જીવતા જગીરના હતા તે વગ પરંપરાના થયા. આર્ચ બિશપ, બિશપ ને આન્ટ એ ધર્માધિકારીઓની જમીદારી રાજકીય જમીદારીથી જુદી પડી; અને ધંધાધારી કરીગરો જેઓને હેનરી પાવમાએ નગરજન સ્વતંત્ર એવી રીતે ઓળખાતા કીધા તેઓએ વધારે હક લીધા. કેટલાક શહેર જેમાં તેઓ રહેતા તે ફક્ત ડ્યુકની ને કેટલાક ફક્ત રાજની સત્તાઆણુ માનતાં થયા; જે થોડાક ફક્ત રાજની આણુ માનનારા હતા તે વધારે સ્વતંત્રતા અથવા ઓછો જુલમ ભોગવતા ને તેઓનું જોઈને ઘણાક જે ડ્યુકની સત્તામાં હતાં તેઓએ તેવાજ સબધમાં રહેવાને ડ્યુકો સાથે ઝગડા મચાવ્યા. ઓથો મોટા એના વખતમાં સાકસનીમાં રૂપાની આણુ નીકળી ત્યારથી દોલત તથા ધંધા વધ્યાં ને ધાનુઓ, લીનના કપડાં, સણના કપડાં, એના કારખાનાં ચાલુ થયા; વેપાર વધ્યો ને બ્રેમેન, હામ્બર્ગ, કોલોન એ યુરોપ પ્રખ્યાત થયા; વેપાર ધધો ધણેખરો ચાહનીઓના હાથમાં હતો. તેરમા સદીમાં વેપારી શહેરોના જુદા ધંધાવાં ને (યુનેક, કોલોન, બ્રઝવિક ને ડાટમિક એ તેની બધેસ્થા રાખતા.

કુળની છૂટી પડી ગયેલી જાગીડો એકત્ર કીધો; લખસંબંધે ખર્ગડીનો પ્રદેશ મેળવ્યો; કુંવરોના લખસંબંધે હાપ્સખર્ગના કુળને માટે સ્પેનની ગાદીનો વારસો મેળવ્યો; અને છોકરાના છોકરાનાં લખસંબંધે હંગરીનું રાજ પણ પોતાના કુળમાં વંશપરંપરાનું કીધું.



ક્રી.સ.

ગોત્ર દહેવાતા લોક નવ વંધ જુલીઅસ સીઝર સામાં અતુરાઈથી ને જોરા જોર લડી નામાંકિત થઈ શમનોમાં જળ્યા; ૪૦ સં ૩૫૮ માં ફ્રાંક લોક ખખાંટમાં વસેલા તેઓના સરદાર ઈલોનીસે ૪૮૯ માં શામન ગવર-નરને હરાવી ગોત્ર પ્રદેશ પોતાનો કીધો; તે એક ખ્રિસ્તી રાજકુંવરી ઈલો-ટિલ્ડા સાથે પરણ્યો; કેટલીક જર્મન જાતિઓએ તેનાં રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો તે પ્રસંગે ઈલોવિએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે મારી જીત થયે તો હું મૂર્તિઓને ટાળીને ઈલોટિલ્ડાના પ્રભુને પૂજરા; તેણે જીત મેળવી અને પોતાના ત્રણ હજાર ફ્રાંક લડવૈયા સાથે ખાખટિઝમ લીધું; ઈલોવિસનો રાજવંશ (મેશવિ-જીઅન) ૪૮૧ થી તે ૭૫૧ સુધી ચાલ્યો.

પેપિને* કારલોવિજીઅન વંશ સ્થાપ્યો (૭૫૧) ને તેના દીકરા ચાર્લ-મેને (૭૬૮-૮૧૪) પ્રદેશો જીતી મહારાજ્ય કીધું—સ્પેનનો થોડોક ભાગ, ફ્રાન્સ, જર્મની (એલ્ઝનદી સુધી), ઉત્તર ઈટલી, સાર્ડિનિયા કોર્સિકા એ ટાપુઓ એટલે તેના રાજપ્રદેશ હતો; બેહ્લીમીઅન ને મોરેવીઅન તેને ખંડણી આપતા. ગળ સ્પેનમાં આરણ સાથે લડ્યો હતો; તેને ને બગદાદના ખલીફ 'હશનઅમરગીદને મેત્રિ હતી; નાતાલમાં એક દહાડો (૪૦ સં ૮૦૦) રાજ શામમાં સેંટપોટરના દેવળમાં પ્રભુપ્રાર્થના કરતો હતો તેવામાં પોપે પાછળથી છાનામાના જઈને તેના માથા ઉપર તાજ મૂકી દીધું ને

* હકદાર રાજને ગાદી ઉપગથી ઉઠાડી તે ઉપર પોતે બેઠો તથા તેને બચ હું ને એ બચને દૂર કરવા તેણે શમના બિરામ પાસે પોતાનો અભિષેક કરાવ્યો હતો.

† શામ તથા તેની પડોસનો પ્રદેશ જસટિનિયનના વખતથી ગ્રીકરાજમાં મનાતો પણ ખરી સચા પેપિન પાસે હતી; પોપે પેપિનને ગાદી મળવામાં મદદ કરેલી તેના બદલામાં પેપિને શામ તથા રૂવેના (લગતા પ્રદેશ સાથે) એની રાજ સચા પોપને આપી હતી.

લોક બોલ્યા કે 'શેમનો મહાગજ (સકળ પશ્ચિમ યુરોપનો) ધાતું છપા.' તેણે વીસ વર્ષ લડીને ગાઝમનોને પૂરેપૂરા તાબે કીધા (૮૦૬) ને તેઓની પામે ખ્રિસ્તી ધર્મ પળાવ્યો; તેઓના પ્રદેશમાં ધર્મસ્થાન ને કિતા બંધાવ્યા ને ભ્યાં કિતા ઉઠા થયા કે ત્યાં ગામ શહેર વગ્યાં. તેની પ્રજા અક્ષર-શૂન્ય હતી, ને ધર્મશિક્ષકો પણ કોઈકજ બળેલા તથા નીતિમાન હતા. તેનો દીકરો ૮૪૦ માં મુઘ્લા, તેનાં રાજ્યના વિભાગ થયા ને એમાંના એક વિભાગનું હામના ક્ષત્રગ પ્રદેશનું રાજ્ય મંડાવું (૮૪૬).*

આર્મસ (રાત્ર પડેલા) નર્મન લોકના દુનપાવ્યો અટકાવી રાજ્યો નહીં ને તેઓ લોપર બર્ગેડીમાં (ક્ષત્રસના દક્ષિણ પૂર્વ બાગમાં) કેટલાક અપર બર્ગેડીમાં (ક્ષત્રસ, જુગ પર્વતની પૂર્વ તથા પશ્ચિમે, સ્વિટઝરલંડ ગાથે) અને કેટલાક ક્ષત્રસના ઉત્તર પશ્ચિમ બાગમાં—નોર્મંડીમાં વસ્યા; તેઓની દોડોડમાં કેટલાક કુપુડક જંગીરદાર સરદારો પણ રાજની સ્વદા ને રાજ્યતાં પોતાના પ્રદેશો વધારી પંચપરંપરાના રાજ્ય પ્રમાણે વર્ગતા થયા. આર્મસની પછી જે રાજ્ય થયા તે નિર્બળ ને નામનાજ હતા; જે શહેર તથા તેને લગતો પ્રદેશ એટલુંજ રાજ્ય હૂધ આજમુંનું રહ્યું,—એ મુઘ્લા કે પારિસનો કોઈ તૂ કાપેટ એ તલપ મારી રાજગારી ઉપર બેઠો (૯૮૭).†

હુએ ક્ષત્રમનું રાજ્યક ધારણ કીધું પણ અરખ્યો તે પોતાના પ્રદેશનો અને રાજના મોટા જંગીરદાર સરદારોનો કુપુડક સ્વામી હતો. લોપર નદીની દક્ષિણે તેને કોઈ રાજ્ય માનવું નહોતું ને પારિસ તથા આર્મિય-સાની

* રાર્મનનું રાજ્ય તુડીને ક્ષત્રસ, ઇટલી, જર્મની એ મોટાં ને લોડેન, બર્ગેડી, નવાર એ નાનાં રાજ્યો થયાં તે વખત સુધી ક્ષત્રસના રાજ્યો જર્મન બાપા બોલતા ને જર્મન રીતભાત રાખતા; તેઓનો સગપણ સંબંધ પણ થોડો ઘણો જર્મન સાથે હતો.

† કુપુડક નીતિ પ્રમાણે લોકના જે વર્ગ હતા-ઉત્તરોત્તર ક્રમના જંગીરદારો રાજસેવામાં પોતાની તરફથી લશ્કર પૂરું ફાડતા તે સ્વતંત્ર જનનો વર્ગ અને ખીજો ઘસ જનનો;—વચસો વર્ગ નહોતો. રાજ્ય એજ સદગુણ મનાતો ને શુદ્ધ એજ ધંધો હતો, લોક થોડ ને જડસા હતા, વિવેક નીતિ નહોતાં ને રીત-ભાત જંગલી તથા ઘાતકી હતી. લોક ખ્રિસ્તી હતા ને તેઓ ધર્મશિક્ષકના કહા પ્રમાણે ધર્મકર્મ ઠાકથી કરતા; તેઓની બાપાશમાનેસ્થ (લાટિન, સેલ્ટિક, ટ્યુટોનિક, ગેલિકનું મિશ્રણ) કહેવાતી પણ જોહેર પ્રતિના ઘણુંકરીને લાટિન બાપામાં થતી કે જે કોઈ સમજતા નહીં; બાહ્યપ્રાવશ્ચિત્તથી અને દેવજ તથા મઠને દાન કસાથી પાપથી છટાવે એ વિચાર લોકમાં પ્રસર્યો હતો કે જેથી અનીતિ ઘટવાને બદલે ઉલટી વધતી હતી.

જાગીરો રાજપ્રદેશ સાથે જોડાયેલી કેટલાક જાગીરો—બાગનો સાથે તેને લડાઈએ કચ્છી પડી હતી; તે ૮૯૭ માં મરણ પામ્યા પછી ડેમર, હેનરી ૧ સાથે ગળ થયા ને પછી ફિનિષ ૧ લાએ કૂસેડના વખતમાં થોડાક ગજ-પ્રદેશ વધાર્યો; તોપણ લૂઈ છઠ્ઠાની (૧૧૦૮-૧૧૩૭) સંત્રા, પારિસ, ઓર્નિયન્સ, બ્રુરજસ એ ડેરેશ તથા પાસેના પ્રદેશમાં હતી; તેના વખતમાં ક્રાન્સ ઈંગ્લંડ વચ્ચે લડાઈ ચાલુ થઈ (જે ૩૫૦ વર્ષ આવી હતી); લૂઈ ૭મો જર્મનીના કોન-રાડ ત્રીજા સાથે કૂસેડમાં ગયો હતો ને ખંને હાથમાં લેતા; ફિનિષ ઓગસ્ટમે ઈંગ્લંડનો જોન ક્યુડન* સેવક ઉપે પોતે કરેલા ખૂનનો જવાબ આપવા

* ક્યુડન સગદાર જે પોતપોતાના પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર ને વરાપરપરાના રાજાઓ થવાને પ્રયત્ન કરતા તેઓની સાથા કાપેટ વરાના રાજાઓએ લડાઈએ કરી થોડે થોડે કગતા ક્રાન્સનો મોટો ભાગ રાજસત્તામાં આણ્યો—ક્યુડન રાજ્યો તુરખા ને વરાપરપરાના એક રાજાની પ્રમુખ સત્તા થઈ; (જર્મનીમાં ઉનર્ટ થયુ—એક મહારાજાની આણ રાખી ક્યુડન રાજ્યો સ્થાયી ને સ્વતંત્ર થયા).

ક્યુડન ડ્યુકે ને કોટે પોતપોતાના પ્રદેશમાં રાજનો ઠાઠ રાખવા માડેલો ને પોતાની જાગીરો બાગનોને વેદ્યો આપેલી તે કાળમાં ક્યુડન બારનો પર-સ્થર લડતા, સખા તે નખણા પાસેથી તેના કિલ્લા ખુલાસી લેતા, તેના ખૂન કરતા અથવા તેને કેદમાં નાખતા; કોઈ વળી જીજ્ઞાસી રીકરીને કાઢાડી આ-ણતા; ક્યુડન અમીરો પોતાના દારાજનને અનેક રીતે પીડા કરતા ને મારી નાખતા; ધર્માવિકારીઓ ને અમીરો લડતા, અને સોફને પાંડા કરતા; એક કુટુંબનો ટોટો ૩૦ વર્ષ આપતો ને આખા પ્રાંતમાં સોનિસોહીઆણુ ધર્મ રોતું; કિલ્લા, મઠ, તે લગ્નરી આજીમેથી ને શુકા બજોલ તે જૂઠ્ઠી ભંધા રહેતા; ૧ લાખ ધોર ક્રમ ઝનાગ લૂગાગ હોડાહોડ કરી રહ્યા હતા ને આખા ક્રાન્સમાં ભ્યા ત્યા લડાઈએ, મારામારી, કાપાકાપો, ચોર ખેચોર, લૂટ ખેલૂટ એ આતંક—એ સ્થિતિમાં કેટલાક સ્વતંત્ર જનોએ અન્યાયી ને ઉદ્વેગ અમીરોની સાથે લડીને રોષ પરક્રમ દાખવ્યા ને તેઓ નેટ કેહેવાયા; થોડે પ્રયે નેટોના અખાડા સ્થ-પવા ને વિવતરીની નીતિ પ્રગટ થઈ—સ્વતંત્ર જન એક પોટા ને એક આકર ગણે અને ઉપનામ પ્રાર્થના કરી પોતાના દોષ કટી સભળી શુદ્ધ ધર્મ પ્રતિષ્ઠા કરે છે ધર્મનું. વિધવા તથા બાળકનું, હુદ્દાર તથા નિરપગધીનું રક્ષક કરીરા, નિષ્કલંક રહીરા, ને દુરોગ પ્રભુ મેવન સાબળોરા ત્યારેજ તે નેરપદને પાત્ર થતા; રાજાઓ પણ નેરના મડળમાં દાખલ થઈ ને મોટું માન સમજતા થયા; ભયારે લડાઈએ નહોતી આવતી ત્યારે ટૂંકમેટના તમારા થતા ને તેમાં નેટો એક જીજ્ઞાસા થઈ લડતા, રોષ આગુરી દાખવતા ને સ્ત્રી-ઓની પ્રસંગતા મેળવવાને વેગાએ કપા પણ મરત; સ્વતંત્ર જાનેટ પોતાની ડગરી ઉપર કિંતુ બાધી રહેતા ને જીજ્ઞાસ નહીં તેથી પરસ્પર લડતા; ગરીબ નેટો વેપારી વધારાથી સોફને લૂટતા અથવા તેઓનું વળાંક કરતા; કેટલાએક મઠનું રક્ષણ કરતા ને તેના બદલો તેઓને મળતો. રામધર નેટોના—

જાન્ય ન આપ્યો તે ઉપરથી નોખંડી, એન, આંત્રુ એ અંગ્રેજી નગરિયો
 પોતાનાં ગભ્યમાં વધારી; તે ગીચડ ૧ લા માલે દૂધેડમાં મળ્યો હતો;
 લુધ ૮ માલે અંગ્રેજી પોષ્ટો લીધું ને ગીચ્ચન છતી લેવાની તેઓમાં
 તે હતો તેટલે પોષે તેને આપીજીઆઈસ મામાં દૂધેડ કરવાની કગ
 પાડી હતી. લુધ નવમો (૧૨૨૧-૧૨૭૦) એનાં રાજના અર્ધગમાં મોટા
 દુધેડ સરદારીએ આખરમાંથી ખસાવાનો ઉલ્લેખ અમારે પાછું તે દ્વાર્યા નહોત;
 તેણે દૂધેડ ને પ્રેન્સ એ રાજ્યમાં વધાર્યો; તે ધર્મી, ન્યાયી, નિદાન
 હતો; તેણે કેટલાકના યુદ્ધ પછા આપ્યા, સરદારના ઠંઠામાં પંચપથું
 કીધું, મજધારા કીધા અને ત્રેકે તે રામનો ધર્મ પાળવામાં મુક્ત હતો
 તેપણ પોપની માગણી ને પોતાના વિચારમાં વાળ્યી ન આપતી તેની

-ધર્મ ધર્મશિક્ષીએ પવિત્ર કરી રચાવ્યો હતો ને નેટો પોત પોતાના અપા-
 ડને નામે ને ચિન્હ, કૃષ્ણપદની નિરાનીએ ને રાજ્ય સ્વત્ત્વ બે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા;
 સેંટ જોન-ટેમ્પલ-ટ્યુરેનિક નેટો પાક કબરના જત્રાણ્યોનું મુસદ્દામોના
 હુમલાથી ગોણું કરતા, જૂજ્યા માદાની સંભાળ લેતા, પરણતા નહો, નિધન
 રહેતા ને પોતાની નીતિ પાળવામાં મુક્ત હતા; તેઓને જમીન ને રામત મ-
 જતી તે કોઈ એકની નહો પછુ અપાડાની થતી; જરૂરસેમમાંથી ખસવું પડ્યું
 ત્યારે સેંટ જોનના નેટો સેપરા ટાપુમાં જઈ રહ્યા હતા.

દૂધેડની ઉત્પત્તિ આવી રીતે થઈ: રામના મહારાજ કોન્સ્ટેન્ટીનની મા
 હેનીનાએ જરૂરસેમમાં ત્યાં કેસ્ટને ઘડવો હતો તે જગ્યાએ દેવળ બંધાયું હતું
 ને તેની જાતરાએ શ્રદ્ધાપના ખ્રિસ્તીઓ જતા. ધૃં સં ૧૩૩ થી જરૂરસેમ
 સાગમેનના તાળામાં ગણું હતું પણ આગળે ખ્રિસ્તી જત્રાણ્યોને કોઈ રીતની
 પીડા કરી નહોતી. ધૃં સં ૧૦૬૬ માં સલજુક તુરકે જરૂરસેમ પોતાના તા-
 બાનું કીધું ને જત્રાણ્યોને દુગ્ધ દેવા માડ્યું; એ જત્રાણ્યોએ પોતપોતાના
 દેરામાં મુસદ્દામોના જુલમ વિષે પોકાર કીધો; તે વેળા આપ્યા શ્રદ્ધામાં યે-
 હેમી ખ્રિસ્તી લોકમાં વાત આવી રહી હતી કે કેસ્ટ હજાર વર્ષમાં પાકું દરોન
 આપનાર છે તે આજ વર્ષમાં ને એ ઉપરથી અસંખ્ય ખ્રિસ્તીઓના સંઘ જરૂરસે-
 મની સ્વત્ત્વ કરવા નીકળ્યા હતા; ખીટર હરમીટ લોકને તથા પોપને હસેરેયા ને
 બીજો દાર બીજાએ મુસદ્દામોના સામાં લડાઈએ સવાવવાને સધળા ખ્રિ-
 સ્તી ધર્મે આસા આપી. પહેલી દૂધેડમાં (૧૦૬૧-૧૦૬૬) ખ્રિસ્તીઓએ જરૂ-
 ભાત જંગ કીધું; બીજી દૂધેડ એડ્રિસા ચેલેર તુરક ખામેથી લેવાને મોટે હતી
 કહા પ્રમાણે (૧૦૬૬) પણ તેમાં જંગ જમીનીના ગળ લાલિયત ધર્મ પાછા વળ્યા
 ટ્યુરેનિક, દૂધેડ સાદાનીની સામાં ૮મી (૧૧૮૬-૧૧૯૦) ને કોલકરગથી
 બાપમાં થતી કસ્ટ કોલ્જવાની જત્રાણ્યોને છૂટ મળી હતી; બીજી દૂધેડ
 મહને ૧૧૮ કસ્ટથી પાપથી; કેટલીક દૂધેડ ખ્રિસ્તી ધર્મના પાખંડીઓને સા-
 અનીતિ ઘટવાને ખલે ઉપ.

સામા થતો; જશસિમ મુસલમાનિયે પાકુ પોતાના તાજામા લીવેડું તેઓને કહાડાને તે કૂસેડમા ગયો (૧૦૪૮); તે ઈશ્ટમા કેદી પકડાયા હતા, ખીજી કૂસેડ આફ્રિકામા કડી પણ ટચૂનીસને ઘેરે ધાવતા તે મગણ પાગ્યો. પછી ડિલિપ ૩ જો ને પછી ડિનિપ ૪ થો (૧૦૮૫-૧૩૧૪) થયો તે પોતાની ગજસત્તા ૬૯ ડગામા અને દોનત વધાગવામાજ મન્યો; વર્મગિક્ષકો પામે ૨ લેવાતો નહીં તે તેઓના ઉપર મૂયો ને બોનીફેસ ૮ માન્યે તેને ખ્રિસ્તીમડળ બહાર કીધો; ડિલિપે એક જાણને મોકલી એવા તો તિગસ્કાગ કગ્યો ૭ પોપ થેતો યઈ બીત સાથે માથુ ફેડી મરી ગયો, અને પોપ ડસેમેંટ પાવમાને આવિગનનમા ડેવાની ફગ્જ પડી; તેણે નેટ ટેમ્પરેટી કતલ કગરી નાખી હતી; તેણે અથ્રેજને હરાવી ગીચ્ચેન લીધુ હતુ; પછી મોદેને વર્ષે તેનો ભેડપુત્ર વગ પરાવચ્ચો (૧૩૨૮).

ઈ. સ. ૧૩૨૮ વી વનોય વગના ડિનિપ છઠ્ઠાએ રાજ્ય આરબધુ; તેણે એડવર્ડ ત્રીજા સાથે જોગબેર લડતા કેટલોક પ્રદેશ ખાચો પણ ખીજા કેટલાક પ્રાત તેણે ખરીદ કીધા; તેના દિકરા જોનની મરકીદીમા (૧૩૫૦-૧૩૬૪) ગામડીઆએએ બારે બલતો ચ્ચો ને તે પૂરે પલ્લો નહોતો તેનાના અથ્રેજ સાથે લડાઈ ચાની; જોને હારીને કેટલોક પ્રદેશ અથ્રેજને આપ્યો ને મરતી વેળા તે ઈંગડમા કેદી હતો. ખર્ગડીનો ડયૂક જોગવગ થતો દેખાચો ચાર્લસ પાવમાના સરદારે લડાઈએમા રતેહ કરી ગચ્ચેલા મુનખ પાડો મેજચો. તેના દિકરા ચાર્લસ છઠ્ઠાની મરકીદીમા જાનસનુ તાજ થાડીનાર અથ્રેજ રાજ્યએ રાખ્યુ હતુ (૧૪૦૦); એ આપતિમા જાનસના રાજનો દીકરો ચાર્લસ ૭ મો એણે રાજકારબાર પોતાને હાથ લીધો, અથ્રેજ લરકડે ઉપગ ઉપરી પ્રગણા છાયા, ખર્ગડીનો ડયૂક પણ લૂટમા સામેન હતો અને ઉત્તર જાનસમા માન ચાર્લિઅન્સ શેહેર ને ચાર્લમના તાજામા રખુ હતુ તેને અથ્રેજએ ઘેરે ધાવ્યો હતો, પણ વળી તેવામા ગામડીઆની ડોકરી જોઆને આરેગમા આવી અદ્યુત પરાક્રમે અથ્રેજને ઉપા મોટી જીત મેજી ને જાનસના રાજને ઝહીગસમા અભિપેક્ષ થયો. લુઈ ૧૧ મો બડો ખગપટી ગજ હતો (૧૪૬૧-૧૪૮૩); ખર્ગડીનો ડયૂક ચાર્લસ ભારે ત્યાગે સામે થતો ને પોતાના પ્રદેશનો ગજ ડહેવડાવવાનો લોળ ગજતો (નિધગવડ તેની સચામા હતુ ને તે ધણે રોવતમ હતો); પણ લુઈના સમજબજાથી જર્મન મહારાજા ફ્રેડરિક ત્રીજાએ ચાર્લસને રાજ માયો નહી; એ ચાર્લસ સ્વિસ સાથે લડતા મગણ પાગ્યો ત્યારે લુઈએ ખર્ગડીને સ્વગભ્યની ફૂડવ જગીર ડગવાની અને ગીચ્ચેન, બેરી, નોર્મંડી,

નેના, આંજલ ને પ્રેરે-મ એ કુપુડન જાગીશ કાગળનાં જુના મુલ્યમાં લેવી
નાખવ ની તરખીલ કીધી. આંજલ ૮ મો અસરન હતો ને તેના મુલ્યમાં
ખબરો હતા; તેણે પિટનીની ચામડુંવડી માથે પસાવે તે પ્રત્યક્ મ-
ખડું; તેણે કોરે-મ ને નેપલમ નીધાં પણ પડી તે કુમનેપી સપડાઈ
મથેથી મનાવે કાગળ આપ્યો હતો; એનાં મરણની માથે (૧૮૯૮) જુના
પત્રો પંચાની મમથિ થઈ.



ઈંગ્લંડનો પ્રદેશ.

આજે ૧૯૨૮-ગોત્ર મિત્ર વસતા; ઈં ૨૦ પૂં ૧૫-૫૮ માં તે જુ-
લીઅસ મીંગની જાણમાં આપ્યા; અધિકારમાં મળીક વનિએને તારે
કરી ત્યારથી તે ૪૨૬ મૂંથી તેઓ મેમની પ્રત મળતા; પછી પિટ ને
સ્કાટ એઓના હા હાવવાને સાસનેની પાલાવવામાં આવેલા પણ એઓએ
આવી રાત્રને છતી વતની લોકને ન સખવાનાં પોતાનાં મળ્યા માડ્યાં
(રશીઓ સ્કાટલેન્ડમાં ને પેરસમાં બચ્યા) ને ખિતી ધર્મ પાપો; ઈં ૨૦
૮૨૭ માં માતે માંગેન મુલ્ય એકાં થયાં ને એમનું ઈંગ્લંડનો ૧ લો
રાજ મનાયો.

એમનું તથા તેના પંચાલ મળ્યોની કારકીરીમાં ડે-માર્ક તથા નો-
રે અહીંના ડેન તથા નોર્મન એઓ ઈંગ્લંડના કીનાથ ઉપર ઉતરી વળુ-
સાડ કરતા થયા; આંગ્લેસાસન રાજકુળ સચાષ્ટ થયું; આમકેડે
(૧૭૨-૯૭૧) ડેન લગરની કતલ કરી પાછી સચા મેળવી; તેણે ઈંગ્લં-
ડનાં પ્રગળાંમાં વહેમળુ કીધો ને કાલકા કીધા; પછી આંગ્લેમાસન
રાજ્યો ૧૦૧૬ સુધી સચાધારી હતા. ડે-માર્કનો રાજ સ્વેન એણે આવી
ધણીક લડાઈ છતી ઈંગ્લંડને ખંડણી આપતું કીધું; એમને આમીશ્યે ઈંગ્લં-
ડનું માત્ર તેને આપ્યું (૧૦૧૮) ને પછી કાપુટ ને હાર્ડકાપુટ એ ડેન રાજ-
ઓએ (૧૦૪૧ સુધી) રાજ કીધું; પછી પાંડો આંગ્લે સાસન પંગમાંના
એડવર્ડ થી કાઢેસર ગાદીએ બેઠો ને તેની પછી હાર્ડ થયો તેને નોર્મંડીના
ડયુક વિનિયમે હેસ્ટિંગસ આગળ હરાયો (૧૦૬૬ અક્ટોબર, ૧૦૬૬). નોર્મન
પંચાના રાજ્યોએ કરડાકીથી ઈંગ્લેસ પ્રત ઉપર રાજ કીધું; હેનરી રાજ

* એ ઈંગ્લંડ, નોરવે, ને ડે-માર્ક એ ત્રણ દેસાનો રાજ હતા અને તે, તે
કાળના મોટા સમર્થ રાજ્યોમાં ગણાતો.

સાંસન રાજકુળમાં છેત્રી રહેલી મટિલડા સાથે પરણ્યા હતા; હેનરીનાં મરણ પછી હેનરીની દીકરી મટિલડા અને જ્યો વિલિયમની દીકરીનો દીકરો સ્ટીફન એ એને માટે પક્ષ પડ્યા ને લડાઈએ આવી; અંતે સ્ટીફન મૂઆ પછી મટિલડાનો દીકરો હેનરી ખીન્ને ઈંગ્લંડની રાજ ગાદીએ બેઠો (૧૧૫૪).

હેનરી ખીજાએ (૧૧૫૪-૧૧૮૯) ખાંડાજીનેટ વંશની રાજગાદી સ્થાપી; ઈંગ્લંડ તો તેનું હુલું અને ફ્રાન્સના ત્રીજા બાગ નેટલો પ્રદેશ એટલું તેનું રાજ હતું; તેણે બેકેટ નામના રાખસ ઉપર મેહુરખાતી વરસાવી તેને કાંટરબરીનો આર્ચ્બીશપ, કિલ્લાનો કોન્સ્ટેબલ ને ઈંગ્લંડનો આન્સેલર ખનાયો ને કાંટરબરીનો આર્ચબિશપ મરણ પામ્યો ત્યારે તે પદવી તેને આપી; પછી બેકેટ આન્સેલરનું રાજનાયું આપી કેવળ તપસવી સાધુશ્ચિત્રી બીધી; એક ધર્મશિક્ષકે એક ગૃહસ્થની સ્ત્રી સાથે બળિઆર કરી તેને મારી નાખેલા તે ઉપરથી રાજએ તેનો ઇનસાફ કોરટમાં કરાવવાનો મમત ધર્યો પણ ધર્માધિકારીઓનો હક જાળવવાને બેકેટ સામે યથો ને એણે યુનેહગારને ન આપતાં પોપને લખ્યું; હેનરીએ ધર્મશિક્ષક તથા અમીશની સભા બરી ને ત્યાં ઠરાવ થયા કે ધર્મશિક્ષક યુનાહમાં આવે તો તેનો ઇનસાફ રાખ્યની કોરટમાં થાય, ધર્મ તથા ધર્માધિકારી એઓની ખાખતમાં છેલ્લો ઇનસાફ રાજ ચૂકવે, ધર્મશિક્ષક તથા અમીર-ખારનો એને રાખ્યને નાણાં વગેરેની મદદ કરે અને રાજએ જપત કરેલા માલ દેવળ મઠમાં રખાય નહીં; બિરાપોએ સહી કરી તેની સાથે બેકેટપણ (નાખુશીધી) કીધી; એ ઠરાવ પોપ અલેક્ઝાન્ડર ત્રીજાએ બહાલ રાખ્યા નહીં ને બેકેટ પોપની ઘણી આજીજી કરી ઠરાવ બપર સહી કીધાનાં પાપથી પોતાનો છુટકારો મેળવ્યો; હેનરીએ મમતે મદી સભા બરી બેકેટને રાજસાતો અનાદર કરનાર ઠેરવ્યો, ને તેની મિલકત જપત કીધી; અઘટિત રીતે નાણું ખરચ્યાની કુરીઆદીએ પડી ત્યારે બેકેટ હાથમાં કૂસ લેઈ રાજમહેલમાં જઈ રાજ પ્રત્યે બોલ્યો કે હું ખ્રિસ્તી ધર્મના સર્વોપરિ અધિકારીને રાજ છુલું; પછી તે ફ્રાન્સ થઈ રામ ગયો ને પોપે તેનું સન્માન કીધું; હેનરીએ પોતાની પ્રજાને આત્તા કરી કે જે કોઈ પોપને અથવા કાંટરબરીના આર્ચબિશપને અપીલ કરશે તેને રાખત સળ થશે ને જે કોઈ પોપની કોઈ પણ આત્તા ઈંગ્લંડ આણશે તે રાખ્યદ્રોહી ઠરશે; બેકેટ રામમાં ઠરાવ કરાવ્યો કે ઈંગ્લંડની પ્રધાનમંડળી ખ્રિસ્તીમંડળ બહાર છે ને રાજ જો પશ્ચાત્તાપ ન કરે તો તે પણ ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર છે;

રાજ્યે મમત મૂકી બેઠેલે પાછો તેડાયો; અને મળ્યા ને રાજ્યે તેને તેનો અધિકાર પાછો સોંપ્યો; રાજ્ય નોર્મંડીમાં હતો તેવામાં બેઠેલ જન-લમ સત્તા વાપરી પણ પછવાડેથી તેનું અનુચિત ને રાજ્ય પોતાને માથે આજ ન આવે માટે પોષને તાણે યથા ને એણે તેને અંશ પદ્ધતિ કરતો જણ્યો ત્યારે તેને માડી આપી હતી.

આવરલંડમાં મીથના રાજ્યે પોતાની દીકરીને બગાડનાર લીઈસ્ટ-રના રાજ્યને હાંકી મેલેલો હતો અને એણે હેનરીની મદદ માગી, કબૂલ હતીને કે જો મને મારું રાજ્ય શાકું મળશે તો હું ઈંગ્લંડને અંડણી આપીશ; હેનરીના અમીરેએ આવરલંડ જઈ નારા કરવા માડ્યો ને પછી પોતે પણ ત્યાં જઈ (૧૧૭૨) ત્યાંનાં રાજ્યોને તાણે કીધાં. હેનરીના દીકરા રાજ્ય રીચર્ડ (૧૧૮૯-૧૧૯૯) કૂસેડમાં સાક્ષાત્તનની ફાજને બારે હાર અવાડી પણ તેનાથી જરૂરસમ લેવાયું નહીં ને તે પાછો ફર્યો; કૂસેડમાં ફ્રાન્સના ફિલિપને રીચર્ડ સાથે બનેલું નહીં તેથી તે આગળથી પાછો ફર્યો હતો; ને ફ્રાન્સમાં ઉતરવાથી રખેને તે સપડારે એમ સમજી રીચર્ડ ઇટલીમાં ઉતર્યો ને જનજાણને વચે રહ્યો કેમકે ત્યાં પણ તેને આસ્તિયાના ડ્યુક લીઓપોલ્ડની ધાસ્તી હતી (એને પણ રીચર્ડે કૂસેડમાં તરછેડ્યો હતો); લીઓપોલ્ડ તેને કેદ કરી મહારાજા હેનરી છતાંને હવાલે કીધા ને એણે તેને એ વર્ષ કેદ રાખ્યો; પછી પોપ વચમાં પડ્યો ને માથે તોડસા દંડ અંગ્રેજોએ બર્થો ત્યારે તે છૂટ્યો હતો. રીચર્ડની ગેરહાજરીમાં તેના બાઈ જોને ફ્રાન્સના ફિલિપની ઉસકેરણીથી પોતાને રાજ્ય કેહેવડાવવાને તજવીજ કરેલી તેને રીચર્ડે માફ કીધી; એ નોર્મંડીમાં એક કિલ્લાને ખેસા ધાતતાં તીરથી ધાવલ થઈ પડ્યો—મરવાની તૈયારી ઉપર તેણે વીર મારનારને બાંધાની પૂછ્યું, ને એણે જવાબ દીધો કે મારા બાપને તથા મે બાઈયોને આપે હાથે કાપી નાખાણે ને મને ફાંસી દેવાનો વિચાર કીધો; પછી રીચર્ડે તેને ફાંસી સો કકડા આપી છોડી મૂકવાને હુકમ કીધો પણ સરદારે તેને ફાંસી દીધી હતો; રીચર્ડનાં ૧૨ વર્ષનાં રાજ્યમાં તે માત્ર આર મહિના ઈંગ્લંડમાં હતા. જોન રાજ્યની કારકીર્દીમાં (૧૧૯૯-૧૨૧૬) પોપે કાંટરબરીના સાધુઓને આત્મા આપી કે તમારે રાજ્યની સલાહ લીધા વિનાજ આર્યબિરાપ (મુખ્ય ધર્મધ્યક્ષ) નીમવો, ને તે ઉપરથી રાજ્યે તે સાધુઓને મદમાંથી કહાડ્યા ને પોપે દરના સોકની ધર્મક્રિયા બંધ કરાવી ને રાજ્યને પદબદ્ધ કહી ઈંગ્લંડનું રાજ્ય ફ્રાન્સના ફિલિપને આપવાનું કીધું; રાજ્યે માફ માગી ને પોપે ધર્મક્રિયા આલવી કરી. તાલુકદારેએ જોનના જીવમથી કંટાળી

નાગના ચાટા ઉપર સહી કરાવી લીધી (૧૨૧૫). હેનરી ત્રીજાનાં ગભ્યમાં (૧૨૧૬-૧૨૭૨) થોટા સરદાર અને તાલુકદાર તથા લોક એએ વચ્ચે ટંકા ચાલ્યા, પાર્સમેન્ટની સ્થાપના થઈ અને એણે રાજ્ય પાસે દરવજા ઉપર સહી કરાવી લીધી. એડવર્ડ ૧ લાએ (૧૨૦૨-૧૩૦૭) વેલ્સને ઈંગ્લેન્ડ સાથે જોડ્યું ને રાજ્યમાં કેટલીક વ્યવસ્થા કરી; તેના ગભ્યમાં સ્કોટલેન્ડ સાથે લડાઈ આવી હતી. એડવર્ડ ત્રીજાનાં (૧૩૦૭-૧૩૨૭) રાજમાં તેના મા-નીતા તથા તાલુકદાર વચ્ચે ટંકા હતા ને ખાતાકબરતની લડાઈથી સ્કોટલેન્ડ સ્વાધીનતા જાળવી રાખી, (૧૩૧૪).

એડવર્ડ ત્રીજાની કારકીર્દીમાં (૧૩૨૭-૧૩૭૭) તેના પાટવીએ ફ્રાન્સનાં રાજ્યનો કેટલોક પ્રદેશ મેળવ્યો; (કેસેની લડાઈમાં ફ્રાન્સનો રાજ્ય જોત ફેરી થયો હતો); નોર્મન ને આંગ્લોસાક્સન એ બે બેળાઈ વચ્ચે એક લોક થયા; નોર્મન બાપા વપરાતી ટળી ને આંગ્લોસાક્સન બાપાની પ્રજાતિ આપી; ચોસર અંગ્રેજમાં લખ્યું. રીચર્ડના રાજમાં (૧૩૭૭-૧૩૯૯) લોક નિર્ધન તથા નિરાશ અને સરદાર ગર્વિષ્ઠ તથા ઉન્મત્ત હતા;—પોટ ટેલર બહારો ઉઠાવ્યો હતો ને લાંકાસ્ટરના ડયુકે ગભ્યને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડ્યો. એ ડયુક-હેનરી ચોથાનાં (૧૩૯૯-૧૪૦૭) રાજમાં ધર્મવિપયના ટંકા તથા તેથી થતી ખુવારી એનો આરોગ થયા-એએ પોપને નમાને ને પોતાની દસ બાપામાં બેબલ વચ્ચે તેએને જીવતા ખાળી મુકવા એમ પોપે ઠેરવ્યું. હેનરી પાંચમાએ ફ્રાન્સ ઉપર પાછો દાવો કરી લડીને ઘણાક પ્રદેશ મેળવ્યો. ૯૦ સં ૧૪૨૨ માં એક વર્ષના હેનરી છઠ્ઠાની આણુ ફરી ને ફ્રાન્સ તથા ઈંગ્લેન્ડનાં રાજ્ય જોડાઈ જાય તેવા સંભવ હતો પણ તેઠલામાં એક ગામડીઆની છોકરીએ ખાજુ ફેરવી (૧૪૨૮) ને ફક્ત એક કાલે ચેહેર સિવાએ ખીજો બધો જીતેલા ક્રુશખ (ફ્રાન્સનો) અંગ્રેજોએ ખાલી કરી. એનાં ને એડવર્ડ ૪ થાનાં ને રીચર્ડ ૩ જાનાં રાજ્યમાં ચોક્ક અને લાંકાસ્ટર કૂળના સરદારોની માહોમાહેની કદી લડાઈએ ને એથી થતી હાનિ ઈંગ્લેન્ડમાં સર્વત્ર હતી (૧૪૫૫-૧૪૮૫). હેનરી ૭ માએ (૧૪૮૫-૧૫૦૯) રાજ્યમાં સ્વસ્થતા વ્યવસ્થા આણી.

સ્પેન પોર્ટુગલનો પ્રદેશ.

સ્પેન રામનાં મહારાજ્યનો પ્રાંત હતો; પછી ત્યાં વાંડલ ને વીસીગોથ વસ્યા; પાંચમા શૈકામાં વીસીગોથે વાંડલને જીતી સ્પેનમાં ગળ્યો માડ્યાં; સત્તાધારી જન ને પ્રજાજન સૌ ખ્રિસ્તીધર્મ પાળતા; ઈ. સ. ૭૧૧ માં વીસીગોથનો રાજા રોડરિક, મુર સાથે લડતાં હાથો ને નદીમાં ડૂબ્યો; મુસલમાન સ્પેનમાં ફરી વળ્યા ને ખ્રિસ્તી રાજ્યંગીઓ પહાડમાં બસ્યા. મુરોએ ક્રા.સ ઉપર ચઢાઈ કરી પણ દૂર આગળ બારે હાર ખાઈ તેઓ પાછા હટ્યા (૭૩૨); ઈ. સ. ૭૫૬ માં અબ્દુલ રહેમાને દેશરાવામાં ખલીફની જુદી ગાદી માડી; સ્પેન ઇમારતોથી ને મકતબોથી, એલીથી ને કારખાનાથી, પૂલોથી ને નહેરોથી શોભી રહ્યું. પછીના ખલીફો નળજા નીકળ્યા ને ખ્રિસ્તી રાજકુળોએ બલવા કરી પોતાનાં નાનાં રાજ્ય માડ્યાં ને વધાર્યા-આરેગનનું ને કાસ્ટીલનું એ જે ૧૦૩૫ માં મંડાયાં; પોર્ટુગલનું ૧૧૩૯ માં. ઈ. સ. ૧૨૧૨ માં ખ્રિસ્તી રાજ્યોએ એકત્ર થઈ મુર લોકને ટોળીડા આગળ હરાવ્યા ત્યાર પછી એઓની સત્તા ઉતાવળી એાછી થતી ગઈ. ૧૨૩૬ માં કાસ્ટીલ ને લીઓન એ જે રાજ્યો જોડાયાં; ૧૨૫૦ માં માત્ર આનેડાનું રાજ મુરની સત્તામાં રહ્યું.

આરેગનનું રાજ જમ્પઈ થતું ચાલ્યું; ૧૪૦૯ માં સીરીલી ને ૧૪૩૫ માં નેપલ્સ એ રાજ્યો જોડાયાં; ૧૪૬૯ માં આરેગનનો ફર્ડિનાંડ કાસ્ટીલની ઇરાખેલા સાથે પરણ્યો ને ૧૪૭૯ માં હેનરી ૪ થાનાં મરણ પછી જે રાજ્ય જોડાયાં. રાજ રાણી એઓએ ઉન્નત સરદારોને દબાવ્યા અને ઘણાક જુદાસ દેશમાં વણસાડ કરતા તેઓનું મૂળ કહાડવાને અમીરો સાથે પવિત્ર ભાઈ બંધાઈ ગ્રીધી. ફર્ડિનાંડ પોપની આત્મી રામના ધર્મથી નિરુદ્ધ આજનારાઓને માટે ઇનકેવીઝીસાત દેશો કહાડી (૧૪૯૧) પણ તેથી ૪ વર્ષમાં ૬ હજાર જણ જીવતા બળી મૂક્યા ને ૧ લાખ જણે મરતમારની પીડા બેગવી. ૧૪૯૨ માં આનેડાના મુસલમાનો લડતાં હાથ ને તે રાજ્યની સમાધિ થઈ; વળી ચાહુદીઓને સ્પેનમાંથી હાંકી કહાડ્યા. તેજ વર્ષમાં તથા બીજા વર્ષમાં વહાણખેડુ દેશખર્સે વેસ્પ્ર ફીડીઅન્સ ઘણાક ટાપુઓ ગોળ્યા અને ૧૪૯૮ માં ને મોટા પૃથ્વીખંડ ઉપર ચ્યારીનેકો નદી પાસે તે ઉતર્યા તેને અમેરીગો વેસ્પ્રસ્મીએ અમેરિકા એટું નામ આપ્યું. ૧૫૨૫માં શૈકામાં પોર્ટુગલના રાજાઓના આશ્રયથી વહાણ ખેડનારાઓએ

કેટલાક ટાપુ શોધ્યા ને ત્યાં પોર્ટુગીસો વસ્યા; ૧૪૮૬ માં ડાયાઝ, કેપ
ગુડહોપ મુઘી પહોંચ્યો ને ૧૪૯૮ માં વાસ્કો ડી ગામા, કેપ પરાર કરી
આફ્રિકાનો પૂર્વ કાઢી જોતો જોતો હિંદુસ્થાન જઈ પહોંચ્યો.



કાળસ્વરૂપ.

શ્રામનાં રાખ્યો નારા યથો ત્યારથી તે અમેરિકાનો શોધ લાવ્યો ત્યાં
સૂધીના (૪૭૬-૧૪૯૯) એક હજાર વર્ષના કાળમાં જગતમાં સર્વત્ર ધર્મ-
રાયની પ્રતાપી હાક * વાગતીઃ ચીનમાં બુદ્ધનો ને કનફુસિયસનો એ ધર્મ

* હિંદુઓ સ્વરાખ્યો તૂટવાથી ને મુસલમાનના ત્રાસથી ધર્મીયારૂ સાચવ-
વાને ધણીક જાતિ ન્યાતિમાં વેહેચાયા, પણ તેઓ બ્રાહ્મણોના ધર્માધિકારનાં
ગજને બાવથી માન આપતા; અને પરદેશી સત્તાને અધીન થયા, બાહ્ય
સ્થિતિ જાણ થયા, તોપણ તેઓ એક જગદીશ્વરનાં સાનપુકત-મૃતિ સ્મૃતિને
અનુસરતો પુરાણોક્ત જે હિંદુધર્મ તેના સંપ્રદાય, દેરાચાર, કુળાચાર એ ખંતે
પાળતા હતા.

મુસલમાન ને ખ્રિસ્તી એ જે વચ્ચે ભારે ટંકા ચાલ્યા; આરબ તથા
તુરક એએએ ગ્રીકરાજના ઉપર હુમલાઓ કર્યા કીધા; મુરોએ સ્પેનના ખ્રિ-
સ્તીઓને હરાવી તે પ્રદેશ તાપે કીધો પણ ફ્રાન્સના ખ્રિસ્તીઓ સામા તેઓથી
ટકાવું નહીં; આફગાન લોકે હિંદુ રજપૂતોને હરાવી હિંદુસ્થાનમાં રાજ માડ્યાં;
એક પાસ મુરોપના સકળ ખ્રિસ્તીઓ ને ખીજપાસ તુરક મુસલમાનો એ જે
વચ્ચે લડાઈઓ ચાલી પણ આખરે મુસલમાનોએ જલ્દસલમ ખ્રિસ્તીઓના
તાબામાં જવા દીધું નહીંજ; તુરકોએ કેન્સ્ટંટિનાપલ લીધું ને ગ્રીક ખ્રિસ્તી
રાખ્યની સમાધિ કીધી; અને સ્પેનના ખ્રિસ્તીઓએ આનેડાનાં રાખ્યને જાંધું
વાળી મુસલમાની રાખ્યની સમાધિ કીધી. મુસલમાનો રાખ્યો મેળવતા, બા-
ગવતા, ખોતા; માહોમાહે પ્રદેશ સત્તાને માટે અને ધર્મ મતભેદને લીધે તે-
ઓની બાહારની હાજત ચંચળ ને જુદી જુદી હતી તોપણ, એક જગદીશ્વ-
રને (મુર્તિહાર નહીં) તથા પેગંબરને તથા તેની મારફતે મળેલાં કુશનને અને
ઈશ્વરેજાને પ્રમાસકિતથી માનવામાં સૌ એક નિશ્ચયના હતા.

મુરોપના ખ્રિસ્તીઓનો લૂક્ષ કેવળ બાહ્ય સ્થિતિ સૂધારવાનોજ હતો. રાજ,
સરદાર ને ધર્માધિકારી એ સૌ પોત પોતાનાં મોટપને માટે મથતા; ઈશ્વરનું બચ,
કેસ્ટ ઉપર બાવ ને તેની નીતિ પ્રમાણે રહેણી એ તેઓનામા નહેળું; તેઓ
કૂમ તથા ખીજ નિશાનીઓ રાખતા અને બકિત તથા ખીજ ક્રિયાઓ સમ-
ભ્યાવિના ધર્મશિક્ષકના ડર તથા તેઓના કચેલા વેહેમ પ્રમાણે કચ્યાં કરતા.
સાધુ પીટર વેહેમી ખ્રિસ્તીઓને ઉસકેયા, પોપે પ્રથમ બુદ્ધિએ પુટિ આપી,
ખ્રિસ્તીઓ કૂસેડને નીકળ્યા પણ નવા નવા લોક તથા નવી નવી ગ્રીત બાત

પોતાના પંથો સહિત હતાજ. હિંદુસ્થાનમાં પ્રચલિત ને તંત્રીક ધર્મ તોફાને અનેક દેવદેવીની ઉપાસના કરતા કીધા હતા પણ ઇસવી સૌકા નવના આરંભમાં સંક્રાન્તિએ દેવ ગ્રહનો બોધ ને સ્માર્ત સંપ્રદાય એ પ્રવર્ત્યા; ત્રણે વર્ષ પછી વૈષ્ણવ આચાર્યએ પોતાના સંપ્રદાય ચલાવી રામકૃષ્ણનાં પૂજન કરાવ્યાં અને ઐદમા પંદરમા સૌકામાં બડતોએ નામ બજાવેલો મહિમા વધાર્યો. સાતમા સૌકાના આરંભમાં આરબસ્થાનમાં મહંમદે નવો ધર્મ પ્રવર્ત્યો ને પછી એક સૌકામાં જરતોસ્ત્રી ધરાવીઓ, ગુરક, તાર્કર, આફગાન, મોગલ એ સૌકામાંના ધણાએક અને ૧૭૫૮ તથા ઉત્તર આફ્રિકાના સૌકા મુસલમાન થયા હતા. ખ્રિસ્તી ગ્રીકશબ્દમાં નિરંતર ધર્મ વિવચના વાદ વિવાદ ચાલતા. દરામા સૌકાના અંતલગીમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ યુરોપમાં સર્વત્ર જંગલી જાતિઓમાં પણ મનાતો થયો હતો. ૧૮૯૧માં સૌકા આઠના મધ્યમાં રામના પોપ ઉત્તર તથા પશ્ચિમ યુરોપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના આચાર્ય મનાયા; સૌકા ૧૨ ના અંતમાં ગ્રેગરી ૭ માએ ધર્મ તથા ધર્માધિકારી એઓની વ્યવસ્થા કરી અને રાજ્યએને સ્થાપવાનો, ઉઠાડવાનો, ખ્રિસ્તીમંડળબહાર કરવાનો પોપનો હક છે ને એજ એક અ-કર્તારી રાજ્ય છે એવું રાજ્યએ સાથે લડી તેઓને હલકા પાડી સિદ્ધ કર્યું; પોપ અર્પને મુસલમાન સામાં લડવાની ખ્રિસ્તીએને આત્મા આપી (૧૦૯૫); ક્રૂસેડો ચાલી; ક્રાન્સના બૂઈ નવમાએ જરસલેમ લેવાના ઉદ્દેશી ૧૭૫૮ના ગુરક સાથે છેલ્લી લડાઈ કીધી (૧૨૫૦) પણ તે કાળે નહીં ને ક્રૂસેડની સમાપ્તિ થઈ (૧૨૯૧); સૌકા ઐદ પંદરમાં પોપની સત્તાનો દાર

—દેખી જાહિત થઈ ગયક ધર્મ હેતુ જુલો જઈ સંસારી માનકોડધી રાખ્યા. અ-ભિચાર, ખૂન, પ્રપૂંચ, લડાઈઓ, મરણ, દંડ, જુદાજુદ એ ત્યાં ત્યાં થૂમતાં તો પણ ઐદમા સૌકાથી કેટલાએક સાધુઓ પોપની સાંમાં થઈ શુદ્ધધર્મને ખોળતા થયા હતા.

આઠણ સંક્રાન્તિએ અને રાજવંશી વેપારી કુળમાં ઉત્પન્ન થએલો આરબ મહંમદ પેગંબર અને સુયારનો ઘીકરો પોપ ગ્રેગરી ૭ ગો, એ ત્રણ મહાપુરુ-ષોએ પોતાના કાળના હિંદુ, મુસલમાન ને ખ્રિસ્તી એ ત્રણ ધર્મનું યથાસ્થિત દર્શન કરાવ્યું.

* ક્રૂસેડાણી પોપે પોતાના ધર્માધિકારની સત્તા વધારી; આંદીઓએ ને જર-સલેમના ચેટ્ટિઆંકો પોપ પોતાના તાબાના સૌકા સહિત પોપનું ઉપરીપણું માનતા થયા. મહારાજાઓએ તો નહીં પણ જુપોએ પોતપોતાના પ્રદેશ વધાર્યા; તાલુક-દાર તથા અમીરોની સત્તા તથા દોષલ ધરી પણ તેઓએ માન મેળવી પોતાનું ઉચ્ચત્વ રાખ્યું હતું, —પોસ્ટેનમાં નેટ મંડળ સ્વપાયાં તેની કીર્તિનો અજકારો

એછી યતો આપો પણ તેમ તેઓએ રામન કાયલિક ધર્મ વિરુદ્ધ બોલનાર લખનાર ખ્રિસ્તીઓને શોધી મરણમાર શિક્ષા કરવાને ત્રાસદાયક મઠો તથા ન્યાયસભાઓ સ્થાપ્યાં હતાં.

રાજ્યો-એશિયામાં સૌકા ૭-૮ માં આરબોએ પોતાનું મહારાજ્ય કીધું; ૯ માં ગુરુકલોક આરબ રાજ્યમાં પ્રવળ થયા; ૧૦ માં ગીજનીનું રાજ્ય મંડાયું; ૧૧-૧૨ માં સલજુક વગેરે ગુરુકલોકે દોડદોડ કરી રાજ્ય માંડ્યાં; ગીજનીના મહમુદે હિંદુસ્થાનમાં ચઢાઈઓ કરી (૧૦૨૫ સૂધીમાં) ને શાહજીદને દિલ્હીકનોજનાં રજપૂત રાજ્યોને લંબા વાળ્યાં (૧૧૬૩); અને ચીનમાં તાર્તર લોકે સત્તા મેળવી (૧૧૨૭); ૧૩ માં મોંગલ લોકોએ મોટી દોડદોડ કરી—જેઠીસખાને જગદાદ લઈ ખલીફની ગાદી કહાડી નાખી (૧૨૫૮), ને ઝૂલ્સખાને ચીનમાં રાજ્ય ગાદી સ્થાપી (૧૨૭૯); ૧૪ માં ઓટોમન ગુરુકનું રાજ્ય સ્થપાયું, ચીનમાં મિંગવંશની સ્થાપના થઈ અને તૈમુરશને દોડદોડ કરી; ૧૫ માં ઓથમન ગુરુકે ખ્રિસ્તી ગ્રીકરાજ્યની સન્માપ્તિ કીધી. યૂરોપમાં જંગલી ઝુંડોની દોડદોડ ને એકમેકની મારામારી (પાંચમા સૌકાથી ચાલેલી) એ અસ્વસ્થપણું રાખીને લોક જૂદા જૂદા પ્રદેશમાં સ્વાધીન સ્વસ્થ થએલા તેનું પેહલું દર્શન સૌકા ૮ માં આ પ્રમાણે હતું: નવાં રાજ્યોમાં શ્રાંક-જર્મન જાતિના શાર્લમેને લોખંડ ને સાંસન લોકને છૂટી પોતાનું મહારાજ્ય કીધું હતું; મુસલમાનોએ વીસીગાયને છૂટી સ્પેનના પ્રદેશમાં પોતાનાં રાજ્ય માંડ્યાં હતાં; ને ઈંગ્લંડમાં સાંસનોનાં સાત રાજ્યો હતાં. ૯ મા સૌકામાં શ્રાંસ, જર્મની, ઈટલી એ રાજ્યો જૂદાં પડ્યાં, અને સાત રાજ્ય જોડાઈ ઈંગ્લંડનું એક રાજ્ય થયું. સૌકા ૧૦-૧૧ માં ડેન ને નોર્મન લોકે દોડદોડ કરી ને ખીજાં કેટલાંક રાજ્યો મંડાયાં; ૧૨ માં, સ્પેનમાં કાસ્ટીલ ને આરેગનનાં રાજ્ય વૃદ્ધિ પામતાં હતાં. એ પ્રમાણે દોડદોડ ને યાપહયાપ હતી પણ યૂરોપમાં હતી તેના કરતાં એશિયામાં વધારે ને વધારે બારે હતી. યૂરોપમાં દરામા સૌકાના અંતમાં સર્વત્ર સ્વસ્થતા શાંતિ હતી; અગિયારમાં સૌકાથી પ્રદેશ પ્રદેશના વર્ણસંકર લોક, બાપા,

આખાં યૂરોપમાં થયા. ટુરનેમેંટ તમારા થવા માંડ્યા; કુટુંબનાં નામથી લોકે પરસ્પર ઓળખવાનું રાખ્યું; જાત્રાળુ તથા લડવૈયા એઓની આવજાવને લીધે ઈટલીના લોક વહાણ એડવામાં કુરાળ થયા, ને દોલતમંદ વેપારી થયા; સઘળા દેશોમાં વેપાર ધંધા ને ખેતીના ઉદ્યમ મંડાયાં; વિદ્યા કળાની વૃદ્ધિ થવા માડી ને નેટોની શિવલરી સુધડ થઈ લોકમાં દાખલ થઈ.

બ્યવસ્થા, ધાત્રી, ગ્રીતબાત એ વિષયોમાં એકમેકથી જુદા પડવા લાગ્યા ને પોતપોતાની દેખી વિશેષતા પારખી કરતા થયા.

પ્રાચીન કાળમાં ઇરાનીઓનું, ગ્રીકનું, રોમનોનું એ અત્યંત ગભીર શબ્દોને આસી મહારાજ્ય બન્યું હતું; ને તેમ અર્વાચીન કાળના પેઢેનાં હજાર વર્ષમાં એશિયામાં આરબનું, ટુરકનું, મોગલનું અને પછી ચીનનું, ટુર્કેસ્તાનનું (કોન્સ્ટંટિનોપલવર્ષ) એમ ઘોડી ઘોડી વાર શબ્દો હતાં; પણ તે શબ્દોની નીતિમાં નવમ વિશેષ નહોતું; નવમ વિશેષમાં હિંદુસ્થાનમાં રજપૂત શબ્દબ્યવસ્થા તે યુરોપનાં શબ્દોની બ્યવસ્થા જેવી હતી ને તે સ્થાથી રૂઢી રહી હતી. યુરોપમાં શાર્જમેનના કાળ પછી ને ૧૫ માં સૈકા શુધીમાં જે શબ્દો હતાં તે અનેક ગ્રીતે ત્યારે ત્યારે એક બીજાના સંબંધમાં આવતાં ને તેઓની મગ્દદમાં વધધટ થતી તોપણ તે જુદાં જુદાં તથા સ્વાધીન થયાં હતાં. ક્ષત્રિયમાં રાજાઓએ કુપૂડમ જાગીરોને ઘોડે ઘોડે પોતાના પ્રદેગ સાથે જોડી એક અખંડિત રાજ્ય કરી પોતાની નિરંકુશ આજી મનાવી; જર્મનીમાં ઇંદ્રા ચલિલા તેનાં પરિણામમાં કુપૂડમ જાગીરદારો પોતપોતાના પ્રદેશમાં વધારે સંસ્થિત ને સ્વાધીન થયા; તેઓ સામાન્ય રક્ષણ તથા સામાન્ય લાભને અર્થે પોતાનામાંથી એકને મહારાજા ડેગવતા પણ પછવાડેથી એ પદવી પણ ઉતારાતર આસ્થિયા કુળના સરદારોને મળતી થઈ હતી; ઇંગ્લંડમાં કુપૂડમ-ખાર-નોએ રાજાઓની ઇચ્છાના ઉપર અંકોરા ગમવાને પાર્લમેન્ટની સ્થાપના કીધી હતી; ઇટલીની કુપૂડમ જાગીરોને જર્મન રાજાઓએ તોડી-હતી.*

પંદરમા સૈકાના અંતમાં શબ્દોની સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી: એશિયામાં ચીનનું રાજ પોતાના ઉત્કર્ષમાં હતું-મંગોલીઆ, મંચૂરીઆ, કોરીઆ

* જર્મનીના મહારાજા અને રોમના પોપ એઓ આખાં ખ્રિસ્તી યુરોપનાં એક અખંડિત રાજની ચક્રવર્તી સત્તા પોતપોતાની કરવાને પુષ્કળ લાગ્યા પણ અંતે ખંને કાચ્યા નહીં; (પ્રાચીનકાળમાં બ્રાહ્મણોએ સત્રીઓને હજારી ધર્મનું મહારાજ્ય કીધું હતું); અને જુદા જુદા પ્રદેશનાં સ્વાધીન રાજ્યો થયાં. બીજાના હુમલાને અટકાવવા પણ બીજાના સુધારા પોતપોતાનામાં ઇખલ કરી સરસા-ઈથી વધારે કરવો અને પોતપોતાના સ્વદેશી ગમ્યના બળસમુદ્ધિ વધારવાં-એ સ્વદેશબંધિતનીતિનું મૂળ રોપાયું. સ્વાધીન રાજ્ય હતા તેથીજ એક દેશમાં પીડિત થએલા ખ્રિસ્તી બીજા દેશમાં નહાસીને આશ્રય મેળવી રાકતા; સ્વાધીન રાજ્યો નહોત અને પે પની કે મહારાજાની બેમાંથી કોઈએકની સંવા-નરિ સત્તા થઈ હોત તો ધર્મનો પુનઃ સંસ્કાર થવાનો સંભવ આવો જાત.

ને તીવ્રે એ પ્રદેશ મહારાષ્ટ્રમાં ગણાતા. દિલ્હીની બાદશાહી કમળેર હતી ને ઘણાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો કરીને બળકતાં હતાં. ગ્રીસ, રોમનીઆ, વાલે-ચીઆ, સર્વિયા, બલગેરીયા, બોસનીયા, ક્રાકુસ, આલબાનીઆ, એરિયા મેનર એ પ્રદેશનું રાજ કોન્સ્ટંટિનોપલનો સુલતાન કરતો. યુરોપમાં રાજ્યો એક બીજા સાથે લડતાં, રાજ રાજના કુબૂલ સરદારે પરસ્પર ને રાજ સામા લડતા, રાજ્યો તથા ધર્માધિકારીઓ લડતા ને એઓ રાજ્યોને મદદ કરતા તે અવ્યવસ્થા ટળીને રાજ્યોમાં વ્યવસ્થા થઈ હતી.* ગુલાબોની લડાઈ હેનરી ૭ માએ પતાવી (૧૪૮૫). ફ્રાન્સ તથા ઈંગ્લંડ વચ્ચે લાંબી યુદ્ધતપી આલેક્સી લડાઈ સંબંધી લુઈ ૧૧ માએ છેલ્લા સલાહ કરાર કીધા (૧૪૭૫); તેને નડનારે તેનો જોરાવર કુબૂલ સરદાર બર્ગેડીનો ડ્યુક આર્ચસ, સ્વીસ સાથે લડતાં પડ્યો (૧૪૭૭); પછી આર્ચાઈમન્સ ફ્રાન્સ લુઈ બારમે ગાદીએ બેઠો (૧૪૯૮) ત્યારે ફ્રાન્સનું એક અખંડિત રાજ થયું હતું. માહેના ને બહારના અનેક ટંકા પત્યા પછી માઈસમિલિયને જર્મનીનું પ્રૌઢું મહારાજ્ય દેખાડ્યું-લડીને ટંકા પતાવવાની આશ બંધ કીધી ને સર્વોપરિ ન્યાય સભા સ્થાપી. ઇટલીમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો પોતાનાં ઉત્કર્ષમાં હતાં, પણ માહેમાહે ને ફ્રાન્સ સાથે ભ્યારે ત્યારે લડતાં; રોમમાં†

* ઇટલીનાં શહેરો સ્વાધીન ને સ્વતંત્ર થયાં; ફ્રાન્સનાં ઘણાંક શહેરોને રાજ્યોએ હક કરી આપ્યા જેથી ત્યાંના લોક પોતાના અમલદાર પોતે નીમતા; એઓ પોતાની હદમાં ન્યાય ચૂકવતા, કરવેરા ચૂકતા, શહેરનાં બંદરોને કબા-લતા આપતા અને ભ્યારે રાજને કામ પડતું ત્યારે લોકના નિમાયલા પુરોષો લ-જકરની સરદારી કરી રાજની નોકરી બજાવે તત્પર થતા; મોટા તાલુકદારો પણ પોતાના તાલુકામાં કસબાઓને હક આપતા થયા; સ્પેન, ઈંગ્લંડ, જર્મની અહીં પણ શહેર કસબાઓને હક મળ્યા; શહેરોના લોકને સ્વાધીનતા મળી કે ગામના બિડતો પણ કુબૂલ ગુલામગીરીથી વેઠ કરવાથી છૂટ્યા ને પોતાની મહેનતનાં ફળનો લાભ પોતે પણ લેતા થયા. કેટલાક તાલુકદારો એક બીજા સાથે લડાઈ કરવાનો હક ધરાવતા તે સૌને મોટે સરખા ધારા થવાથી નીકળી ગયા; ખરાં બોટાનો ધનસાક મારી મરીને ચૂકવાતો તેની બંધી કરવામાં આવી; તાલુકદારોની કોરોટોના ફરાવ ઉપર અપીલ સાંભળવાનો હક રાજને મળ્યો, વગેરે કેટલાક ધારા બાંધવામાં આવીને તે ઉપર પણ દરખાસ્તી લોકો થયાન પહોંચાડવા લાગ્યા.

† ઇસવી સન ૧૩૦૫ થી તે ૧૩૭૮ સુધીમાં સાત પોપ થયા તે જિંદગી હતા; પછી ભ્યારે કીલિયે ક્લેમેન્ટ ૭ માને નીચો ત્યારે ઇટાલીઓને એ અર્ખંત ૬ ટાને રોમમાં સ્થાપ્યો; એ સામસામા પોપ એક બીજાને ખસેડવાને ખટપટ, લાંચ,

અસ્તાચરતા સમી હતી ને નેપથ્થ તથા સીસીવી સ્પેનનાં રાબરંગમાં
ગાં મળ્યાં હતાં. સ્પેનનું રાજ ઉત્કર્ષ પામતું હતું.

વિદ્યાકળા-સીનાઓ કાગળો બનાવતા, લાકડાંના કોતરેલા કકડાઓ
ઉપરથી છાપો બજાવતા, ફોડવાના ઘરને બનાવતા તથા કામમાં આણતા
ને હોકામંત્રની પદ્ધતિએ બજાવતા હતા. હિંદુસ્થાનમાં હિંદુઓ તાલપત્ર
ઉપર ને કપડાં ઉપર લખતા; અનેક ઘાટનાં વાસણુ ને બરત કામ કરવે
કુશળ હતા અને આલ્પજીવિ તત્ત્વજ્ઞાન તથા ધર્મ એ વિષયના, રાબરંગના
સ્થના-કોરા વ્યાકરણના, કાવ્ય નાટક અનંકાર વિષયના, નીતિરામ્રના ગ્રંથો
લખી તે તે વિષયોમાં કુશલતા દેખાડી, વળી વૈદ્યરામ્ર, ન્યોતિયરામ્ર,
શિલ્પરામ્ર એ વિષયના સારા ગ્રંથ લખ્યા; મુસલમાનોએ ઇતિહાસના ગ્રંથો
લખ્યા; બ્રાહ્મણોએ સંસ્કૃતમાં ને મુસલમાનોએ ફારસીમાં. આરબો શ્રીક
તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, કવિતા, વાર્તા, વૈદ્ય, મંત્રરામ્ર, જૂમિનિ, શિલ્પ,
ઈત્યાદિ વિષયમાં કુશળ હતા; ૪૦ સ. રોડા ૧૦-૧૫ માં ગ્રંથ પેહેલવી-
માંથી ઉત્પન્ન થયેલી નવી બાપા ને ફારસી તે ઉત્તમ પ્રકારે કેળવાઈ હતી-
ઘણા ગ્રંથ લખાયા હતા-ફર્દૂશી (રોડા ૧૧ માં), અનવેરી (૧૨ માં), સારી
(૧૩ માં), હાફિઝ (૧૪ માં), જામી (૧૫ માં) એ પ્રખ્યાત હતા. યૂરોપમાં

જોર જીલુમ વગેરેનાં સાધન કામ લગાડતા. એક નવા ત્રીજો પોપ ઉભા થયે
એ સ્થિતિમાં ઇટાલિયન, જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઇંગ્લિશ ધર્મપ્રિકારીઓ ધર્મ તથા
ધર્મશિક્ષક સંબંધી સૂધારો કરવાને ફોર્સ્ટ-સમાં મળ્યા ને એ સભાએ ત્રણ
પોપને પદચ્યુત કીધા પણ ઇટાલીઓએ માર્ટિન પાંચમાને કીધો ને એણે
આરવર્ષ સભાને રમાડી ને પછી તે સભા બાંગી પડી હતી (એ સમય સાતરોથી
વધારે છીનાળ તથા વેશ્યા ધર્મશિક્ષકમંડળોમાં મહાજતી); પોપ ખટપટકરી
મહાધર્મ સભા ન મળે તેવી તજવીજ કરતા તોપણ ખાસ્તેની સભાએ તેઓનાં
મનમાં બપ વસાવ્યું હતું. શામમાં રીએનઝીએ (૧૩૪૭-૧૩૫૪) ઉપલ પાંચલ
મહેકી ત્યાર પછી યજ્ઞ અમીરના બચેડા ચાલ્યા હતા પણ ૪૦ રા૦
પોપ ગ્રાજા પૂર્ણ રાબરંગ સત્તા ધરાવતા થયા હતા.

૧૫૦૦-૧૫૦૧માં ખીલાં રાબરંગ આ હતાં: સ્કોટલેન્ડનું, ડેન્માર્ક તથા સ્વીડન તથા
ફોર્લેન્ડનું, પોર્ટુગલનું, હંગેરીનું, સ્વિટ્ઝરલેન્ડનું-સ્વાધીન સ્વતંત્ર પ્રજારાજ
રેપબ્લિક આફ્રિકા તથા એશિયામાં મુસલમાન રાબરંગપ્રદેશો આ
નીતિ-જીવન, ટુર્કનિસ, ટ્રિપોલી, ઇજીપ્ટ તથા સીડીઆ, આ-
લિબી, ઇટાલિયન પ્રિન્સ, ખારેસ્મ (એની પડોસનું ગુરકસ્તાન, તાતાર,
રાબરંગ નહોત અને પોટાખાન, કીમીઆ), સિંગાપોરિઆ, જામ્બીઆ,
પાતા થઈ હોત તો ધર્મનો પ્ર.

ખારમા રૌકાપી વિદ્યાકળાને ઉદય થવા લાગ્યો—કેટલાક સાધુઓએ રાજપક્ષમાં
 પોપની સામાં બોલવા લખવાનું ચલાવ્યું ને ઝેંઓએ કૂસેડની હકીકત લખી;
 તેરમા રૌકામાં ઈંગ્લંડમાં રાજર બેકન થયો તે લાટિન ગ્રીક બાપામાં ને
 ખગોળ-યંત્ર-રસાયન વિદ્યામાં બહુતો હતો; ખારમા તેરમા રૌકામાં ઝેંચ
 સ્પાનીશ ને ઇટાલીઅન એ ત્રણની મિશ્રબાપામાં ટ્રોબેડોરે સ્કૂટ વિષય
 ઉપર શીઘ્ર કવિતા બનાવતા પણ પ્રેમવિષે સુધડ ને ઈચ્છા વિચારના સંવાદો
 કવિતામાં રચતા અને બ્યારે બેજણ પોતપોતાની કવિતાને માટે વાદ કરતા
 ત્યારે પરિક્ષકો પણ પોતાનું મત કવિતામાં જણાવતા—રાજ સરદારે ને
 ખીજા પ્રખ્યાત પુરૂષો મળીને ૭૬ ટ્રોબેડોર હતા; જર્મનીમાં કેટલાક જણે
 રંગાર કવિતા લખી; ઔદમા રૌકામાં ડાંટી પીટાર્ક ને બોકાશીઓ એએએ
 ઇટાલીઅન બાપામાં કવિતા ને વાર્તા લખી; ચેસરે અંગ્રેજીમાં કવિતા લ-
 ખી ને વિઝ્લીફે નવા કરારનું બાપાંતર કીધું; સ્પેનમાં તો શિવજરી ને રા-
 માન્સ સંબંધી લખનારા ઘણા હતા; પંદરમા રૌકામાં ઇટાલીઅનોએ પ્રાચીન
 વિદ્યાને અભ્યાસ કરી ઇતિહાસો લખ્યા (એ વિષયમાં અંગ્રેજ ને ઝેંચ
 તદન અબળથ્યા હતા); કોન્સ્ટંટિનોપલ બાગ્યા પછી ગ્રીક ભાષા પેશતા થયા
 ને ઘણાક જણ ઇટલીમાં વસ્યા ને એથી પછી યુરોપમાં વિદ્યા વધતી
 ચાલી—એ રૌકાની આખર સૂધી નાટકરૂપ તમારા થતા તેમાં ફેરફારની
 લીલા દરસાવવામાં આવતી. ૪૦ સં રૌકા ૫ માં યુરોપનાં દેવળોમાં ઘંટ
 વપરાતા થયા. ૬ માં રામના કીડા કોન્સ્ટંટિનોપલ આવ્યા; અહીં રામન
 રાજધારાના સંગ્રહ થયા; રામમાં જળધંદી બનાવવામાં આવી. ૭ માં
 લાટિન બાપા બોલાતી બંધ થઈ; લખવામાં પીછાંતી કલમ વપરાતી થઈ;
 ઈંગ્લંડમાં કાચ બનવા માડ્યો; ગ્રીક અગ્નિનો શોધ થયો. ૮ માં હમાંપી
 કાગળ બનતા થયા; સેતરંજીએ આવવા માડી; સ્પેનનાં મુસલમાની મ-
 કતબોમાં ખ્રિસ્તીઓ અભ્યાસ કરતા થયા. ૯ માં સાડસનોનો ધારસંગ્રહ
 થયો; વાગતાં ધડિયાળ પશ્ચિમ યુરોપમાં વપરાતાં થયાં; જર્મનીમાં ખેતી
 વાડીનાં કામને ઉત્તેજન મળતું થયું. ૧૦ માં અંગ્રેજીતના આંકડા
 આરબો પાસેથી ખ્રિસ્તીઓએ લીધા; ખાણો ખાદવાનું ચાલ્યું; દરાખનો રસ
 કહાડવાના યંત્ર ઇટલીમાં ચેહેલચેહેલાજ મંડાયા. ૧૧ માં ગાયનના સ્વરનો
 શોધ થયો; પવનચક્કીઓ થઈ. ૧૨ માં સીસીલીમાં સેરડી રાખાઈ; ઈંગ્લં-
 ડમાં કાચની ખારીઓ વપરાતી થઈ. ૧૩ માં અંગ્રેજોએ મામા ચાર્ટ
 કરાવી લીધો; મરમાનો શોધ થયો; આરસાઓ વપરાતા થયા; તેલીઓ
 રેગનાં ચિત્રો બનવા માડ્યાં. ૧૪ માં હિંકાલંતની બાણ થઈ; ચીયરાંમાંથી

કાગળ બનેલા માડયા; તોપ ને દરગોળા લગાઈમાં વપરાતા થયા. ટાંકણી ને રમવાનાં ખાના ઐનો શોધ થયા. ૧૫ માં ટેપથી છાપવાની કળાનો શોધ થયો; બંકુડો બનવા માડી; આરબો પાસેથી બીજગણિત બજારી લેવામાં આવ્યું; અમેરિકાનો ને હિંદુસ્થાન આવવાનો કેપ ઓફ ગુડ હોપનો માર્ગ ઐના શોધ થયા.*

વેપારધંધો—ચીનાઐના વહાણ ધરાની અખાત સૂધી આવતાં; હિંદુસ્થાનનો માલ કંધાર તથા ઈરાનને રસ્તે અથવા કાસ્પીઅન તથા યુરોપ સમુદ્રના કાંઠાને રસ્તે અથવા રાતો સમુદ્ર ને ઈજીપ્ટને રસ્તે કોન્સ્ટંટિનોપલ આવતો ને ત્યાંથી પછી યુરોપમાં બધે જતો; ૧૧ માં શૈકાથી વેનીસ, જીનોઆ, પાર્મસા એ વેપારનાં મથક થયાં; તેરમા શૈકા સૂધી યાહુદીઓ રાશકીનો ને માલનો ધંધો કરતા; હાન્સી એ નામે ઐજાખ્યાત નગર, જૂઠા બાંધી માટેના પ્રદેશમાં વેચાણ ખરીદીનો ધંધો ચલાવતા પણ ૧૩૭૦ પછી તેનું કામ ધીમું પડવા માડ્યું હતું; ૧૪ માં શૈકામાં જીનોઆના લોક કાળા સમુદ્રને માર્ગે વેપાર ચલાવતા; અશ્વાંટ ને ફ્લાંડર્સમાં કારખાનાં ને ધંધો હતો; પછી ઈંગ્લંડનાં કારખાનાં વખણાતાં થયાં હતાં; ૧૫ ૧૨૭૫ માં વેનીસમાં બેંક નીકળી હતી ને ૧૨૫૫ માં હુંડીઓ લખાતી થઈ હતી; ૧૪૦૧ માં બારસેલોનામાં બેંક નીકળી હતી.

* પુરૂ વિષયમાં બે મોટા ફેરફાર થયા: તોપ તથા દરગોળા વપરાવા લાગ્યા (આનેડાના રાજ્યે ૧૩૧૨ માં ને ઐડર્બર્ડ ત્રીજાએ ૧૩૪૬ માં વાપર્યા હતા) અને લશ્કરનું બળ વેદનમાં વિશેષ છે અમ જણાવું;—રામનેએ વેદલને જોઈ પોતાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના કાળમાં જયમેલ્યા હતા ને યુરોપના જંગલી લોકના વેદજન રામનેનાં ઉપર જય મેળવ્યા હતા, પણ પછવાડેથી ઠરી કામ થયા પછી દાસજનથી જુદાં પડવાને ને કુલીનપણું ધામવવાને સરદાર ને નેટ ઐઐઐ યોડાનું માન વધાર્યું હતું, પણ સ્વામી સેવકના ઝગડાઓમાં રાજ્યેને લોકની મદદ હતી તેથી પાછાં વેદન થયાં હતાં. પ્રથમ ગભ્ય રાજ્યમાં કામ વેળા લશ્કર મોકાવવામાં અથવા નવાં ઢોળાં કરવામાં આવતાં પણ પછી રાજ્યે જનજનનાં લશ્કર રાખતા થયા હતા;—જાન્સના રાજ્ય આર્લસ ડે માએ એ આજ પ્રથમ કહાડ્યો, તેણે ઐઐઐના ઐઐઐકના હુમલાઓની સામાં થવાને દહજર પોરુસ્વાર ને ૧૬ હજાર પાયદળનું જનજનું લશ્કર રાખ્યું હતું. વિદ્યાતાનની વૃદ્ધિને અર્થ બીજાનાં છાપખાનાં નીકળ્યાં; મેએ-સનો-સ્ટ્રાસબર્ગનો જોન ગ્રુવન બર્ગ એણે જુદા જુદા અક્ષર પ્રમાણે લોકડાના કકડા કાપી જોધએ તેમ યોડવી રાખી પછી છાપવનું ચલાવ્યું; પહેલું પ્રસ્તક લાટિન બેનજનું ૧૪૫૦-૧૪૫૫ માં છપાયું હતું.

યૂરોપમાં જે, જંગલી ટોળાંઓ રામના રાજ્યપ્રદેશોમાં ફરી વળ્યાં, ને પરસ્પર લડ્યાં તે હવે સ્થિતિમાં આવ્યાં. પશ્ચિમના વિદ્વાનો માનેછે કે પ્રાચીન કાળમાં જે લોકનાં ટોળાં હિંદુસ્થાનમાં ને મીડીઆમાં વસ્યાં તેમાંનાં જે કેટલાંક ટોળાં યૂરોપમાં વસ્યાં હતાં; એ ધણીક જાતિનાં ટોળાંઓ રામના રાજ્યપ્રદેશોમાં ફરી વળ્યાં-કેટલાંક રામનોના સૂધારાના સંબંધમાં વિશેષે આવ્યાં; તોપણ પોતાનું લડવૈયાપણું, પોતાની કુસૂડલ રાજ્યવ્યવસ્થા ને નવો સ્વીકારેલો ખ્રિસ્તી ધર્મ એ સૌને સમાન હતું; ને સૌએજ તમો-ગુણ પ્રકૃતિ, અર્થવાદીયત્વ, પ્રયત્નશક્તિ પણ સ્વાધીન રહેવા ઉપર ને સ્થિતિ સૂધારવા ઉપર આગ્રહપૂર્વક આસક્તિ ને ઝમ એ દખ્ખડાવ્યાં અને અમે જર્મન, અમે ફ્રેંચ, અમે ઈંગ્લિશ એવાં એવાં સ્વરૂપે દરસાવવાને પોતપોતાને ઉદ્યમે વળગ્યા.



૨. ઈ. સ. ૧૫૦૦ થી તે અમણા સુધીના સાદી ત્રણસો પોણીઆરસો વર્ષના કાળમાં જે રાજ્યો બહાર પડતાં શોભ્યાં શોભેછે તેમાં ચીનનું, હિંદુસ્થાનનું, ઈરાનનું, કોન્સ્ટંટિનોપલનું, રશિયાનું, જર્મનીનું, પ્રુશિયાનું, આસ્ટ્રિયાનું, સ્પેનનું, ફ્રાન્સનું, ઈંગ્લંડનું, યુનૈટેડસ્ટેટસનું એ આગળ પડતાં છે.

ચીન.

૧૫૧૭ થી પોર્ટુગીસ લોક કંતાન સાથે વેપાર કરતા થયા; ૧૫૫૫ માં ખ્રિસ્તિ ઉપદેશકો ઠામ ઠામ હતા; મિંગવંશના સ્થાપનારાએ મોગલોને હાંકી કહાડ્યા ત્યારે એઓ ઉત્તર પૂર્વના તાર્તરમાં આસરે ધરી રહ્યા હતા, ને એ બળેલા લોક-માંચુતાર્તરને ચીનાઓએ રાજ્યમોહના બખેડા ખેસાડવામાં મદદ કરવા બોલાવ્યા હતા પણ પાછળથી માંચુઓએજ પોતાનો રાજવંશ સ્થાપ્યો. (૧૬૪૪). એ વંશના ખીજે કાંગહે એણે યૂરોપની વિદ્યાકળા પોતાની પ્રજામાં ઘખલ કરવાની મહેનત લીધી, ને સૂઝે ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોને આસરે આવ્યો ને પોતે જામિતિ વિષે એક ગ્રંથ લખ્યો, પણ ચીનના વિદ્વાનોએ નવાં બાણતર ઉપર રુચિ ઘખવી નહીં તેથી તે ચીનમાં ઘખલ થયાં નહીં; તોપણ તેણે શ્રદ્ધિમંત કારબારીઓની મદદથી ઘણા કાળના

ચાલેલા બજેડા બેસાડી રાબરંગમાં સર્વત્ર સ્વસ્થતા આણી હતી. એ મરણ પામ્યા પછી (૧૭૨૨) તેના ઘીકરાએ જે સૂટેને કહાડી મુક્યા ને તેના પછી કીર્તનસંગ મહારાજ થયો (૧૭૩૫ થી ૧૭૬૫) તેણે લડાઈઓ કરી પશ્ચિમ સરહદની અનેક જાતિઓનો નાશ કરીધો; કાજમક લોકને દરાની વહાડી નાખ્યા તેનું સંભારણું રાખવાને પત્થર ઉપર આ પ્રમાણે કોતરાવ્યું હતું 'ઈશ્વરનાં રાપેયાં જાડને અગર માણસ વાઢી નાખે તોપણ તેનું મૂળ ઉંચેડી નાખી રાકાનું નથી; જે જાડને ઈશ્વરજ વહાડી નાખેછે તે માણસના કંઈ રાપવાપી કંઈ ઉગનું નથી.' તેણે કારબારીઓની સલાહથી પોતાના રાબરંગમાં પ્રસરેલા ખટપટી જેસુઈ ખ્રિસ્તીઓનો નાશ દરાવ્યો હતો; તેની કારખીદીમાં જયી માંચુ તાર્તરે જિત ચીનાઓ સાથે પૂરપૂરા બળી ગયા. કેમાકિંગને (૧૭૬૫-૧૮૨૦) યુરોપીઓનો નાશ ધણોજ ધિક્કાર હતો-કંતાનની સરકારે અંગ્રેજોને કહ્યું કે તમે જો મકાઉમાંથી તમારું લશ્કર નહીં ખસેડો તો તમારી સાથે વેપાર કરવો બંધ રાખીશું ને તે તેઓએ તરત કબૂલ કર્યું (૧૮૦૮) ને એને જીત માતી ચીનાઓએ એક ધંબ બંધાવ્યો; ઘાડ આગદાર વધીલ થઈને પીકીન ગયો હતો પણ ચીન ને ઇંગ્લેંડ એ બેને દોસ્તી કરાર થયા નહોતા-(૧૮૧૬); ટોંકવાગે પરદરાથી આવતું અફીણુ લાખલ ન કરવાનો હુકમ કરીધો ને એ હુકમ છતાં તે ચોરીથી આવવા માડ્યું ત્યારે કંતાનમાં કપતાન એલીઅટને સરકારના હુકમને તાબે થઈ દેટલીક પેટીઓનો નાશ કરવો પડ્યો; પણ પછી એ ઉપરથી લડાઈઓ આપી હતી ને ચીનના મહારાજાએ બે કરોડ દરા લાખ ઝલર અફીણુના નુકસાન બાબત આપવાનું કબૂલ કર્યું, હાંગકોંગ ટાપુ આપી દીધો ને પાંચ વર્ષે સાથે વેપાર કરવાની રજા આપી (૧૮૪૨); વળી પાછી બાંજગડ ને લડાઈઓ આપી હતી ને (૧૮૫૮) અંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ એલચીઓ પીકીનમાં રહેતા થયા હતા.

ચીનનાં મહારાજાનો પ્રદેશ ૫૫ લાખ ચોરસ મૈલ છે (ચીનનો મૂળ પ્રદેશ ૧૩ લાખ અને માંચૂરીઆ, મોગોલીઆ, કોરીઆ ને લૂચૂ ટાપુઓ મળીને ૪૨ લાખ). વસ્તી ઘાડી ૪૦ કરોડની છે, રાજધાની પીકીનમાં ૧૫ લાખ માણસ છે; મહારાજા નિરંકુશ છે; વસ્તીનો મોટો ભાગ બૌદ્ધ ધર્મ પાળેછે; દરા લાખ લશ્કર ને ૮૦૦ લડાઈના વહાણુછે; એલી ને કારખાનાંની અનેક સમૃદ્ધિ છે ને ઘણાખરા વેપાર અંગ્રેજો સાથે ચીનાઓ ચલાવેછે.

હિંદુસ્થાન.

ઉસમેગ તાર્તરિએ તૈમુરચંરાજ બાબરને તેના રાબ્યમાંથી (રામરકંદ ને કારાગર એ બેની વચ્ચેમાનો પ્રદેશ) હાંકી મેલ્યો. ત્યારે એણે દિલ્હીની કમળેર બાદશાહી તાકી, ને ચાર ચઢાઈએ કરી હિંદુસ્થાનમાં મોગલાઈ રાજ સ્થાપ્યું (૧૫૨૬); તેના રાહબદા હૂમાયું દરા વર્ષ બાદશાહ હતો (૧૫૩૦-૧૫૪૦); પછી ૧૬ વર્ષ આફગાન સૂરચંરાના બાદશાહો હતા; પછી પાછી મોગલાઈ યધઃ અકબરે (૧૫૫૬-૧૬૦૫) ઉત્તરમાં કાબૂલ, કાશ્મીર ને કંધાર અહીંથી તે નર્મદાસુધીનો બહેળો પ્રદેશ અને દક્ષિણમાં ખાન-દેરા, વરાડનો મોટો બાગ, અહમદનગરનો કિલ્લો ને ખીજો કેટલાક પ્રદેશ એટલું પોતાનું રાજ કીધું ને વ્યવસ્થિત કીધું; પછી જહાંગીર, રાહબહાં ને ઔરંગઝેબ એ બાદશાહોની કારકીર્દીમાં મોગલરાજ પોતાના ઉત્કર્ષમાં ગ્રાભ્યું (૧૬૦૫-૧૭૦૭); દક્ષિણમાં જે રાબ્યો હતાં તે તૂટ્યાં; શિવાજીએ રાજ સ્થાપ્યું; શુરગોવિંદે શુસલમાનોની સામાં સીક લોકનું રાજકીય ઐઝમ કરાવ્યું; પોર્ટુગીસની વગસતો ધટી ને અંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ એએની વધતી ચાલી. બહાદુરશાહ-રાહબાલમ પછી બહાર ને અલાહબાદના અમલદાર શીઆ ધર્મ માનનારા સૈયદ હતા તેએએ ફરકશીરને ગાદી અપાવી ને પછી એકે વજીરાત ને ખીજાએ બાદશાહી ફાજની સરદારી લીધી; દક્ષિ-ણનો નિજમ ઉલમુલક, અયોધ્યાનો ને ખીજા કેટલાક અમીરો સૈયદ બા-ઈએની સામાં હતા; મરેઠાએએ દક્ષિણનો બાદશાહી મુલખ ઉજડ વાળ્યો ને સૈયદે હારીને રાહુના હક કબૂલ રાખી સલાહ કીધી (૧૭૧૭); સૈયદોએ ધણાક સીક લોકને મરણ દંડ કીધા અને કૌશ્વશીરને મારી નાખી મ-હમ્મદશાહે બાદશાહ કીવો. એની કારકીર્દીમાં (૧૭૧૯-૧૭૪૮) નિજમ ઉલમુલક તથા અયોધ્યાવાળો સઆદતખાન એએએ સંપ કરી બલવા ઉ-ઠાવ્યા ને સૈયદોને નસાડી મરાવ્યા; મરેઠા પ્રવળ થયા; ધરાનના નાદિર-શાહે દિલ્હી લૂટી મોટા નારા કીધો; અને અહમ્મદશાહ અબદલી દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કરવા આવેલો તેને બાદશાહી ફાજે હરાવી પાછો કહાડયો, મહમ્મદશાહ પછી તેના રાહબદા અહમ્મદશાહે (૧૭૪૮-૧૭૫૮) આફગાની-સ્તાનનો અહમ્મદશાહ અબદલી ખીજાવાર આવેલો તેને લાહોર તથા મુલ-તાન આપ્યાં; અયોધ્યાવાળો સંગે સફ્દરજંગ ને નિજમ ગ્યામુદ્દીન એ બેના ઈંટા ચાલ્યા, એકની તરફ જાટ ગૂરજમલ તથા બરતપૂરનો રાજ

એ હતા અને ખીજની તરફ મહારાજા હાથકર તથા જ્યાપ્ત સીધીઆ
 એ હતા, બાદશાહ કમળેર હતો, હાથકર દિલ્હી લીધી ને ગ્વાસુદીનની
 ઉસકેરણીથી અમીરોએ અહમમદશાહને ગાદીએથી ખસેડ્યો ને એ કેદમાં
 મૂક્યો; મહમમદશાહ ને અહમમદશાહ એ બેના વખતમાં ગુજરાત, બંગાળ,
 બહાર, આદિયા, શહિલખંડ, પંજાબ, દક્ષિણ (નિજમના ને મરહાના એ
 ખંતે પ્રદેશ) ને કુર્ણાટક એ સૌ બાદશાહી હકુમતમાંથી દૂર પડી સ્વાધીન
 રાજ્યો થયાં હતાં. આમમગીર ખીજની કારકીર્દીમાં અહમમદશાહ અખ-
 દ્ધીએ ત્રીજવાર દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કીધી (૧૭૫૭) ને શહિદાના સર-
 દાર નઝીબઉદ્દીનને વજીરત આપી તે પાછો પોતાના મળ્યમાં ગયો;
 નિજમ ગાઝીઉદ્દીન ખીજે એણે સંધાવાની મદદથી નઝીબઉદ્દીનને કહાડ્યો
 ને શાહનવાને નસાડ્યો. અખદ્ધીએ ચોથીવાર દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કીધી;
 ગાઝીઉદ્દીને બાદશાહને મારી નાખ્યો (નવેમ્બર, ૧૭૫૯) પણ પછી તેને
 નાસી જવું પડ્યું. અખદ્ધીએ ખીજ વાર દિલ્હી લૂટી (૧૭૬૦) પણ
 પછી તે અનુપસરમાં ઠાવણી કરી રહ્યો. મરહાત્મેએ સદાશિવરાવની
 સરદારી તળે દિલ્હી લીધી ને આમમગીરના શાહનવાના (શાહઆલ-
 મના) શાહનવા જવાનખાને ગાદીએ બેસાડ્યો. પાણીપતની ત્રીજી
 લડાઈ થયા પછી અખદ્ધીએ વળી દિલ્હીમાં આવી શાહઆલમને બાદ-
 શાહ માન્યો ને એની વતી એના શાહનવા જવાનખાને ગાદી સોંપી,
 હિંદુસ્તાન છોડ્યું. દિલ્હીમાં નઝીબઉદ્દીન ને જવાનખાને એ બે કારબાર
 કરતા; ૧૭૭૦ માં નઝીબઉદ્દીન મરણ પામ્યો ને મરહાત્મે પાછા દિલ્હીમાં
 કારબાર કરતા થયા; એઓએ શાહઆલમ ને અંગ્રેજના પેનરાનર દાખલ
 અબાહબાદમાં બાદશાહી દરબારનો ઠાઠ રાખી રહ્યો હતો તેને સંદેશ
 માકલ્યો ને એ ૧૭૭૧ માં દિલ્હી આવી રહ્યો; અહીં ગુલામ કાદર બહાને
 ઉઠાવી બાદશાહને આંધળો કીધો અને તેના કેટલાક શાહનવા વગેરેને
 મારી નાખ્યા (૧૭૮૮); આંધળા બાદશાહને મરહાત્મેએ ઉગાર્યો હતો પણ
 પછી તેને ઘણાજ તંગી ભાગવવી પડી હતી; ૧૮૦૩ માં લૉડ લેકે તેને
 પોતાના હવાત્રામાં લીધો ને પછી તે ૧૮૦૬ ના ડિસેમ્બરની ૧૮ મીએ
 મરણ પામ્યો ત્યારથી હિંદુસ્તાનની રાજસત્તા અંગ્રેજ કંપનીના હાથમાં આવી.

* જવાન ખાન ૧૭૭૦ માં ગેબ થયો; ખીજે શાહનવા અકબર ૧૮૦૬
 થી નામનો બાદશાહ કહેવાતો થયો; એનો શાહનવા મહમદ બહાદુર ને
 એના શાહનવા ૧૮૫૭ માં હતા.

મરેઠી રાજ શિવાજીએ વિધિપૂર્વક સ્થાપ્યું (૧૬૭૪). રાહુ રાજાએ બાલાજી વિઘનાયને પેરાવા કીધા (૧૭૧૨). મરેઠાઓ દક્ષિણમાં બાદ-
શાહી મુલખ ઉપર તૂટી પડ્યા હતા તેઓને હાંકી કહાડવાને નિજમ ઉ-
લ્લુલ્ક દક્ષિણનો રાજપ્રતિનિધિ થઈને આવ્યો (૧૭૧૩) પણ તરતજ તેની
બદલી થઈને તેને ઠેકાણે સૈયદ હુસેન અલી આવેલા તેના જીવ દિલ્હીની
ખટપટમાં હતો તેથી તેણે મરેઠાઓ સાથે સલાહકાર કરી રાહુરાજના
સંધના હક કબૂલ રાખ્યા (૧૭૧૭); એ કરારનામા ઉપર બાદશાહી મંજૂ-
રીઅત લેવાને ૧૭૧૮ માં બાલાજી વિઘનાય ૧૦ હજાર મરેઠાઓ સાથે
દિલ્હી ગયો હતો (દિલ્હીના સૈયદ કારબારીઓને મદદ કરવાને પણ) ને
પછી ૧૭૨૦ માં તે મળી હતો. (૧૭૧૮ થી મરેઠાઓ દિલ્હીની દરબારી
ખટપટમાં પડેલા તે તેઓનો સંબંધ ૧૮૦૩ સુધી આવ્યો હતો.) બાલાજી
મરણ પામ્યા પછી (અક્ટોબર, ૧૭૨૦) બાજીરાવ પેરાવા થયો; મરેઠા-
ઓની વગસત્તા માળવામાં સારી પેઠે થઈ—દિલ્હીથી નીમાયલા જોસિંગ
મરેઠાઓને મળી ગયો હતો. ૧૭૩૬ માં બાજીરાવ પોતાના મરેઠા સાથે
દિલ્હી ઉપર ધસ્યો પણ નિજમ ઉલ્લુલ્ક, બાદશાહની તરફથી બાજીરાવની
સામા થયો; બંને લશ્કર બોપાળ આગળ મળ્યાં, પણ પછી નિજમ પે-
રાઈ ગયો ને એણે માળવા અને નર્મદા તથા અંબલ એ બે નદીઓની
વચ્ચેના પ્રદેશ એ પેરાવાને આપ્યા ને બાદશાહ પામેથી ૫૦ લાખ રૂપિયા
ખરચના અપાવવા કબૂલ કીધા. પછી પોર્ટુગીસ ને મરેઠા વચ્ચે લડાઈ
ચાલી; ૧૭૩૬ ના મેમા મરેઠાઓએ વસે લીધું ને પોર્ટુગીસનું જોર તોડ્યું.
બાજીરાવ ૧૭૪૦ માં મરણ પામ્યો; તે સત્તાસોબી, પૂરે યોદ્ધે, કઠણ વાનનો,
મનમારનારો, ખંતી ઉઘમી ને દેશાભિમાની હતો. ત્રીજો પેરાવા બાલાજી
બાજીરાવ હતો. ૨૫જી બોંસલે વરાડમાં ને આનંદગવ પુંવાર ધારમાં
ને હમાજી ગાયકવાડ યુજ્જરાતમાં ને મહારાવ હોલ્કર માળવાની દક્ષિ-
ણમાં ને જ્યાપા સિધિયા માળવાની ઉત્તરપૂર્વમાં ને કુતેહસિહ બોંસલે
અકલકોટમાં ને સંબાજી કાલાપુરમાં પોતપોતાનાં પેઠાં રાજસ્થાન કરી રહ્યા
હતા; રાહુરાજ સતારમાં મોજમઝામાં મુલતાન ગહેતો અને પૂના પેરાવલું
રાજનગર થયું. સલાખનજંગ તથા જુસ્સી એઓની સામાં લડાઈ ચાલેલી
ને એઓએ રાજપુર આગળ બાલાજીને હરાવેલા તોપણ એણે ૧૭૫૨ માં
ધણક પ્રદેશ સ્વરાજ્યમાં ઉમેર્યો હતો. ૨૫જી બોંસલે એણે કટક પ્રાંત
(ખલેશ્વર સુધી) ને બાણગંગા તથા ગોદાવરી એ બેની વચ્ચેના પ્રદેશ
નિજમ પાસેથી જીતી લીધા હતા; મરેઠા તથા અંગ્રેજ એઓએ મળી

સીંદીએનું જોર તોડ્યું; ૧૭૫૭ માં મરેઠાએ મહીમુરમાંથી ને આઈટના
 નવાળ પાસેથી ખંડછી લેતા થયા; ૧૭૫૮ ના મેમાં રાધોળાએ લાહોર ઉ-
 પર મદાઈ કીધી ને છત મેજલી; ૧૭૬૦ માં પેશવાએ અહમદનગરનો
 કબજો કીધો હતો તે ઉપરથી સલાબતબંગ ને નિલમખ્યની એ ને ઠાણે
 લડાઈ આપી પણ ઉલ્કગિરિ આગળ પેશવાની મોટી છત થઈ ને દોલતા
 બાદ, આગીરગઢ, વિજાપુર ને ઔરંગાબાદનો પ્રાંત એ મરેઠાએને મળ્યો.
 ૧૭૬૦ ના અક્ટોબરની ૨૮ મીથી તે ૧૭૬૧ ના જાનેવારીની ૬ રી
 તારીખ સુધી મરેઠાએ અને અહમદશાહ અબદલી તથા ખીજા ખુસ
 લમાન સરદારો એએ વચ્ચે અહીં તહીં લડાઈઓ આધ્યાં કીધી પણ
 ૧૭૬૧ ની ૭ મી જાનેવારીએ સવારથી તે ને વાગા સુધી પાછીપત આગળ
 ને મોટી લડાઈ મચી તેમાં મળ્યૂત ફાંજીના તથા રીઠા આફગાનનાં
 સામાં વિકરાળ ઉલ્કકતાવાળા મરેઠાએ ઠકી રાડ્યા નહીં—વિપાસરવ તથ
 સદાસિવચવ પડ્યા ને મરેઠાએની પૂચી તથા બારે હાર થઈ; એ પછી પે-
 શવા પણ જૂનમાં મરણ પામ્યો. માધવચવ ૧૭ વર્ષની વયે પેશવા થયો.
 તેનો કકો રધુનાથચવ (રાધોળા) તેનું વાલીપણું કરતો; સખાચમ બાપુ
 તથા બામણ જનાઈન (નાના ફડનવીરા) એ સમર્થ રાજનીતિસ પુરુષ હતા;
 અંબકરાવ મામા તથા હરિપંત એ સર્વોપરિ ચોક્કા હતા અને રામરાજિ
 સમર્થ વિદ્વાન, ન્યાયી, ઉદ્યોગી, ડાહ્યો ને ધરેપકારી હતો—તે નિડરપણે
 રાજપુરુષોને પણ વેળાએ વેળાએ હપકા આપતો. ૧૭૬૪ માં તરણુ પેશવા
 સેનની સરદારી કરી દેહરઅલીની સામાં ગયો હતો ને એણે મરેઠા પાસેથી
 પડવેલો મુશખ તેમને પાડો આપી દીધો ને તે ઉપરાંત ૩૨ લાખ રૂપીઆ
 કબૂલ કીધા. ૧૭૬૬ માં મહારાજા હોલકર મરણ પામ્યો; પછી તેની
 ૨૦ વર્ષની વિધવા સ્ત્રી અહલ્યાબાઈએ ૧૭૬૫ સુધી ઈંદોરમાં જસ સાથે
 રાજ કીધું હતું. મોટા માળવામાં રાણોજી પછી જયાપા હતો તેનું ૧૭૫૯ માં
 ખૂત થયું ને પછી મહારાજા થયો તે નાના ફડનવીસની સામાં હતો ને તે
 ૧૭૮૨ થી પેશવાને નામનુંજ માન આપતો. ૧૭૬૯ માં મરેઠાએ ઉવર
 દિહસ્થાનમાં પાછા દેખાયા—તેઓએ રજપૂત રાજ્યે પાસે ખંડછી લીધી
 ને બરતપોરની પાસે છાવણી રાખી જાટલોક ૬૫ લાખની ખંડછી આપે
 એવું તેઓ પાસે લખાવી લીધું; ૧૭૭૦ માં તેઓએ દિલ્હીનો કારબાર પોતાને
 હાથ રાખી ૧૭૭૧ માં સાહઆલમ ને અલાહબાદમાં હતો તેને દિલ્હી
 બોલાવ્યો ને પોતાના તાબામાં રાખ્યો. ૧૭૭૨ માં દૂરવીર, ડાહ્યો ને પ્ર-
 જ્ઞનો હિતેરુ પેશવા માધવચવ ૨૮ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો—મરેઠી

શબ્દનું વસૂલ ૭ કરોડનું ગણાવું. નારાયણરાવ પેરાવાનું ખૂન થયું ને રા-
યોબા પેરાવા થયો; રાહુઆલમે મરેઠાઓના તાબામાંથી ખસવાને તેઓની
સામાં દિલ્હી આગળ લડ્યો પણ હાર્યો (ડિસેમ્બર, ૧૭૭૨) ને પછી વધારે
તાવેદાર થઈ રહ્યો. પ્રધાન સમ્બારામ બાપુ, નાના ફડનવીસ ને હરિષંત
એઓએ એકઠા કરી રાયોબાને ખસેડવાની ગોઠવણ કરી, રાયોબાએ લ-
ડાઈ આપી, ને અંબકમામા પડ્યો; પણ નારાયણરાવની સ્ત્રીને દહાડા હતા
તેણે ઘીકરે જઈને એટલે રાયોબાનો પેરાવાઈ ઉપરથી હક ટપ્યો. રાયોબાએ
તાપી આંગળી સિધિયાહોલકરની મદદ માગી ને તે પ્રસંગે તેણે સાક્ષીના
ઠાપુ, વસે વગેરે આપવાનું કબૂલ કરી મુંબઈથી અંગ્રેજસરકારની પણ મદદ
માગી—એ ખટપટ ચાલતી હતી તેવામાં રાયોબાના ઘીકરા બાજીરાવને
જનમ થયો (૧૭૭૪). રાયોબાએ અંગ્રેજની મદદે પેરાવાઈ મેળવવાને
ખટપટ કરી; અહીં તહીં લડાઈઓ થઈ ને ૧૭૮૨ ની આખરે આ પ્ર-
માણે ઠર્યું: રાયોબા દર મહિને ૨૫ હજાર રૂપીઆ લે ને ધખ્ખામાં આવે
ત્યાં જઈ રહે; અંગ્રેજે રાયોબાનો પક્ષ છોડી દે, પ્રદેશ જેનો જેટલો ૧૭૭૬
માં પુરંદરના કોલકરાર થતી વખત હતો તેનો તેટલો કાયમ રહે, પોર્ટુ-
ગીસ શિવાય ખીજ બધા યુરોપીઓનો મરેઠાના રાજ્યપ્રદેશની બહાર રહે;
હૈદરઅલીએ અંગ્રેજનો કે આક્રંદના નવાબનો જે કંઈ મુલખ જીતી લીધો
હોય તે તે પાછો આપે અને બરમ સિધિયાને મળે. એ સાલ્વેગ્રામના
કરારથી સિધિયા પેરાવાથી સ્વતંત્ર જેવો થયો—તેણે ગોહદના રાણા પાસેથી
ગ્વાલીઅર લીધું ને દિલ્હી ગયો ત્યાં રાહુઆલમે તેને દિલ્હી તથા આગ્રાના
પ્રાંતોના વહીવટદાર ને લશ્કરોનો સેનાપતિ બનાવ્યો; ૧૭૮૫ માં ખંગાલાના
પ્રાંતને માટે અંગ્રેજે પાસે એથ લેવાનો ધવો કરી પણ તેમાં તે કશું નહીં.
૧૭૮૪ થી તે ૧૭૮૭ સુધી મરેઠાઓ નિજમઅલીની સાથે ટીપુસામાં
લડ્યા; ટીપુએ ૪૫ લાખ મરેઠાઓને આપવા કબૂલ કરીધા; ૧૭૮૫ થી તે
૧૭૮૯ સુધીમાં મહાદાજી સિધિયા રજપૂત રાજા ને મુસલમાન જાગી-
રદાર એઓની પાસેથી ખંડણી લેતા; તેનું કેટલુંક લશ્કર ડીબોઈન નામના
જેઓની સરદારી તળે હતું. રાહિયા ગુલામ કાદરે સિધિયાને દિલ્હીમાંથી
કહાડી ધણાક ધાતકી કામ કરીધાં પણ સિધિયાએ પાછી દિલ્હી લીધી ને
ગુલામકાદરને પકડી દેાર કરાવ્યો; રાહુઆલમે સિધિયાને ૧૭૯૦ માં ત્રીજી
વાર પેરાવાની વચીનો મુખ્ય વજીલ માન્યો ને તે પદવી તેના વંશજોને પણ
મળે તેવું ઠર્યું. પછી સિધિયા હોલકરને લડાઈ આપી, સિધિયા જીત્યો પણ
પૂને જતાં મરણ પામ્યો (૧૭૯૪); તેણે ૩૫ વર્ષ પેરાવા તથા અંગ્રેજ એઓ

વચ્ચે મળાવવામાં કીધું; તેની પછી તેની આગળ સંવત્સર સિધિયા બોલ
 એ સમા બીપર માત્ર નાનાફડનવીસ એલ એક રાજનીતિક્ષણ પ્રકૃત હતો;
 મરેહા સરદારે પેરાવાનું માન ગણતા પણ પોતપોતાના રાજ્યને પૂના મર-
 કારના અંકેશમાંથી ખસેડવાને પ્રયાન કરતા. અંકેશને માટે નિશ્ચયમંત્રી
 ને નાના એ બેની વચ્ચે વાંધો પડ્યો; સધળા મરેહા સરદાર એકલા યથા
 ને તેઓએ તેટલી બહાદુરીથી નહીં પણ મોગલ લશ્કરમાં મોગલ ધધણી
 તેનો લાગ સેધને છત મેળવી. એ સમે નાનાફડનવીસ ને પૂનાનાં
 રાજ્યમાં કર્તાદેવો હતો તેણે પ્રોપાના દીકરાઓને કેદમાં નાખ્યા અને
 પેરાવા તેઓની સાથે સંબંધ વહેવાર ન રાખે તેકું કીધું; પેરાવાને કોષ
 અદ્યો; એ અગાસી ઉપરથી પડ્યો ને બે દહાડામાં મૃત્યુ (૧૭૬૫). સિ-
 ધિયો ને નાના એ બે જણે ધણીકવારે એકમત થઈ ગોપાના વડા દિ-
 ક્ષા બાહુશવ બીજને પેરાવા સ્થાપ્યો (ડિસેમ્બર, ૧૭૬૬). દાક્ષતરણ સિ-
 ધિયાએ બાહુશવને હાથમાં લીધો ને પછી નાનાફડનવીસને કેદ કરી
 અહમદનગર મોકલ્યો; સિધિયાના ચસરાએ પ્રધાન થઈ ઇચ્છા પ્રમાણે
 પૂનાના સાકને લૂંટ્યા, પીડિત કીધા ને માત્રી નાખ્યા; સિધિયાએ હિંદુસ્થાન
 જઈ ઇચ્છા પણ લશ્કરને પગાર આપી રાજ્ય તેકું નહોતું ને કેટલાક
 બખેડા યથા; બાહુશવે સિધિયાના કાબાવાલા કરી નાનાને છોડ્યો ને એ
 ખાછો પ્રધાન થયો; મહારાષ્ટ્ર દરમાં શેકાની સમાપ્તિ બીપર માંહો માંહો
 લડાઈએ આપી તેમાં સતારાનો રાજ, કોલાપુરવાળો, સિધિયો ને પેરાવાના
 પોતાના સરદારો એ સૌએ બાગ લીધા હતા. નાનાફડનવીસ ૧૮૦૦ નાં
 માર્ચમાં મરણ પામ્યો ને પેરાવાઈના દહાડા બરાઈ મુકા; “નાનાફડનવીસ
 દીર્ઘદષ્ટિનો રાજનીતિત હોતો પણ વિચાર જાતે અમલમાં લાવ્યે બીકણ
 હતો; તોપણ, તે મોટો દેશબિગાની હતો;—અંગ્રેજને વખાણતો ને માન
 આપતો પણ રાજકીય વિચારે તેઓ તરફ બધ ને ધિક્કારથી વર્તતો.”
 ૧૮૦૦ ની આખરે સિધિયો માળવે ગયો ને તે તથા જમવંતરાવ હોમકર
 એ બે વચ્ચે ધણીક લડાઈઓ થઈ; સિધિયાએ ઈંદોર લૂંટ્યું; સિધિયાના ને
 પેરાવાના લશ્કરે હોલકરને સપડાવ્યો પણ એણે પેચવાળી દોડ કરી એક-
 દમ પૂનાની ખાસે આવી મોટો જય મેળવ્યો;—બાહુશવ નોડો અને વસે
 જઈ અંગ્રેજ સરકારના આમલમાં રહ્યો (૧૮૦૧); હોલકરે પૂના લૂંટ્યું ને
 નવો પેરાવા ઉભો કીધો; ૧૮૦૨ ના ડિસેમ્બરની ૩૧ મીએ બાહુશવ ને
 અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે કોલકગર થયા; એ દાક્ષતરણ સિધિયો ને રખુછ
 બોસસે એઓને ખાલ્યા નહોં ને લડાઈની તૈયારી થઈ; જનરલ પેલસ-

લીએ બાજીરાવને પાછો પેરાવા કીધો ને હોલકર માળવા તરફ ગયો (મિ, ૧૮૦૩); સિધિયા ને બોંસલે અંગ્રેજ સામાં કામકામ લડ્યા પણ રધુજી બોંસલે એજો (૧૭ મી ડિસેમ્બર) ને દોલતરાવ સિધિયાએ (૩૦ મી ડિસેમ્બર) અંગ્રેજ સાથે સલાહના કોલકરાર કીધા. અગ્રિલ, ૧૮૦૪ થી તે ડિસેમ્બર ૧૮૦૫ સુધી હોલકર સાથે લડાઈ ચાલી હતી. બાજીરાવ અંગ્રેજો તરફ ઉપરથી સ્નેહ બતાવતો પણ અંદરખાને તેઓને ધિક્કારતો; તેજો અંબકજીની ઉસકેરણીથી સિધિયા, હોલકર ને બોંસલે સાથે સંદેશા ચલાવ્યા, ને અંબકજીએ બરકરે ઉભાં કરવા માડ્યાં; એ છૂપી ગોઠવણની ખબર પડતાં જ રેસિડેન્ટ અલક્ષિન્સ્ટને બાજીરાવને નવા કરાર કરી આપવાની ફરજ પાડી (૧૮૧૭); પણ પેરાવાએ રેસીડેન્ટની ઉપર હુમલો કરવાની તૈયારી કીધી; ખડકી આગળ મરેઠાએ હાથ (૫ મી નવેમ્બર) ને બાજીરાવ નોડો. ૧૮૧૮ ની ૧૦ મી ફેબ્રુઆરીએ અંગ્રેજોએ સતારા લીધું ને પછી કેટલેક દહાડે પેરાવા રાજણ ધર્મ ૮ લાખનું ચેનરાન લેવું કબૂલ કરી બિયુર જઈ રહ્યો.

અંગ્રેજ રાજ*—ઈ. સ. ૧૬૦૮ માં કપતાન હોકીન્સ, ઈંગ્લેંડના રાજા જોર્જ ૧ લાના તથા ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના કામગીરી જાહેરના હેતુ ઉપરના લેઈ મુરતમાં આવી ઉતર્યો; ૧૬૧૧ માં સર હેનરી મીડો

* યુરોપિયન ખ્રિસ્તિ લોકમાંથી પ્રથમ પોર્ટુગીસ આ દેશમાં આવ્યા; વાસ્કો ડી ગામા કલીકટમાં ઉતર્યો (૧૧ મી મે ૧૪૯૮); આલ્બુર્કેકે વિજયપુરના રાજાનું ગોઆ લીધું ને હિંદુસ્થાનમાંના પોર્ટુગીસ સંસ્થાનોમાં મુખ્ય સ્થાપ્યું; પછી ૧૫૮૦ સુધી પોર્ટુગીસોએ કેટલાંએક ગામો મેળવ્યાં અને મોગલ, દક્ષિણના મુસલમાન તથા મરેઠા એ લોકોની સામા બાહાદુરીથી લડીને પોતાનું રક્ષણ કીધું; ૧૫૩૬ માં તેઓએ દિવમાં કિલ્લો બાંધ્યો ને ૧૫૩૮-૪૫ માં યુજરાતના બાદશાહ સામા લડીને તે રાહેર પોતાનું કીધું; અને ૧૫૭૨ માં વિજયપુર તથા અહમદનગર તથા કલીકટ અહિંના રાજાઓના બંધકર સંપત્તી સામાં પોતાના જીવનર દકાવ રાખ્યા. બ્યારથી પોર્ટુગલ સ્પેનની રાજામાં ગયું ત્યારથી (૧૫૮૦-૧૬૪૦) તેની રાજા હિંદુસ્થાનમાં પણ ઘટતી આવી; ૧૬૩૧ માં રાહાજી બાદશાહના લગ્નકરે તેઓની વગસતી બંગાળામાંથી કાઢાડી; ૧૬૬૨ માં તેઓએ સિવાજીને તામે ધર્મ મરેઠાએને ખંડણી આપવી કબૂલ કીધી; ૧૭૩૯ માં તેઓએ વસઈ ખાસે ને આજકાલ ગોવા દીવ ને દમણ એ ત્રણ રાહેર તથા તેને લગતો થોડો થોડો મુલક એટલી તેઓની ગજસતી હિંદુસ્થાનમાં રહી છે. પોર્ટુગલનું દરિઆઈ જોર ડચ-વંશવાનોકે તોડ્યું ને એઓએ પૂર્વ તરફનો વેપાર પેતાને હાથ કીધો; સદ્રગ, પચીકટ, ખીમલીપટણ, નાગપટણ ને ચીનરાજ એ તેઓના મુખ્ય ચહેરો હતાં; આજકાલ ડચ લોકોનું એક પણ ટેકાઈ હિંદુસ્થાનમાં નથી. ડેન લોકોના બે રાહેર દાસ્તીબાર (દાંતોરના રાજા

લટન પંચાત ઉત્તરો ને અંચલ વર્ષમાં અંગ્રેજો મહત્તીપટણમાં પણ ઉત્તરમાં
૧૯૧૩ માં જાહંગીર ખાદરાહિ પોતાની ખાદરાહાઈમાં માત્ર ચાર ડેકાઈ
કોઠીઓ ધાતવાની તેઓને રજા આપી-ઈર્જિડનો વકીલ સર ટોમસ શે
ખાદરાહની દરખાસ્તમાં રજો હતો; ૧૯૩૮ માં ગાહાજાહાની બેઠીને એક
અંગ્રેજ પેઢે સારી કીધી તેથી કંપનીને વેપાર સંબંધી કેટલીક છૂટ મળી.
૧૯૪૦ માં કંપનીએ વિજનગરના ચમગજના બાઈની પાસેથી મદ્રાસની
જગા મેળવી ને ત્યાં સેન્ટ બ્લોર્જ નામનો ફિલ્મો બાંધ્યા; મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સી
કેલેવાલી થઈ તે ૧૯૫૩ થી; પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનના અંગ્રેજ સંસ્થાનોમાં
મુસ્તની કોઠીની સત્તા ૧૯૨૬ થી તે ૧૯૮૫ સુધી સર્વોપરી હતી;

-પાસેથી ખરીદ કરેલું, ૧૯૧૯) ને શિશમપુર (હુગલી ઉપર) એ હતાં ને એને
અંગ્રેજ સરકારે ૧૮૮૫ માં ખરીદ કરી લીધાં છે.

ફ્રેંચ વેપારીઓની મંડળીએ પોતાના રાજ્ય લુઈ ૧૪ માના આસર તળે
મુસ્તમાં કોઠી ધાલી; ૧૯૦૪ માં ફ્રેંચોએ વિજનપુરના રાજા પાસેથી પોંડીચેરીની
જગા ખરીદ કીધી; મોગસોએ લાંચ લીધી ને વંદન્ય ફ્રેંચ પાસેથી પોંડીચેરી
ગામ લઈ લીધું પણ તે પાછું ૧૯૬૭ માં ફ્રેંચને મળ્યું હતું; ૧૯૮૮ માં ફ્રેંચોએ
એલંમન્જ પાસેથી હુગલી ઉપર ચંદ્રનગર મેળવ્યું; ડ્યુપ્લે એણે ચંદ્રનગરને
આખાદ કીધું ૧૭૩૧-૧૭૪૦; અને ડુમાસ એ વગડના રખુણ ભોંસણને ઠકર
આપવાને ઉભો થયો તે ઉપરથી દક્ષિણના સુબેદારે (નિજામ ઉધુલે) તથા
કર્નાટકના નવાબે (સફદર અલીએ) તથા લિલ્હીના ખાદરાહિ તેને સાખાશી
આપી હતી; ખાદરાહિ તેને નવાબનો ખીતાબ આપ્યો હતો. ૧૭૪૧ માં ડુમાસ
પછી ડ્યુપ્લે પોંડીચેરીના ગવર્નર જનરલ થયો; તેણે હિંદુસ્થાનમાંથી અંગ્રેજો
નેને કહાડી અહીં ફ્રેંચરાજ સ્થાપવાની ચેલવણ કરી રાખી હતી; મુસ્તપુરમાં
ફ્રેંચ ને અંગ્રેજ વચ્ચે લડાઈ આપુ થયલી (૧૭૬૦ થી) તે ઉપરથી હિંદુસ્થાન
નમાં પણ અંગ્રેજ ફ્રેંચ વચ્ચે લડાઈઓ આપી; ૧૭૫૧ માં દક્ષિણના સુબામાં
ગણતો ઘણો મોટો સુબક ફ્રેંચોની સત્તામાં હતો ને વળી તેઓ ઉપર સરકારના
પ્રાંતોના ધણિઆતા હતા; મહત્તીપટણમાં તેઓનું જજ્જ લગ્ગર હતું; કર્નાટ-
કનો નવાબ ચંદા સોહેળ તેઓને વરા હતો; અને અંગ્રેજો મદ્રાસ, ફોર્ટ સેન્ટ
ડેવીડ ને દેવીકાટ માત્ર એજ ડેકાણાં (કર્નાટકમાં) મુસીતથી રાખી રહ્યા હતા.
૧૭૫૪ માં ડ્યુપ્લે ફ્રાન્સ ગયો ને પછી ફ્રેંચની પડલી આપી; ૧૭૫૬ ના ડિ-
સેમ્બરમાં અંગ્રેજ સરદાર ફ્રેંચ સરદાર લાગી તથા જુસી એઓ વચ્ચે
લડાઈ થઈ ને ફ્રેંચોએ બારે હાર ખાધી એવી કે હિંદુસ્થાનમાં ફ્રેંચરાજ સ્થાપ-
વાની તેઓની અરજા પૂરેપૂરી બાગી; ૧૭૬૧ ના જાનેવારીમાં પોંડીચેરી
અંગ્રેજના હાથમાં આવ્યું. એ ને ખીલન સંસ્થાનો જોડે કે ૧૭૯૩ ના પારીસના
ચેલકશરથી ફ્રેંચને પાછાં આપવામાં આવ્યાં છે તોપણ ૧૭૬૧ થી હિંદુસ્થાન
નમાં તેઓની વગસના પૂરેપૂરી થઈ છે.

૧૯૯૮ માં મુંબઈટાપુ કંપનીના હવાલામાં આવ્યો ને ૧૯૮૫ થી તે પ્રેસીડેન્સી નગર કેહેવાયું; ૧૯૫૬ માં કંપનીએ હુમલી ઉપર કોઠી કીધી હતી ને ૧૯૬૬ માં કંપનીએ ઓરંગનજના ખેટાના ખેટા અલ્લમ પાસેથી કલકત્તા ગોવિન્દપૂર વગેરે ખરીદ કીધાં ને ફેર્લવીલિયમ નામનો કિલ્લો ખાંધો. ૧૭૪૬ થી કંપનીએ દેશી રાખ્યોની અટપટમાં ૫૬૫ માડ્યું ને ૫છી ફેર્યોની સત્તા તોડી; ૧૭૫૭ ના જીનની ૨૩ મીએ પ્લાસીની લડાઈ કરી, ને બંગાળમાં ૨૪ પ્રગણા મેળવ્યાં; અને ૧૭૬૫ ના આગષ્ટની ૧૨ મીએ બંગાળા બહાર ને ઝોરીસા એ ત્રણની હીવાની (વસુકાત ઉધરાવવાનો હક) ૨૬ લાખ વરસે વરસે આપવા ઠેરવી મેળવી-બંગાળાના નવાબને પેનરાન આપવામાં આવ્યું ને તે પ્રદેશમાં અંગ્રેજી રાજ સ્થપાયું. ૧૭૭૧ માં અબાહુખાદ મેળવ્યું; ૧૭૭૨ માં કંપનીએ મુરશીદાબાદને ટાળી કલકત્તાને રાજનગર કીધું; ૧૭૬૯ માં ટીપુસુલતાનનો કેટલોક મુલક મેળવ્યો; ૧૮૦૩ માં દિલ્હી લીધું ને બાદશાહને પેનરાન આપી કીધા; ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુવારીની ૧૦ મીએ સતારા લઈ ખાંજે દહાડે ઠંડરાથી પેરાવાના કૂકું-બને રાજકારનારમાંથી ટાળી પેરાવાનો રાજપ્રદેશ પેતાના હવાલામાં લીધા; ૧૮૪૧ માં સિંધ, ૧૮૪૬ માં પંજાબ ને ૧૮૫૬ માં અયોધ્યા એ રાખ્યો ખાલસા કીધાં. ૧૮૫૭ માં બલવો થયેથી હિંદુસ્થાનનો રાજકારનાર ઈંગ્લંડની રાણીએ પેતાને હસ્તક રાખ્યો, (૧ લી નવંબર ૧૮૫૮).

ગવર્નર જનરલો*—કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ એ પ્રેસીડેન્સીએ એકેકધી જૂદી હતી પણ કલકત્તામાં બંગાળનો ગવરનર જનરલ નીમા-

* ફ્રેંચે પોંડીચેરીના પહેલા પેશમાં, દ્વિતીય સેવી વેળા (૧૭૮૮), આર્કટ લઈ તેનું રક્ષણ કરતાં (૧૭૫૨), ને ૫છી ઉપર ઉપરી ફ્રેંચોને હરાવતાં ક્યુર્ટ-કમાં અંગ્રેજ કંપનીની વગસત્તા સારી પેઠે બેગાડી હતી. બંગાળના નવાબે કલકત્તાના અંગ્રેજે ઉપર હુમલો કીધો ત્યારે ફ્રેંચને મદ્રાસથી મોકલવામાં આવ્યો ને એણે જઈ કલકત્તા પહુંચી લીધું (જાનેવારી, ૧૭૫૭); ૫છી નવાબના કરગરવા ઉપરથી તેની સાથે સલાહના કેલકરાર ઉપર સહી કીધી (ફેબ્રુવારી); અને ૫છી નવાબની નાજુરી છતે ફ્રેંચ સેક્રનું મંદ્રનગર લીધું (મિ). નવાબ, ફ્રેંચ સરદાર જુસ્સી (કટકમાં હતો) સાથે અંગ્રેજને કહાડવા સંખંધો અટપટ ચલાવતો હતો; અને રાજ સચદુર્લબ, નવાબનો કીલીદાર, જગત સેક નામનો સાનુકાર (હિંદુસ્થાનમાં સૌથી મોટો), નવાબનાજ લરકરનો વડો સરદાર મીર જાફર ને ફ્રેંચની ઉસકેરણીથી મુરશીદાબાદનો પ્રેસીડેન્ટ મિ. વાટ એએએ આ-નગી મુસાલહત કરી ઠેરવ્યું કે સુરાજહિંદાવાને અસેડી મીર જાફરને નવાબ કર્યો અને એ અંગ્રેજ કંપનીને ચલણાં નુકસાનનો મોટો બદલો વાળે ને મદ-

વાપી ખીજી જે પ્રેસીડેન્સીમાં તાબાની ગણાઈ. કલેવની મેળવેલી જીત ને વગસણા ઘણી મોટી હતી પણ કંપનીને નાણાંસંબંધી કાયદો થયો નહોતો ને તેથી ડેરક્ટરો નાહિમેદ યર્ધ ગયા હતા; હિંદુસ્થાનમાં ચાલતો કારખાન અનીતિભરેલો ને અનિયમિત હતો; અમલદારોના જીલમનો પોકર ઈંગ્લંડ સુધી પહોંચ્યો હતો ને પાર્લમેંટ તેવિયે વિચાર કરવાને તૈયારી કરતી હતી;

-દને મોટો મોટો બક્ષીસો આપે. નવાખ તથા અંગ્રેજ વચ્ચેના કામકાજને મોટો અમીચંદ નામના ખંભાડીને એજન્ટ ડેરવેલો તેણે અડી વેળા ઉપર ધમકી આપી કે મને ૩૦ લાખ રૂપીઆ આપવાની ખાતરી નહીં આપો, તો આ તરફ હું નવાખને જણાવી દેશ; કલેવ ને ખીજી સારીઓ નાહિમેદ યર્ધ ગયા ને પછી એઓએ અમીચંદને ફગવાની તકનીક કીધી-એવે ધોળા કાગળ ઉપર લખત કીધું તેમાં અમીચંદ સંબંધી કેઈ ન લખ્યું ને ખીજી રાતા કાગળ ઉપર કીધું તેમાં તેના ૩૦ લાખ રૂપીઆ આપવાનું લખ્યું અને ત્યારે આડમિરલ વાટસને આઠા લખત ઉપર સહી કરવાની ના કહી ત્યારે એવે વાટસનની ખનાવઠની સહીનું તે લખત અમીચંદને આપ્યું; (પછવાડેથી અમીચંદને ગાંડવામાં આવ્યો ન હોતો). પ્લાસીની લડાઈ પછી મીર જાફર નવાખ કલેવાયા પણ નવાખની કુલ કારખાન એવ કરતો થયો; શાહ આલમના લુપ્તકર બહારના અમલદાર રામનારાયણને હરાવ્યો ત્યારે એણે ને મીર જાફર એવની મદદથી પટણા આગળ લડાઈ આપી-ખાદરાહ તથા તેના વજીરના (અપોધાના નવાખના) લશ્કરને હરાવ્યા; ખાદરાહે એવની મદદ માગી ને એણે બહાર ઊઠવાની કખૂવાત સિપૌ કેટલુંક નાચું મોકલ્યું, અને મીર જાફર એવને મોટી બક્ષીસ કીધી. એવે એને લડાઈ આપી મીર જાફર સાથે ખટપટ કરતા અટકાવ્યા ને પછી તે ઈંગ્લંડ ગયો હતો (૧૭૬૦). ૧૭૬૧ થી તે ૧૭૬૫ સુધીમાં ખંભાજાના અંગ્રેજોએ મીર જાફરને ઉઠાડી તેના જગાઈ મીર કાસમને નવાખ કીધો પણ પછી એને ને અંગ્રેજોને ખાતું નહીં ને લડાઈમાં આવી; અંગ્રેજોએ બકસર આગળ મોટી જીત મેળવી; અપોધાનો નવાખ હાથે તે દિલ્લી તરફ જઈ મખારશાવ હાથકર ને ગામીહીન એ બેની મદદ સિધ્ધ લડવા આવ્યો પણ અંગ્રેજોએ અમાહળાદ સિધ્ધ કાઢી આગળ નવાખના લશ્કરને વીંચેરી નાખ્યું; મધ્ય હિંદુસ્થાનનો મોટો પ્રદેશ કંપનીની સંચાલમાં આવ્યો; મીર જાફર ૧૭૬૫ જનવારીમાં મુઝા ને કલકત્તાના રાજ કારખાનીઓએ પ્રકળ નાચું સિધ્ધ ને મીર જાફરના દીકરાને નવાખી આપી. એવ વિજાતથી થયો અપેલો તેણે અમાહળાદ જઈ ડેવકગર કરાવ્યા (આગષ્ટ, ૧૭૬૫) જેની રજી ફિલંડ સાથે રાષ્ટ્રી રાખવાની કખૂમાતે અપોધાના નવાખને પાછી રે તાની નવાખી મળી ને અંગ્રેજોને દીવાની મળી; પછી ૧૭૬૭ માં એવ વિજાત ગયો. ૧૭૬૭ થી તે ૧૭૭૨ સુધી ખંભાજાનો કારખાન નવાખનાજ માખુસો કરતા ને અંગ્રેજ કારખાનીઓ અમદિત રીને નાણાંવાજા થવાને ધખીજી ઉતાવળ કરતા; ૧૭૭૨ માં વાગન દુરદોષ ખંભાજાનો અવરનર થયો; તેણે ડેરક્ટરના લુકમ પ્રગાલે ખંભાજાની વસુલ કંપનીનાજ માખુસો થયે ઉધરાવવાનું રાખી ધરાવમાનોને કહા-

લોર્ડ નાર્થ પ્રધાન હતો ને હિંદુસ્થાનનો કારબાર ઈંગ્લંડ સરકારે પોતાના હવાલામાં લીધાજ હોત પણ ઈંગ્લંડના થોડા પ્રધાનમંડળીના હાથમાં હિંદુસ્થાન સંબંધી સધળી સત્તા જાય તેમાં રાજ નહોતા તેથી તેમ યશું નહીં ને બ્રિટિશ ઈંડિયાનો કારબાર કરવાને ઈસ્ટ ઈંડિયા કંપનીને નવી સનદ મળી; નવી ગોઠવણુ આવી હતી: ખંગાળાનો, ગવરનર તે ગવરનર જેનરલ થાય ને તે પોતાના આર કોસલીઆ સાથે બ્રિટિશ ઈંડિયામાં રા-યોપરિ સત્તા ચલાવે અને કલકત્તામાં ઈનરાફની સુપ્રીમ કોર્ટ મંડાય જેમાં એક મુખ્ય ને બીજા ત્રણ મળીને આર જડજ બેસે. ૧૭૭૪ ના અક્ટો-બરમાં વારન હેસ્ટીંગ્સ પહેલો ગવરનર જેનરલ થયો. તેને ને તેના કોસ-લીઆએને બનવું નહીં ને તેઓએ હેસ્ટીંગ્સની ઈચ્છા ઉપરાંત અધ્યાના નવાળ વજરને બનાવસનો પ્રાંત કંપનીનો કરી આપવાની ફરજ પાડી અને ત્યાંના જમીદાર રાજ વર્ષે વર્ષે સાડી બાવીસ લાખ રૂપીઆ ખંડણી આપે એવું ઠેરવ્યું (૧૭૭૫); એજ વર્ષમાં નવાળ વજર સુબહૌદા મૂઝ્યો ને બેગમોએ ૨૦ લાખ જનાનામાં ખેડારમાં હતા તેનો દાવો કીધો ને તે હેસ્ટીંગ્સ સામે થયો તોપણ કોસલીઆઓએ કબૂલ રાખ્યો, ને એમ થવાથી

—ડયા, દીવાની ફૈજદારી કોર્ટો નવી કહાડવાની ગોઠવણુ કીધી ને ધારસંગ્રહ તેઆર કીધો. ૧૭૭૩ માં અધ્યાના નવાળે શહીલાએને કહાડવાને હેસ્ટી-ંગ્સની મદદ માગી ને એણે ૪૦ લાખ રૂપીઆ લેવાની મતલબે મદદ કીધી.

મદ્રાસ સરકાર, નીજમ ને માધૂવચવ પેરાવા એ ત્રણેએ મહિસૂરના મુલતાન હૈદર સામા સંપ કીધો પણ હૈદર પાછલા બેને સમજાવી સંપમાંથી છૂટા પાડ્યા ને પછી અંગ્રેજને હરાવ્યા (૧૭૬૭); એ લડાઈમાં હૈદરના બેટા ટીપુએ પહેલો દખાવ દીધો ને પાંચ હજાર સ્વાર સાથે મદ્રાસના દરવાજા લગીનો મુલખ લૂટ્યો. ખંગાળાના લમ્કરે નીજમના મુલખો ઉપર ચડાઈ કીધી ને નીજમને અંગ્રેજ સાથે સલાહ કરાર કીધો (૧૭૬૮); એજ વર્ષમાં મુંબઈના લમ્કરે હૈદરના રાજ્યની પશ્ચિમ સરહદ ઉપર ધાંધલ મચાવી પણ પાછળથી હૈદરે તેને બેઆખર કરી હાંકી કાઢાડ્યું હતું. અંગ્રેજ લશ્કરે કર્ણાટકમાં કુતેહ મંદીથી લડાઈ ચલાવી ને હૈદરે સલાહને માટે કેટલુંક આપવાનું કહ્યું પણ મદ્રાસ સરકારે કૂલાઈને ઘણુંએક માગ્યું તેથી લડાઈ ચાલુ રહી ને કંપની સરકારે મે-બેલી હોત ખોઈ; તેટલામાં વળી હૈદર ઉતાવળી કૂચ કરી મદ્રાસની લગ-બગ આવી પહોંચ્યો અને મદ્રાસના કારબારીઓ બચબીત થઈ જઈ સલાહ કરવાને તાબે થયા કે નથી, લડાઈ રાર થતી વખત મુલખોની સગહદ હતી તેજ કાયમ રહી—એ પ્રમાણે મહિસૂરની પહેલી લડાઈ ૧૭૬૯ થી ચાલેલી તેના ૧૭૬૯ માં છેડો આવ્યો હતો.

મારસ નવાળ પાસે કંઈ નાણું આપ્યું નહીં ને તે લશ્કરનો નીબાવ કરે
 ને કંપનીનું માગણું અછ કરવે મુસીબતમાં આવી પડ્યો. હેસ્ટીંગ્સનું કંઈ
 અલણ નથી એમ બળણી કેટલાક લોકે તેના ઉપર તહોમત મૂક્યાં; ફ્રા-
 ન્સિસ તથા ખીજ કોસલીઆઓએ. નંદકુમારને ઉસકેયો પણ એક વેપા-
 રીએ ફરીઆદ આડી નંદકુમારને પકડાવ્યો ને સુપ્રીમ કોર્ટના જડને તેની
 તપાસ અલાવી જુરીએ યુનેહગાર ડેરવો તે ઉપરથી તેને ફાંસી દેવાનો
 હુકમ કીધો-એ કામ હેસ્ટીંગ્સે કરાવ્યું એટલે લોકમાં કહેવાયું. ૧૭૮૦ માં
 ફ્રાન્સિસ વિલાત ગયો ત્યારપછી હેસ્ટીંગ્સ સ્વતંત્રે કામ કરતો થયો. હૈદર,
 ફૈઝ, ડચ, ને મરહા એઓની સામાં એકજ વખતે લડાઈએ અલાવવાની
 જરૂર પડી ને તેના ખરચની વેવડ કરવાનું મુશ્કેલ કામ હેસ્ટીંગ્સને માથે
 આવી પડ્યું. તેણે બનારસના ચેતસિંગ પાસે ૧૭૭૫ માં ડેરવેલી ખંડણી ઉપ-
 રાંત ખીજું, કેટલુંક નાણું ને કેટલુંક લશ્કર માગ્યું; ચેતસિંગે કબૂલ થવે
 દહાડા કહાડયા; હેસ્ટીંગ્સે બનારસ જઈ તેને મહેશમાં રાખ્યો; લોકે પકડયા
 આવનાર લશ્કરી સીપાઈઓની કતલ કીધી ને હેસ્ટીંગ્સને ધાસ્તીમાં
 નાખ્યો; રાજ નાસી ગયો; હેસ્ટીંગ્સે લશ્કર મગાવ્યું ને એ લશ્કર રાજના
 ૨૦ હજાર લશ્કરને દરબી ખીજગદ કીધા ને ધન મળ્યું તે છૂટી લીધું;
 હેસ્ટીંગ્સ નાઉમેદ થઈ ગયો-નાણું મળ્યું નહીં. એ તબવીબમાં ન હાથો ત્યારે
 તેણે અયોધ્યાની મેગજી ઉપર ચેતસિંગને નાણાંની તથા લશ્કરની મદદ
 કરવાનાં આશય મૂકી તેઓને સંપડારી તેઓની પાસેથી ૭૬ લાખ રૂપીઆ
 લીધા ને કંપનીને આપ્યા. નાણાંને માટે હેસ્ટીંગ્સે ઉપર પ્રમાણે જે અધ-
 દિત ઉપાયો કામે લગાડયા તે ઉરેકદશએ ચિંતાચ્છ ને તે ઉપરથી તે રાજ-
 નાણું આપી વિલાત ગયો (ફેબ્રુવારી ૧૭૮૫). ૧૭૮૦ થી તે ૧૭૮૪ સુધી
 મૅજિસ્ટ્રેટ કંપનીના કારબાર ઉપર સારીયેડે ખાત આપ્યું હતું-લોર્ડ નોર્થ,
 મિ. બર્ક, મિ. ડંડાસ, મિ. ફોક્સ ને મિ. પિટ એઓ આગળ પડયા
 હતા. મિ. પિટ ખીજ રજી કીધું તેમાં અગતની કલમો આ હવી: (૧)
 'પ્રીવી કૉન્સિલરો'ની 'બોર્ડ આવ કંટ્રોલ' સ્થપાય જોનો કરેસો ચૂકાદો
 તે ગવર્નર, મનાય; જે પ્રધાનને માથે હિદુસ્થાનના કામની જવાબદારી
 હોય તે બોર્ડ આવ કંટ્રોલનો પ્રેસિડેન્ટ થાય. (૨) ગવર્નર જોનરલ કોઇ-
 પણ લડાઈમાં ઉતરે નહીં, પોતાના ગદાણના પ્રસંગ શિવાય; અને હરકોઇ
 રણી રાજના મુલખની બાહિષ્કરી સંબંધી હરકોઈ ચીતના કોલકરાર કરે
 નહીં. (૩) ગવર્નર જોનરલને ચાર નહીં પણ ત્રણ કોસલીઆ રહે ને
 તેમાં એક કંપનીના લશ્કરનો કમાંડર ધન ચીફ અને ખીજ એ મંગલાના

સીવીલીઝન. એ રીતની ટ્રેનિસિંગ મદ્રાસમાં ને મુંબઈમાં સ્થાપવામાં આવી. બોર્ડ આવ કંટ્રોલનો પહેલો પ્રેસીડેન્ટ ૧૬ વર્ષ લગી મિ. ડંડારા હતો. એ પછી ઘણા વર્ષ સૂધી પોર્નમેન્ટે હિંદુસ્થાનના કારબાર ઉપર શ્યાન આવું નહોતું. દેસ્ટીંગ્સની કારકીર્દીમાં મરેડા તથા હૈદર સામાં લડાઈએ આવી તેની દૃષ્ટિકત કુંકામાં આ પ્રમાણે: મુંબઈ સરકાર ને રાષોખા દાદા વચ્ચે સુરતમાં કોલકરાર ચમલા (માર્ચ, ૧૭૭૫) તે બંગાળ જાની સરકારે નાપસંદ કરી સમ્પારામ બાપુ તથા નાના ફડનવીસ સાથે પુર્વદરમાં (પૂનાપાએ) નવા કરાર કીધા (માર્ચ, ૧૭૭૬); તેપણ મુંબઈ સરકારે રાષોખાના પક્ષ ન છોડ્યો ને રાષોખાએ સુરતથી ઈંગ્લંડના ડેરક્ટરોને તથા રાજા ભોજા ત્રીજાને અપીલ કીધી; ડેરક્ટરોએ સુરતના કોલકરાર પસંદ કીધા અને પૂના સરકાર ફ્રેચ સાથે ખટપટ કરેછે એવું ભ્યારે બંગાળા સરકારના જાણ્યામાં આવ્યું ભ્યારે એણે પણ રાષોખાના પક્ષ લીધો (૧૭૭૭). મુંબઈથી નિકળેતું લગ્ગર તાલેગામ પહોંચ્યું પણ પછી પૂના તરફ આગળ વધવે સરદારોની હિંમત આવી નહીં ને તેઓએ લશ્કરને પાછું ફેરવ્યું; પૂના સરકારનું લગ્ગર મિટિરા લશ્કરની પાછળ પડ્યું ને પછી મિ. કારનાકને વડગામમાં રહી નાના ફડનવીસ તથા મહાદાદા સિધિયા સાથે સલાહ કરાર કરવાની જરૂર પડી (જાનેવારી, ૧૭૭૯); એ કરાર મુંબઈ સરકારે તથા ઈંગ્લંડના ડેરક્ટરોએ ૨૬ કીધા અને કારનાક તથા એગરટનને બરતરફ કીધા; બંગાળા સરકારે મોકલેલા કરનલ ગોડડ એણે સુરત આવી પૂના સરકાર સાથે નવા કરાર કરવા માંડ્યા ને તેમાં ફ્રેચ સાથે સંબંધ ન રાખતો એવો મમત રાખ્યો; નાના ફડનવીસે કહ્યું કે પ્રથમ રાષોખાને તથા સાઠી ટાપુને અમારા હવાલામાં આપો પછી કોલકરાર કરીએ; લડાઈએ આવી (જાનેવારી, ૧૭૮૦); ૧૭૮૨ ના જાનેવારીથી સલાહકરારની બાંજગડ આવી ને ડિસેમ્બરની ૩૧ મીએ તે નકી થયા. હૈદર અંગ્રેજ સામા લડતાં ફાવ્યો તે ઉપરથી તે કુલાઈને ૧૭૯૯ માં માધવરાવ તથા ત્રંબકરાવમામાની સગદરી વાળા મરેડા સામાં બીડ્યો, પણ હાર્યો; ને મદ્રાસ સરકારે ૧૮૦૦ આપવી કબૂલ કરેલી તે જતર ન આપે ભ્યારે તે અંગ્રેજનો કંઈ કુશ્મન થઈ રહ્યો. તેણે હારીને મરેડાએને આપી દીધેલા મુલખ ૧૭૭૮ માં પાછો મેળવ્યો ને તેના રાજ પ્રદેશની ઉત્તરસીમા કાપ્યા નહીં. યઈ. એજ વર્ષમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેચ વચ્ચે લડાઈ આવી; ૧૭૮૦ માં સધળા મરેડા સરદારો, નિજમ ને હૈદર એઓએ અંગ્રેજ સામાં સંપ કીધા. હૈદર (૭૮ વર્ષની ઉંમર હતી) ૯૦ હજાર લશ્કર ઉત્તું કીધું કે જેમાં

ધણાક મુશીખીઓને પણ હતા, ને ૨૦ મી જુલાઈએ કુર્ણાટકના રસાળ પ્રદેશ ઉપર ચઢાઈ કીધી; ૨૧ દહાડા લઢાઈ ચાલી ને પછી કુમાંડર ધન ચીફ મનશે મદ્રાસ તરફ પાછો વળ્યો-એ દારની અખર બંગાળે ગઈ કે હેસ્ટીંગ્સે કુમાંડર ધન ચીફ કૂટને લગ્ન કર, અળનો, જોરાક સાથે મદ્રાસ મોકલ્યો ને એણે ૧૭૮૧ ના જાનવારીની ૧૭ મીથી લઢાઈ ચલાવી; હેસ્ટીંગ્સે એક બીજું લગ્નર ખુશીએ પણ મોકલ્યું ને આગસ્ટમાં જને લશ્કર એકઠાં મળ્યાં; ફૂટે પોર્ટોનોસ ને પોર્ટોસાર આગળ જીત મેળવી હતી પણ સોલ્ડીગટ આગળ સૌથી મોટી જીત મેળવી (સપ્ટેમ્બર). ૩૫ સાથે લઢાઈ ચાલી ને મનશેએ નાગપટણ લીધું (નવંબર); સિલિનમાં ફ્રીકામાની લીધું (જાનવારી, ૧૭૮૨) ને એ જીત ૧૭૮૩ ના વરસેલીસાના સલાહ કરારથી અંગ્રેજના હવાલામાં રહી હતી). હૈદર નાહિમેદ યથો હતો તેવામાં તેને મદદ કરવા ફ્રેંચ કાફ્રો પત્રીકટ આવી પહોંચ્યા; ઈંગ્લિશ વહાણો સામાં યયાં પણ મેહનર ફ્રેંચ સોનર ને ૧ હનર આફ્રિકન પોર્ટોનોસો આગળ ઉતર્યા; વહાણની ને ખુશીની કેટલીક લઢાઈઓ યધ તેમાં આરની આગળની મોટી હતી (જુલાઈ, ૧૭૮૨). અંગ્રેજોને વધુ લશ્કરની જરૂર પડી હતી પણ માત્ર ૪ હનર સીપાઈ ચાલી મળ્યા; મદ્રાસમાં ભયંકર કુકાળ ચાલતો ને અંગ્રેજો નિરાશ દેખાયા; પણ તેટલામાં હૈદર ફ્રિંચેપરની સાતમીએ મરણ પામ્યો. તે અબણ ને નિર્ધય હતો; પણ તેની ધનદા તથા શક્તિ દર નિશ્ચયની હતી ને તે યુદ્ધકળમાં કુશળ હતો. હૈદર મરણ પામ્યો ત્યારે તેના બે બ્રાહ્મણ પ્રધાનોએ તેનું મરણ દુર્ગુ રાખ્યું કે જંડાર જુદાવ નહીં; ને તરત કાસદ મોકલી ૪૦૦ મૈલ દૂર મલબાર કાંઠા ઉપર દીપુને જણાવ્યું ને એ ૧૭૮૩ ના જાનવારીની બીજીએ કોશ માંડલ કાંઠા તરફ લગ્નર હતું ત્યાં આવી પહોંચ્યો-તણ કરાડ રૂપીઆ રોકડા ને ધણુંક જવાહેર એટલી દાનતનો અને એક લાખ ફોજનો તે ધણી યથો, દીપુ પાછો મલબાર કાંઠા તરફ ગયો, લઢાઈઓ ચાલી ને અંતે માંગલોરમાં કરાર યયા (૧૭૮૪)-એ કરારથી મદ્રાસ સરકારે પોતાની નામોથી કરી લીધી; જે દહાડે કરારનામાં ઉપર સહી યધ તેજ દહાડે દીપુએ પોતાના દોસ્ત ફ્રેંચોને જણાવ્યું કે જેમ જનશે તેમ તાકીદ અંગ્રેજો ઉપર હુલો કરવાને એ જણ કીધાં.

સોડ કોરનવળીસે (૧૭૮૧-૧૭૮૩) કેવેવ તથા હેસ્ટીંગ્સના મજબલાં ૧૭મને સ્થિત ને સખળ કીધું. તેણે સરકારી નોકરી લાંચ કે સીફા-જા કે મહેરબાનીથી મળતી ને નોકરી લાંચ યેતા તેને માટે બંદોબસ્ત

ક્રીધા; જમીનદારની પાસે લેવાનું તે હંગેરાને માટે નખી કીધું; દીવાની ફાજ-
દારી અદાલતોના કામમાં સુધારે ક્રીધા પણ પોલીસને ઘણી સત્તા આપી
અને દેશીઓને ધનસાફ આતામાંથી દાખ્યા; તેણે ટીપુ સાથે જનતા લડા-
ઈએ કરી તેના કેટલાક પ્રદેશ ખ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડાવે (ફિરવાઈ,
૧૭૬૨) અને પોતાના હકના લેવાના પ લાખ રૂપીઆ તે ન લીધા. સર
જોન શોર (૧૭૬૩-૧૭૬૮) ગવર્નર જનરલ હતો તે દેશી રાજ્યોની ખટ-
પટમાં ન પડવું એ વિચારનો હતો. માર્ક્વિસ વેલસલી ૧૭૬૮ માં આવ્યો
ને ૧૮૦૫ માં પાછો ગયો. તે દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં પડવું એવા
વિચારનો હતો; લોર્ડ કોરનવાલિસ ને સર જોન શોર એ બેની નીતિ આવી
કે દેશી રાજ્યો એક ખીજના સંબંધમાં જે સત્તા ધરાવતા હોય તેમાં વધ
ધટ ન થવા દેવી અને વેલસલીએ ખ્રિટિશ રાજ ને દેશી રાજ્યો એના
સંબંધમાં 'સપ્સીડીઅરી સિસ્ટમ' રાખી (હુટીંગ્સે અપોધાને માટે પ્રથમ
દાખલ કીધી હતી)-જે દેશી રાજ્ય અંગ્રેજ સરકાર સાથે કોલકારાર કરે
તેણે તેને હિંદુસ્થાનમાં સર્વોપરિ રાજ્ય માનવું ને અંગ્રેજ સરકારે તેનાં
રક્ષણને માટે ને તેની સાચી દસ્તીને માટે ખહિષ્કારી આપવી; વળી દેશી
રાજ્યે અંગ્રેજ સરકારની રજાવિના કોઈ સાથે લડાઈ કે સલાહ કરવી નહીં
ને કેટલુંક ખ્રિટિશ લશ્કર રાખવું કે જે જરૂરની વખતે અંગ્રેજ સરકારને
મદદ કરે. લોર્ડ વેલસલી આવ્યો તે સમયે ખ્રિટિશ રાજ માઠાં ભયમાં હતું-
ટીપુ, નિઝામ ને સિધિયા એ ત્રણ ફ્રેન્ચના કબ્જામાં હતા ને તેઓના લશ્ક-
રમાં ઘણાક ફ્રેન્ચ ઓફીસરો હતા; આફગાનિસ્તાનનો અમાનરાહ હિંદુસ્થાન
ઉપર અડાઈ કરવાને ટીપુ સાથે ખટપટ કરતો હતો. નિઝામ મરદાદી
હાર પામીને ખરાખીમાં આવ્યો હતો ને અંગ્રેજે મદદ ન કરેલી તેથી તેણે
ફ્રેન્ચનો આસરો ધર્યો હતો પણ વેલસલીએ એવી તબવીબથી પત્રવ્યવહાર
અલાયો કે નિઝામે ફ્રેન્ચ લશ્કરને રજા આપી, ને પોતાને ખરચે કેટલુંક
ખ્રિટિશ લશ્કર પોતાના રાજ્યમાં રાખ્યું; પેરાવાએ નાના કુટનવીસની સલા-
હથી સપ્સીડીઅરી લશ્કર ન રાખવું પણ બહારથી અંગ્રેજ સાથે મિલાપ
રાખ્યો. ૧૭૮૨ માં સલાહ કરાર થયા પછી છ વર્ષમાં ટીપુએ પોતાની
યુદ્ધસામગ્રી સારી થોડે વધારી હતી; તેનું લશ્કર ફ્રેન્ચ ઓફીસરો તથા
કવાયત લોઈ તૈયાર બન્યું હતું; વખત આવ્યો ને લડાઈ રાત્ર થઈ (૧૭૮૮)-
મારીશીઅસ ટીપુના ફ્રેન્ચ ગવર્નરે જાહેરનાયું કહાડ્યું કે મહીસુરના સુલ-
તાને અંગ્રેજોને હિંદુસ્થાનમાંથી હાંકી મહેલવામાં ફ્રેન્ચ સાકની મદદ મા-
ગીછે; ને એમ રાત્રુવટ જણાવવાનો સળખ લોર્ડ વેલસલીએ ટીપુને પૂછ્યો

ને લડાઈની તૈયારી કરી; એ દરમિયાન વળી બીજા કેટલા આફ્રીકનર
 ટીપુના લશ્કરમાં ઘણા થયા હતા; કેટલા પ્રજાગતિક ગાંધીઓ હતા એક
 નગરનું છતાં એમ ટીપુએ કહ્યું હતું ને નેપોલીયન બોનાપાર્ટે જે કેટલા
 લશ્કર સાથે ઇંગ્લેન્ડમાં હતો તેની મદદની ખાતરી તેણે મેળવી હતી. લાર્ડ
 વેલમલીએ પોતાના બાઈ કરનાર વેલસલીને (પછવાડેથી ડ્યુક આવ વેર્લી-
 ગટન) મોટાં લશ્કર સાથે મદ્રાસ મોકલ્યો ને પછવાડેથી તે પોતે પણ
 ટીપુ સાથે બાંજગડ કરવા નિકળ્યો. જનરલ હારિસે કુર્ણાટકનાં લશ્કર
 સાથે કુમાંડર ઇન ચીફ હતો ને કરનાર વેલસલી તથા કપતાન માલકમ
 નિજમવાળી ટુકડી સાથે હતા અને જનરલ સ્ટુવર્ટ મુંબઈના લશ્કર સાથે
 મલબાર કાંઠા તરફ ગયો હતો. ટીપુએ 'અસાધારણ' હાડ કરી પણ મુંબ-
 ઇના લશ્કરે તેના લશ્કરને સંદારિત આગળ પીંચ્યું ને ટીપુએ બે હજાર
 માણસ ખોવા. જનરલ હારિસે શ્રીરંગપટણ તરફ પધરત દોરી ને ટીપુએ
 તેને અટકાવાને મહેનત લીધી પણ પછી હારિસે કાનેરી આંગળી ટીપુને
 છેતર્યો ને તે શ્રીરંગપટણના કિલ્લા આગળ આવી ઉભો; અહીં તેને મુંબઈનું
 લશ્કર પણ મળ્યું (૧૫ મી ડિસેમ્બર, ૧૭૯૯). ટીપુ નાઉમેટી ને બીકથા
 ગળરાઈ ગયે; તેણે મસજીદમાં ને હિંદુઓના દોહંગામાં (હિંદુઓ ઉપર
 બંધકર ધાતરીપણું વાપર્યું હતું તોપણ) બંદગી ને પાર્થનાઓ કરાવી; સત્તા-
 હની માગણી કરી પણ જનરલ હારિસની કહેલી સરતો નાકબૂઝ કરી.
 પછી અંગ્રેજોએ શ્રીરંગપટણ લીધું (૩ જાન, ૧૭૯૯). (ટીપુએ લડાઈમાં
 પકડેલા તમામ અંગ્રેજોને કાપી નાખ્યા હતા ને તેનું કસેવર મૂએલા સીપા-
 હીઓના ઢગમથી નિકળ્યું હતું). કરનાર વેલસલીને જીતેલાં નગરનો કું-
 માંડેટ કરવામાં આવ્યો; કેટલાંક પ્રમણા (હિંદુઓને લગતાં) નિગમને
 આપવામાં આવ્યાં; કાનડા, કોઈબતૂર ને વૈનાદ એ અંગ્રેજો રાખ્યાં; ટીપુના
 કુટુંબને ચેનરાન આપી વૈસારમાં રાખવામાં આવ્યું અને જૂના હિંદુ રાજ
 વંશમાંના એક પાત્ર વર્ધના બાળકને મહીસુરનો મહારાજા સ્થાપ્યો; શ્રીરંગ-
 પટણ પડવાથી અંગ્રેજ સરકાર દક્ષિણમાં નિરાંત સર્વોપરિ થઈ. પછી
 ગવરનર જનરલે અધોધાના નવાબ સાથે તેના રાજમાં થતા જુલમ સં-
 બંધી તથા સળસીડીઓની લશ્કર સારી હાલતમાં નહેતું તે સંબંધી કેટ-
 લીક બાંજગડ કરી (૧૮૦૧). કેપ્ટની રિચાપ બીજા અંગ્રેજ સાકને પણ
 હિંદુસ્થાન સાથે વેપાર કરવાની છૂટ મળે એવી ગવરનર જનરલની ઇચ્છા
 થી પણ તેથી ડેરકટર નારાજ થઈ એઓએ અરજ સંબંધી કેટલીક
 ગવરનર જનરલની રદ કરી, મદ્રાસ સરકારના સેક્રેટરીને બરત-

રફ કીધો ને ઘણી ઘણી ચીતે ગવરનર જેનરલના હક્કની સામાં થયાં કીધું (૧૮૦૨)—ગવરનર જેનરલે ચોતાને બોલાવી લેવા વિષે વિલાત લખ્યું ને મદ્રાસના ગવરનર લોર્ડ ક્લેવે (મોટા ક્લેવના દીકરાએ) રાજનામું આપ્યું; ગવરનર જેનરલને એક વર્ષ વધારે રહેવાનું ઇચ્છ્યું ને તે વર્ષમાં મરે-કાએ સાથે ખીજી મોટી લડાઈ થઈ. જરાવંતરાવ હેલકર પૂનામાં હતો, દાક્ષતરાવ સિધિયા લશ્કર સાથે ખરહાનપુરમાં હતો, ને રધુજી બોસલે લડાઈની તૈયારી કરતો હતો (એ પાછલા બે વસંતના કોલકરાની સામાં હતા); પેરાવાને પાછો પૂનાની ગાદીએ ખેસાડવાનું એવો લોર્ડ વેલસલીનો મમત હતો ને મેનર-જેનરલ આરયર વેલસલીએ લશ્કર સાથે પૂને જઈ પેરાવાને ગાદીએ ખેસાડ્યો, (મ, ૧૮૦૩). આરએ, આરિરગઠ ને લસ્વરી અહીં લડાઈએ થઈ હતી, મરેકાએ હાર્યા હતા ને કોલકરાને થયા હતા. ૧૮૦૫ ના આગસ્ટમાં લોર્ડ વેલસલી વિલાત ગયો. લોર્ડ કોરનવાલીસ ખીજવાર ગવરનર જેનરલ થઈ આવ્યો ને મરેકાએ સાથે સલાહ કરવાની મોઢવણી કરતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો. સર જ્યોર્જ બારલો ગવરનર જેનરલ થયો તેણે લોર્ડ લેકની સામાં થઈ હેલકર સાથે સલાહ કીધી; ભ્યારે સિધિયા હેલકર ખિટિરા લોકના બરોસાદાર દોસ્ત રજપુત રાજાએ ઉપર તૂટી પડ્યા ભ્યારે બારલોએ જણાવ્યું કે ખિટિરા સરકાર હવેથી દેશી રાજ્યોના ઝગડામાં પડવાને ઇચ્છતી નથી. લોર્ડ મોટો ગવરનર જેનરલ (૧૮૦૭-૧૮૧૩) પણ દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં પડવાને ઇચ્છતો નહોતો પણ અંખીરખાનની સામાં તેને વસાડના રાજને મદદ કરવી પડી અને પેરાવા તથા નિઝામ ખંનેના રાજખટલામાં હાથ ધાલવાની જરૂર પડી; દ્રાવનકો-રના કારબારમાં પણ તેણે જરૂર જણી બંદોખસ્ત કીધો. મોરીશીઅસ, જુરખો ને રાદ્રીગેઝ એ કેવળ ટાપુએની મનવારે ખિટિરા વેપારને ભ્યારે ભ્યારે કુખ દેવી તે ઉપરથી લડાઈ ચાલી હતી (૧૮૦૯-૧૦) ને તે ટાપુ અંગ્રેજને મળ્યા હતા; એ વખતમાં વસંદનો જાવા ટાપુ પણ અંગ્રેજોએ જીતી લીધો હતો; મોરીશીઅસ હજી અંગ્રેજના તાબામાં છે ને જુરખો ટાપુ ફ્રાન્સને પાછો આપવામાં આવ્યો હતો (૧૮૧૪). ૧૮૦૯ માં પતીઆળા ને ઝીંદ અહીંના સરદારએ લોર્ડ મોટોનો આયથ માગ્યો તે ઉપરથી મેટકાફે લા-હોર જઈ રણજિતસિંગ સાથે કોલકરા-કીધો. ઉત્તર પશ્ચિમ સરહદ

* પંજાબ, નાદિરાહની ફોજથી (૧૭૩૮ માં) ને મહુમાદરાહ અખદલીની ફોજથી ઘણીકવાર (૧૭૪૭-૧૭૫૯) યુદ્ધાં હું; ૧૭૫૧ થી પંજાબ દિલ્હીની ખાદરાહીથી જૂદું પડ્યું હતું ને તે કાબૂલના રાજ સાથે કોઈવાર થોડું ને કોઈ-

ઉપર ધરાનમાં ને આફઘાનિસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ ને રુસિયન અટપટા કરેછે તેથી હિંદુસ્થાનને બપ છે એમ વિચારી સોડ મિટાવ્યે (રણજિતસિંગ સાથે દેસ્તી બાંધ્યા પછી) સિંધ, કાબૂલ ને ધરાનમાં વક્રીલા મોકલ્યા-સિંધના અમીરશાએ ફ્રેન્ચને કહાડવાનું કબૂલ કીધું; માંટ સ્ટુવર્ટ એલફિસ્ટને કાબૂલ જઈ મમાન રાહના બાઈ રાહ મૂળ સાથે કોલકતાર કીધા (૧૮૦૯); અને માલકમ ધરાન જઈ રાહને મળ્યો ને એણે કબૂલ કીધું કે ઈંગ્લેંડના દુશ્મનનાં લશ્કરને ધરાનમાંથી જવા આવવા દવામાં નહીં આવે. અરબ આવ મો-ઈરા (પહવાડથી માર્કિવસ આવ હુસ્ટીંગ્સ) ગવરનર જેનરલ યદ આપ્યો તેની કારકીર્દીમાં (૧૮૧૩-૧૮૨૩) ગુરકા સાથે લડાઈઓ ચાલી (૧૮૧૪-૧૮૧૬), પિંડારીઓ સામાં લડાઈ ચાલી (૧૮૧૬-૧૮૧૮), મરઠા સાંમી લડાઈઓ ચાલી (૧૮૧૬-૧૮૧૯) ને પેરાવાનું રાજ લીધા પછી મરઠા સરદારની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. તે આપ્યો ત્યારે લીબેરીની હાજત સારી નહોતી ને દેશી રાજ્યો સાથે ચાલેલી બાંજમડો પતી નહોતી પણ તેણે એક નિશ્ચયથી ને યરાસહિત નવ વર્ષ સત્તા બાગવી ને બ્રિટિશ રાજ્યને આપાદ કીધું. સોડ આમહુસ્ટેની કારકીર્દીમાં (૧૮૨૩-૧૮૨૮) અરમીસ સાથે લડાઈ ચાલી (૧૮૨૪-૧૮૨૬) ને કોલકતાર યયા તેની રૂબિ આસ્સામ, આરાકાન વગેરે પ્રાંતો ને એક કરોડ રૂપીઆ બ્રિટિશ સરકારને મળ્યા; અને બરતપૂરનો જામીર કિલ્લો લેવાને સોડ લેકે મિથ્યા મયન કીધું હતું (૧૮૦૫) તે ૧૮૨૬ ના જાન્યુઆરીની ૧૮ મીએ કમાંડર ઈન ચીફ સોડ કોમ્બરમીઅર એણે લીધો. સોડ બેટિકે (૧૮૨૮-૧૮૩૫) ધણાક અગતના સૂધારા કીધા; મહીસુરના રાજ્યનો કારબાર છેક બગડી ગયો હતો તેથી ત્યાં એક બ્રિટિશ આફિસર રહેતો યયો (૧૮૩૨ થી); અને કુરગનું રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યું (૧૮૩૩); લશ્કર ત્યારે લડાઈમાં શિકાનું ત્યારે તેને પગાર ઉપરાંત બાપું મળ્યું તે બંધ થયું; દેશીઓને ઈનસાફખાતામાં જવાબદારીની જગો મળે તેવો ઠરાવ થયો; સતી

—વાર વધારેજોડાયલું રહ્યું હતું. ૧૭૮૦ ના નવંબરની રજાએ રણજિતસિંગ જન્મ્યો હતો; તેણે જહલમ નદીમાં ગૂમ યયલી કેટલીક તોપો મમાનરાહને પાછી આપી તે ઉપરથી એણે તેને લહિરનો ગવરનર ઠેરવ્યો હતો (૧૭૯૮); એ વખતથી રણજિતસિંગે પોતાનું લશ્કર સૂધારવાની ને મરઠા વધારવાની અંત રાખવા માડી હતી.

● જોરાવર ને લડવૈયા ગુરકા લોક થોડુંક થયું નીપાલમાં વસ્યા હતા; તેઓ પાનો પ્રદેશ વધારતાં બ્રિટિશ રાજ્યની સરહદ ઉપર હુમલો કરતા યયા હતા.

યવાનો આજ ખંધ પાડવાને ધારે યથો (ડિસેમ્બર, ૧૮૨૯); મધ્ય હિંદુસ્થાનના જંગલોમાં ઠગ લોક યુસાફરોને છૂટતા ને મારીનાખતા તેના ખંદાખસ્ત કરવામાં આપ્યા; કલકત્તાની કૌન્સિલમાં ધારા સંબંધી વિચાર આપનાર મકાલે હતો (૧૮૩૫-૧૮૪૦) તેણે અંગ્રેજીના તરજૂમા કરીને દેશીઓને કેળવણી આપવાની રીત ટાળી દેશીઓને અંગ્રેજીમાં જ કેળવણી આપવી એવું ચલાયું;—કેટલાક જણ અંગ્રેજીમાં સાહે સાન મેળવે ને પછી તેઓ પોતાની દેશી બાપામાં ગ્રંથ લખે કે જેથી લોકમાં કેળવણીનો પ્રસાર સહેજથી થાય; એ સમા ઉપર ઈજ્જત ને રાતો સમુદ્ર એ રસ્તે આગળોટ વિલાતથી હિંદુસ્થાન ને અહીંથી તહાં આવજાવ કરે તેવી ગોઠવણ કરવામાં આવી; શિશુઓની ખટપટ તોડવાને ને સિંધુ નદી ઉપર બ્રિટિશ વેપારનું રક્ષણ કરવાને સિંધના અમીર સાથે, બાવલપોરના રાજા સાથે ને રણનિતસિંગ સાથે કોલકત્તર કરવામાં આપ્યા. રણનિતસિંગને સમજાવામાં આપ્યો ને એણે રાહ સૂળને મદદ કરવાનું કબૂલ કર્યું—રાહ સૂળને તેના બાઈ મહમૂદ હાંકી કહાડ્યો હતો ને મહમૂદને ખારકે જાતના આક્રમણોમાં મારી નાખ્યો હતો; એ ટોળાંનો સરદાર દોસ્ત મહમૂદ હતો ને કાબૂલ તથા ગીઝની તેના તાખામાં હતાં; ૧૮૩૪ માં બ્યારે રાહ સૂળએ આક્રમણોસ્તાનની ગાદી મેળવવાને પાત્રી ગોઠવણે ધસારો કર્યો ત્યારે દોસ્ત મહમૂદ તેને પાછો હટાડ્યો. (૧૭૯૩ માં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને નવી સનદ મળી હતી ને તેની બીસ વર્ષની કુદત પૂરી થઈ તે વખતે ડેરેક્ટરો હેઠે સામાં થયા પણ કાચા નહીં ને હિંદુસ્થાન સાથે વેપાર કરવાની છૂટ ઈંગ્લંડના સૌ લોકને મળી હતી; માત્ર ચીનનો વેપાર ડેરેક્ટરોના જ હાથમાં રહ્યો હતો). ૧૮૩૪ માં કંપનીની સનદ બદલાઈ ત્યારથી તેનું વેપારીપણું ટપ્પું ને તે માત્ર રાજસત્તા ચલાવનારી મંડળી રૂપે રહી. આશાની ચોથી પ્રેસિડેન્સી કરવામાં આવી ને સર ચાર્લસ મેટકાફ પહેલો ગવર્નર થયો, પણ ૧૮૩૫ માં તે ગોઠવણ બદલાઈ, ને ઉત્તરપશ્ચિમ પ્રાંતોનો લફ્ટેનન્ટ ગવર્નર ઈર્ષો. ચાર્લસ મેટકાફ આક્ટિંગ ગવર્નર જનરલ થયો તેણે મકાલેની સલાહથી છાપખાનાંની સ્વતંત્રતા ઉપર જે બારે એકારા હતા તે કહાડી નાખ્યા. ઓકલંડ ગવર્નર જનરલની કારકીર્દીમાં (૧૮૩૬-૧૮૪૨) અક્રમણ લોક સાથે લડાઈઓ ચાલી (૧૮૩૮-૧૮૪૨) ને ચીનમાં સાથે પહેલી લડાઈ થઈ (૧૮૪૦-૧૮૪૨). અગિયારમો ગવર્નર જનરલ લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડર એણે આક્રમણ સાથે પાછી લડાઈ ચલાવી અંગ્રેજ સરકારનું બરકરી માન રાખ્યું, દોસ્ત મહમૂદ તથા ખીજા કેટલાંને ઊંડી મૂંઝા

ને આફગાનીસ્તાનના ખટપટી કારબારમાં માથું મારવાનો વિચાર ઊડી
 દીધો. સિંધના અમીર સાથે લડાઈ કરી તે પ્રદેશ બ્રિટિશ રામ્યમાં જોડ્યો
 અને ગ્વાલીઅરના મરેઠાઓ સાથે લડાઈ કરી તેઓની ધામધૂમ ખેસાડી
 દીધી. * સર હેનરી હાર્ડિંગ ગવરનર જનરલ (૧૮૪૪-૧૮૪૭) સીક
 સામાં લડાઈઓ કરી પંજાબની વ્યવસ્થા કીધી ને કાશ્મીરને સ્વાધીન રામ્ય
 કીધું (૧૮૪૬); કેટલીક જંગલી જાતિઓમાં ખાજકને મારી નાખવાની ને
 માણસનો ભોગ આપવાની આજ હતી તે બંધ કરાવી. અરબ આવ ડા-
 લાહીસી ગવરનર જનરલ (૧૮૪૮-૧૮૫૬) સીક લોકને ધણીક લડાઈ
 આપી હરાવી પંજાબને બ્રિટિશ રામ્યમાં જોડ્યું (૨૮ મી માર્ચ, ૧૮૪૯);
 બરમીસ સાથે લડાઈ કીધી (૧૮૫૨); નાગપુત્રનું રાજ (૧૮૫૩) ને અયો-
 ધ્યાનું રાજ (૧૮૫૬) એ બ્રિટિશ રામ્યમાં જોડ્યાં. કંપનીનો સનદ પઠો
 નવો કરવાનો હતો તેના વિચારમાં પાર્લમેન્ટ શકાઈ હતી (૧૮૫૩); ડેરક-
 ટરની સંખ્યા ૩૦ ની હતી તે ૧૮ ની કીધી ને એમાંના ૭ રાણીનું
 પસંદ કરેલા નીમાય એમ રાખ્યું; સિવિલ સર્વિસ ઈમ્પ્રુવના તેમ હિંદુસ્થાનના
 લોકને માટે પણ ખુશી થઈ; મકાલેનો ધારસંગ્રહ હિંદુસ્થાનમાં દાખલ
 થયો; બંગાળનો લેફ્ટેનન્ટ ગવરનર ઈર્ષ અને કંપનીની સદર આદાલતો તે
 પ્રેસિડેન્સી રાહેરાની રાણીની સુપ્રીમ કોર્ટ સાથે જોડાઈ ગઈ. ૧૮૫૩ માં
 રેલવેનું કામ આગળું થયું; યૂનીવર્સિટીઓ સ્થાપવાનો ઠરાવ થયો; કલકત્તામાં
 પ્રેસિડેન્સી કોલેજ થઈ (૧૮૫૫); એજ વર્ષમાં દોસ્ત મહમદ જેને કાબૂ-
 લની ગાદીએ ખેસાડવામાં આવ્યો હતો તેની સાથે દોષકરાર કરવામાં
 આવ્યા; ધણીક જાહેર કામને માટે મોજના થઈ. રીબારી રીબાવી સાક્ષી
 કહાડવાની આજ રાખત મનાથી બંધ કરવામાં આવી. એદમા ગવરનર
 જનરલ લોર્ડ કાનીંગની કારકીર્દીમાં ઈરાન સાથે લડાઈ આવી (૧૮૫૬)
 તેનું એવઠ આજું (પારિસના કોસકરારથી ૪ થી માર્ચ ૧૮૫૭) તે આજું કે
 ઈરાનીઓએ બ્રિટિશ પ્રજાને કુખ દીધાનો પૂરતો ખદ્દો આપવાની અને
 હીરાત તથા આફગાનીસ્તાન ઉપરથી સંધા દાવા ઉઠાડી લેવાની કબૂલાત

* દોષતરાવ સિંધિયા ૧૮૨૭ માં મૂઝ્યા ને તેની રાણીએ જોકોજીને દત્તક
 લઈ તેનીવની રાજ કીધું; જોકોજીએ પોતે ૧૮૩૩ થી તે ૧૮૪૩ સુધી
 રાજ કીધું; એની વિધવાએ દત્તક લીધો પછી રાજ પ્રતિનિધિ થવાને માટે
 રાણીએ ને જોકોજીના મામાએ પોતપોતાના દાવા ઉઠા કીધા, અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ
 મામાનો પક્ષ કીધો તે ઉપરથી રાણી પક્ષના મરેઠાએ તેને હાંકી મરેલ્યે; એ
 ઉપરથી લડાઈ આવી હતી.

આપી; ચીનમાં અંગ્રેજીને અપમાન મળેલું તે ઉપરથી લોર્ડ અલજીનને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો હતો ને અંગ્રેજો કામ કામ કૃતેહ મેળવી હતી,—કંતાનનો ગવરનર એ: એને કેદ કરી કલકત્તે આણ્યો ને પછી ચીનના મહારાજાએ અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ વગેરેને વેપાર સંબંધી કેટલાક હક આપવા કંબૂલ કીધા; હિંદુસ્થાનમાં ૧૮૫૭ ના મેની ૧૦ મીએ મીરતમાં દેશી લશ્કરે બલવો કીધો ને પછી તે કામ કામ ફેલાયો હતો; એ બંધકર બલવો ખેસાડતાં અંગ્રેજ સરકારને મોઠી મહેનત પડી. (ચીનથી અલજીનને ચોક્કસ લશ્કર કલકત્તે મોકલ્યું હતું). ૧૮૫૮ ના નવંબરની પહેલીએ હિંદુસ્થાનમાં જાહેરનામું વંચાણું ને ખ્રિષ્ટિય શબ્દ અલાવાની સત્તા કંપનીની ટળી ને ઈંગ્લંડની ગારીએ વિરાજનારની યજ્ઞ.

હિંદુસ્થાન દેરાનું ક્ષેત્રફળ ૧૫ લાખ ચોરસ મૈલ છે તેમાં નવ લાખ ચોરસ મૈલનો પ્રદેશ ખ્રિષ્ટિય શબ્દનો ને ૬ લાખનો દેશી હિંદુ મુસલમાન શબ્દોનો છે; (વળી ૧૮૮ ચોરસ મૈલનો ફ્રેન્ચ સરકારનો ને ૧૦૬૧ નો પોર્ટુગીસ સરકારનો). હિંદુસ્થાનની વસ્તી ₹ ૨૨ કરોડ છે ને તેમાં ૧૭ કરોડ ખ્રિષ્ટિય શબ્દની છે. ખ્રિષ્ટિય ઈઝિપ્ત સરકારનું લશ્કર પોણા બે લાખથી વધારે છે ને તેમાં સિતેરેક હજાર ખ્રિષ્ટિય ઐરિશનું ને પાકીનું અહીંના લોકનું પાં છે. ખ્રિષ્ટિય ઈઝિપ્તની વસૂલજમા (૧૮૭૨-૭૩ માં) ૫૦ કરોડ ૨૨ લાખ ૩ હજાર છસે હતી ને તેને ખરચ ૪૮ કરોડ ૪૫ લાખ ૬૪ હજાર આઠસે વીસ હતો; તેને રણ, ૧ અબજ ૧૬ કરોડ ૧૪ લાખ ૩૨ હજાર ખસે ચાલીસ રૂપીઆ હતું.



† એમાં દક્ષિણમાં મુખ્ય હિંદુસ્થાનનું ને દ્રાવનકોરનું એ છે; મરેઠાના શબ્દમાં સિંધિયાનું, હોજકનું ને ગાયકવાડનું એ છે; રજપુતસ્થાનમાં ઉદપુરનું, જોધપુરનું ને જોધપુરનું એ છે; પંજાબના સીક લોકનાં શબ્દ છે. એ ને ખીજાં મળીને ૧૫૩ શબ્દો કોલકરાથી અંગ્રેજ સરકારને ખંડણી બરવાને ને મદદ કરવાને બંધાયલાં છે. કાશ્મીરનું, નીપાતનું, બૂતાનનું એ સ્વાધીન શબ્દો છે.

‡ વ્યારે ૧૯૨૫૧૦૦૦૦ ની વસ્તી ગણતરી ત્યારે તેમાં બ્રાહ્મણ તથા જન ધર્મ માનનારા ૧૫ કરોડ ૫૦ લાખ, સીક ૨૦ લાખ, રાની મેવાસી ૨ કરોડ, મુસલમાન ૧ કરોડ ૫૦ લાખ, નેટિવ ક્રિશ્ચિયન ૨ લાખ, પારસી ૧ લાખ ૬૦ હજાર, ને પુરોષીઅન ૧ લાખ ૫૦ હજાર ગણાયા હતા.

¶ ૧૭૨૩૮ થોડા ને ૩૯૪ લાખની તોષ છે. (નીપાતનું ને નીઝામનું બાદ કરતાં ૬૦ દેશી શબ્દોનું લશ્કર ૧ લાખ ૭૧ હજારનું ગણાય છે; તેઓનાં એકે-દર તોષખાનાં અંગ્રેજ સરકારનાં તોષખાનાંની બરાબર છે; ને તેઓની વર્ષની જમાવંદી ૧૧ કરોડની ગણાઈ છે).

ઈશાનનું.

ઈશાનનું જરતોસ્ત્રી શબ્દ ઈ. સ. ૬૫૧ માં નાગ પાત્રું ને પછી તે ખિરામાં આરખ, ગુરક, મોગલ, ગુરકોમન એ લોકે અનુક્રમે ૧૫૦૧ સુધી શબ્દસત્તા બોગવી. ૧૫૦૪ માં ઈસ્માયેલ સોફીએ ઈરાન, મીડીઆ, મેસોપોટેમીઆ, સીરીઆ, આરમીનીઆ વગેરે પ્રદેશાનું એક નવું મહાશબ્દ કીધું; અને તેના વંશજેએ કોન્સ્ટંટિનોપલના મુસતાનોના હુમલાએને હાની શબ્દને ટકાવ્યું ને વધાર્યું. ૧૭૨૨ માં હુસેનને ઉઠાડી આફગાન સરદાર મહમૂદ ગાદીએ બોલે હુસેનનો દિકરા તમસ્પ ને આરમીનીઆ રાખી રહ્યો હતો તેણે મદદને બેરુસે ઈશાનના શબ્દના કલ્પિત ન સમુદ્રને લગતા કેટલાક પ્રાંત રશિયાને આપી દીધા હતા. મહમૂદના દિકરાએ કોન્સ્ટંટિનોપલના મુસતાનને કેટલાક પ્રાંત હવે તરફ મારવા દીધી; પણ હવે તમસ્પે નાદર કૌનીની મદદથી આફગાનોને ઈશાનમાંથી કહાડયા (૧૭૩૦). ૧૭૩૬ માં સોફી વંશની સમાપ્તિ કરી નાદિર પોતાને ઈશાનનો સાહ કહેવડાવ્યું. ૧૭૪૭ માં તે મરણ પામ્યો કે આફગાનીસ્તાન ઈશાનના શબ્દમાંથી છૂટું પડ્યું ને તેનું સ્વાધીન શબ્દ થયું. ઈશાનમાં અસ્તાઅસ્તા હવી તે કેટલીક મુદતે ટળી ને આગા મહમૂદખાન ગાદી નથી ન થયો (૧૭૯૫); પછી ફતેહ અલીખાન (૧૮૩૪ સુધી) ને મહમૂદખાન (૧૮૪૮ સુધી) એ સાહની કારકીર્દીમાં કેટલાક પ્રાંત રશિયાના તાબામાં ગયા ને હાલ ઈશાનનો શબ્દપ્રદેશ ૫ લાખ ચોરસ મૈલનો છે. વસ્તી ૯૦ લાખની છે, ફાલ ૧ લાખ છે ને તેમાં ધોડસ્વારની સંખ્યા વધારે છે. ઈસ્માયેલ સોફીએ ટોરિસ-ટાન્ક્રીઝને પાવતખત શબ્દ હવું, સાહ આખાસે ઈસ્પહાનને કીધું હવું ને આગા મહમૂદખાનના વખતથી તહેશાન છે ને એની વસ્તી ૧ લાખ ૩૦ હજારની છે. ઈશાનના લોક સોફી પંથનો મુસલમાન ધર્મ ખાળેછે-અપીને ખરે અલીફ માનેછે, ને એ કારણથી તેઓ ને કોન્સ્ટંટિનોપલવાળાં શબ્દના મુસલમાનો એ બે વચ્ચે બારે અઘવત આવી રહીછે. ઈશાનનો સાહ તદન આપ અખાલાયીથી કારેખાર ચલાવે છે, તેપણ તેની રૈયત કોન્સ્ટંટિનોપલવાળાં શબ્દની રૈયત કરતાં કેટલીક ચીતે વધારે મુખી છે.

કોન્સ્ટંટિનોપલનું.

હાલ એશિયા મૈનર કહેવાતા પ્રદેશમાં કારાહિસ્સરમાં આયમન તુરકે પોતાનું રાજ્ય માડણું (૧૨૬૮) ને તે મૂઝા પછી (૧૩૨૬) તેના દીકરાએ વધાર્યું; બળઝેત સુલતાન, ખ્રિસ્તી રાજાઓને લડાઈમાં હરાવી કોન્સ્ટંટિનોપલને ઘેરે ધાલવાનો વિચાર કરતો હતો પણ તેટલામાં તેને ટૈમુરલેનને આંગોરા આગળ લડાઈ આપવી પડી ને તે હાર્યો ને લોકોનાં પાંજરામાં ધસાવ્યો (૧૪૦૨); મહમ્મદ ખીજાએ કોન્સ્ટંટિનોપલનાં ખ્રિસ્તી રાજ્યની આખર આબૂ તો રહેરને પોતાના રાજ્યનું પાયતખ્ત કીધું (૧૪૫૩); સુલીમાન પહેલા (૧૫૨૦-૧૫૬૬) સર્વોપરિ સુલતાન થયો. તેણે હંગરીના કેટલાક કિલ્લા લીધા, રહેડ ટાપુ જીતી લીધા, ખીજવાર હંગરી ઉપર ચડાઈ કીધી, બીજાને ઘેરે ધાવ્યો, ઇરાન સાથે લડાઈ કરી બગદાદ મેળવ્યું, આસિટ્યા તથા હંગરી સાથે ધણીક વાર લડાઈ કરી ટ્રાન્સિલ્વેનિયાને પોતાના રાજ્યનો પ્રાંત કીધો, ઇરાન ઉપર ખીજવાર હુમલો કરી ટાલકરાર કરાવી લીધો; તેની નોકરીમાં બારબોસ્સા નામનો તુરક હતો તેણે પોતાના બાઈના મૂઝા પછી આલજુઅર્સેની ગાદી મેળવી ખ્રિસ્તીઓનું ટથુનિસ રહેર લીધું ને પછી તે સુલીમાનના વહાણના કાફલાનો વડા સરદાર થયો હતો; ફ્રાન્સના ફ્રાન્સિસ ૧લાએ તેની સાથે દોસ્તી કરાર કીધો હતા. એ સુલતાનનાં મરણ પછી (રાજ્ય મંડણું ત્યારથી ૨૬૮ વર્ષ ગૂળ્યાં પછી) તુરક રાજ્યનું તેજ ઘટતું ચાલ્યું. અઠારમાં શૈકાની આખરે રશિયાની સાથે અલેક્ષી લડાઈઆથી મુલખમાં ઘટાડો થયો નહીં પણ રાજ્યની માંહેની હાલત એક બગડી ગઈ; જનિસ્સરીઝ લશ્કર જે કુનીઆમાં ધણુંજ સારું કહેવાતું તે ખંડફિસાદખોર ટોળું થઈ રહ્યું; પ્રાંતોના હાકેમો સુલતાનની આજુમાંથી ખસ્યા-ઘણપટવાળા અલીએ એણે આપખપત્યારીથી હકુમત કરવાની હિમત બીડી ને તેનું જોષને ખીજાએ પણ તેમ કીધું. એ જોઈ સુલતાન સીલીમ ત્રીજાએ કાળજી રાખી બહુ અકલ ચલાવી કેટલાક ખંદોળસ્ત કીધા ને અમણાના વખતમાં વખણાતી કવાયત શીખવી તૈઆર કરવાને એક નવું લશ્કર ઉભું કીધું; એ લશ્કરે એકર આગળ ફ્રેન્ચની સામાં જળરો ટકાવ રાખ્યો હતો; ને એ હંગામમાં સુલતાનને ઈંગ્લંડ તથા રશિયાની સાથે ફ્રેન્ચની સામાં મળવાની જરૂર પડી હતી. ૧૮૦૬ માં સુલતાને ફ્રેન્ચની તરફના થઈ ઈંગ્લંડ તથા રશિયા સાથે લડાઈ ચલાવી ને નવું લશ્કર તેમાં રોકાયેલું તેવામાં જનિસ્સરીઝે સુલતાનને ગાદી ઉપરથી

ઉદાહરણ તરીકે આ ને ગાંધીજીની કાંઈ ને જોઈ ખ્રિસ્તી શબ્દો સાથે સલાહ કીધી. ગ્રીક લોક ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ ને રશિયાની મદદથી ગુરૂની ખુશીમાંથી છુટ્યા ને તેઓએ ખર્ચેની આના આધારે પોતાના રાજ કીધા (૧૮૩૩). ઇંગ્લંડના પાર્ટી મહામંડળીએ પોતાનું સ્વાધીન રાજ કરવાને સીડીઆ તથા એડીઆ મેનરમાં મુલતાનની ફાજને હથેલી કોન્સ્ટિટ્યુશન ઉપર ચડવાનું કીધું; પણ ખ્રિસ્તી શબ્દોના વચમાં પડવાથી તેમ થયું નહીં; ૧૮૪૦ માં કોલકાતાથી કમ્યું કે પાર્ટી એલાદ દરએલાદ ઇંગ્લંડની પાર્ટી કંઈ પણ મુલતાનની આણમાં રહીને. કીમીઆની લડાઈથી મુલતાને ખ્રિસ્તી તથા ફ્રેન્ચની મદદે પોતાના રાજની સરહદ ઘોડીક વધારી ને રશિયા ફરીથી વચમાં ન પડે તેની આતંકી મેળવી. ૧૮૬૦ માં સીડીઆના પ્રાંતમાં ખ્રિસ્તીઓની કતલ થઈ તે વેળા પણ ઈંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સે મુલતાનને હુકમ મેસાડવામાં મદદ કીધી હતી.

મુલતાનનો રાજ્યપ્રદેશ એશિયામાં સાડા આઠ લાખ ને ધૂણમાં બે લાખ ચોરસ મૈલ છે; એશિયાવાળા પ્રદેશની વસ્તી આરમીનીઅન, સીડીઅન, ગ્રીક, ગુરૂ ને ખીજી બઠકતી જત મળીને એક કરોડ સાડા લાખ છે; ધૂણવાળા પ્રદેશમાં સ્લાવોનિક, ગ્રીક, લાટિન ને ગુરૂ મળીને વસ્તી ૧ કરોડ ૫૦ લાખ છે; કોન્સ્ટિટ્યુશનની વસ્તી ૭ લાખ ને સ્મર્નાની ૧ લાખ ૬૦ હજારથી વધારે છે. રાજ્યના લોક ગ્રીકખ્રિસ્તી ધર્મ કે સૂનીમુસલમાની ધર્મ પાળે છે, પણ મુસલમાન કરતાં ખ્રિસ્તીઓ વધારે છે. બરકર માર્ફ છે ને વહાણના કાફી પણ છે પણ એનાં માણસો કેળવાયલાં નથી. વેપાર મેળો છે ને પરદેશીઓમાં અંગ્રેજ સાથે વધારે આવે છે.



રશિયા.

રશિયામાં ઈ. સ. ૧૨૨૩ થી મોગલ તારતરની રાજા હતી પણ ૧૪૬૨ માં ઈવાન ત્રીજાએ તેઓની ખુશીમાંથી ખસી સ્વદેશી રાજ પાછું આલવું કીધું ને વાસિલજીએ (૧૫૦૫-૧૫૩૩) રશિયાના ઝાર એ ખિતાબ કીધો (કેટલાક કહે છે વાસિલજીના ઘેરના ઈવાને તે ખિતાબ પહેલા કીધે હતો); વાસિલજી ને ઈવાન (૧૫૩૪-૧૫૮૪) એ બંનેએ પોલ, સ્વીડ, મોગલ ને તારતર એઓ સાથે લડાઈ કીધી હતી; ઈવાને આસ્ટ્રાખાન ને સૈબીરીઆ (૧૫૮૧ માં) પોતાના રાજમાં જોડ્યાં; એની કારકીર્દીમાં કે-

८लाक अंग्रेज वेपारीआये घाणासमुद्रनो रस्तो थोथो हतो ते उपरथी
 छिन्नंड इरिया वखे वेपारनो संबंघ यथो हतो. छविान पछी पाछी रा-
 न्धनी पडती आली हती ते १९१३ सूधी; ने पछी राजगादी मैकल शेमानो
 येना कुणमां गछ हती; ये काण सूधी इरिया यूरोपना जीनां रान्यो
 साथे डोछ पछु रान्यकीय संबंघमां आयुं नहेतुं; राजकारभारनी रीत
 ने लोकनी रीतभात यूरोपनी नही पछु अेरियानी हती, पश्चिम यूरोपना
 सुधारनो पारा इरियाने लाये न होतो.

आर पीटर (१९८२-१७२५) इरियाने नवां स्वल्पमां आयुं; इरि-
 याना लोक यूरोपना जीनां रान्योना संबंघमां आय्या; तेछे दराठन करी
 करीगरेने आली कारभानां आलतां कीधां; वेपारने भाटे डोछ अंदर न
 होतुं भाटे ते अेक अंधायुं; तुरक पासेथी अेओइ लीधुं हतुं ने आछिठक
 समुद्रमां इरियन वहाछो करतां करवाने छिछुं;—पछु आछिठकना कांका
 स्वीडननी सत्तामां हता तेथी तेछे पोर्लंड तथा उन्माक साथे संप आंधी
 स्वीडनना आर्लस १२ भा साभां लडाछ्यो कीधी. आर्लसे प्रथम उन्माक
 उपर अठाई कीधी ने त्यांना राज क्रूरिक योथाये गभराछ नछ तरतल
 सलाह कीधी; पछी आर्लसे इरियनोने लैवानीआमां भारे हार अवडीवी;
 श्रीले राष्ट्र अोगरुस जीले (पोर्लंडनो राज ने साइसनीनो छलेइर)
 हतो तेछे पोर्लंडनी गादी उपरथी धवो उछ्यो; ये दरमीआनमां पीटर
 स्वीड पासेथी छिया छीनवी लीधुं; आर्लस इतेहमंछीथी इरियामां धस्यो
 आवतो हतो पछु तेठलाभां ते जाणवाधने सुकेन जल्ली वय्यो ने अही
 पलटोवा आगण पीटर तेने पूरेपूरे हरायो (१७०६) ने पछी लैवानीआ,
 अेरियानीआ ने इन्नंडनो भाग ये पोताना रान्यमां भेजव्यां; आर्लसे
 'कोन्स्टेनोपलना तुरकेने उंसकेरी पीटर साभां लडाव्या ने पीटर युध नही
 उपर धछुंक लश्कर आधने घेराछ रह्यो; पछु तेनी राखी काधैने आदेशार
 भाटा वछुरने लांय आपी सभज्यो ने अेओइ पाछुं आपुं कपूख कीधुं
 नेछे तरतल सलाहना करार यथा हता; पछी पीटर पहिलवहलीन वहा-
 नी लडाछथी स्वीडने हरावी भाटा डाछथी पोतानी राजधानीमां प्रवेश
 थो हतो; मैकलेनजर्ग खाने लाये तेछे उन्माक तथा पोर्लंडना संपमांथी
 मरी स्वीडन साथे दस्ती आंधी पछु पाछी लडाछ यछ हती. ने नीस-
 १७२१मां डोखकरार यथा तेनी इये तेनी जधी छत तेनी पासे रही हती
 १७२१). पीटर पोताना लोकने जंगलीपछांमांथी जयी हालतमां आ-
 वाने प्रयत्न कीधी हतो, वहाछु अेडवानो हुनर, वेपार ने कारभानां

વર્ધામાં હતાં પણ શ્રીકૃષ્ણના ઉપાધ્યાયો આડા પડતા તેથી સાકરને કેળવણીનો લાભ મળી શકતો નહીં, માત્ર ઉપલા વર્ગનાજ સાકર થોડી ધણી કેળવણી લેતા. ૧૭૨૫ થી તે ૧૭૬૨ સુધી દરબારી ખટપટો, માનીતાઓનાં અમણ, ગાદીને માટે ટંટા ને ગાદીએ બોલોને ઉઠાડી મૂકવા એ પ્રકારની અતીતિ હતી. કાયેરેન ખીજીએ (૧૭૬૨-૧૭૬૬) દુરક સામાં ફતેહમંદીથી લડાઈએ કરી કેટલોક પ્રદેશ મેળવ્યો ને પોર્તુગીઝોનાં કેટલોક પ્રદેશ મેળવ્યો; રાજકાજ રૂડી રીતે ચાલે તેને માટે કેટલીક ડહાપણ બરેલી ગોઠવણો કીધી, ધારાસંગ્રહ પ્રગટ કીધો ને ઉજડ પ્રદેશમાં નવાં ગામ વસાવ્યાં; યુરોપના રાજમામલામાં શરિયાને સારી પેઠે આગળ પાડ્યું; તે વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન આપી, ને સર્વ પ્રકારે મોટી રાણી હતી (વળી વૅલ ને જોલ પણ હતી). આર અલેક્ઝાંડર, ફ્રેન્ચ ને આર્ સ્વિટ્ઝરલંડના લડાઈએમાં સામેલ થયો હતો ને પછી સ્વીડન સાથે લડતાં ફિન્લંડનો રહેસો ભાગ, યૂર્પ બોયનીઆ ને આર્લાંડ તેણે મેળવ્યાં હતાં; વળી દુરક સામાં લડીને મૂંચના ડાખા કાંઠા ઉપરથી તેઓનો ઘણો ઉઠાડ્યો હતો (૧૮૧૨); એજ વર્ષમાં તેણે નેપોલીયન સામાં લડાઈ ચલાવી હતી ને ભારે એ મારકોથી પાછો ફર્યો ત્યારે શરિયાનો ફ્રેન્ચની પાછળ પડી ખીજાં રાજ્યો સાથે પારિસ ઉપર ધસ્યા હતા; ૧૮૧૩ માં કેટલોક પ્રદેશ ધરાવ પાસેથી મેળવ્યો; અને વીએનાના કોલકશરથી વારસા તથા તેના લગતો પ્રદેશ એ મેળવ્યાં. ૧૮૨૫ માં નિકોલસ આર થયો તેણે ધરાવના કેટલોક પ્રદેશ મેળવ્યો, સુલતાન સામાં લડાઈએ કરી કેટલોક પ્રદેશ મેળવ્યો ને કાળા સમુદ્રનું ધણીપણું મેલવ્યું; ડારડેનલસને રસ્તે ખીજાં કોઈપણ રાજના વહાણને ઘમ્પલ થતાં અટકાવવાની સુલતાને કબૂલાત આપી હતી. પછી વળી ધણીકવાર આરે બહાનાં કહાડી સુલતાનને સપડાવી લડાઈ ચલાવી, પણ ઈંગ્લંડ આર્સ સુલતાનની મદદમાં હતાં તેથી તેનું ધાસ્યું પારખડ્યું નહીં ને ઉજાડી તેણે મેલ આધી; ૧૮૫૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં અલેક્ઝાંડર ખીજો ગાદીએ બોલો ને પછી સમાહના કોલકશર થયા હતા—શરિયાના માત્ર દસ લશ્કરી વહાણ કાળાસમુદ્રમાં ફરે પણ કાંઠા ઉપર કોઈ પણ ડેકાણે લડાઈનો સરંજામ રાખે નહીં. એ ગારની કારકીર્દીમાં બે કરોડ હજારેક યુવાઓ પોતાના જીવન 'વહીઆયો.' છુટા થયાં, ગામડીઆએ પચેહજાર મેડળીએ કહાડેછે, રવિવારીઆ નિરાળો મેડળેછે; પણ હજી લોકમાં કેળવણીની ધણીજ તાણે. શરિયાનો પ્રદેશ યુરોપમાં ૨૧ લાખ, આરિયામાં ૫૬ લાખ ને અમેરિકામાં ૫ લાખ ચોરસ મેલે; વસ્તી યુરોપમાં ૬ કરોડ ૬૦ લાખ,

અરિયામાં ૮૦ લાખ ને અમેરિકામાં ૫૦ હજાર છે. ઈરિયાના મહારા-
જ્યમાં સૌ ગળીને સેથી વધારે જાતિના ને તેટલીજ જૂદી જૂદી બાપા
બાળનારા લોક છે પણ તે, રાજ્યના મધ્યપ્રદેશમાં નહીં પણ સરહદ ઉપર
વસનારા છે. લગ્ન ૬ લાખ છે ને વહાણોનો કાફલો યુરોપમાં ત્રીજો ગ-
ણાય છે. વમૂજજમા ૫૫ કરોડ, ને કરજ બે અબજ પચાસ કરોડ
રૂપીઆ છે. પીટર્સબર્ગ રાજધાનીની વસ્તી ૫ લાખ ને જૂની રાજધાની
મોસ્કોની ૩૦ લાખ છે. રાજ્યનો ધર્મ ગ્રીકખ્રિસ્તી છે પણ લોકને ગમે
તે ધર્મ પાળવાની છૂટ છે—પોલંડ પ્રદેશમાં રામનકાયલિક છે, ફિન્લંડ
વગેરેમાં લ્યુથરન છે, પૂર્વમાં ને દક્ષિણમાં મુસલમાન છે. ઈરિયાનો ધર્મ
વિષયમાં બહુ વહેમી તથા ચૂસ્ત છે; ધર્મચુસ્તો અબણ છે. કારખાનાં ને
વપાર એમાં ઈરિયાની તેજ નથી. ઈરિયાનો આર કેવળ નિરંકુશ છે; એક
રાજસભા છે પણ તે રાજની ઇચ્છાને અંકોરામાં રાખવાને નહીં પણ તેને
પુછી આપવાને છે.

યુરોપમાં જે મોટા પ્રદેશ ઈરિયા કહેવાય છે ત્યાં જૂના કાળમાં સીધી-
અન તથા તારતર લોક વસતા ને તેઓનાં અનેક સ્વાધીન રાજ્યો હતાં
ને તેમાં કીયુનું ને નાવગોરોડનું એ બે મુખ્ય હતાં; નાવગોરોડના કેટલાક
જાણે પોતાના રાજ્યમાંના બજેડા બેસાડવાને સ્કાંડીનેવીઆના આંચીઆ-
આનો સરદાર રૂસીક એની મદદ માગી; એણે બારે કતલ કરી કેટલાક
સરદારોને રાજ્યની સરહદ બાણીના પ્રદેશ આપ્યા ને પોતાને રાજ્ય કહેવ-
ડાવું;—ઇયુટાનિક લોક, સ્લાવોનિક લોકના સત્તાધારી થયા, પરસ્પર બળી
રહ્યા ને બન્ને ઈરિયાન કહેવાયા; એઓ દરેકમાં અગિયાગમાં રોકામાં ગ્રીક
ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળતા થયા; પછી સો વર્ષ ઈરિયાન રાજપુરુષો પરસ્પર બડતા
ને પોલ લોકના હુમલા હઠાવતા; પછી સવા બસેક વર્ષ તેઓએ મોગલ
લોકને ખંડણી આપી (દાર તથા ઉનની); પછી તેઓએ એકસંપ થઈ
મોગલની સૂમરીમાંથી નીકળી ઈરિયાનેનું એક આખું રાજ્ય કીધું; આંડ
ડમૂક વાસિલજીએ પ્રદેશ વધાર્યો ને ઈરિયાનો આર (સીઝર) એ મહારાજપદ
ધારણ કીધું ને પીટર મોટાએ રાજ્યને વધારી સૂધારી યુરોપમાં રૂંડ આ-
ળખાવું;—આછી વસ્તીવાળા ને માઠા બેડાતા પ્રદેશમાં વસનારા જંગલી
લોક જે હુન્નરધંધાથી, ધારાકાલધથી ને વ્યવસ્થિત રાજ્યના પ્રકારથી કેવળ
અબણ હતા તેઓ એક રોકામાં એક પીટરની પોતાનીજ જુદિરાકિત વડે
યુરોપનાં સૂનરેલાં રાજ્યના લોકની હારમાં એક સપાટે આવી યોખ્યા.
મહારાજા પીટર પછી મહારાણી કાથેરેન બીજીએ (૧૭૬૨-૧૭૯૬) યુરિયા

આસ્ત્રિયાને સાથે મળી દુમલાઓ કરી કરી સૂમરલાં કુશળની શબ્દનીતિ
 વિરૂદ્ધ કેવળ અન્યથા પોત્તડના રાખ્યો મોટા થાસ મેળવ્યો ને તુરક રાજને
 મળ્યાથી કેટલોક પ્રદેગ પડ્યો. મહારાજ અનેકજાંડરે (૧૮૦૧-૧૮૨૧)
 નેપોલીઅનના રાત્રી પક્ષમાં રહી, તેના મિત્ર થઈ (નીચેન નદીમાં એક
 લાકડાં ઉપર સાથે પાતો કરી), તેના રાત્રી થઈ પોતાનાં મહારાજપદનું ગૌ-
 રવ દેખાડ્યું ને કેટલોક અર્થ સાધ્યો અને આજ્ઞાલ શરિયાનું મહારાજ્ય
 (આખી પૃથ્વીની જગીનનો કે ને વસ્તીનો કે જીવંત), અતિ વિસ્તાર,
 જૂઠું પ્રાંતે ને ઉચ્ચ રાસપત્રે ઉત્તરેશ્વર શક્તિ પામ્યું (કોઈકદિનોપત્ર નગ-
 રને મુરકાવનું ને સિંહનદીને તાકવું) સર્વોપરિ પ્રત્યંક તપેછે.*



જર્મની.

માર્ક્સ ખાંચો જર્મનીનો મહારાજ થયો (૧૫૧૯) કે જાન્સનાં
 જાન્સિસે નવારે ને નેપક્ષની ગાદીને લેતો કરી લડાઈ ઉભી કીધી
 (૧૫૨૧); માર્ક્સે ચોપની મદદ મેળવી તથા વુલ્ફરીને બાળી ઈશ્વરનાં
 હેનરી આઠમાને પોતાની તરફનો કરી લીધે; અને જાન્સિસને સ્વીસ તથા
 વેનીશીઅન એઓની મદદ હતી. બેકાફાની લડાઈથી (૧૫૨૨) ફ્રેન્ચને
 ઇટલીમાંથી નીકળવું પડ્યું ને વેનીશીઅનો માર્ક્સ તરફના થયા. જાન્સ
 ઉપર હુમલો કરવાને માર્ક્સનાં લશ્કરે પ્રોવેન્સને ઉઠડ વાળ્યું પણ વુલ્ફરીના
 રામજીવવા ઉપરથી હેનરીએ જાન્સમાં લડાઈ ચલાવી નહીં તેથી ને આ-
 લેમ નાણાંની તંગીને લીધે સ્પેનની તરફથી નેધરલંડ્સમાં લડાઈએ ચ-
 લાવી રાખ્યા નહીં તેથી જર્મનીનું લશ્કર ફ્રેન્ચનો માર આઠ પાછું વળ્યું.
 જાન્સિસે પેરીઆને ઘેરો ધાલ્યો પણ તે હાર્યો ને કેદી થયો (૧૫૨૫).
 એ છતથી માર્ક્સ ઇટલીનાં ધણી ને પુરોષનાં રાજ્યોમાં કર્તાદર્તા પંચ
 થયો એવું દેખાડું પણ ઈશ્વરે, ઇટલીનાં રાજ્યો ને જર્મનીનાં પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યો

* અનેક જર્મની ને ઉન્નત પ્રજા, નિરંકુશ મહારાજ, કેળવણીની અછત,
 અબણ તથા મમતી ધર્મચુરુએ, પ્રદેશ તથા સમૃદ્ધિનો લોભી સત્તાધારી વર્ગ,
 એ ગમળાં વાનાં આડે આવવાથી કઠિણ કર્કશ શરિયનોમાં કોમળપણું આપ્યું
 નથી. ભારે રાજ્ય કર્યો. ધણાં લોક કેળવણી લેતા થયે ને વિદ્વાનો ધણાંક પુ-
 ન્યે લખ્યે ભારે શરિયનોનું ખરું બિંચું સ્વરૂપ રીઠામાં આવ્યે; શરિયન
 તારો તે મુંતે ભારે જાણ્યો.

અદેખાં થયાં હતાં; આર્લસ નાણાંની બીટ પગાર તથા સરંજામ પૂરાં પાડી રાક્યો નહોં તેથી ઇટલીનું લસ્કર બેદિલ થયું હતું; તેવામાં હેનરીએ ફ્રાન્સની તરફેન કીધી અને વળી માદ્રિડમાં કેદ પડેલા રાજા ફ્રાન્સિસ ધણો ખીંગાર પડ્યો-એ સ્થિતિમાં આર્લસે ફ્રાન્સિસનો વહેલો છૂટકારો કરવાને તેની પાસે ખર્ગંડીના પ્રાંત માગ્યો ને તે આપવો કબૂલ કરી ફ્રાન્સિસ ફ્રાન્સ જઈ રાજકાજ કરતો થયો. ખર્ગંડીના લોકે જણાવ્યું કે અમારી કબૂલાતવિના અમને જર્મન રાજાની આણખાનતા કરાવવાનો ફ્રાન્સિસ રાજાને હક નથી ને અમે અમારું સ્વાધીન રાખ્ય કરીશું. એ ઉપરથી ફ્રાન્સિસે મહારાજાના વકીલાને કહ્યું કે હું મારું બેલિયું બચવી રાકતો નથી ને ખર્ગંડીને બદલે હું ૨૦ લાખ ફ્રાન્ક આપવાને તૈયાર છું; આર્લસે જોયું કે હું ઠગ્યો ને પછી તે છયોક બોલ્યો કે ફ્રાન્સિસ બેવચની ને માનરહિત છે; ફ્રાન્સિસે જણાવ્યું કે બળાતકારે આપેલા કોલ માળવોજ જોઈએ એવું કંઈ હેય નહોં ને પોપે તેને સઘળાં બંધનથી મુક્ત કીધો. ફ્રાન્સિસે માદ્રિડના કોલકરાર તોડી પોપની સાથે સંપ બાંધ્યા ને તેમાં બેનીશીઅન, મીલાનનો ડયુક ને અંગ્રેજ રાજા એ મળ્યા. પણ તેઓની તૈયારી એટલી ધીમી હતી કે ફ્રેંચ રાજાને ઓડી આર્લસની તરફ થયેલા ખૂરખાંના કોન્સ્ટેબલે તદ્દ તોડી રામ ઉપર ચઢી તે લૂટ્યું ને પોપને કેદી કીધો (૧૫૨૭); બેનીશીઅન વગેરે આર્લસ તરફના યદ્દ ગયા ને ફ્રાન્સિસને કામમેમાં કોલકરાર કરી આપવા પડ્યા (૧૫૨૯). ફ્રાન્સિસે કોન્સ્ટેટિનોપલના સુલતાનને સાથે કીધો તેઉપરથી આર્લસે ટયુનિસ ઉપર (૧૫૩૫) ચઢાઈ કરી જીત મેળવી પણ પછી આજીવન ઉપર (૧૫૪૧) ચઢાઈ કીધી ત્યારે તેને ત્યાંથી પાછું ફરવું પડ્યું. સુલતાને પોતે આર્લસનાં હંગરીનાં રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કીધી અને તુરક તથા ફ્રેંચ કાફલાઓએ નૈસીને ઘેરે ઘાલી ફેરીસોલીસ આગળ જીત મેળવી (૧૫૪૪); પછી કેરેખીમાં કોલકરાર થયા હતા-ફ્રાન્સિસ ને આર્લસ બંને રાજા પોતપોતાની જીત આપી દે, તુરકની સામાં એકસંધી થાય ને પોતપોતાનાં રાજ્યમાં સુધારે થતો બંધ પાડે. ફ્રાન્સિસઆર્લસની લડાઈએ ચાલતી હતી તેવામાં જર્મનીની અંતરસ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી: ૧૫૧૭ થી માર્ટિન લૂથરે પોપની અતીતિ ને કાયલિક સંપ્રદાય એની વિરુદ્ધ બાપણો કરવા માડ્યાં હતાં ને પછી તેના વિચાર જર્મનીના ટેટલાક લોકોએ ગ્રહણ કીધા હતા; ઉત્તર જર્મનીનાં રાજ્યોએ તેને આગ્રય આપ્યો હતો. ૧૫૨૪ માં સ્વેબિયા, આલસેસ, લોરેન, ફ્રાંકોનીઆ, યુરીજીઆ ને લોઅર સાક્સની અહીંના ગામડીઆઓએ બાલવા

ઉઠાવ્યા હતા ને કામણ આ બતાવ્યું હતું કે ત્યાંના જામ, ભગીદાર, સરદાર ને ધર્મોપાધ્યાય ઐએએ બુદ્ધમયી તેઓની પાસે કર સેવા માંગ્યા હતા. ૧૫૩૦ માં આગરાબર્ગની સભામાં પ્રોટેસ્ટેન્ટ પોતાનાં ધર્મમત પ્રગટ કરીયાં પણ તે વિષે ચર્ચાએ જણાવ્યું કે મોટી મળા બગી વિચાર કરવામાં આવ્યો. પછી ૧૫૪૫ માં વગરસમાં સભા મળી તેણે પ્રોટેસ્ટેન્ટની વિરુદ્ધ ઘણાક કસાવ કરીયા ને એ ઉપરથી પ્રોટેસ્ટેન્ટ જુઓ ચાર્ચની સામાં ઉઠ્યા. મૂલહો-સેનની લડાઈમાં (૧૫૪૭) પ્રોટેસ્ટેન્ટ જુઓ હાર્યા, ને જુષ કેદ થયા ને સા-ફસાનીના પ્રદેશ ચાર્ચસે જાગીસને આપ્યો. ૧૫૪૮ માં આગરાબર્ગની મ-ળાએ શિક્ષાપત્રી તૈયાર કરી પણ તેમાં ચાર્ચને લાભ જણાયો તેથી જાગીસજ સામે થયો. પ્રોટેસ્ટેન્ટે ક્રાંતિ કરીને (જેન નદી ઉપરનાં) પેંગ ધાવ્યો ને ચાર્ચ નરમ પડ્યો. ૧૫૫૨ માં પાસેમાં કોમકસાર થયા તેથી રાખ્યતા મહિના દંડા પડ્યા ને પ્રોટેસ્ટેન્ટ વગર હરકતે પોતાનો નવો સંપ્રદાય પાળતા થયા.

ફરિનાંડ પેહેસો ને માડિસમિલિયન બીજો ઐએએ રાખ્યમાં સ્વસ્થતા રાખી; કોટાક બીજાએ તુરક મામાં મકળ જર્મન જુઓનું ઐસ્ય કસાવવાની ખંત રાખી; પણ ધર્મ વિધવના વાદવિવાદ બહુ વધી ગયા હતા, કેટલાક જણને રાજકીય લાભ પણ હતો, ને મહારાજની દરબારમાં જમુટ લોકનું ચલણ વધું, હતું, એ ઉપરથી પ્રોટેસ્ટેન્ટ બધ પામ્યા ને ઐએએ પોતાના જુઓને આગેવાન કરી 'ઇવાંગેલિકલ યુનિયન' એ નામ રાખી ઐસ્ય કીધું અને સાચું કાયલિક લોકે જર્મનીના તથા બહારના કાયલિક રાજ્યોને આગેવાન કરી પોતાનું ઐસ્ય બાંધું ને તે 'લીગ' કેહેવાયું. મહારાજ માયી-અસ પ્રથમતો બુધર મંધીઓને આસરે આપતો પણ તેઓનું સ્વર્તન આ-ચરણ પોતાના આસ્ત્રિયન કુળની (સત્તા વાપરવાની) નીતિથી વિરુદ્ધ હતું તેથી તે પાછળથી સામે થયો. તેણે સગથણસંબંધવાળાં સ્પેન સાથે રાજ-કીય સ્નેહ બાંધ્યો અને પોતાના સગા (સ્ટિરિયાના ડ્યુકને) હેગરી તથા બેલીમીઆનો રાજા ટેરવ્યો; આર્હોના લોકે બલવા ઉઠાવ્યું; જર્મનીના પ્રો-ટેસ્ટેન્ટો મહારાજ ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો ને પછી ફરિનાંડ બીજો મહારાજ પદે બેઠો કે લડાઈ રાર થઈ (૧૫૬૬). બેલીમીઆનની તરફથી ઇલેક્ટર પાયટૈન ફેડરિક ઐએ વીએના ઉપર ધસારે કરીયા પણ તેને બ-વરીઆના માડિસમિલિયન પ્રેમ આગળ હમણો ને તે હાલંડ નામી ગયો; મહારાજ ફરિનાંડે પ્રેમમાં જઈ પ્રોટેસ્ટેન્ટ ઉપાધ્યોને કહાડી મૂક્યા, જમુટને પાછા સ્થાપ્યા, ઘણાક અમીરોને પકડી કેટલાકને ફાંસી દીધા ને કેટલાકને

ગભ્ય બહાર કીધા; ૫૦ હજાર પ્રોટેસ્ટંટ ક્લર્ગો સ્વદેશ છોડી સાડાની, મુશિયા ને 'ધાંડનબર્ગ'માં જઈ વસ્યા; એ રીતે પ્રોટેસ્ટંટ યુનિયન તુટ્યું. પછી કેટલાક પ્રોટેસ્ટંટ જર્મન જૂથોએ પોતપોતાની તરફથી કાયલિક રાજ્ય-ઓને લડાઈ આપી પણ તેઓ હાર્યા. કેટલાક નિરાશ થયલા પ્રોટેસ્ટંટ જૂથોના ઉત્કેષવાથી સ્વીડનનો ગસ્ટાવસ આડોલ્ફસ જર્મનીના મહારાજાની સામાં લડાઈ કરવાને જર્મનીમાં ઉતર્યો (જૂન, ૧૬૩૦). ગસ્ટાવસે શુધ્ધ શુધ્ધ પ્રોટેસ્ટંટ સાથે સંપના કરાર કીધા ને ફ્રાન્સના પ્રધાન રીચીલ્યુએ ફ્રેન્ચ લશ્કર મોકલી મદદ કીધી. કેટલાક પ્રોટેસ્ટંટ જૂથોએ અદેખાઈથી ગસ્ટાવસને પોતાના પ્રદેશમાંથી જવા ન દીધા તેથી તે માગડ-બર્ગને મહારાજાના સરદાર ટલીના પેરામાંથી છોડવી રાજ્યો નહીં ને ટલીએ તે શહેરને જમીનદોસ્ત કરી ધાતકીપણું કીધું-પાણી, અગ્નિ, તરવારે ૩૦ હજાર લોક મુઆ હતા. એ ધાતકીપણાથી પ્રોટેસ્ટંટ જૂથોએ ગસ્ટાવસને દીલથી મદદ કીધી ને એણે મહારાજાનાં લશ્કરને પૂરે પૂર્ણ હરાવ્યું. જર્મનીના કાયલિક નિરાશ થયા, એટલે ને રહેન વચ્ચેના સંધિના પ્રદેશ પ્રોટેસ્ટંટ લશ્કરોએ રાજ્યો હતો; બીજા વર્ષે ટલી સ્વીડ સાથે લડતાં પડ્યો ને ગસ્ટાવસ બેચેરીઆમાં ફરી વળ્યો. લટગન આગળ નવ કલાક જામરી લડાઈ થઈ (૧૬૩૨) તેમાં ગસ્ટાવસે મહારાજાનું લશ્કર પૂરેપૂર્ણ હરાવ્યું ને નસાડ્યું પણ તે પોતે કપાઈ પડ્યો. પછી પાછી પ્રોટેસ્ટંટોએ લડાઈ ચલાવી; મહારાજાનો ખાટવી દુશ્મનીનો રાજ્ય થયેલો તેણે સરદારી કરી કેટલીક ક્ષેત્ર મેળવી; વળી વીસ હજાર સ્પાનીશ્ઝ જર્મનીમાં મહારાજાની મદદ આવી પહોંચ્યા; સ્વીડ લોકે પ્રકુપાર્થ દેખાડ્યું પણ પ્રોટેસ્ટંટ જૂથો હાર્યા ને નાકા. મહારાજાએ હેસ્ટીના લાંડગ્રેવ શિવાએ બીજા પ્રોટેસ્ટંટ જૂથો સાથે સંધાઈ કીધી (૧૬૩૫) અને તેથી લડાઈનો સંધિનો બાર સ્વીડ તથા ફ્રેન્ચ એઓના ઉપર પડ્યો. ૧૬૩૭ માં ફ્રાંસનાં ત્રીજા મહારાજા થયો તેણે ફ્રેન્ચ તથા સ્વીડ સામાં લડતાં ઉપર ઉપરી હાર આધી હતી ને પછી ૧૬૪૮ માં વેસ્ટફેલીઆમાં * સલાહના કોલકરાર થયા હતા.

* વેસ્ટફેલીયાના સલાહકરાર કહેવાય છે તેમાં કેટલાક કરાર જર્મન ને સ્વીડ એ બે વચ્ચે ઓસનેબર્ગમાં થયા હતા (૧૬ મી આગસ્ટ) ને કેટલાક કરાર જર્મન ને ફ્રેન્ચ વચ્ચે મન્સ્ટરમાં થયા હતા (૨૫ મી ઓક્ટોબર); જર્મનીની વ્યવસ્થાસંબંધી બે ડશખો હતા તે ઓસનેબર્ગમાં થયા હતા ને તે આ પ્રમાણે હતા: રોમન (જર્મન) મહારાજાનાં અંગત ગભ્યો પોત પોતાના જૂનો હક રાખી

સીપીરીઆ પ્રુશિયાને અને પાર્મા તથા પ્લાસેનગિયા એ રથેનને આપવામાં આયાં હતાં. ક્રાન્સિસ ૧ લાની કારકીર્દીમાં (૧૭૪૫-૬૫) અમેરિકાનાં સંસ્થાનો સંબંધી ક્રાન્સ ઈંગ્લંડને સાત વર્ષ લડાઈ ચાલી હતી તેવામાં આસિરૂયા, શિયા, સાકરાની, ક્રાન્સ એએએ પ્રુશિયાને તોડવાનો સંપ બાંધે; ઈંગ્લંડના રાજ્યને હાનોવર ખ્યાવતું હતું તેથી તે અને ઐરલેન્ડ તથા હેસ્થી એ પ્રુશિયાની મદદે રહ્યાં. સંબંધી ગભ્યોની મામાં કેડરિકનું ચાલ્યું નહીં પણ શિયાની રાણી એપીઝાબેથનાં મરણ પછી (૧૭૬૨) તેણે ઉપરા ઉપરી છત મેળી ને પછી ૧૭૬૩ માં વરસેલીસમાં સમાહના કરાર થયા હતા-પ્રુશિયામાં રાજ્યોની સરહદ જેની તે તેની રહી; સીપીરીઆ પ્રુશિયાનું યથું. જોસેફ બીબની કારકીર્દીમાં (૧૭૬૫-૯૦) પોલંડની વહેંચણી આસિરૂયાને મોટા પ્રદેશ મળ્યો હતો. ૧૭૮૦ માં મગવા થેરીસા મરણ પામી; તેણે લડાઈએથી પરવાયા પછી આસિરૂયામાં ઘણાક સુધારા લખાઈયા હતા; તેના દિકરા જોસેફ મહારાજાએ પણ ધારા સંબંધી ને ધર્મ સંબંધી મોટા મોટા સુધારા ને તે વળી ઉતાવળથી કરવા માંડ્યા પણ તેલામાં તે મરણ પામ્યો ને મહારાજા લીઓપોલ્ડની બે વર્ષની કારકીર્દીમાં પોપ સખળ યથું સખળા સુધારાની સામાં થયો. ૧૭૯૨ માં ક્રાન્સિસ બીબે મહારાજા થયો તે ક્રાન્સનાં પ્રભસત્તાક રાજ્યની ધાંધલ તથા લડાઈમાં યુધ્ધો ને પછી જર્મનીનું મહારાજ્ય તૂટ્યું (૧૮૦૫). ક્રાન્સિસ બીબે જર્મનીનો મહારાજા રખ્યો ને તેણે આસિરૂયાનો મહારાજા ક્રાન્સિસ પહેલો એવું પોતાને દેહેવડાવ્યું.

૧૮૦૫ માં જર્મનીનું મહારાજ્ય તૂટ્યું ને રહેનું કોનફીડરેશન યથું તે ૧૮૧૩ સુધી રહ્યું; ૧૮૧૫ ના બૂનની નવમીએ નવેસરથી જર્મન લીગ સ્થાપાયું; ૧૮૪૮ માં ક્રાન્સનાં રાજ્યમાં ફેરફાર થયો તેની અસર લાગવાથી જર્મનલીગ શીયિલ યથું કેટલાંક રાજ્યોએ સુધાગ કરવા માંડ્યા પણ તે આસિરૂયા તથા પ્રુશિયાએ ચાલવા દીધા નહીં. (૧૮૭૦ માં ક્રાન્સ પ્રુશિયા વચ્ચે લડાઈ ચાલી તે પ્રસંગે જર્મનરાજ્યોનું એક પાછું સખળ યથું જણાયું છે).

જર્મનીનું ક્ષેત્રફળ અદીલાખ ચોરસ મેલ છે ને તેમાં ૭૬ હજાર પ્રદેશ આસિરૂયાનો, ૭૧ હજાર પ્રુશિયાનો, ૩૧ હજાર ખવેરીઆનો, ૧૫ હજાર હાનોવરનો, ૭૭ હજાર વર્ડેમ્બર્ગનો, ૬ હજાર સાક્સનીનો ને બાવીનો મોટા મોટા બીબાં રાજ્યોનો છે. વસ્તી ટા ૬૩૬૭ છે; લોક ૪ બાગ ટ્યુરોનિક ને એક બાગ સ્લાવોનિક છે; કાયલિકની સંખ્યા ૨૭ કરોડથી વધારે છે ને બાવીના કોરેક્ટ છે. 'ડબ્લેટ'-મહારાજ્યસભા ક્રાંકરારમાં મળે છે.

ને તેઉપરથી તે જર્મનીની રાજધાની કેહેવાય છે. એ મહારાજ્યસભામાં આસ્ત્રિયા, પુરિયા, બવેરીઆ, સાક્સની, હાનોવર, વર્ટમ્બર્ગ, બેડન, હેસ્સીના ઇલેક્ટરેટ, હેસ્સીની મોટી ડચી, હોલ્સ્ટેન ને લક્સમ્બર્ગ એ અંકેકાં રાજ્યનું અંકેકું મત ને બાકીનાં તેવીસ રાજ્યોનાં (આર સ્વતંત્ર નગર સાથે) છ મત મળીને ૧૭ મત ગણાયછે; લડાઈ કરવી, સલાહ કરવી, મૂળ સ્થાપેલા ધાગમ્યોમાં ફેરફાર કરવો, એવાં મોટાં કામને માટે મોટી મહારાજ્ય-સભા મળેછે ને તેમાં ઉપર કેહેલાં ૧૧ રાજ્યોનાં આર આર પ્રમાણે ને ખીજાંઓનાં (કોઈનાં ત્રણ ત્રણ, કોઈનાં બેબે, કોઈનું એકેક) મળીને ૭૦ મત ગણાવામાં આવેછે. દરેક રાજ્ય પોતાની માંહેની બ્યવસ્થા પોતેજ કરેછે. લશ્કર પાંચ લાખ છે; લશ્કરી વાહાણુના કાફો નથી; દરેક રાજ્ય વસ્તીના પ્રમાણમાં સેંકડે એકજણુ એ પ્રમાણે લશ્કર પૂર્વ પાડેછે. લોક સારી પેઠે કેળવણી લેછે-૨૩ યૂનીવર્સિટીછે; તત્વરાસ્ટ્ર, ઈશ્વરજ્ઞાન, પ્રાચીન સમૃદ્ધિના શોધ, રાષ્ટ્રરાસ્ટ્ર ને રસરાસ્ટ્ર એમાં કેટલાક જર્મનો ખીજાં રાજ્યના પંડિતો કરતાં મેઠ યયાછે.

પુરિયા.

પ્રાંડનબર્ગના મોટા ઇલેક્ટર ફ્રેડરિક વિલિયમ નાસરછે આવેલા ઉદ્યમી લુગોનાટને પોતાના પ્રદેશમાં વસાવી ખેતી તથા કારખાનાનો વધારો કરીધો હતો; તે ૧૬૮૮ માં મૂઝ્યા પછી તેના દીકરા ફ્રેડરિકે મહારાજા લીઓપોલ્ડની આસાધી રાજપદ ધારણ કરીું ને યૂરોપનાં રાજ્યોમાં પુરિયાનું પણ એક રાજ્ય ગણાતું થયું (૧૭૦૧). તેના દીકરા ફ્રેડરિક વિલિયમ ૧ લા ને એનો દીકરા ફ્રેડરિક ખીજા (૧૭૪૦-૧૭૮૬) એણે આસ્ત્રિયા ખાસેથી સીલીસીઆ પડાવ્યું ને ૧૭૭૨ માં પોર્નડનો કેટલોક પ્રદેશ પોતાનાં રાજ્યમાં વધાવ્યો. ૧૭૯૩-૯૫ માં વળી પોર્નડનો કેટલોક પ્રદેશ પુરિયા સાથે જોડાયો; ૧૮૦૬માં પુરિયાનો ફ્રાન્સ સાથે અલેક્ષી લડાઈમાં હાર્યા ને તેઓએ અડધું રાજ ખોડું; પણ ૧૮૧૩ માં પરાક્રમ કરી ગએલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું-પોર્નડમાં ગૂમવેલા પ્રદેશને બદલે અડધું સાક્સની ને રહેનના ડાખા કાંઠા ઉપરના કેટલાક પ્રાંત એ મેળવ્યા. ૧૮૪૭ માં રાજ્યે આખા રાજ્યનું પ્રતિનિધિપણું કરનારી એવી એક રાજ્યસભા સ્થાપી ને લોકને કેટલાક રાજકીય હક આપ્યા; એ સભાની એક બેઠક થઈ ને પછી રાજ

લડાઈએ ચાલી; સ્થાનીઓએ કૂંડાંડસમાં ફેંચ ઉપર હુમલો કરી; કી-
લિપે ૮ હજાર અંગ્રેજોની મદદથી પોકાર્ડીમાં સેન્ટ ઓર્ડિન આગળ ફેંચને
હરાવ્યા ને પછી તે ચેહેર લીધું; ફીલિપ પોતાની મેજવેલી છત નફી કર-
વાને સલાહકાર કરવામાં પડ્યો હતો તેવામાં એકનો ડ્યૂક જેને ક્રાન્સના
રાજા હેનરી ખીજાએ પોતાનાં રાખ્યનાં તમામ લશ્કરનો સારદાર બનાવ્યો
હતો તેણે લડાઈ ચલાવી કાલેસ ચેહેર લીધું ને અંગ્રેજોને હાંકી દહાડ્યા;
પણ વળી ફીલિપનાં લશ્કર આવેલીનીસની પાસે એક લડાઈ થઈ ને પછી
૧૫૫૬માં ક્રાન્સસ્પેનને સલાહ થઈ-ફેંચલોકે નેપરલંડમાંનાં ને ઇટલીમાંનાં
મળીને કિલ્લા વાળાં ૮૯ ચેહેર ફીલિપને આપ્યાં; હેનરીને ઇંગ્લંડની એલિ-
ઝાબેથ સાથે પણ સલાહ કરી પડી જેમાં તેણે આઠ વર્ષમાં કાલેસ પાછું
આપવાનું અથવા તેના બદલામાં પાંચ લાખ કોન આપવાનું કબૂલ કર્યું.
(પણ તે ચેહેર કે નાણું ફરીથી કદી પાછું આપવામાં આવ્યું નથી). સ્પેનને
ફીલિપ ક્રાન્સના હેનરી ખીજાની યીકરી એલિઝાબેથ સાથે પરણી જે ગુ-
લ્યની સલાહને પાકી કરી સ્પેન આવ્યો; પછી તેણે રામન દાયલિક ધર્મ
શિવાએ ખીજો દોષ ધર્મ કે પંથ પોતાનાં રાખ્યમાં ન રહે તેવા ડરાવ
કીધા ને તેના પાંખડીએ દોષ છે તેને ખોળી દહાંત કરવાને ઈકવીશ્રાન
કારણને સસા આપી ને એ રીતે હજાર પ્રોટેસ્ટન્ટ જુડી યાતનાએ મૂક્યા;
પીડમાંટમાં જે પ્રોટેસ્ટન્ટ હતા તે સૌને ફાંસીએ લટકાવી દેવામાં આવ્યા ને
કલાશિયામાં જે હતા તેમાંના કેટલાકને ફાંસી દેવામાં આવી ને કેટલાકને
છવતા બાળી મૂકવામાં આવ્યા. એ સંધાં ધાતકીપણાનું પરિણામ જે તે
આગળથી જોઈ રાખ્યો નહીં તે આ હવું કે તેણે વીજ બાગ જોડેલા પ્રદેશ
એલિઝાબેથ નેપરલંડમાં કાલિવન તથા લ્યુથર પંથ વધ્યા જતા તેથી ફીલિપે
ત્યાં ઈકિવનિરાન ખેસાડવાની ગોઠવણ કરી; અને ત્યાંના લોક પોતાની
સંતાને પૂરા તાને થઈ રહે તેને સાર તેણે પ્રાંતોના જુના ધારા રદ કરી
પોતાની તરફના નવા આપવાનું નફી કર્યું. એ યાતની ખખર પડી કે
લોક એમાં ને પ્રાંત પ્રાંતના મુખ્ય મુખ્ય સરદારોએ વિચાર કરી રાજાને
સમજાવવાને પોતાનામાંના જે જણને માફીડ મોકલ્યા; પણ ગળાએ લોકના
ગળસાને ખંડ માની તે ખેસાડવાને આવવાના ડ્યૂકને મોકલ્યો. એરેજને
જૂપ વિલિયમ જેણે કેટલાક સરદારોને, પોતાના મિત્રોને, કોંટ એમમંટને
તથા કોંટ દારને ને ખીજા અદાર ગૃહસ્થને ખસલ્મની ઈકિવનિરાનના

મુકત કરવાની પ્રતિજ્ઞા કીધી. તેની ખાતરી હતી કે ઘણાક લોક માત્ર બધી સ્પેનની તાબેદારી ગ્રામી રહ્યા છે ને ભ્યારે તેઓ જોયે કે હવે દેશી લશ્કરની જીત થવા માડી ત્યારે તેઓનું બધ ખીલકૂલ જતું રહેશે; તેણે લશ્કર ઊભું કરવા માડ્યું. થોડી મુદતમાં તેણે હાલંડમાં તથા બ્રિજંડમાં કેટલાક કિલ્લા લીધા કે તરતજ પ્રમણાનાં લેઉંચ્ચે તેને એકત્ર પ્રમણાને સ્કાટલેન્ડર માન્યો. તેણે નિડરપેલે ફીલિપને જણાવ્યું કે ડામનો ધર્મ આ પ્રમણાઓમાંથી હંમેશાને મોટે કહાડી નાખવા જોઈએ. ફીલિપના નવાળે હથ્થારેભને પેશ ધાલી તે જોહેર તાણે કીધું ને બધા માજસ્ટેટ, બધા પ્રોટેસ્ટંટ ઉપદેશક ને પંદરસે નગરજન એઓને ફાંસી લીધી. ખીજ નવાળે પણ તેવુંજ ધાતકીપાછું કીધું. સ્પાનીઅર્ડએ લેડનને પેશ ધાલ્યો પણ એરેજના જૂપે અંતે ટકાવ રાખ્યો; એસોકે બંધ ઉપાડી લીધા તેથી દરીઆનું પાણી ધસ્યું આણું, અને સ્પાનીઅર્ડએ પેશ કાયમ રાખી પાણી દૂર કરવાની અંતથી તજવીજ કીધી; અંતે એવના મારથી સ્પાનીઅર્ડ પાછા ફર્યા; સત્તર પ્રમણાંમાંના દર એરેજના જૂપની સત્તાની અદેખાઈથી સંપ્રમાંથી આધાં થયાં અને માત્ર સાતે પોતાનું સ્વાધીનપણું જોહેર કીધું. ફીલિપે પોતાનો બાઈ રાન જોન (આસ્ત્રિયાનો) જેણે લીપારો આગળ તુરક ઉપર મોટી જીત મેળવી હતી તેને સ્વતંત્ર થયલાં પ્રમણાં પાછાં જીતી લેવાને મોકલ્યો પણ તે કામ્યો નહીં. પછી એરેજના જૂપે યુરેમમાં સભા બરી હાલંડનું પ્રજાસત્તાક રાખ્ય સ્થાપ્યું, રૂઝી જીનેવારી, ૧૫૭૯. ફીલિપે એરેજના જૂપનાં માથાંને મોટે રૂપ હજાર કાનતુ ઈનામ જોહેર કીધું ને તેને એક જણે મારી નાખ્યો. એસોકે એરેજના જૂપના નીકરાને સ્કાટલેન્ડર ટેરઓ ને એ જુવાને ફીલિપના નવાળને-પારમાના ડ્યૂકને લડાઈએ આપી પણ આંટવર્ષ બાંધું; ઈંગ્લંડની રાણીએ ત્યાર હજાર લશ્કર મદદ મોકલ્યું ને એ અડી વળાની મદદથી ને પોતાનાં રાઈ તથા સાધનનથી એસોકે પ્રાચીન કાળના સ્પાર્ટનોની પેઠે પોતાનું સ્વાધીનપણું જીજવી રાખ્યું. (તે વખતના એક ટેહણીમાં સાદ ને જર જેટલોજ ખરચ કરવાસ હતા). ફીલિપે નેધરલંડ્સમાંનો પ્રદેશ ગુમાવ્યો પણ તેણે પોર્ટુગલના રાજાનાં મરણ પછી ત્યાંનાં રાખ્યો દાવો કીધો ને ખીજ ઉમેદવારોને રાખડાવી પોર્ટુગલનું તાજ પોતે પેહેર્યું. ઈંગ્લંડની એલીઝબેથે એવને મદદ કરી હતી ને તેનાં વહાણના કાફલાના ટ્રેક નામના આડમીરલે અમેરીકામાં સ્પેનનાં કેટલાંક સંસ્થાનો છૂટી લીધાં હતાં તેઉપરથી ફીલિપે લશ્કરી વહાણનો મોટો કાફલો ઈંગ્લંડ ઉપર મોકલ્યો પણ તે સાહસમાં તેણે બાર ખતા આવી હતી. ફીલિપ જોના

સારખો શ્રીમંત રાજા કોઈ નહીં તેને નાણાંને માટે એક ધરથી ખીજે પેઃ
બટકરૂં પડ્યું હતું ને તે ૧૫૬૮ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેને ૧૮ કરોડ
૮૮ લાખ ૭૫ હજાર રૂપીઆનું દેવું હતું. ફીલિપ ત્રીજાએ પોતાની મુસ-
લમાન પ્રજાને ત્રીસ દાદાડાની અંદર સ્પેન છોડી જતા રહેવાનો હુકમ
કીધો ને સામા યથા તેને હરાવી કહાડ્યા. ફીલિપ ચોથાની કારકીર્દીમાં
(૧૬૨૧-૧૬૬૫) કોટેલાનીઅનાએ બલયો બિઝાવો; પોર્ટુગલ સ્પેનથી છૂટું
પડ્યું; અંગ્રેજોએ જમેકા ને ડંકર્ક એ લીધાં; ફ્રેન્ચોએ શેકોઈનાં મેદાનમાં
સ્પેનનાં પાયદળને વહાડી નાખ્યું ને રસીસિાન વગેરે પ્રદેશ મૂકાવ્યા; ઇટલીમાં
ને નેધરલંડમાં ઉપરા ઉપરી હાર થઈ ને ડચનું સ્વાધીન પાછું સ્પેનને ક-
બૂત રાખ્યું પડ્યું.

ચાર્લસ ખીજો જો ૧૭૦૦ સુધી રાજ્ય કીધું તેને છોકરું નહોતું;
ફ્રાન્સના લૂઇ ૧૪ મા, તેનો પાટવી, જર્મનીના મહારાજા લીઓપોલ્ડ ને
બવેરીઆનો ઝૂપ એ વારસ હતા; તેમાં લૂઇ ૧૪ મા ને લીઓપોલ્ડ એ
સરખા હકદાર હતા. લૂઇ ને લીઓપોલ્ડ બંનેએ છૂપી રીતે પોત પોતાની
તરફથી માફિડમાં ખટપટ ચલાવી; સ્પેનના લોક લૂઇને માટે ને રાણી તથા
તેની તરફનાં લીઓપોલ્ડને માટે રાજી હતા. ૧૬૯૮ માં ફ્રાન્સ, ઈંગ્લંડ
ને હાર્બંડ એએએ છૂપા ઠાણકરાર કીધા તેમાં લખ્યું કે સ્પેન, અમેરિકા ને
નેધરલંડ્સ એ બવેરીઆને આપવાં; નેપલ્સ, સીસીલી ને ઇટલી તથા
સ્પેનમાંના કેટલાક પ્રદેશ લૂઇના પાટવીને આપવાં; ને મીલાનની ડચી
મહારાજાના ખીજા દિકરા ચાર્લસને આપવી. એ વેદ્યલુ કરાર સ્પેનના
રાજાનાં જાણ્યામાં આવ્યા કે તેણે કોષિ બરાઈ બવેરીઆના ઝૂપને વારસ
ઠેરવ્યો પણ એ એકાએક મરણ પામ્યો એટલે ફ્રાન્સ, ઈંગ્લંડ ને હાર્બંડ એ
ત્રણે વખી ખીજવાર, વેદ્યલુના છૂપા કરાર કીધા-બવેરીઆનો ઝૂપનો
બાગ આર્મ્ડયુક ચાર્લસને, મીલાન તે લોરેનના ડ્યુકને ને એ ડ્યુકનો
પ્રદેશ તે ફ્રાન્સના પાટવીને માટે ઠેરવ્યો; (ઈંગ્લંડ ને હાર્બંડ એ બેએ સ્પેન
તથા ફ્રાન્સ જોડાઈ ન જાય તેવી તદખીર ચલાવી હતી). જર્મનીના મહારા-
જાએ તે વેદ્યલુ ૨૬ કીધી; સ્પેનના રાજાએ આર્મ્ડયુકને વારસ કીધો;
સ્પેનના ઉમરાવ તથા પાદરીઓ, લૂઈ અથવા તેના પાટવીને ઇચ્છતા; પોપે
જર્મનીના મહારાજાની સલાહ ઉપર અંકોરા થવાને ફ્રાન્સના રાજવંશને પસંદ
કીધો; સ્પેનના રાજાએ છૂપી રીતે નવું વસીઆન કીધું ને ફ્રાન્સના પાટવીના
ખીજા દિકરા આંજુના ડ્યુકને વારસ કીધો; ચાર્લસ મરણ પામ્યો; લૂઇએ
આનાકાની કુરી પગ પછી વસીઆન કબૂલ રાખ્યું ને આંજુનો ડ્યુક ફી-

લિપ પાંચમાને નામે સ્પેનનો રાજ્ય થયો (૧૭૦૦); અને ઈંગ્લંડ ને હાનંડ
 એઓને તે માનવો પ્રાપ્ત થયો. લીઝોપોલ્ટ તેને માન્ય રાખ્યો નહીં ને
 મીડાન ઉપર દાવો કરી ઇટલીમાં લશ્કર મોકલ્યું ને જીત મેળવી; અંગ્રેજ
 તથા ડચ એઓએ ઘોડીકવાર ફ્રાન્સ સાથે બાંજગડ ચલાવ્યા પછી લીઝો-
 પોલ્ટની તરફના ધવાનો નિરચય કીધો; ને પછી જર્મની ઈંગ્લંડ ને હાનંડ
 એ વચ્ચે કોલકરાર થઇને લડાઇઓ ચાલી (૧૭૦૨) તેની સમાપ્તિ ૧૭૧૪ માં
 થઈ હતી. સ્પેનના રાજ્યએ આલબેરોનીના સમજવા ઉપરથી યુદ્ધમના
 કરાર ૨૬ કરી ફ્રાન્સ તે સ્પેનના રાજ્યમાં ગણાય તેવું સાદરા ચલાવ્યું
 હતું; લૂઈ ૧૬ માં મરણ પામ્યો કે ફ્રાન્સમાં કેટલાક જાણીતાઓએ
 કુળને ખસેડી સ્પેનના રાજ્યને ફ્રાન્સનો ચીફ્ટ કરવાની તજવીજ ચલાવી,
 લશ્કર મોકલી તથા મહિનામાં સારીનીઆ જીતી લીધું ને સુવર્ણની ત-
 રફથી ઈંગ્લંડ ઉપર ચઢાઇ કરવાની તૈયારી કીધી પણ ૧૭૧૮ માં આસ્ત્રિયા,
 ફ્રાન્સ, ઈંગ્લંડ ને હાનંડ એઓએ એકસાંખી કરાર કીધો તેથી તેઓનાં અમ
 વ્યર્થ થયો ને આલબેરોનીને સ્પેન છોડવું પડ્યું. સ્પેન ૧૭૩૩ માં ને ૧૭૪૦
 માં આસ્ત્રિયા સાથે લડાઈ કીધી હતી. ફ્રાન્સ ને ઈંગ્લંડ વચ્ચે સાતવર્ષની
 લડાઈ ચાલી તેમાં પછવાડેથી સ્પેન ફ્રાન્સની તરફનું થયું હતું (૧૭૬૧) ને
 પછી તેણે કેટલોક પ્રદેશ એણે હતો. સ્પેનના રાજ્ય ચાર્લસ ૪ થાએ પો-
 ર્ટુગલને સાથે રાખી ફ્રાન્સના ઉપર હુમલો કીધો પણ ૧૭૬૪ માં ફ્રેઓએ
 કોર્સીકાનામાં રાખલ થઈ મરણ મુજબ કરાર કરાવી લીધો. પછી ઈંગ્લંડ
 સાથે લડાઈ ચાલી તેમાં સ્પેન કેટલુંક ખાસ ને પછી તે રાજ્ય ફ્રેન્ચ રાજ્યનું
 આમિત હોય તેવું બની રહ્યું. ૧૮૦૮ ના જૂનમા નેપોલીઅને પોતાના
 બાઈ જોસેફને સ્પેનનો રાજ્ય કીધો; સ્પેનના લોકો ખ્રિસ્તની મદદે ફ્રેન્ચ
 સામાં લડાઈઓ કર્યાં કીધી ને વેલિગટનની વિઠેરિયાની જીતથી ફ્રેન્ચ સ્પે-
 નમાંથી છેલ્લા નિકળ્યા (૧૮૧૩). ફ્રાન્સના ૪ થાએ ૧૮૩૩ સુધી ને પછી
 ઇસાનેલાએ રાજ્ય કીધું. પછી સ્પેનનું રાજ્ય પ્રજા સત્તાક થયું ને તે કાર-
 લિસ્ટ બલવાઓ સાથે લડ્યું; હાલ પાછી રાજગારી મંડાઈ છે.
 સ્પેનદેરાનો નાર ૧૭૬૦૦૦ ચોરસમિલ છે. જાત શ્રીકલાદિન
 ને બાપા લાદિનમાંથી નીકળેલી છે; વસ્તી ૧ કરોડ ૬૦ લાખ છે. (૫૦
 હજાર મુર હજી નાં છે); રાજ્યની વસૂલજમા ૨૦ કરોડ રૂપીઆની
 ને તેનું કરજ ૧ અબજ પચાસ કરોડ છે; લશ્કર એક લાખ છે; માદ્રિ-
 ડમાં બે લાખ બેસી હજારની વસ્તી છે; કેળવણી ઓછી છે; ધર્મ રોમન
 કાથોલિક છે, ખીજો નહીં.

ક્રીન્સ.

ક્રાન્સિસ પેહેલો (૧૫૧૫-૧૫૪૭) એણે જર્મનીના ચાર્લસ પાંચમા સાથે લડાઈઓ કીધી ને પોતાની પ્રોટેસ્ટન્ટ પ્રજા ઉપર જીવનમ ક્રીધા-ગ્રેવેન્સમાં લુથેરોનાટ પ્રિસ્ટિતીઓનાં બાલીસ કસબા ગામ બાળી નખાવ્યાં ને ત્યાંના રહેવાસીઓની કતલ કરાવી. હેનરી બીજો, ક્રાન્સિસ બીજો, ચાર્લસ નવમો ને હેનરી ત્રીજો એઓનાં રાજ્યમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ ઉપર અતિ-રાષ્ટ્ર નિર્દયપણું વપરાયું. સાર્ડિના બ્રુપ-ગ્રેવેઝ કુળના પુરુષો રાજ્યમાં કર્તા હતાં યદ્ય પડ્યા હતા; હેનરી બીજાનાં રાજ્યમાં તેઓએ તેના પાઠવી ક્રાન્સિસને રક્ષાટની રાણી મેરી સાથે પરણાવ્યો હતો-મેરીની મા તે ગ્રેવેઝના ડ્યુકની એક દીકરી હતી; તેઓ કાયલિક ધર્મ પાળતા હતા; ક્રાન્સના રાજ્યના પાસેના સગામાં નવારનો રાજા ને તેના બાઈ કોંડોનો બ્રુપ એ હતા ને તેઓ પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકના પક્ષમાં હતા. સત્તાનો સાભ ને ધર્મનો મમત એ બેથી ક્રાન્સમાં મોહામોહે દંટા ચાલ્યા; લુથેરોનાટ કોંડોને આગેવાન કરી બલવો ઉઠાવ્યો પણ ગ્રેવેઝના ડ્યુકે તે બેસાડ્યો ને કોંડોના બ્રુપને શિશ્વહેદ પામવાની ટીપ મળી; પણ ક્રાન્સિસ બીજો મૂંઝો ને રાજ્યમાં ગરબડા ચાલી તેથી તે ગયો ગયો; ચાર્લસ નવમો દસ વર્ષનો હતો તેથી તેની મા કારબાર કરવી ને તે ગ્રેવેઝ તથા કોંડો એ બંનેથી ડરવી માટે તેણે બંનેનું મન મનાવવાની તજવીજ કીધી પણ તેમાં કઈ વલુ નહીં ને ઉભડી લડાઈઓ ચાલી; પહેલી લડાઈમાં (૧૫૬૨) રાજાનાં લશ્કરનો સરદાર મોંટ મોરેન્સી ને કોંડોનો બ્રુપ એ બે પક્ષાઈ કેરી થયા ને એ જીત પછી ગ્રેવેઝ આર-લીઅન્સને પેરેઃ ધાલેસા ત્યાં તે એક ખૂનીતે હાથે કપાઈ પડ્યો; પછી કોંડો ને રાજા એ બેને સલાહ થઈ પણ પ્રાંતોમાં આડમિરલ કોલિગની હજી પ્રોટેસ્ટન્ટ લશ્કરોની સરદારી કરતો હતોજ; રાજાએ ૧૪ વર્ષની વયે રાજકાલ પોતાને હાથ લીધું એટલે કોંડો એણે જેમ ક્રાન્સિસને ગ્રેવેઝની સલાહથી દૂર કરવાની તજવીજ કીધી હતી તેમ ચાર્લસને પણ મોંટ મોરેન્સીની સલાહથી આપો રાખવાની ખટખટ કીધી ને તેથી બીજી લડાઈ થઈ (૧૫૬૭)-કોંડો ને કોલિગની એ બેએ સેંટ ડનિસ આગળ મોંટ મોરેન્સીને લડાઈ આપી જેમાં કાયલિક હાથ્યા ને મોંટ મોરેન્સી કપાઈ પડ્યો; પ્રોટેસ્ટન્ટેને પાલાટીનેટમાંથી દસ હજાર જર્મનોની મદદ મળી પણ કાયલિકે મરખીઆં થઈ લડાઈ જ્યારી તાપ્પી; કાયલિક લશ્કરનો સરદાર રાજાનો બાઈ આંજુનો ડ્યુક જીસ્કો ને કોંડોનો બ્રુપ કપાઈ પડ્યો; બંને પક્ષોને

સલાહ યદ (૧૫૭૦). રાજની માથે લૂગોનોટને કેટલાક હક આપવા કબૂલ કરેલા પણ પછી તેણે તેઓનો ઘાટ ધડ્યો (૧૫૭૨ ના આગસ્ટની ૨૪ મીની રાતે)—પારીસમાં ને પ્રાંતોમાં મળીને ૬૦ હજાર પ્રોટેસ્ટેન્ટોની કતલ યદ; કોલીંગની પડ્યો. ૧૫૭૪ માં ચાર્લસ રાજ મૂચો ને તેના બાઈ હેનરી ત્રીજો, રાજ થયો; એ રાજ્યના બખેડા બેસાડવાને શક્તિમાન નહોતો. હેનરી નવારના રાજની મદદ માગી કાયલિક પ્રોટેસ્ટન્ટનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરની સરઘરી કરી પારિસને ઘેરા ધાકતો હતો પણ તેવામાં તે ખૂનીની કટારથી પડ્યો ને વલોપર્વાની સમાપ્તિ યદ.

નવારના રાજને ક્રાન્સનાં રાજલશ્કરે માન્યો નહોતો; સોળ જાણની ટોળી જેણે ક્રાન્સમાં બખેડા મચાવ્યો હતો તેણે ખૂરખોના કારડીનલને ચાર્લસ ૧૦ માં એ નામ આપી ક્રાન્સનો રાજ માન્યો; નવારનો રાજ હેનરી નોરમંડીમાં ગયો ત્યાં તેને ઈંગ્લંડથી લશ્કર તથા પૈસાની મદદ મળી, ને પછી તેણે પોતાનાં થોડાં પણ વધારે બહાદુર લશ્કરવડે સાંભી ટોળીનાં લશ્કરને એકી આગળ હરાવ્યું (૧૫૬૦) ને પછી તે પારીસ ઉપર ધસ્યો; પારીસવાળા સોળની ટોળીના પક્ષમાં હતા તેથી તેઓએ ટકાવ રાખ્યો. ને તેટલામાં વળો સ્પેનના ફીલિપે પારમાના ડ્યુકને તેઓની મદદ માગ્યો; ક્રાન્સના લોક ફીલિપના લોભથી અનુલ્લસ્યા નહોતા ને તેઓ પરદેશીની હંસરીમાં પડવાને ઇચ્છતા નથી, એવું જોઈ હેનરીએ ધણાક મિત્રોનાં સમજાવ્યા ઉપરથી પોતાનો પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ છોડી દેઈ શમન કાયલિક ધર્મ સ્વીકાર્યો ને રાજચુગટ પહેલ્યો (૧૫૬૪); પારિસમાં સ્પેનનું લશ્કર હતું તે સાથે હતું પણ માર્શલ પ્રિસાક એણે ચેહેરના માણસેટ તથા મોટા લોક એઓને સમજાવી દરવાજા બિઘાડી બિઘા ને હેનરીએ રાજધાનીમાં પ્રવેશ કરીધો. પછી તેણે ધણીક લડાઈઓ ને ધણીક ખટપટ કરી ત્યારે આખું ક્રાન્સ તેનું થઈ હતું. ફીલિપની ફાજ પ્રાંતોને ઉજડ વાળતી તેને માટે તેણે પોતાના મંત્રિ સુલીના અથાક ઉદ્યમવડે ને લોકે નાણાં ધીસ્યાં તેથી જીવનું કવાયતી લશ્કર ઉઘું કરી પછી ઉપરા ઉપરી જીત મેળવી સ્પાનીઅર્ડને ક્રાન્સમાંથી કહાડ્યા. પછી તેણે કેટલુંક લશ્કર વધારે હતું તેઓએ કરી, પરમ્ બોલો ને નિયમિત રાખ્યો, ધારા મૂધાસ્યા ને કાયલિક પ્રોટેસ્ટન્ટ વચ્ચે હમેશા સમાધાની રહે તેવું કરી; (પ્રોટેસ્ટન્ટને રાજકીય હક મળવા વિષે ૧૫૬૮ માં નાંદીસમાં કરાવ કરવામાં આવ્યો હતો); એ હેનરી એવો ૧૬૧૦ માં ખૂનીના છગથી મરણ પામ્યો ને તેના બાળક લીકરાના નામની આણુ ફરી. એ લૂઈ ૧૩ માની વતી તેની મા

રાજકારભાર કરવા લાગી; તેણે અમીશને પોતાના પક્ષના કરી ગખવામાં રાજ્યનું નાણું વાપરી નાખ્યું; તેણે ઇટાલીઅનોને મોટી મોટી જગા આપી તેથી જાનસના લોક નારાજ થયા; અમીશએ રાણીમાતા માનીતા પ્રધાનને મારી નાખ્યો ને રાણીમાને પણ બે વર્ષ કેદમાં રાખી; એને એકરનનના ડ્યુકે ડોડવી; પછી લ્યૂકોના ધર્મોદ્યક્ષ (ડીમીલ્યુ) એણે લૂધ ને તેની માએ બે વચ્ચે સલાહ કરાવી; દરબારે પ્રોટેસ્ટો ઉપર જમ્પરદસ્તી ચલાવા માડી; એએએ સામા હથિયાર ઈત્યાદિ; રાજા લૂધનો પ્રધાન લૂધનીમ કપાઈ પડ્યો ને પછી સલાહ થઈ; નાંટીસનો ડગવ કાયમ રાખવામાં આવ્યો (૧૬૨૨). હવે ડીમીલ્યુ પ્રધાન થયો તેણે જાનસમાં કરડા કારભાર કરીધો; કેવળ સ્વાર્થ ઉપરજ લક્ષ ને ભુંડાં કર્મથી પણ જ્ય મેળવવો એવી રાજનીતિ તેણે ચલાવી; પણ જાનસનાં રાજ્યને તો જોરસવર ને આપાદ કરીધું. રાશિલમાં કાલ્વિન પ્રોટેસ્ટો ડચનું જોષ જાનસની આણુમાંથી નીકળવાની તજવીજ કરતા હતા; તેઓને શિક્ષા કરવાને વહાણના કાફલાની જરૂર હતી; ડીમીલ્યુએ ડચને નાણું આપ્યું ને એએ પોતાના પ્રોટેસ્ટ બાઈબોની સામા પોતે ઝનુની કાયમિક હેથ તેવી રીતે લડ્યા; ડીમીલ્યુએ વિચાર્યું કે દેશીએ પરરાજ્યની મદદ વિના પોતાનાં જ રોષબળે લડે તેડું થઈ જશે એમ એને પછી વખત મેળવવાને તેણે રાશિલના પ્રોટેસ્ટ સાથે સલાહ કરીધી. એ સમા ઉપર યુરોપનાં રાજમામલામાં ત્રણ પ્રધાનો આવગળ પડી ધૂમતા-સ્પેનનો આર્લીવારેઝ, ઈંગ્લંડનો બર્કીંગહામ ને જાનસનો ડીમીલ્યુ, તેમાં બર્કીંગહામ રાજ્યનો નહીં પણ પોતાનો જ લાભ શોધનાર હતા; બર્કીંગહામે લૂધની રાણી આર્સિયાની આબ સાથે કેટલીક ગોઠવણ કરીને પછી પોતાના રાજ્યને જાનસમાં કાયમિક પ્રોટેસ્ટોનો કલહ વધારવાને ઉસકેઓ. રાશિલના પ્રોટેસ્ટોની મદદ અંગ્રેજી લશ્કર આવી પહોંચ્યું; ડીમીલ્યુએ તરતજ લશ્કરની સરદારી કરી, ને બર્કીંગહામ અડધી કાફલા ગુમાવી લલિત થઈ પાંચે ઈંગ્લંડ ગયો. ડીમીલ્યુએ રાશિલ તાપે કરીધું ને ત્યાં કાયમિક ધર્મ સ્થાપ્યો; ખાજા કિલ્લાએ પણ લીધા; પ્રોટેસ્ટોના હક છીનવી લીધા ને હથિયાર મૂકાવ્યાં. લૂધ ૧૩ મે નિર્જળ મનનો હતો પણ તેનામાં કેટલીક રીતે લજ્જીપણું હતું; તેણે જાનસનું માટપ વધારવાની ડીમીલ્યુની ધારણા પસંદ કરીધી ને તે પોતાનાં રાજ્યમાં ને ઇટલીમાં લશ્કરની સરદારી કરી લડ્યો. ડીમીલ્યુની શુદ્ધિ ખરેખર આત્મચર ઉપજાયે તેવી હતી; તે એકજ વખતે યુરોપના સંઘર્ષો રાજ્યો સાથે ને ધણાકની સામાં ખટપટ ચલાવતો હતો; તેનો ઉદ્દેશ આર્સિયાનાં કુળને દલદલ પાડવાનો

હતો; માંચુઆનો સ્વતંત્ર ડ્યુક કરવાનો હતો; ફેલાંડર્સમાંના આસ્ત્રિયન પ્રદેશને સત્તાવાનો હતો ને તેણે સ્વીડનના રાજાને જર્મની ઉપર ઉતરવાને સારીપેઠે સમજાવ્યો હતો. એ માટાં કામોની તૈયારી થતી હતી તેવામાં કેટલાક અમીરોએ તેની સત્તા તોડવાની છૂપી ગોઠવણ કરી; પણ રીચી-લ્યુએ તરતજ પોતાના એક કદા કુશળ અમીરને પકડ્યો ને રાજદ્રોહનો અપરાધ સૂઝી તેને શિસ્તેદ કરાવ્યો. એ જોઈ રાજાના ભાઈ ઓરલી-અન્સના ડ્યુકે ક્રાન્સ છોડ્યું ને રાણીમાએ સ્વેચ્છાએ શ્વસલ્સમાં જઈ રહી પોતાનો જન્મારે પૂરે કીધો. ઓરલીઅન્સના ડ્યુકે માંટ મારેન્સીને મળી પોતાને ખરે માફે લશ્કર ઉઠું કરી રીચીલ્યુના (રાજાના) લશ્કરને લડાઈ આપી પણ તેથી તે વધારે આરાભંગ થયો; માંટ મારેન્સી કેદી પકડાયો. તેને શિસ્તેદ કરવામાં આવ્યો ને ઓરલીઅન્સના ડ્યુકને શ્વસલ્સ જઈ રહેવાની રજા મળી. એક પાસથી રીચીલ્યુ પોતાના રાજ્યમાં અમીરોની સત્તા તોડતો હતો; બીજાપાસથી જર્મની, ઇટલી ને સ્પેનમાં લડાઈઓ ચાલુ રાખી આસ્ત્રિયાને પજવતો હતો ને તેવામાં વળી તે આંકેડમી-પંડિ-તોની શાખા સ્થાપવાને પોતાના મહેલમાં પ્રખ્યાત વિદ્વાનોની મંડળીઓ બરતો હતો; તેણે પોતે રસાલંકારનો અભ્યાસ કીધો હતો ને થોડાંક નાટક રમ્યાં હતાં. આસ્ત્રિયાની સામાં આલેલી લડાઈમાં પ્રથમ તો રીચીલ્યુની ધ્વિષ્ટા પ્રમાણે જીત મળી નહીં પણ છેલ્લીવારે વીમરના ડ્યુકે પૂરી જીત મળી ને મહારાજાના આર સરદારને કેદ કીધા, અને સ્પેન (આસ્ત્રિયન ક્ષત્રીની એક શાખા) પોર્ટગલ ને કાસિલીઆ એ શુભાખ્યાં (૧૬૪૦). જૂથ ૧૩ માં ફોલ્ક સ્વભાવનો હતો પણ તેને વળી કેટલીક સ્ત્રીઓ માનીતી હતી ને એઓ રીચીલ્યુની વિરુદ્ધ વાતો કરતી તે તે સાંભળતો; રાણી (આસ્ત્રિયાની આન) તે ઉઘાડે છેક રીચીલ્યુની ઉપર ધિક્કાર દખાડતી; રીચીલ્યુએ રાણીના ધર્મચુરને મરાલી નાખ્યો ને રાણીના કાગળો જપત કીધા; રાજા પણ કોઈ કોઈ વખત પોતાના પ્રધાનની આલને ધિક્કારતો તે ઉપરથી રાજાના એક માનીતાએ કેટલાક અમીરોને સાથે રાખી રીચીલ્યુને મરાલી નાખવાની ગોઠવણ કીધી હતી પણ તે તરકટ પકડાયું હતું. રીચીલ્યુએ અનેક રાત્રુઓ છતાં મરતાં સુધી (૧૬૪૨) ક્રાન્સનો રાજકારભાર કીધો કે જે સમા ઉપર સ્વીડન ને ક્રાન્સ એઓએ આસ્ત્રિયાના ક્ષત્રીને ગર્વ જિત્યો હતો; જૂથ ૧૩ માં પણ થોડા મહિના પછી મરણ પામ્યા. જૂથ ૧૪માં ખાજક હતો તેથી તેની મા રીચેટ યશ, ને એણે માત્રિ-નને પોતાનો પ્રધાન કીધો. સ્પાનીઅર્સએ રેકોઈને ઘેરે ઘાલ્યો પણ ડ્યુક

ડી' ઝંધીન (પછવાડથી મોટા કોંડ) ઝણે તેઓને મારી કહાડ્યા ને પછી લડસમખર્ગમાં થીઓનવિલેનું મોટું ચેહર લીધું; ત્યાંથી કોંડએ જર્મનીમાં ફીબર્ગ આગળ ત્રણ દહાડા લડાઈ કરીને મહારાજનાં લશ્કરને દરાવ્યાં; માર્શલ ટ્યૂરેનને જર્મન લશ્કરે ઋદેનીઆમાં હરાવ્યો હતો પણ કોંડએ પોતાનું લશ્કર માર્શલનાં લશ્કર સાથે બેળી નોડલિજન આગળ છૂત મેળવી ને પછી વેસ્ટફેલિયામાં સલાહ કરાર થયા હતા (૧૬૪૮). એ વખતે પારિસમાં સોકે માત્રરિનને પ્રધાનવડાંથી દૂર કરવાને હથિયાર ઈચ્છ્યાં હતાં; એ માહિમાહેની લડાઈનું ચેવટ આ આખું કે પાર્લમેંટે માત્રરિનને રાખ્ય બહાર કીધા પણ તેની ને ચીલ્ડે રાણીની એક ગાંઠ હતી તેથી તે બહાર રહ્યો છતે પણ ફ્રાન્સમાં અમલ ચલાવતો. ૧૬૫૩માં લૂઈ ૧૪માએ રાજ કારબાર પોતાને હાથ લીધા; રાખ્યમાં બખેડા કરનાર પુરુષોમાંના યુખ્તને શિક્ષા કરવામાં આવી; ને માત્રરિન પાછો દરબારમાં આવી પોતાની સત્તા ચલાવતો થયો. સ્પાનીઅર્ડએ વેસ્ટફેલિયાના કરાર કબૂલ રાખ્યા નહોતા ને નેધરલંડ્સમાં લડાઈઓ ચાલતી; ફ્રેચ લશ્કરનો સરદાર ટ્યૂરેન હતો ને રાખ્ય બહાર થયેસો કોંડનો જૂથ સ્પાનીઅર્ડનો સરદાર યઈ લડતો; માત્રરિને કોમવેલ સાથે સંધ કીધા ને ટ્યૂરેને ડ્યુનીસ આગળ છૂત મેળવી (૧૬૫૮); બીજે વર્ષે સ્પેનફ્રાન્સ વચ્ચે સલાહ કરાર થયા જેથી ફ્રાન્સને ધણોક પ્રદેસ મળ્યો; લૂઈ સ્પેનના રાજાની ટીકરી મરાયા થેરીસા સાથે પરણ્યો; ને તેણે કોંડનો અપરાધ માફ કીધા. માત્રરિન ૧૬૬૧ માં મરણ પામ્યો ને પછી લૂઈએ નિરંકુશ યઈ પોતાનું એક ચકી રાજ કરવાની તુબ્હા રાખી; તે પોતાનું તાઝું મેળવી રાજ્યો નહીં તોપણ તેણે તેને મટે મરતા સૂધી લડાઈઓ ચલાવ્યાં કીધી હતી. તેના પોતાનામાં કોઈ અસાધારણ શક્તિ નહોતી; ગર્વ, લાભ, ને કાવા દાવા એ તેના બહાર પડતા યુગ્મ હતા; પણ તે આઠસો નસીબદાર હતા કે તેને પ્રખ્યાત કારા બારીએ ને શરદાશ હતા જ્યાં તેને નામે મોટા કામ કરતા ને સાધણો જસ તેને પોતાને યેવા દતા. રાખ્યની માહેની વ્યવસ્થા ગખનારા પ્રધાન કોલબર્ટ એણે લોકના ધંધા ઉદ્યમને ઉત્તેજન આપીને, કામકામ નેરેશ કાપોબાંધીને, વેસ્ટ આફ્રિકા તથા વેસ્ટ ઇન્ડીઝ અહીં સંસ્થાનો સ્થાપીને, રવાની યુને કાફો મોટા કરીને વપારને વધાર્યો; પૂર્ણ બેલીને ઉત્તેજન લશ્કરની સંચાર એણે કીધા. પણ એમ દોષખટ ફ્રાન્સની આખા-પખવે તેની હતી, બીજી પાસથી લૂઈ બીજાને રાખ્યે સાથે ઉપરાઉપરી લ-સામાં ખરપટ ચલાવી તેણે કેટલોક પ્રગ મેળવ્યો હતો તોપણ તે વ-

ગાંધીજીને ને બીજાં અનીતિના ખરચ એટલા યોગ્ય હતા કે ભારે તે મરણ પામ્યા ભારે ૫૧ કુરૂડ ૪૨ લાખ ઉપરનું રાખ્યને રૂં થઈ હતું. તેના લશ્કરી સરદારો કાઠિનાટ, ટૂરુન, કોટ, વાળાન ને લકરાખર્ગના મારીશ એઓ ગોટા ધરાસ્વી હતા. ૧૯૧૭ માં સ્પેન સાથે લડાઈ ચલાવી લૂંચી સ્પેન તાજાના નેધરલંડ્સના પ્રદેશ જીતી લેવાની ઇચ્છા રાખી હતી ને તે કામમાં તેણે ધણીક પધારી કસ્યો હતો પણ તેટલે ઈંગ્લંડ, હાલંડ ને સ્વીડન, એઓએ સંપ કીધા કે જેથી તેને એઈલારાપેત્રમાં સલાહ કરાર કરવાની જરૂર પડી, (૧૯૧૮). આર વર્ષ પછી તે ડચના ઉપર વેર લેવાને ગોટાં લશ્કર સાથે તેમના ઉપર ધધડાવીને પડ્યા; પણ હાલંડે એ-રેનના બૂપને પંરાપરંપરાનો સ્થાટહોલ્ડર ઠેરવ્યો હતો ને એણે લીઓપોલ્ડ ૧ લા સાથે તથા સ્પેન સાથે મીનાપ રાખી દરીઆઈ ફોજના સરદાર ડી સ્વેટરની જીતોની મદદથી ફ્રેંચ રાજને નીમવેજનના સલાહકરાર કરવાની જરૂર પડી (૧૯૭૮). તોપણ લૂંચી સ્વસ્થ ખેસી ન રહ્યો; તેણે ૧૯૮૧ માં સ્ક્રાસખર્ગ ને બીજાં જર્મન પ્રગણાં અચાનક છાપો મારી લીધાં ને જણાવ્યું કે તે આજસેસના તાજાનાં હતાં ને આજસેસ તે વેસ્ટફેલિયાના કરાસ્વી ક્રાંસનું હતું. ૧૯૮૮ માં પાલાટીનેટને તથા રહેન નદીના રસાળ પ્રાંતને ફ્રેંચએ નિર્દયપણે ઉજડ વાળ્યાં; શેરેને બાળી નાખ્યાં, લોકને જૂટી લીધા, વગેરે. જર્મન મહારાજાએ ઈંગ્લંડ, હાલંડ, સ્પેન ને સર્વાય, એઓની સાથે ફ્રેંચની સામાં સંપ બાંધ્યાં; અને જો કે ફ્રેંચએ ફ્રીકોરસની (૧૯૯૦) ને નીરવિડનની (૧૯૯૩) એ લડાઈએ જીતી તો પણ તેઓનાં વહાણના કાફલાના અંગ્રેજોએ નારા કીધા હતા (૧૯૯૨); અને પછી ૧૯૯૭ માં ગ્રીકવિકમાં સલાહના કરાર થયા હતા કે જેથી લૂંચને રહેનના દક્ષિણ કાંઠા ઉપરના પ્રાંતો જે તેણે સંપ લીધા હતા તે માછા આપી દેવા પડ્યા. ૧૯૦૧ માં સ્પેનના ચાર્લસ બીજાના મેલતથી ત્યાંની ગાદીને માટે લૂંચ ને લીઓપોલ્ડ બંનેએ ધવો કીધા ને તે ઉપરથી પાછી લડાઈ ચાલી. લૂંચને હજી પણ કેટલાક કીમતી સરદારો વિલ્વર્સ ને પેનડામ જેવા હતા પણ તે સંપીલા રાખ્યોના પ્રખ્યાતિ પામેલા સરદાર સર્વાયનો બૂપ યુજન, ખેડનનો મારગેવ લૂંચસ ને ઈંગ્લંડનો મારલખરે એઓને ખર આવે તેવા નહોતા. ખ્સેનહીમ, સમિલિલમ, ટૂરુન, ઓદેનાર્દ ને માલખાકેટ અહીંની લડાઈઓમાં ફ્રેંચએ હારખાધો ને પછી યુદ્ધમાં (૧૯૧૩) ને રસ્ટાટમાં (૧૯૧૪) સલાહકરાર થયા જેથી આંગ્લુના ફીલિપને સ્પેન તથા તેનાં સંસ્થાનો મળ્યા; આસ્ટ્રિયાને બેલગયમ, મિલાન,

નેપથ્થસ, ને સારડીનીઆ એ આપવામાં આપ્યાં અને છાપ્પાલ્ટર તથા
 પેસ્ટ ઈંટીઝ ટાપુમાંના કેટલાક અંગ્રેજીએ લીનેલા તે તેઓની પાસે રહ્યા.
 લૂઈ વિદ્યાકળાને મોટા આમય આપતો; તેનાં રાજ્યમાં પોસ્તુએટ, રસીન,
 કોરનીલ, માનીઅર, બોઈલા, મોટેરક્ટુ, લાફ્ટેન એ નામાંકિત લખનામ
 હતા; લાપ્રન, પોસિસન ને કોલડસોરેન એ કળાકુરાળ હતા; પાસ્કલ ને ફે-
 નીલન સરખા હ્યે જીહિના ને ધર્માત્મા પ્રસ્યો હતા; અને શસો ને
 વોલ્ટેર એએ પણ જન્મ્યા હતા કે જેઓનાં લખાણે પછીના રાજ્યોના
 લોકનાં મન ડાળી નાખ્યાં હતાં. લૂઈના રાજ્યમાં પારિસ એ રાજનીતિસાસ્ત્ર
 વ્યવહારનું અને વિદ્યાકળા તથા સુધડ ચીતબાતનું મુખ્યસ્થાન હતું. ફ્રેંચ
 બાપા તે આખાં યુરોપની દરબારમાં ને પડાસનાં રાજ્યોના ઉપવા વર્ગમાં
 વપરાતી થઈ હતી; જાસની સૂધરેલી કેળવણી ને ચીતબાત ભ્યાં ત્યાં દા-
 ખલ થઈ હતી-જેમ ગ્રીસના ઉત્કર્ષકાળમાં સુંદરતા-રસના વિપવમાં
 આથેન્સ સર્વોપરિ મનાતું તેમ અઢારમા શૈકામાં પારિસ હતું; પણ એની
 સાથે છોલાઈ, મોજીલાપણું, ધર્મનીતિ વિષે બેદરકારી તથા તેને મળક
 ઠગાપી હસી નાખવાની ચીત-એ ફ્રેંચ લખુતાઈ ચોડીધણી યુરોપમાં ભ્યાં
 ત્યાં દાખલ થઈ હતી, લૂઈ ૧૪માનું રાજ્ય બળ્ય શોભીતું હતું પણ રા-
 જનું પોતાનું ને દરબારનું ઉડાઉપણું, જાધુના લશ્કરોના તથા ધણીક
 લડાઈઓના ખર્ચ એથી રાજ્યનું માણુજળ ધણું જ્યોતું થયું હતું; કોલ-
 નર્થ પ્રધાનનાં મરણ પછી લોક મોટા કરબારથી એટલા બધા ચંપાઈ
 ગયા હતા કે તેઓને મામમામના વાંધા પડતા હતા, -દરબાર હજકી મોજ
 મત્રામાં નાણું ઉડાવતી ને અમીર ઉમરાવતો કરથી માફળા હતા. હેનરી
 ૪થાએ પ્રોટેસ્ટેને માટે જે ઠરાવ કર્યો હતો તે લૂઈએ લૂવાઈ પ્રધાન ને
 નેરુગે એઓના બંભરવાથી ૨૬ ફરી (૧૬૮૫) અનેક પ્રકારે કુખ દીધું
 હતું-પ્રોટેસ્ટેને રાજ્યમાંથી જતા રહેવાને પણ મના કરી હતી; તોપણ
 ૫૦ હજાર કુર્ફુ ધન માલ પડતાં મૂકી જર્મનીના પ્રોટેસ્ટેટ રાજ્યોમાં ને
 ઈંગ્લંડમાં તથા હાવેડમાં જઈ વસ્યાં હતાં. લૂઈ ૭૮ વર્ષની જામર
 ૧૭૧૫ના રાપ્ટેબરની ૧લીએ મરણ પામ્યો. *

* આ ટાણે જાસના રાજ્યની વ્યવસ્થા વિષે જાણી લેવું અમત્યનું છે.
 મેરોવિન્જિયન વંશના રાજાઓની સત્તા ધણીજ ચોડી હવી-લોકની સભા વર્ષ
 વર્ષ અમુક અમુક કાલે મળતી, એક જણને રાજ કરી રખાતી, તેને માટે
 લેવજ મુકરર કરતી ને આખાં રાજ્યને માટે ધારા બાંધતી. કારલોવિન્જિયન
 વંશની કારકીર્દીમાં શાખેને રાજની સત્તા વધારી હતી પણ તે તેના નિર્ણય

સૂત્ર ૧૫મો બાળક હતો તેથી આરણ્યક-સનો ડ્યૂક પ્રતિનિધિ હતો; એને ખસેડવાને ને ઇટલીમાંના ગુમાવેલા પ્રદેશ પાછો મેળવવાને સ્પેનના આલબેરોનીએ ખટપટ કીધી હતી પણ તે કામ્યો નહોતો. ૧૭૨૩ માં સૂત્રએ રાજકારનાર પોતાને હાથ લીધા; ૧૭૩૩ માં પોલંડના પદ્મટ રાજાની તરફથી ક્રા-સે રૂશિયા તથા આસ્ટ્રિયાની સામાં લડાઈ ચલાવી

—વંશજોના હથમાં રહી નહોં, ને સભાઓએ પોતાના હક ધણાજ વધાર્યા હતા. કાપેટ વંશની કારકીર્દીમાં સભાઓએ ધારા બાંધવાની સત્તા ખાઈ હતી; માત્ર નવા કર મુકવાનો, ગાદીના વારસાની બાંજગડ પતાવવાનો, બાળરાજાનીવતી પ્રતિનિધિ ઠેરવવાનો ને કોઈ કોઈ વખત રાજાનાં કામની સામાં લોકને નામે નમનતાઈથી અરજ ચૂલરવાનો હક તેઓએ રાખ્યો હતો; ધારા બાંધવાની સત્તા રાજાએ પોતાને હાથ રાખતા યથા હતા, ને ૧૪ માં શૈકાને અંતે તે રાજા રાજાનો હક છે એમ મનાવું હતું. પછી કર મુકવાનો હક પણ રાજાએ લીધો હતો; લોકની સભાઓએ સમજા હક ખાયા હતા; તે સભાઓને કવચિતજ બાલાવવામાં આવતી, પણ રાજાઓના હક અતીસે વધી ન જાય તેને માટે એક નવી સત્તા ઉભી થઈ હતી—ફ્યુડલ રાજસત્તા ચાલતી તેવામાં પારિસની પાર્લમેંટ તે ફક્ત રાજદરબારી લોકની સભા જેવી હતી ને તે રાજાના તાબાના પ્રદેશના લોકનો ઈનસાફ કરતી ને ફ્યુડલ તાલુકદારોની કચેરીમાં યએલા ઇ-નસાફ ઉપર રાજાને યથલી અધીશના મુકાદા કરતી. એ સભામાં શુદ્ધિમંત પુરુષોને રાજાએ નીમતા ને તેઓ ફરી રીતે પોતાનું કામ કરતા તેથી પારિસની પાર્લમેંટ પ્રાંતોની પાર્લમેંટો કરતાં પદવી તથા માનમાં શ્રેષ્ઠ મનાતી થઈ. રા-જાઓએ ધારા બાંધવાનો હક રાખવા માડ્યો ત્યારે તેઓ પોતાના હુકમ ને નવા હક સંબંધી ઠરાવ પાર્લમેંટમાં પસંદ કરવાને મુકતા ને નોંધાયતા ને પછી તે રાજ્યમાં જાહેર કરવામાં આવતા; અને એમ કરવાને રાજાઓને હેતુ આટ-સોજ કે લોક માનવંતી પાર્લમેંટની સમ્મતિ જાણી સામા થાય નહોં; રાજાએ પરરાજ્ય સાથે લડાઈ સલાહ કરવા સંબંધી ને ખીજાં રાજદરબારી કામ સંબંધી પાર્લમેંટની સલાહ લેતા ને ઘણીકવાર તે પ્રમાણે વર્તતા. એ ઉપરથી પારિસની પાર્લમેંટ તે રાજ્યના ધારાઓનો સંવાપર બંડાર છે ને તે રાજાઓના ઉપર અં-કારા રાખવાની છે એમ સર્વત્ર મનાવું; પણ વસ્તુતઃ તે પાર્લમેંટ કોઈ પણ રીતે રાજ્યના લોકની પ્રતિનિધિ રૂપે નહોતીજ; પાર્લમેંટ પોતાની રાજા ધીમે ધીમે વધારી રાજાઓના ઉપર અંકારા રાખતી પણ તે સત્તાને હક રૂપે કરવાને કે જાળવી રાખવાને તેની શક્તિ નહોતી; ત્યારે તે રાજાના વિચારની સામે યતી ત્યારે રાજા પોતે ત્યાં જતો ને પોતાનો હુકમ પાંચવાને, મંજૂર કરવાને ને નો-ધવાને ફરમાવતો ને પાર્લમેંટ તાબે થઈ તેમ કરતી, કેમકે ફ્રેન્ચ રાજ્યવ્યવસ્થાના મૂળ નિયમોમાં એક નિયમ આ હતો કે રાજાની સમક્ષ દરેક કામદારનું કામ તેટલીવાર બંધ રહેછે. એ પ્રમાણે જોકે વખતે વખતે રાજા પાર્લમેંટના સામાં યવાને લેખવતા નહોં ને તેને બાંગી નાખી સભાસદોને રાજ્ય બાહાર કહાડતા,

તેનું કાલ ૧૦૪૫ માં લીએનાના કમરથી આશુ ૧૦૪૬ માં સુખનારા
મમતા મુડીયા આમાં બહુ અગતી તેનું કાલ ૧૦૮૮ માં
બન્ધ દગરથી આશુ અને ઈશ્વર સાથે અલિપી ૭ જાની બહુ
૧૦૧૨ માં પરિશ્રમ દગરથી આશુ-૩૫૨ થઈને પ્રથમ એવે
માનમમાં સુખનાન કહેતો ને કમ અકલના પ્રવાનો તથા ॥
ત્રીમિયા અવકારના અભાવની તેથી કમ બહાઈમાં સુખવદ છે
બહુ માન તથા પોતાનાં ઈશ્વરને આશુમાં ને અભ્યુદય કરના અન

નો પણ ને મળા અવના નિર્દુષ્ટપણને કંઈક અંદાજ ૨૫ હવી; કારણ
સાકને આશુમાં જનવણી મળતી ને અવને પણ કડીથી વિચાર કરેલા પડે
પ્રતિબાની પાતમંદ બાર હવી ને પ્રત્યેકની વ્યવસ્થા પ્રારંભની પાતમંદના નેવી
હવી; આશુ ૧૦૪૦નું હવે રાજના દુકમ અમલ આવતા થાય તેની પેટેલ
તે પ્રતિબાની પાતમંદમાં નોખાવા નેધવ. તે ઈત્યાદિની કમેટી પણ હવી ને કે
હવીકે તે રાજને પ્રધાન મંડળી ૨૫ હવી-આપે રાજને પ્રાંત ઉપર નરો કર
મુકવાનો હાય ત્યારે તે પાતમંદા કેવી રીતે તે મુકવા ને અકેકલજી કેટલું કેટલું
આપવું તે નથી કરતી. ઉપર પ્રમાણે તેતાં કાનરનો રાજ સ્વેચ્છામાં હોતો
પણ તેની માના રાજના હંમેશાના બનીવટમાં આવતા ધારાના અંકારમાં હવી;
રાજ પ્રમુ નિર્દુષ્ટા કે નિર્દય થઈ શુકતો નહીં. રાજ વંશ પરંપરા થતા પણ પ્ર-
રુપણ, સ્ત્રીને કે વારસા કેરવેલા અનોરસ પુત્રને રાજપદ મળવું નહીં. - ૧૭૧૭
માં રાજનાથી કેરવવામાં આશુ ૨૫ કે પ્રારંભ કુળમાં દોઈ ન રહે ત્યારે રા-
જના ત્રણ વર્ગે (રાજકાર, મર્મશિક્ષક ને નગરજન) પ્રાંદ કરી રાજ કરવો.
રાજનું લેખન ને પ્રકારનું હવે રાજનું બાપ દાદાથી અશુ આપેલું વતન ને કે-
રમાયિક કર તથા કરને બધે મુકરર કરેલું નાશુ એ તેનું સ્થાવી લેખન હવે
અને રાજનું ને નવા કર મુખ્યા હોય તે તથા કરન વેચવાથી મળવું તે તેનું
રામપણ લેખન ને પાત્ર માર્ક હવે.

રાજનો સ્થાપિત પદ રામન કાયલિક છે ને રાજ્ય, ધર્મ વિધયમાં પો-
તને સંતોષરિ માન આપેછે પણ પોતાના વ્યવહારમાંથી તેની સત્તા ટાળેછે;
પોષ રાજને બહુષ્ટ કરી રાકતો નથી કે પ્રજાને રાજની આજુમાંથી મુક્ત
કરી રાકતો નથી. પોષ દરરોજના ધર્મશિક્ષકોની સામાન્ય રાજાઓના કરાવને
અપીન છે તે રાજા કળુમ ન રાજે તેવી આસા પોષ કરે તો તે મનાય નહીં;
ધર્મશિક્ષકોની કેદનીયિક ગોઠસ બાળતોમાંવ પોષને અપીન થાય; રાજનાં
કોઈ પણ વસ્તુને પોષ રાજ બિચારી રાકે નહીં ને પોષનો વધીય રાજની પર-
વાળી વિના કાનરામાં કઈ પણ કામ કરી રાકે નહીં; સામાન્ય રાજાના કરાવ
પણ રાજની દરબારે નેટલું સેવાનું છે તે રાજાએ બીજી કોઈ પણ રીતે
કાનરામાં બાગો કે વંશ મુકી રાકે નહીં. ધર્મવિધયમાં રાજના ધર્મ-
ના કેસબા ઉપર અપીન રાજની પાતમંદને થાય ને એ. રાજના

લૂધ ૧૫ મીએ ન્યાર ને પાર્લમેન્ટ વચ્ચે તકરાર ચાલ્યાં કરતી તેથી પણ લોક
 એને અમેડગતા; અને તેવામાં વળી નાસ્તિક વિદ્વાનોનાં લખાણ વાંચવા
 આવમેરતાકનો શોખ અતિસે વધ્યા હતો.
 લૂધ ૧૬ મી ૧૭૭૪ માં ગાલીએ બેઠો. રાજ્યને નાણાંની જરૂર હતી
 અને તેણે નવા કર ચૂકવાની તબવીબ ચલાવી. ઉમરાવ ને પાદરી ખસેથી
 -૨ લેવાનો રાજ્યનો ધારો નહોતો, માત્ર ધંધાધારી તથા વચલા વર્ગના
 લોક ને ગામડીઆઓ કર આપતા; નવા કર આપવાનું તેઓનું ગળું ન-
 હોતું; રાજ્યમાં સર્વત્ર લોક પોતાનાં દુઃખનો ને રાજ્યની અનીતિનો પોકાર
 કરતા હતા; એ સ્થિતિમાં લૂધએ ત્રણે વર્ગના મુખત્યારને બોલાવી સભા
 ભરવાનું ડેરખું. ૧૬૨૬ માં જીવી સભા ભરાઈ હતી તેવી બરાઈ; ઉમરાવ તથા
 પાદરીઓ મળીને છસે ને તેટલાજ લોકના મુખત્યાર એઓની સભા ૧૭૮૯
 ના મેની ૧૫ મીએ વરસેલીસમાં મળી. પણ તે સભાના ગૃહસ્થોને પરસ્પર
 નુક નહીં ને લોકના મુખત્યારએ બીજાઓથી જુદાં પડી 'અંગ જૂત દેશી
 માન' એવું પોતાનું નામ રાખ્યું. યહી ઉમરાવ ને પાદરી એમાંના ઘણાક
 સભામાં મળ્યા. ઓરલીઅન્સનો ડયુક ને બીજા જોએ રાજ્યના શત્રુ
 તેઓની ઉસકેરણીથી લોકો બખેડા કરતા યવા; પારિસમાં પાસ્ટીલ
 નું સરકારી કેદખાનું હતું તેને બાગી નાખ્યું ને રાજ કુટુંબના ઉપર
 પ્રહાર કરવાની તબવીબ કીધી. આગસ્ટમાં દેશીસમાજે ફ્રેંચ ન-
 નની સ્વતંત્રતા ને સમાનતા વિષે જાહેરનાયું કીધું. રાજકુટુંબમાંના
 ઘણાક જણે તથા ઉમરાવોએ ફ્રાન્સ છોડ્યું ને ૧૭૯૧ ના જુનની ૨૦
 મીએ રાજ્યએ પણ જતાં રહેવા માડ્યું પણ તેને રસ્તામાંથી અટકાવી
 પાછો પારિસમાં આણવામાં આવ્યો. લોકે પોતાની નવી સભા કરી ને એણે
 ૧૭૯૨ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૧ મીએ રાજ્યની સઘળી સત્તા કહાડી નાખી
 ફ્રાન્સનું રાજ્ય પ્રજાસત્તાક કીધું. એની પેહેલાં આસ્ટ્રિયન ને પ્રુશિયન
 લશ્કરોએ રાજ્યની સત્તા પાછી ખેસાડવાને ફ્રાન્સ ઉપર હુમલો કીધો હતો
 પણ તેથી કંઈ વધું નહોતું; રાજકુટુંબને કેદ કરવામાં આવ્યું હતું ને ૧૭૯૩
 ના જાન્યુઆરીની ૨૧ મીએ લૂધ ૧૬ માંને સિરજેદ કરવામાં આવ્યો હતો.
 ફ્રાન્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થયું તે ઉપરથી બીજા દેશોની પ્રજાએ
 પણ પોતપોતાના રાજ્યોની સામાં બલવા ઉઠાવવાની તબવીબ ચલાવી;
 જર્મનીમાં ઘણાક માનવંતા ગૃહસ્થોમાં પણ તે ચેતછા આવી હતી. ઈંગ્લંડ
 ને બીજાં રાજ્યોએ ફ્રાન્સ ઉપર હુમલો કરવા માડ્યા; અનુભવી સરદારોથી
 દારણવાં ફ્રેંચ લશ્કરો મોટાં ચોક્કસ લડવાં ને રહેનના કાંઠાના જર્મન પ્રાંતો

ને બેલજયમ' તથા હાઈડ એ તેઓએ જીતી લીધાં, એ પ્રમાણે જીતેલી
 ફ્રેંચો સાતવર્ષની લડાઈમાં એણે લડકરી માન પાડું મેળવતા હતા પણ
 પારિસની હાલત જોઈએ, મારાટ, ડાંટન, રેખીસગીએર એના કારભારમાં
 ઘણીજ બૂંડી હતી. રાજકીય ટોળીઓ એક પછી એક બદલાતી ને જોડાતી
 કારભાર પર આવતી તે શક ઉપરથી-પણ સામાં મતનાને અને પોતાના
 ખાનગી અધવતનાં માણસોને કાપી નખાવતી; રાજકીય ધમસાણમાં
 અન્યાય ને અકાળમૃત્યુ, શસ્ત્ર ને શ્વિર એ સર્વજન બધ ને ત્રાસ ઉપજ-
 વતાં; પારિસના દેવળમાં જીહ્વિદેવીને બેસાડવામાં આવી ને જોરે કરવામાં
 આણું કે જગદીશ્વર છેજ નહીં; પે હજાર દેવજો જોના ઉપાધ્યયોને કહાડી
 મુકવામાં આવ્યા હતા તે કેટલાંક જીહ્વિનાં દેવજો થયાં ને કેટલાંક માજ
 ઉજળણીનાં ધરે થયાં ને સાળાય દિવસ ગવિવારના તે ખાળયો બંધ કરવામાં
 આવ્યો. ૧૭૯૪ ના મેમાં ફ્રેંચ લોકે જગદીશ્વરને, આત્માના અમરપણાને
 માનવા વિષે ફરી જોરનાથું કીધું; રેખીસ પીએરના શિરચ્છેદ થયા પછી
 ને લોક પરસ્પર કતલ કરતા યાકચા ત્યારે પ્રજાસત્તા રામ્યનો કારભાર ક-
 રવા સંબંધી જૂનાઓની એક સભા, ૫૦૦ જણાની બીજી સભા, ને પાંચ
 ડેરક્ટર એ પ્રમાણે નવી બ્યવસ્થા થઈ. ફ્રાન્સે ઇટાલીમાં ને રહેનના
 પ્રાંતોમાં જે લડાઈ ચલાવી હતી તેથી ને તેના સંબંધમાં બીજાં રામ્યોમાં
 જે બનયો બન્યા તેથી રામ્યોની સરહદમાં બહુ ફેરફાર થઈ ગયો. પોર્ટુગલ
 બીજીવાર ૧૭૯૩ માં ને ત્રીજીવાર ૧૭૯૫ માં વેલ્ગ્રાવું; આસ્ટ્રિયાના તા-
 બાના નેધરલેન્ડ્સ પ્રાંતો, સ્વેડે ને નૈસી એ બીજાઓના હાથમાં ગયા;
 માર્શ્યુઓ ને મિલાન પડ્યાં ને રહેન નહી તે ફ્રાન્સની સરહદ થઈ. ધુશિયા,
 સ્વીડન, સ્પેન, ટસ્કની એએએ ૧૭૯૫ માં ને આસ્ટ્રિયાએ ૧૭૯૭ માં
 ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કરાર કીધા. યુરોપનાં રામ્યોનાં મુકાબલામાં ઈંગ્લંડમાં
 સ્વસ્થતા હતી ને ત્યાં રાજકાર્ણમાં સુધારો થતો હતો; વળી લાર્ડ કેર્નવાલીસે
 ટીપુને જીતે હતો. ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાક રામ્યનો મોટો સાહસિક લડકરી
 સરદાર પોનાપાર્ટે જોજી ઇટાલીમાં જીત મેળવી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી તેણે
 ૧૭૯૮ માં માલ્ટા ટાપુ લીધા ને પછી પીરમીડ આગળ લડાઈ કરી આણું
 ઇજીપ્ટ તાબે કરીલીધું; પણ નેહસને અજૂરીરના ઉપસાગરમાં ફ્રેંચ ધક્ક-
 લાનો નારા કીધા અને આસ્ટ્રિયા, રશિયા, ઈંગ્લંડ ને કેન્ટરિનેપલ એ
 ચારે ફ્રાન્સ સામાં સંપળાંધો અને ફ્રાન્સમાં પણ અવ્યવસ્થા હતી તેથી
 પોનાપાર્ટેને ઇજીપ્ટ એડી ફ્રાન્સ આવવું પડ્યું. તેણે ઝડપથી પારિસમાં
 આવી ડેરક્ટરોનો કારભાર કહાડી તાબી પણ કેન્ટરોનો કારભાર સ્થાપ્યો

ने तेमां पोते वडा थो. पछी ते लश्करी सरदार भोरी ज्योनी मद्धी ज्योतो तो क्षो के दरेक शम्भे (१८०१ थी ते १८०३ सूधीमां) क्रान्त साधे सलाह क्रीधी हती. पछी तेषु कोन्सल टाणीने ज्येक पोतिल जवतां सूधीना कोन्सल थो (१८०२) ने वणी जे वर्ष पछी ते नेपोलीयन चेहेलो ज्ये नामे क्रैय लोकोना महाराज थो (१८ भी जे १८०४).

जे प्रभाछे क्रान्त जेने लूध १४ मानां भरल पछी प्रशियाज्ये नीयुं पाडयुं हुं ते पाडुं यूरोपना शम्भे व्यवहारमां सूर्योपरि ययुं; छिंलंड शिवज्ये ज्जिर्ज ज्जिर्ज शम्भो नेपोलीयननां राज्जने ज्जिर्ज ययुं रक्षो-ज्जिर्ज तथा ज्जिर्जरेलीकनी लजाधथी १८०५ मां आस्ट्रिया, ज्जिर्ज तथा ज्जिर्जरेलीकनी लजाधथी १८०६ मां प्रशिया, ज्जिर्ज ज्जिर्ज तथा ज्जिर्जरेलीकनी लजाधथी १८०७ मां इशिया. वेनीस, टैरोस ने प्रशियन सरहदना प्रांतो आस्ट्रियाज्ये ज्जिर्ज ज्जिर्जनीनुं महाराज्य तूठी पडयुं; र्जिर्ज ने ज्जिर्जनी वयमांनो प्रदेश ज्जिर्ज पोतुंनो जाग ज्जिर्ज प्रशियाज्ये ज्जिर्ज ज्जिर्ज ज्जिर्ज क्रान्तनां वहालुना क्कलानो नारा क्रीधी हतो ने क्रैयनां तथा उयनां संस्थानांमां धलुं क्रीधीं हतां तेछे हानावर ज्जिर्ज; पोर्तुगलना राज ज्जिर्ज ज्जिर्ज र्जिर्ज (१८०७), र्जिर्जना राज्जने पद्धत ययुं पडयुं (१८०८), ने हलंड क्रैय शम्भेमां ज्जिर्ज (१८१०). नेपोलीयन ज्जिर्ज शम्भेनी व्यवस्था करी, १८१० मां आस्ट्रियानी दीकरी साधे लगन क्रीधीं; १८१२ मां तेछे इशिया उपर ज्जिर्ज करी मल्को लीयुं पक्ष ते वर्षनी असल ठहाड ने ज्जिर्जनी तंगी ज्जिर्ज धलुं दुःख वेहतां ने धलुं क लश्कर जुभावतां ते जेम तेम पाछे पारिस ज्जिर्ज हतो.

इशियामां ज्जिर्ज हार यवाथी ने वल्लिगहन क्रैयने पोर्तुगलमांथी क्कली र्जिर्जमां ज्जिर्ज ययुं क्कलीक ज्जिर्ज ज्जिर्ज ते उपरथी ज्जिर्ज शम्भेज्ये पक्ष नेपोलीयननी जुसरीमांथी असवानो पाछे ज्जिर्ज ज्जिर्ज-प्रशियनो ज्जिर्जने सरदार करी सामा थो ने ज्जिर्ज लक्ष्म तथा ज्जिर्जना ज्जिर्ज (जे, १८१३) हार्यो तोपलु ज्जिर्ज लजाधज्येमां ज्जिर्ज हतां आस्ट्रियाज्ये लीपजीकनी लजाधमां (१८ ज्जिर्जने १८१३) क्रैयने हराया ने नेपोलीयन ज्जिर्जना क्रान्त ज्जिर्ज हतो. प्रशियन, आस्ट्रियन ने इशियन ज्जिर्ज ज्जिर्ज संपमां र्जिर्ज क्रैयने हरावी पारिस लीयुं (३१ मार्च, १८१४). नेपोलीयनने पद्धत करी ज्जिर्ज टापुमां शम्भेमां ज्जिर्ज ने ज्जिर्ज क्कली लूध १८ मां ज्जिर्ज क्रान्तनुं राज्ज ज्जिर्जमां ज्जिर्ज. १८१५ मां मार्चनी १ ली ज्जिर्ज नेपोलीयन पाछे क्रान्त ज्जिर्ज, ज्जिर्ज राज्ज क्कली नाहुं

ને પૂરેપૂર્ણ રાજ્યોને કુચી પાછી લડાઈએ કરવી પડી-ચીમની, ક્વારટર પ્રાસ ને વાટરલુ એ વધુ મોટી લડાઈએ થઈ (૧૬ મીથી તે ૧૮ મી જૂન લગીમાં) ને ગેલિગટન તથા બ્લુચર નેપોલીઅનને પૂરે પૂરે હરાવ્યે; એણે રાજ્ય ૬૬૫૨ થી હાથ દેખ્યો ને પછી તે સૌંદરેલીનામાં ૬૬૫૩ થી પછી રાજ્યોની નવી અવસ્થા થઈ હતી.

ફ્રાન્સમાં જુન ૧૮ મે, આર્લસ ૧૦ ને જુન ફ્રીલિપ એઆએ રાજ્ય કીધાં; ૧૮૪૮ માં પાછો બન્યો થયો, રાજ્ય નામી ગયો, રાજ્ય પ્રજા સત્તાક થયું ને જુન નેપોલીઅન પ્રેસીડેન્ટ થયો. એ જુન નેપોલીઅન ૧૮૫૨ ની બીજી ડિસેમ્બર ફેબ્રુઆરી મહારાજા દેહેવાયે; ૧૮૭૦ ની મુરિયા સાથે આસપાસ લડાઈમાં હારી પદચ્છેદ થયો, ને ફ્રાન્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું તે આજ છે.

ફ્રાન્સને વિસ્તાર બે લાખ ૧૦ હજાર ચોરસ મેલ છે ને વસ્તી પોણાચાર કરોડ છે ને આલજીઅર્સની વસ્તી સાથે ૪ કરોડ છે; પારિસની વસ્તી ૧૭ લાખ છે. વહાણોના કાફલો માત્ર ઈંગ્લેન્ડનાથીજ ઉતરતો છે. લંકા ૩ લાખથી ઉપર પણ લડાઈની વખતે ધણેજ ઉધું યાચે; પહેલા નેપોલીઅનનું ૬ લાખનું હતું. એવી સારી, વેપાર મોટા ને, કારખાનાં ધણાં.

ઈંગ્લેન્ડ.

ઈ. સ. ૧૫૫૮ માં એલિઝાબેથ ગાદીએ બેઠી. સ્કોટલેન્ડની મેરી* સુવર્ણને ઈંગ્લેન્ડની ગાદી અપાવવાને ફ્રાન્સના એકીસેએ તબવીજ કીધી હતી પણ એલિઝાબેથ સાવચેતી તથા તદબીરથી તેનું કાવવા ઘણું નહોતું. એલિઝાબેથ એપિસ્કોપલ પદ્ધતિનો પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ રાજ્યનો કરી સ્થાપ્યો. ૧૫૬૩ થી ઈંગ્લેન્ડ આફ્રિકાના ગુલામના ધંધામાં હાથ લેયું. ૧૫૭૨ માં

* મેરી તે સાતમા હેનરીની વડી ઓડીની ઓડી હતી; તેના મામા એકીસ તે ઘોરેનના બ્રુક હતા ને તેઓનું ફ્રાન્સનાં રાજકાલમાં મોટું અલણ હતું; મેરીના વર ફ્રાન્સનો ફ્રાન્સિસ બીજો ૧૫૬૦ માં મુઆ ત્યારે તે સ્કોટલેન્ડ ગયું પણ ત્યાંના પ્રોટેસ્ટેન્ટોની સામાં તેનું અલણ નહીં; પછી તે પ્રોટેસ્ટન્ટ ધંધના ઘોડે ડારનલી સાથે પરણી; ડારનલીએ મેરીના એક માનીતા પટાનીઅનને મારી નાખ્યો ને પછી તેનું ચોવાનુંજ પૂન થઈ હતું; ૧૫૬૭ માં સ્કોટલેન્ડના લોકે જરૂર પડી તેથી મેરીને પોતાના ઓડીને સ્કોટલેન્ડની ગાદી આપવી પડી હતી; પછી તે નાસોને ઈંગ્લેન્ડ આવી હતી (૧૫૬૮) ને અહીં એલિઝાબેથ તેની દુર્દશા કરાવી હતી.

ઈંગ્લંડ સ્કાટલેંડના ને પરશાન્બોના કાયલિકેલ્મે ગરીને માટે ને પોપની સત્તા પાછી બેસાડવાને માટે ગોઠવણ કીધી હતી પણ તે પાર પડી નહોતી; વળી ૧૫૮૬ માં એલિઝાબેથને મારી નાખવાનું તરકકટ ઉઠ્યું થયલું તેપણ પકડાયું હતું ને તેમાં ગરી સામેલ છે એવી વાત ચલાવી તેને ઈનસાફમાં ધુનેહગાર ટેરવી ખીજે વર્ષે શિરચ્છેદ કરવામાં આવી હતી. સ્પેન તાઆના નેપરલંડના પ્રોટેસ્ટંટોને એલિઝાબેથે મદદ કરી હતી તે ઉપરથી સ્પેનના ક્રીલિય ખીજાએ યુરોપના સઘળા કાયલિકના પ્રમુખ રૂપે ઈંગ્લંડની ફતેહ કરવાને મોટા કાફલો મોકલ્યો. એ કાફલાને મદદ કરવાને ફ્લાંડર્સના ને ફ્રાન્સના કાંઠા ઉપર લશ્કરનો જમાવ થયો હતો ને પોપ પ્રોટેસ્ટંટ રાણીના ઉપર નિંદાની ગર્જના કરતો હતો. એલિઝાબેથે વહાણનાં ને ખુરાકીનાં લશ્કરો ઝડપથી તૈયાર કીધાં ને તેની પ્રજાના મોટા ભાગે આવેરામાં આવી તેને સારી યોર મદદ આપી. સ્પેનનો કાફલો ૧૫૮૮ માં બ્રિટિશ આનલમાં આપ્યો પણ હાથો ને પછી વા વાદળનાં તોફાનથી ધણોખરો નારા પામ્યો. સાવધ રહેવાની ઇતિવાળી રાણી ખીજાં રાખ્યોની લડાઈઓમાં પડી નહોતી પણ તેણે સ્પેનના વેપારને ધણુંજ નુકસાન પહોંચાડ્યું અને જર્મની, ડેન્માર્ક ને ફ્રાન્સ અહીંના પ્રોટેસ્ટંટોને મદદ કર્યાં કીધી. તેનું રાજ કરકું પણ કારખાનાં તથા વેપારથી ને વહાણ બેડના શોધથી આપાદ હતું. એલિઝાબેથ પછી સ્કાટલેંડના જેમ્સ છઠો તે ઈંગ્લંડના જેમ્સ પહેલો રાજ થયો (૧૬૦૩) ને ઈંગ્લંડ સ્કાટલેંડનું એકલું એક બિટનનું એક રાજ્ય થયું. જેમ્સનાં રાજ્યમાં કેટલાક કાયલિકેલ્મે તેને તથા પાર્લમેંટના ગૃહસ્થોને ઘણી ફૂંકી મૂકવાની ગોઠવણ કીધી હતી પણ તે પકડાયો હતા. લોક સભાએ કેટલાંક રાજકાજ સંબંધી વાંધા ઉઠાવી રાજને પોતાના હકવિષે જણાવ્યું, રાજ્યે ઠપકો આપ્યો ને કહ્યું કે સામા વવાનો તમારો હક નથી; લોકસભાએ પોતાની તકરાર છોડી નહીં ને રાજ્યે કહ્યું કે રાજની મહેરબાનીથી તમને હક મળેલા છે; લોકસભાએ સામે જવાબ વાલ્યો કે ઈંગ્લંડની પ્રજા રૂપે અમારા હક જન્મથી ને વારસામાં મળેલા છે; રાજ્યે તે જવાબ દફતરમાંથી કહાડી લેઈ ફાડી નાખ્યો, સભાને કહાડી મૂકી ને કેટલાક સભાસદોને કેદ કીધા (૧૬૨૧). જેમ્સે સ્કાટલેંડમાં એપિસ કોપસી સ્થાપવાની મહેનત લીધી પણ તેનું ચાલ્યું નહીં ને તે ખુરિટન લોકની સામાં હતો તેથી તેમાંના કેટલાક અમેરિકા જઈ વસ્યા. જેમ્સે ફ્રાન્સ તથા હર્લંડ સાથે મિલાવી કરાર કરી સ્પેન સામાં લડાઈ ચલાવી પણ તેવામાં તે મરણ પામ્યો. જેમ્સે આયરલેંડમાં અંગ્રેજી ધારા ચલાવ્યા હતા.

આર્તસ ૧ સો ગાદીએ બોલો (૧૬૨૫) ત્યારથીજ સોદરાઓએ રાજની
સત્તા ઉપર અંકોરા ગમવાનો નિશ્ચય કરી ગમ્યો હતો; તેણે પેલેથીજ
બેઠકે કેટલાંક દુઃખની ફીઆદ કીધી ને રાજ્યના તથા સ્વેન મામાં
આવેલી લડાઈના અગમ્યને માટે જોઈએ તેથી આછી રકમ આપવાનું ઠેરવ્યું.
રાજ્યએ લોકરાજાને રજા આપી ને લોકો પસેથી જાગરદસ્તીથી નાણું લેવા
માડ્યું; વળી રાજાને બોલાવી; એણે બકીગલામના ડ્યુકને અપરાધી ઠેરવ્યો;
રાજ્યએ કેટલાક ગૃહસ્થોને કેદ કીધા ને પછી વળી ઊડયા; રાજાએ પોપ
પક્ષના લોકનું અલણ રાજ્યમાં તદ્દન બંધ કરાવવાની આગળી કીધી અને
રાજ્યએ આવતા જતા માત્ર ઉપર ને વહાણો ઉપર કર મૂકેલા તેની સામાં
હુજત લીધી; રાજ્યએ રાજાને રજા આપી. રાજ્યએ લોકમજાની દરકાર
ન રાખતાં પોતાનીજ સત્તાથી કરેલાં લેવાં કીધા. ૧૬૨૭ માં રાજ્યએ
કારણ પતાવ્યા વિના ફ્રાન્સ સામાં લડાઈ કરવાનું જણાવ્યું; ૧૬૨૮ માં
તેણે હકની અરજ મંજૂર રાખી તેથી તેને કેટલુંક નાણું મળ્યું; ૧૬૨૯
માં રાજાને રાજા વચ્ચે પાંચો અંગૂઠા મર્યો; કર મૂકવાને રાજાની સત્તા
નથી એવું રાજાએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું; કેટલાક રાજાસરોને કેદ કરવામાં આવ્યા
કે રાજાનું કારણ સૌ લોકને વધારે સાફ લાગ્યું; આર્થસે ૧૧ વર્ષ રાજાવિના
રાજ્ય કીધું ને બજારકારે લોકપાસે નાણું કઢાવ્યું; ૧૬૩૭ માં જોન હાંપ-
ડને ઘેરા ન આવ્યો તે ઉપરથી તેના બારજણાની કોરટે ધનસાફ મૂક્યો
તેમાં ૮ જણે તેની વિરુદ્ધ મત આપ્યાં હતાં; એજ વર્ષમાં રાજ્યએ
ઈંગ્લંડની ધર્મકર્મપદ્ધતિ સ્કાટલેન્ડમાં લાખા કરવા માડી તેથી ત્યાંના
પ્રેસબિટીરિયનોએ ૧૬૩૮ માં એકસંધ થઈ પ્રતિજ્ઞા કીધી કે આપણે તે
જાં લાખા કરવી ને રાજા જાગરદસ્તી કરે તો સામી લડાઈ કરવી.
૧૬૪૦માં રાજ્યએ પાર્લમેન્ટને બોલાવી; તેણે વધારે હિંમત બાંડી કરાવ
૧૩ થી ૬૭ રાજાનાં કરઆવ્યા પ્રમાણે નહીં પણ પોતાનાજ વિચારમાં
૫૩૫, અને હૈ કમીરાનની કોરટે ને સ્કોટ ચેમ્બર એને
• મેરી તો. ૧૬૪૧ માં આપરલેન્ડમાં બુધનો થયો ને ત્યાં વસેલા
ગ્રીસ તે સારેન, કાંધી નાખવામાં આવ્યા; તેવામાં રાજ્યએ પાર્લમેન્ટ બરાઈ
; મેરીના વર ૧ કાંધી નાખવામાં આવ્યા; તેવામાં રાજ્યએ પાર્લમેન્ટ બરાઈ
; ગણ પણ ત્યાંના વધુને આવસને પેસી. ગજજોહના અપરાધ મૂકવામાં
ના લોકો ડારનલી રજાને માગ્યા; પાર્લમેન્ટની આંખ ફાટી ને પછી બ-
રે મારી નાખ્યા ને પછેક પાસ રાજા, સરદાર, જમીદારો ને કાયલિકો
લોકો જરૂર પાડી તેથી લોકો વર્ગના, વેપારીલોક ને મોટા કરાખાઓના
• પછી તે નાસીને લોકો વર્ગના, વેપારીલોક ને મોટા કરાખાઓના
• ૬૬૨ ના આગરકથી લડાઈ રાજ થઈ ને

૧૯૮૫ માં નેઝની આગળ રાજની પૂરેપૂરી હાર થઈ; ચાર્લસે સ્કાચ લોકનો આશ્રય શોધી ને ઐરિશ્માં કેટલુંક નાણું લઈ રાજને પાર્લમેન્ટને હવાલે કરી દીધા; ઐરિશ્માં કોમવેલે પાર્લમેન્ટને લશ્કરના ખેરામાં ધાલી તેની સત્તા ખૂંચી લઈ તેમાંના જોડલા પોતાનાં વળાંના હતા તેટલાની પાર્લમેન્ટ કીધી ને ઐના ઠરાવથી દહોડસો કમીશનરિશ્માં રાજને રાખ્યો. અપરાધી ઠેરવ્યો ને ચાર્લસ રિઅરેન્ડ પામ્યો (૩૦ મી જાનવારી, ૧૯૪૯).

ઈંગ્લંડનું રાજ્ય પ્રજાસત્તાક કેહેવાયું; આપરલંડના લોકે ચાર્લસ ખીજાને રાજ માન્યો પણ તેઓને કોમવેલે* હરાવ્યા; ૧૯૫૧ માં ચાર્લસે સ્કાટલંડમાં તાજ પહેરી લશ્કર સાથે ઈંગ્લંડ ઉપર ચઢાઈ કીધી પણ તે પુરસેસ્ટર આગળ હાર્યો ને જાન્ય જતો રહ્યો; પછી કોમવેલે નવી પાર્લમેન્ટ કીધી, ઐલે સઘળી રાજસત્તા કોમવેલેને સોંપી ને ઐલે પ્રોટેક્ટર-રક્ષણ-કર્તા ઐ નામ ધારણ કીધું (૧૯૫૩). કોમવેલે વળી નવી પાર્લમેન્ટ કરી પોતાનો અધિકાર નક્કી કરી લીધા; સરદાર લોકની ઐક નવી રાજ સભા કીધી, ને રાજપદ ધારણ ન કીધું પણ જીવમથી સત્તા વાપરી. ૧૯૫૮માં તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેના ઇકરામ્યે પ્રોટેક્ટર કેહેવડાયું પણ ખીજા વર્ષે તેને રાજ નાણું આપવાની જરૂર પડી. સ્કાટલંડના લશ્કર સાથે જોનર-લ મેંકે ઈંગ્લંડ આવી નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવી ને ઐલે ચાર્લસ ખીજાને ગા-દીએ બેસાડ્યો (૨૯ મી મે ૧૯૬૦); ઐ સમે યુરોપમાં ગ્રેટબ્રિટન તથા આયરલંડ, અમેરિકામાં ન્યૂ ઈંગ્લંડ, વરજીનીઆ, મેરીલાંડ વગેરે પ્રદેશ અને હિંદુસ્થાનમાં સુરત વગેરેમાં અને ખીપલી, મદ્રાસ વગેરેમાં થોડીક જમીન, ઐટલું અંગ્રેજ રાજ્ય હવું. ચાર્લસે ૧૯૬૨ માં પોર્ટુગલની રાજ કન્યા સાથે પરણી પેદેશમણીમાં મુંબઈ ને તાજેરે ઐ મેળવ્યાં. ૧૯૬૪ પછી હાલંડ સાથે દરીઆની લડાઈઆ આવી; ૧૯૬૭ માં ડચના કાફલાએ ટેમ્સમાં આવી કેટલાંક વહાણોને બાળી નાખ્યાં ને કેટલાંક લીધાં; પછી તરતજ સલાહ થઈ હતી ને અંગ્રેજે ન્યૂ યોર્ક ને ડચે સુરીનામ ઐ મેળવ્યાં હતાં. ચાર્લસ છયેક છટેલ ને મોટો હડાહ હોવાથી તે લોકનાં

* ઐ (આબરિશ્માં માળખેનો ઇકરો) જીનવરસિટિમાં આજમુ હોકરો હતા; તે ખુરીટન પંથ સ્વીકારી પોતાની કટેવ મૂકી દઈ ઐકાંત વાસ ને ઐકમાર્ગી પણ ઐના ઉપર પ્રીતિ રાખતો યો; ને પછી ખુરીટન લોકનો આગેવાન થયો હતો. (ધર્મમાં તથા રાજ્યમાં સો સમાન છે ઐવું મત ખુરીટનોનું હવું). પ્રજા-સત્તાક રાજ્યમાં મેહેસૂલ તથા વહાણ સંબંધી ધારા થયા હતા; અને બહાર અંગ્રેજ વાવેટો ક્રોતેહમંદ હતા.

મનમાંથી કિતમ્બો; તેણે લોકને રાજ્ય રાખવાને પોતાના પ્રધાનને (યોર્કના ડ્યુકના સસગને) શબ્દપદાર કરવાની સમ્મતિ આપી અને ક્રાન્સની સામે ડચ તથા સ્વીડ સામે સંધિ બાંધી (૧૬૬૮); પણ પછી તેણે સ્થાપિતધર્મ ને શબ્દપદારથી બદલવાની તદ્દખીર કરવાનું કામ કિતમ્બે આરાધી, બર્ડોગહામ, આર્લીંગટન, ને લોડરડલ એઓને સોંપ્યું અને ક્રાન્સના લૂઈ સામે છૂપા દેશકરાર કરીને ડચ સાંભા લડાઈ બલાવી (૧૬૭૨); અને ઈંગ્લંડના સ્થાપિત ધર્મને કબૂલ ન રાખનારાઓને માટે જે ફોર્મ-દારી ધારા હતા તેને અમલમાં આવતા અટકાવ્યા. એ ઉપરથી ઈંગ્લંડના લોક ધણા ખિબ થયા હતા. ૧૬૭૪ માં ડચ સાથે સમાધ થઈ હતી. લોકસભાએ યોર્કના ડ્યુકને ગાની ન મળે તેવું ખીમ રજુ કર્યું, પણ સરદારેએ તે રદ કર્યું અને રાજ તથા લોક એ બેનું સમાધાન ન થયેથી પાર્લમેન્ટને રજા આપવામાં આવી (૧૬૮૧). સ્કાટલેન્ડની પાર્લમેન્ટ રાજની ઈચ્છાને અધીન હતી ને ઈંગ્લંડમાં રાજ્યક્ષ સખળો હતો; ઈંગ્લંડમાં ટેકાણે ટેકાણે મસલહતો આમલી ને તેમાં મળતીઆ થએલા લોક રસમ તથા આમજરનન સીડની એઓને કુંસી દેવામાં આવી. ૧૬૮૪ માં આર્લસ ખીન્ને મૂઝો ને ચોર્કનો ડ્યુક નેગ્સ ખીન્ને એ નામે રાજ થયો. એણે ઈંગ્લંડ તથા સ્કાટલેન્ડનાં બંડો બેસાડ્યા પછી ધારા પ્રમાણે જે કબૂલાત પાળવી જોઈએ તે તેણે ન પાળી; કેટલાક પ્રોટેસ્ટન્ટ અમલદારને બરતરફી આપી; કાથલિક સાધુ ને જેસુટ એઓને જાહેર રીતે આતપ આપ્યો અને પોપ સાથે સંદેશા વહેવાર ચલાવ્યો. લોક નેગ્સની દીકરી મરીનો વર વિલિયમ જે આરેજનો જૂપ હતો તેને લેગ્યો ને તે ૧૬૮૮ ના નવંબરમાં આવ્યો; નેગ્સ ખીન્ને ક્રાન્સ જતો રહ્યો; સરદાર તથા લોક એ સભા કરી ટેંગ્યું કે આરેજનો જૂપ તથા તેની સ્ત્રી ઈંગ્લંડનાં રાજ રાણી થાય પણ રાજસત્તા બંનેને નામે વિલિયમ કરે; પછી રાજ વિલિયમ ત્રીજો ગાદીએ બેઠો; સભા તે પાર્લમેન્ટ થઈ; પ્રજાના હક સંબંધી ને ગાદીના વારસ સંબંધી ધારા થયા; અને સૌને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ મળી. સ્કાટલેન્ડમાં એપિસ્કોપસી કહાડી નાખવામાં આવી ને નવા રાજની સત્તા ત્યાં પણ કબૂલ રાખવામાં આવી. હવે નેગ્સ જે ક્રાન્સ ગયો હતો તે લશ્કર સાથે આયરલેન્ડમાં ઉતર્યો પણ વિલિયમે ત્યાં જઈ હરાયો તેથી તે પાછો ક્રાન્સ ગયો (૧૬૯૦). ઈંગ્લંડ તથા હાલંડ એ બે ક્રાન્સની સામાં થયાં ને તેઓના કાફલાઓએ લાહોર આગળ મોટી જીત મેલવી (૧૬૯૨). મેરી રાણી મરણ પામી (૧૬૯૫) ને પછી (૧૭૦૧)

ગાદીનો વારસો મેડીની બેન જે આજ તેને મરણે જેમ્સ ૧ લાની દીક-
રીની દીકરી હાનોવરની સોકાયને મળે એક રાજ્ય ધારામાં લખાઈ. જે
જેમ્સના પક્ષના (જકોબાઈ) લોકે ક્રાન્સની ઉસકેરણીથી વિલિયમની સત્તાની
સામે ધણાક તગ્ગટ ચલાવ્યા પણ તેઓ કોઈમાં કાબૂ નહીં. વિલિયમે જાણું
લરકરે વધારવાની તજવીજો કીધી પણ પાર્લમેંટે સામે યઈ નાની નાજ

* ઈંગ્લંડની રાજ્યવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ ઘડાતા ઘડાતા છેલ્લું કેટલું ઘડાઈ રહ્યું
તે સમયથી આડેકાણે જાણણું ચોગ્ય છે. ઈ. સ. ૧૦૬૬ માં વિલિયમે ઈંગ્લંડને
જીતી સાક્ષસનોતો જીનો રાજ્યતત્ત્વ બાંજી નાખી ક્યૂડન રાજ્યતત્ત્વ નવોજ દા-
ખ્ય કીધો. ક્રાન્સમા ક્યૂડલ સરદારોનો રાજ્ય ઉપર અકોર હતો, રાજ્ય માત્ર
નામનોજ ઉપરી હતો પણ ઈંગ્લંડમા ક્યૂડન તત્ત્વ દાખ્ય કરનાર નિરંકુશ રાજ્ય
થયો હતો તેથી સરત પ્રમાણે જે જગીરદાર ન ચાલે તેની જગીર પાછી સર્ધ
લેવાની ને વેળાએ તેને દંડ કરવાની ગજની સત્તા હતી. ક્રાન્સના ક્યૂડલ તત્ત્વમાં
પરસ્પર વળગણ નહીં તેવા અનેક ભાગ હતા ને ઈંગ્લંડમા ઘાડી સમયથી
અનેક ભાગ મળીને આખુ એક જેડું હતું ને તે રાજ્યની સત્તાના બારથી છૂં-
ન પડીજાય તેડું થતું હતું. ક્રાન્સમા ઘણાપરા પ્રાતોને પરસ્પર એક નહોતું;
ક્યૂડલ સરદારો પોતપોતાના પ્રાતના લોક ઉપર જીતમ મૂજગતા ને એઓ વા
રેવારે બચવા કગતા પણ એ યતો (એક પ્રાતના લોકને ખીજ પ્રાતના લોક સાથે
સંબંધ નહીં તેની) આખા રાજ્યના લોકની સ્વતંત્રતાને અર્થે ઉપયોગી થઈ પ-
ડતા નહીં. ઈંગ્લંડમા રાજ્યની સત્તાના બહુભાગ બારથી સંઘળાજ દુઃખી હતા
ને સમાન દુઃખથી સંઘળાએનું એ ય હતું ને એ કારણથીજ અગ્રેજ લોક છે-
લી વાર પોતાનું રાજકીય સુખ પ્રાપ્ત કરી રા.યાહે.

વિલિયમે જે ધારા બાંધ્યા હતા તે ઘણાજ કગડા હતા ને જગીરદાર તથા
પેટા જગીરદારો બારન તથા નેટ ઘણાજ ખિજ થયા હતા ને તેઓ પોતાના હક
મેળવવાને લાગ જોડ્યાજ કરતા હતા. હેનરી પેહેલાએ તથા ખીજાએ કેટલાક
હક આપવા કબૂન કીધા પણ તે પ્રમાણે કંઈ આનડું નહોતું. કાટરબરીનો
આર્થ બિરાપ લાગટન જેને રાજ્ય જોનની ધરજા ઉપરાત પોપે નીઓ હતો
તેની પાસે હેનરી ૧ લાએ આપેલા પટાની એક નકલ આરી ને એ ઉપરથી
તેણે કેટલાક મુખ્ય બારનોને સમજાવ્યા ને એઓએ એક નિશ્ચયથી અરજી
તૈયાર કરી જનને આપી; જોને પોપને લખ્યું ને પોપે જ્ઞાપ વાચો કે રાજ્યમા
બખેડા કરનારી બારનોની ટોળીઓને તોડી પાડવી; એ ઉપરથી બારનોએ જે
હજાર સ્વાર ને ઘણુક પાવદળ એની સાથે એકસડું જઈ તેના મેહેલને ઘેરો
ઘાલ્યા; રાજ્યએ માન્ય નહીં, બારનોએ નાગધામટનને ઘેરો ઘાલ્યા, એડર્ડ લીકું,
ને તેઓ લડન ગયા ત્યાં સો લોક મોટી ખુરીથી તેઓને મળી ગયા; રાજ્ય ન-
રમ પડ્યો ને તેણે ગ્વીમીડમા કેંગલીક આનાકાની ને પછી ચોટીક બાજગડ
કીધા પછી મામા આઈ ઉપર સહી કીધી (૧૨૧૫); એ પટાથી તાલુકદાર, ધ-
ર્મશિક્ષક ને ખીજા લોક એ ત્રણેના એકસે ઈંગ્લંડની સમસ્ત પ્રજાના રાજકીય

કહી. સ્પેનના વારસાની લડાઈમાં વિલિયમ સામ્રાજ્ય ભાગ લીધો હતો. ૧૭૦૨ માં વિલિયમ મરણ પામ્યો ને આખા રાજ્યાએ જોરાએ લડાઈ ચલાવી; મારનખાના ડ્યુકે બ્લેનહીમ ને રામિલીસની કૃતેહ મેળવી; પછી યુદ્ધની સત્તાહથી (૧૭૧૧) ઈંગ્લંડને હાથાદર, મિનોર્કા, મુદ્રાડલંડ, નોવાસ્કોશિયા, વગેરે પ્રદેશ મળ્યા હતા. ઈંગ્લંડ તથા સ્કોટલંડની પાર્લમેંટ

—હક રાજ્યએ કબૂલ રાખ્યા. તે પટા પ્રમાણે રાજ્યએ વર્ષતા નહીં ગણ તે પટાથી લોકે જાણું કે આ પ્રમાણે આપણા રાજકીય હક છે ને તે જાળવવાની આપણી ફરજ છે. હેનરી ત્રીજાના રાજ્યમાં કેટલાક વ્યારનોની તરફથી લીસ્ટરના અરસે રાજ્ય ઉપર જીત મેળવી હતી ને પછી તેણે પોતાની સત્તા કાયમ રાખવાને પોતાના પક્ષના વ્યારનો, ઘણાક ધર્મશિક્ષકો, દરેક રાજ્ય-પ્રમુખમાંથી બાબને નેટ (પેટા જાગીરદાર) ને દરેક ખર્ચ-ગુખ્ત સંજાના બાબને મુખત્યારે એએની સભા બરી હતી—અંડનમાં ૧૨૯૫ ત્રી રર મી જાનેવારીએ; એ સભા તે રાજ્યની પાર્લમેંટ કહેવાઈ. એડવર્ડ ૧ હાને વેદસ તથા સ્કોટલંડ સાથે લડાઈએ કરવાને નાણું જોઈયું હતું વાસ્તે તેણે તે, પોતાના આપદાએની પેઠે-સત્તા ન વાપરતાં લોકની સમ્મતિ લેઈને હકના પટા ઉપર અગિયાર વાર સહી કરીને, મેળવ્યું હતું—(એ પ્રમાણે જે લોકરાબા હાપ હાગિસ આવ કોમન્સને નામે આજખાપ છે તેની ઉત્પત્તિ થઈ); એડવર્ડ એક ધારા કીધી કે ‘લોર્ડ અને કોમન્સ એએની સમ્મતિ વિના કોઈ પણ કર કે વેરા મૂકાય નહીં.’ એડવર્ડની પાર્લમેંટમાં ત્રણે વર્ગ એકઠા હતા પણ પછી સરદાર વર્ગની ને લોકની એમ બે રાજ્ય સભા થઈ હતી (૧૩૨૯-૧૩૪૩). એડવર્ડ બીજા તથા ત્રીજા ને હેનરી ચોથા એએનાં રાજ્ય, પ્રજાને (બંને વર્ગને) અનુકૂળ હતાં;—પણ પછીનાં ગુલ્પો ન-હોતાં; જાન્સની ને મોહામોહની લડાઈએને કીધે પ્રજા છેક જ નિર્માલ થઈ ગઈ હતી; હેનરી સાતમે તથા આઠમે, મેરી ને એલિઝાબેથ એએને ધારા કરવી વેળા પાર્લમેંટ ખોલાવવાની જરૂર હતી, ખાત્રી નાણું તો તેએને ખાત્રી રસ્તે મળતું; એલિઝાબેથનાં રાજ્યની ઉપલી બાબકમાં લોક અંગત જઈ કરડી નિરંકુશ રાજસત્તાને કેવળ અધીન થઈ રહ્યા હતા.

પણ જેમ ૧ લાએ લોકનું અપજારિયું સુંબણ ખસેડ્યું; પાછલા રાજ્ય એએ બળડાટ ન કરતાં ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા પૂરપૂરી વધારી ઊઠી હતી પણ જેમ્સે તો ખુત્રી રીતે કહ્યું કે પ્રજાને હક આપવા ન આપવા તે તેની ઈચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે, એ મદ બચ્ચું ખોલવું લોકથી સંખ્યા નહીં—તેએએ પોતાના હકને મારે ઉપર. ઉપરી અરજીએ કર્યાં કીધી. આલેસે પ્રથમ તે પાર્લમેંટ ને સંખવી નહીં પણ અંતે લાચારીથી તેણે પ્રજાના હકની યાદી ઉપર મંજૂરી આપી (૧૬૨૮); ને એમ વ્યારે રાજ્ય પ્રજાનું એક યવાનો સંબવ જણાયો ત્યારે કેટલાક પ્રુપ જે દેરાખિયાનીનું ડાળ ધાવી પોતાનો યોગ પાર પાડવાને ઇચ્છતા તેએ ખિલ ધયા; રાજ્યની વર્ષાકથી નાશ જવાના નવા પ્રસંગ આપ્યા; રાજ્ય ને પાર્લમેંટ વચ્ચે સામસામી ચાલી ને રાજ્યની સત્તા પૂરપૂરી નાશ પામી.

મળી જઈને ખરેખરે એક રાજ્ય ગ્રેટ બ્રિટનનું થયું હતું તે ૧૭૦૬ માં. આજ ૧૭૧૪ માં મરણ પામી; તે ઈંગ્લંડના સ્કુવર્ટ રાજપંચમાંની છેલ્લી હતી; તેણે પોતાનાં રાજ્યના છેલ્લા ભાગમાં પોતાના બાઈને (જેમ્સ પ્રિટ્ડરને) ધર્મ બદલી ઈંગ્લંડની ગાદીએ બેસવા વિષે સમજાવ્યો હતો પણ તેણે માન્યું નહોતું.

રાજની સત્તા તદ્દન કહાડતાં અંગ્રેજો પ્રથમ તો પાર્લમેન્ટના કેટલાક આગેવાનોની જ સત્તાને તાથે હતા કે જે સત્તા કોમવેલે છીનવી લીધી ને પછી તે કેટલાક લશ્કરી અમલદારોનામાં વહેંચાઈ ગઈ; પ્રજારાજ્ય નીબું નહીં ને પાછી રાજની સત્તા સ્થપાઈ. ચાર્લસ પીબ્બનાં રાજ્યમાં નવા ટંકા જાગ્યા ને વગર તપાસે કોઈને કેદમાં રખાય નહીં એવા ધારો પસાર થયો. જેમ્સ પીબ્બએ પાછો લોકના હક ઉપર હુમલો કીધો કે જેથી અંગ્રેજોએ યાકી હારી પરદેશીને પોતાનાં રાજ્યના રાજ કીધો ને એણે તેઓના માગ્યા હક મંજૂર રાખ્યા.

રાજ્યવ્યવસ્થા, ધારા બાંધવા સંબંધી ને ધારા પ્રવર્તીવવા સંબંધી એમ બે પ્રકારની છે. ધારા કરવા, રદ કરવા, ફેરફાર કરવા એ સત્તા રાજા, ઉમરાવ ને લોક એ ત્રણની એક મહાસભા જે પાર્લમેન્ટ કહેવાય છે તેની જ છે; જુદા જુદા પ્રગણાના, સુખ્ય સુખ્ય કસબાના ને બે પાઠ સાળાના મળી ૫૧૩ સુખ્યતારોની લોક સભા હતી અને સ્કાટલંડ તથા આયરલંડ જોડાયાથી કેટલાક વધ્યા; ૧૮૭૧ ના રીફાર્મ આક્ટ પ્રમાણે ઈંગ્લંડ તથા વેલ્સના ૫૦૦, સ્કાટલંડના ૫૩ ને આયરલંડના ૧૦૫, સૌ મળીને ૬૫૮ સુખ્યતારોની લોકસભા છે. પ્રગણાના સુખ્યતારો પસંદ કરવાનો અપત્યાર જે જમીંદારો દરવર્ષે ૫૦૦ અથવા વધારે રૂપિયા ભરતા હોય તેઓને છે અને કસબાના સુખ્યતારો તેઓના ઘરનું બાડું સોથી વધારે હોય તેઓ તેમને નીમે છે; તેના તે સુખ્યતાર ધણામાં ધણા ૭ વર્ષ રહી શકે છે. સરદાર સભામાં બે વડા ધર્માધ્યક્ષ, ૨૪ ધર્માધ્યક્ષ ને ડ્યુક, માર્કિસ, આરલ, વેકાઉ ને બારન એ પદવીના સરદારો, સ્કાટલંડના ૧૬ ને આયરલંડના ૨૮ એમ સૌ મળીને ૩૭૯ છે. સરદારો વંશ પરંપરાના હોય છે. માત્ર રાજા પાર્લમેન્ટને બોલાવી શકે, સુલતવી રાખી શકે, ને બરખાસ્ત કરી શકે. ધારાના ખરડા અઠ્ઠેક સભામાં ત્રણ ત્રણવાર વેચાય છે, ખંને સભાએ ખીલ મંજૂર રાખ્યું ને રાજ્યે સહી આપી કે તે પાર્લમેન્ટના આક્ટ-ધારા થાય છે; એક સભાએ ખીલ પસાર કીધું ને ખીજીએ ન કીધું તો તે રદ થાય છે ને બંને સભાએ પસાર કીધું ને રાજ્યે ના કહી તો પણ તે રદ થાય છે. નાણાં સંબંધી ધારા પ્રથમ લોકસભા જ કરે ને સરદારો રદ કરે તો પણ તે ફરે નહીં. ધારા પ્રવર્તીવવાની સત્તા રાજની જ છે. તે પોતાના વલીના ન્યાયાધીશો રૂપે ન્યાય કરે છે; કામદારો નીમે છે ને પદવી માન આપે છે; તે ધર્મશિક્ષકોનો ને લશ્કરોનો સંવાપરિ સુખ્ય છે; સિક્કા પાડવાની, લડાઈ કે સલાહ કરવાની સત્તા માત્ર તેની જ છે; તોપણ તે નાણાં પ્રકરણમાં સર્વ પ્રકારે લોકસભા ઉપર આધાર રા-

આખ પછી સોફાખાનો ઘીકરો અંતરિક્ષ ક્રૂણનો હાનોવરનો ધનિકદર
 ન્યોર્થ ઈંગ્લંડનો રાજ્ય થયો (૧૭૧૪); સ્કાટલંડમાં જોડાના પક્ષધારીએ
 ક્રાન્સની દૂધી મદદથી બલવો ઉઠાવ્યો તે બેસાડવામાં આવ્યો (૧૭૧૬);
 સ્પેનનો આલબેરોની બેની એક અટપટ આ હવી કે પ્રીટેડરને ઈંગ્લંડની
 ગાદીએ બેસાડ્યો ને તેટલા માટે સ્પેનની સામાં ચાર રાખ્યોના (આસ્ટિયા, ક્રાન્સ,
 ઈંગ્લંડ, ને હાલંડ) સંપમાં ઈંગ્લંડ સારી થોડામ કીધું હતું અને સ્પેનના
 ફીલિપને દુશ્મનોનાં કલ્લા પ્રમાણે કોલકરાર કરી આપવા પડ્યા હતા;
 પાર્લમેન્ટ ત્રણ ત્રણ વર્ષે નવી બદલાવી તે સાત સાત વર્ષે બદલાવાની ધારો
 થયો. ૧૭૨૭ માં ન્યોર્થ બીજો ગાદીએ બેઠો, તેની કારકીર્દીમાં ઈંગ્લંડ સ્પેન
 સાથે લડાઈ ચલાવી (૧૭૩૯); મરાઠા ઘેરીસાનો પક્ષ કીધો; ક્રાન્સની
 ઉસકેરણીથી ચાર્લસ એડવર્ડ (પ્રીટેડરનો ઘીકરો) સ્કાટલંડમાં આવેલા તને
 હરાવી નસાડ્યો (૧૭૪૬) ને પછી એધ્વારાવેજની રાજાહથી (૧૭૪૮) ક્રાન્સે
 સ્ટુવર્ટને પોતાનાં રાખ્યની બહાર કરવાને કબૂલ કીધું; ૧૭૫૪ માં નેપો-
 લેકોશિયાની સરહદખાખત ક્રાન્સ સાથે લડાઈ ઉભી થઈ ને પછી ૧૭૫૬
 થી સાત વર્ષની લડાઈ ચાલેલી તેમાં તેણે (ઈંગ્લંડ) કાનેડા મેળવ્યું (૧૭૫૯);
 અને હિંદુસ્થાનમાં રાજસત્તા કરવાનો પયો ધાવ્યો. ન્યોર્થ બીજાની કારકીર્દીમાં
 (૧૭૬૦-૧૮૨૦) અંગ્રેજીએ વેસ્ટ ઈન્ડીઝમાં માઠી ફતેહ મેળવી ને ક્રાન્સ
 તથા તેના મળતીઆ મૂરોપમાં કાવ્ય નહીં તેથી પારીસના કોમકરારથી ઈંગ્લંડ
 ક્રાન્સ વચ્ચે સલાહ થઈ (૧૭૬૩); ઈંગ્લંડ ઉત્તર અમેરિકાના મંસ્થાનીઓ
 ઉપર કર મૂકવાની તજવીજો કરવા માડી (૧૭૬૫) પણ સાક સાંભા થયેથી
 સ્ટોપ આપેને ૨૬ કીધો (૧૭૬૬). વળી ઈંગ્લંડે કર મૂકવાની તજવીજો
 ચલાવી, સાક સામાં થવા પણ ઈંગ્લંડ બીજા બધા ઉપરથી કર અસેડી
 ચાહ ઉપર તે જરૂર મેહસૂલ લેવાનો મમત કીધો; તેર મંસ્થાનના લોકો
 એકલા થઈ ૧૭૭૫ થી ૭ વર્ષ લડાઈ ચલાવી પોતાનું સ્વાધીન સ્વતંત્ર
 રાખ્ય કીધું; ૧૭૮૨ માં આયરલંડમાં ત્યાંનીજ કોરટ ને ત્યાંનીજ પાર્લમેન્ટ

અંગ્રેજો; રાજ્ય જતે સમયની ન્યાયની કોરટોના અમલની ઉપર છે તોપણ તેના
 પ્રધાનો જજબદાર છે ને મોટાં કામને વસ્તે એએને અપરાધી કેરવામાં
 આવે છે.

વગર તજવીજો કોઇને કેદમાં ન રાખવો તે સંબંધી, દેશી પંચના અ-
 નિપ્રાપ્યિના ઇનસાફદારે સજા ન કરવી તે સંબંધી, અને વર્તમાન ખતોની
 સ્વતંત્રતા સંબંધી ને ધારાઓ છે તેથી ચિટિરાપ્રજ્ઞના હકનું મોટું સંરક્ષણ
 થાય છે.

યાય એવું ડગ્ગું; ૧૭૮૭ માં ચુનામના ધધા વિષે ચર્ચા ઉઠવા લાગી; ૧૭૮૯-૯૦ માં ફ્રેન્ચ રેવલ્યુશનથી ઈંગ્લંડમાં ગળરાટ ઉઠ્યો હતો; ૧૭૯૩ માં ફ્રેન્ચ વર્ષાધને કહાડી મૂકવામાં આવ્યો, ને પછી ઈંગ્લંડ ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ ચાલી હતી. (૧૭૯૧ માં ડબ્લીનમાં એક સભા સ્થપાઈ હતી ને તેનો પ્રગટ ઉરો આ હતો કે પાર્લમેન્ટમાં કેટલોક સુધારો કરાવવો અને રેવલ્યુશનના વખતથી રામન કાયલિઠને પાર્લમેન્ટમાંથી બાતલ કીધા હતા તેઓને પાછા ઘખલ કરાવવા; એ સભાએ ઝડપથી પોતાનો વધારો કીધો હતો ને ઈંગ્લંડસરકારથી નારાજ ચમ્પેલાઓને તે સભાનું કામ પસંદ પડ્યું હતું); ૧૭૯૧ માં કેટલાક ઐરિશીઓ મદદ માગી ને વર્ષની આખીરીએ ૨૦ હજાર લગ્ગરનો ફ્રેન્ચ કાફલો આવરલડ ઉપર ઉતર્યો હતો પણ તોફાન લાગવાથી તે વેરાતો થઇ ધણુક નુકસાન ખમીને પાછો ફર્યો હતો; લડાઈ ચલાવવાને ઈંગ્લંડના લોકે પોતાની સરકારને ધીરવાની ટીપમાં ૧૮ કરોડ રૂપીઆ ૧૬ કર્લાકમાં ભર્યા હતા; ૧૭૯૭ ના ફેબ્રુઆરીમાં ૧૨૦૦ ફ્રેન્ચ ટૂંપ ફીરાગાંડ આગળ ઉતર્યા પણ તરતજ તેઓને કેદ કરવામાં આવ્યા; તેજ મહિનામાં ઈંગ્લંડની બેંકે નોટોના નાણા આપવા બંધ કીધાં ને માર્ચમાં ૨૦ શીર્લીંગની નોટો કહાડી; એપ્રિલમાં પોર્ટસ્મૈથના કાફલામાં મોટો ખલવો થયો પણ તરતજ પાર્લમેન્ટ ધારો કરી ખલાસીઓના પગાર વધાર્યા ને ખલવાખોરોને માફી આપી; આવરલંડમાં તોફાન વધતું ચાલ્યું ને મે મહિનામાં ત્યાં માર્સલ લા-લેકરી કાયદાનો અમલ કરવામાં આવ્યો; શીઅરનેસના કાફલામાં ખલવો થયો ને ખલાસીઓ જૂનની આખરસુધી પોતાના કામપર આવ્યા નહીં પણ પછી તેઓના આગેવાનોને મોતની સજા કરવામાં આવી હતી; એ કાફલાએ પછી બહાદુરીથી ડચને હરાવી ખોયલી આબરૂ પાછી મેળવી હતી; ફિસાદ વધવાથી પાર્લમેન્ટ રાજદરબારી વાતોની ચરચા કરનારી મંડળીઓના મકાનોને ભયા લોક ન્યૂસપેપર ચોપાનીઆ વગેરે વાચવાને મળતા તે ઢેકાણા ખંપ કરાવ્યા હતા; તોપણ એટ-વિટનનો વેપાર બહુ વધ્યો હતો-ઈંગ્લંડથી બહાર ગએલા માનની કિંમત ૧૭૮૭ માં ૫ કરોડ ૭૦ લાખની ગણાઈ હતી ને ૧૭-૭ માં ૨૯ કરોડ ને બાવીસેક લાખની ગણાઈ. ૧૭૯૮ માં ફ્રેન્ચ ઈંગ્લંડ ઉપર હુમલો કરવાની તૈયારી કીધી ને આવરલંડના ખલવાખોરોને મદદ આપી તે ઉપરથી ઈંગ્લંડ ફ્રાન્સ ઉપર ધણુંજ ચીડાણ હતું; મે મહિનાથી આવરલંડના ખલવાખોર સાથે ત્યાં ઠામ ઠામ લડાઈ ચાલી હતી ને સપ્ટેમ્બરમાં તે ખલવો ધરેપૂરો બેઠો હતો; અંગ્રેજરમાં ફ્રાન્સે આખરલંડ ઉપર હુમલો

કરવાને કાફલો મોકલ્યો પણ અંગ્રેજ કાફલાએ તેને હરાવી ૮૪ લડાઈનાં
 ને પાંચ સામાનનાં વહાણ પકડ્યાં; ફ્રેન્ચ ઈંગ્લંડ ઉપર ચડાઈ કરવાની
 તૈયારી કરતા હતા તેને માટે એ વર્ષમાં સરકારને મદદ કરવાને સહિ
 પોતાની, ઇંગ્લાંડી પોતપોતાનામાં રા કોડેડનું ઉદ્ધારણું કીધું હતું ને ચોદ
 લાખ હિંદુસ્તાનના ગ્રિટિશ રેસિડેન્સે મોકલ્યા હતા. બહાર જતા મા-
 લની કિંમત ૩૪ કરોડ હતી ને ૧૭૯૯ ની આખરે ચલણી રાકો ૪૪
 કરોડનો હતો. ૧૮૦૧ માં એટલિટન ને આયરલેન્ડ એ બેની એક પાર્લમેંટ
 ચલાવી તે બેનું એક આશું રાખ્યું થયું. ૧૮૦૩ માં વળી ફ્રેન્ચે ઈંગ્લંડ
 ઉપર હુમલો કરવાની તૈયારી કીધી ને તેને માટે ઘણીજ અડપથી સામી
 તૈયારી થઈ હતી-માત્ર ઇએબેનરી ને વેલ્ડીયર લશ્કર ૩ લાખ ૮૦
 હજારનું ઉત્તું થયું હતું. ૧૮૦૪ ના મેમાં મિ. પિટ પાછો પ્રધાન થયો
 તેણે કાન્સની તદખીરની સામાં સ્વરાજ્યની સર્વ પ્રકારની સહિત થો કામે
 લગાડી હતી; ૧૮૦૬ ના જોનવારીમાં પિટ મુરણ પામ્યો ને રાજનીતિમાં
 મોટો ફુરાણ કેહેવાયો; તેની પછી તેના સામાવાળો વીધપક્ષનો જોન ફોક્સ
 પ્રધાન થયો હતો ને તે સપ્ટેમ્બરમાં મરણ પામેલા તોપણ વીધ ગૃહસ્થાએ
 પાર્લમેંટમાં પોતાનું ઉપરીપણું જાળવી રાખ્યું; ૧૮૦૭ ના ફેબ્રુવારીમાં
 વુર્કેસ્તાન સાથે લડાઈ આપી; માર્ચમાં ગુલામનો ધંધો અંધ કરવામાં આવ્યો;
 એપ્રિલમાં કાયમિક સાકના હક સંબંધી ચર્ચા ચાલતાં ટોરી પક્ષના ગૃહસ્થો
 પ્રખળ થયા અને નવેમ્બરમાં ઈંગ્લંડ તરફ રહેતાં રાજ્યોને કાન્સ તથા
 તેની તરફનાં રાજ્યો સાથે વેપાર કરવાને પ્રતિબંધ કીધો (પોતાપોદે ઈંગ્લંડને
 માટે ખસિનમાં ડેરણું હતું તેની સામાં). ઈંગ્લંડે વહાણોના ઝાડા જોવાને
 હક જણાવ્યો તે ઉપરથી બેનેટડ રોટ્સે કોષિ બસઈ (૧૮૦૯ માં) ઠાઠ રાજ્ય
 રાજીજીર્મંધ રાખવો નહીં એવું ડેરણું; એજ વર્ષમાં એટલિટને વુર્કેસ્તાન સાથે
 નેકલા થઈ અને આટોમરની રથ મીએ જ્યોર્જ ગ્રીન્ડનાં રાજ્યને ૫૦
 ગાજ્ય કીધું; તેથી તે વહાડે મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો. ૧૮૧૦ માં રાજ
 થયો ને બીજો વર્ષ ફેબ્રુવારીમાં તેના પાટરી રાજપ્રતિનિધિ
 થયો તે ૧૮૧૧ સુધીના વખતમાં એટલિટને નવા કારખાનાં
 આસાધારણ સુધાગ કીધા હતા અને જોકે લડાઈ-
 નીજે જય થયો હતો તોપણ હાજતનાં સાધન ઘણાંજ વધ્યાં
 નસાફવારે સાડ વેલિગટને સ્પેનમાં જે ચામાં ધમધાકારે
 ને ધાગાએ ૧૮૧૪ ના એપ્રિલની ૧૦ મીએ મોરાની
 ૧૫મે હરાયો. (રશિયા, આસ્ટ્રિયા, પ્રુશિયા એ-

સલાહ
 મું ૧૪
 ૫ ઠો નિકળ
 થયો ૧૭૯૪
 ને ૧૮૦૫
 ને ૧૮૧૩ ના

આચ્છે માર્ચની ૩૧ મીએ ખારિસ લીધું હતું ને પછી ૩૦ મી મેએ ક્રાન્સ સાથે સલાહના કોલકરાર થયા હતા; ૨૪ મી ડિસેમ્બરે અમેરિકન સાથે સલાહ થઈ અને ૧૮૧૫ ના જુનની ૧૮ મીએ વેલિંગટને વાટરલૂની માદી લડાઈ જીતી; ૧૮૧૩-૧૪-૧૫ એ ત્રણ વર્ષમાં યુરોપની લડાઈઓમાં ગ્રેટબ્રિટને ૧ અબજ રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા.

૧૮૨૦ ના જાનેવારીની ૨૯ મીએ લ્યોર્ડ વૉલ્મે મરણ પામ્યા ને લ્યોર્ડ ૪ થો ગાદીએ બેઠા; ફેબ્રુવારીથી ઈંગ્લંડની બેંકે નોટનું નાણું (સુનાના સિક્કા) આપવું પાછું જાડી કીધું; ૧૮૨૩-૨૪ માં કેટલોક કર પઠાડવામાં આવ્યો; ૧૮૨૫ માં ધણીક વેદીઓ તૂટીને હલ્લે લાંબા દુઃખી થયા; ૧૮૨૬ માં કારખાનાંવાળાં પ્રગણાંમાં ધણીક હુલ્લડ થયાં ને ધંધા વગરના કારીગરોના યુવરાજને મોટે ૧૦ લાખ રૂપિયાનું લોકે ઉધરાણું કીધું; ૧૮૨૭ માં ઈંગ્લંડ, ક્રાન્સ ને રશિયા એઓના કાફલાઓએ તુર્કસ્તાન તથા હજીજના કાફલાઓનો, નવારીનોના ઉપસાગરમાં નારા કીધા હતા; ૧૮૨૯ માં વેલિંગટનનાં પ્રધાનમંડળની કારકીર્દીમાં રામન કાયનિકોને પ્રોટેસ્ટન્ટની પેઠે રાજકીય હક મળતા થયા; એ સમા ઉપર બ્રિટિશ ટાપુઓની વસ્તી ૨ કરોડ ૧૦ લાખ ને બ્રિટિશ હિંદુસ્થાન તથા બીજા બ્રિટિશ મુલખ એની વસ્તી ૯ કરોડની હતી. ૧૮૩૦ માં વિલિયમ ૪ થો રાજ થયો; લંડનમાં ને બીજા કેટલેક ટેકાણે હુલ્લડ થયાં ને ઠામઠામ આગ લાગતી તે ઉપરથી નવંબરમાં પાર્લમેંટને બોલાવવામાં આવી, ને તે પ્રસંગે ડ્યુક વેલિંગટને પાર્લમેંટ સંબંધી સૂધારા ન કરવા વિષે જણાવ્યું; ને એ ઉપરથી પાર્લમેંટ સારી પેઠે ઉસકેરાઈ-વેલિંગટનનું પ્રધાનમંડળ રાજનામું આપી ખસતું થયું ને રાજએ લોર્ડ ગ્રેને પ્રધાન કીધા. ૧૮૩૦ ના જુલાઈમાં ક્રાન્સના લોકે નવો રાજ કીધા તેની અસરથી લોકનાં મન ઉસકેરાયાં હતાં ને ૧૮૩૧ ના માર્ચમાં લોર્ડ બ્રેન રસલે રીફારમ બીલ લોકસભામાં રજુ કીધું.-એકમત વધવાથી તે પાસ થયું પણ સરદાર સભામાં ૨૩ મત વધવાથી તે ૨૬ થયું; ડિસેમ્બરમાં કચીથી બીલ રજૂ કરવામાં આવ્યું; ૧૮૩૨ ના ફેબ્રુવારીમાં લંડન તથા એડિંબરોમાં મરકીથી ધાણુક લોક મૂઆ; રીફારમબીલ લોકસભામાં બીજીવાર વંચાઈ ૧૦૯ વધુમતે પસાર થયું; પણ સરદારી ચીડથી સામા થયા તેથી ગ્રે પ્રધાનની મંડળીને રાજનામું આપવાની જરૂર પડી; લોક એટલા તો વુંદ જોરામાં આવી ગયા કે રાજએ તે પ્રધાન મંડળને પાછું બોલાવ્યું ને કેટલાક નવા સરદાર કીધા અને વળી બીજી કેટલીક છૂપી ખટપટ આવી એ સંધાને લીધે સરદાર સભાએ પણ રીફારમ

ખીલ પસાર કીર્તિ ને જૂનની ૭ મીએ તે શબ્દ ધારના રૂપમાં પ્રગટ થયું. સન ૧૮૩૮ માં બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાંના શુભાભિને જૂઠા કરવાનો ધારો થયો ને તેઓના ધણીઓને ૨૦ કરોડ આપવામાં આવ્યા.

૧૮૩૭ ના જૂનની ૨૦ મીએ વિલિયમ ૪ થો મરણ પામ્યો ને તેની બતરીજ વિટોરીઆ એની આણુ માતી; જુલાઈમાં મ્યુનિસિપલ ખાતાના મુધારા સંબંધી ધારો થયો; ૧૮૪૦ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૦ મીએ તેણે સાન્સક્રોપર્ગ તથા ગોથા એના ડયુકના ઘીકરા મિન્સ આલખર્ટ સાથે લગન કર્યાં. બ્રિટન ને આયરલંડ એકઠાં થયાં હતાં તેને પાછાં જુદાં કરવાને ધણાક ઐરિશ કેટલાંક વર્ષ થયાં મથન કરતા હતા પણ ૧૮૪૪ માં ઓ'કોનેલને ને ખીલ અગેવાનેને સજા થઈ હતી; ૧૮૪૬ માં પરદેશી આવતાં અનાજ સંબંધી ધારામાં ફેરફાર થયો; ૧૮૪૭ માં બટારાનો પાક થયો નહોતો તેથી ને રેલવે તથા ખીજ કંપનીઓમાં કાવતરાવાળા સજા આપ્યા તેથી લોક નાણાની બીડમાં આવી રહ્યા; ધણાંક દેવાળાં નીકળ્યાં હતાં; આયરલંડના ગરીબ દુઃખી લોકને ઈંગ્લંડ સરકારે ને ધનવંતોએ દસેક કરોડની મદદ કરી હતી; ૧૮૪૮ માં ફ્રાન્સમાં શબ્દ બદલાયું તેથી ઈંગ્લંડના ઉદ્યમ વેપાર ઉપર ઘોડીકવાર માઠી અસર રહી; આયરલંડના લોકે બયંકર બલયો કરવાનું ડાળ દેખાડ્યું હતું પણ ભ્યારે તે થયો ત્યારે ત્યાંની પોલીસેજ તે ખેસાડ્યો હતો; ૧૮૪૯-૫૦ માં પાર્લમેન્ટમાં વહાણ સંબંધી ધારા ૨૬ થયા હતા; લોકની તનદુરસ્તી વધે તેવા ને સંસ્થાનનાં શબ્દમાં મુધારો થાય તેવા ધારો થયા હતા; ૧૮૫૨ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૪ મીએ ડયુક વેલિંગટન ૮૩ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો; ઈંગ્લંડ ને ફ્રાન્સ વચ્ચે વીતળીનો તાર પૂરો નખાઈ રહ્યો (૧ લી નવેમ્બર); પાર્લમેન્ટ મળી (૪ થી નવેમ્બર); ડરબીનાં પ્રધાનમંડળે રાજનાયું આપ્યું, લોર્ડ આબરડીન પ્રધાન થયો; એ પ્રધાન મંડળીના જાણવામાં આવ્યું કે રશિયાના આરે, બ્રિટિશ એલચી સાથે વાત કરી છે કે રશિયા તુર્કસ્તાન થે તેમાં બ્રિટન દરકત ન કરે તો ઈંગ્લેન્ડ બ્રિટનને આપી દેવામાં આવે, પણ એ વિચાર ગુચ્છકારી કહાડવામાં આવ્યો હતો; રશિયા તુર્કસ્તાન વચ્ચે ચાલેલી કીમીઆની લડાઈમાં બ્રિટન તથા ફ્રાન્સ એએએ તુર્કની મદદમાં રહી સીવાસ્તેપોલનો દક્ષિણ બાગ લીધો, નવા આર અલેકઝાંડરે સલાહની માંગણી કરી ને પછી પારિસમાં બ્રિટન, ફ્રાન્સ, તુર્કસ્તાન, રશિયા, આસ્ટ્રિયા, સાર્ડીનીઆ ને પછવાડથી પ્રુશિયા શબ્દો મળ્યાં હતાં ને કોલકતાર થયા હતા (માર્ચ, ૧૮૫૬). ૧૮૫૮ ના હિંદુસ્તાનમાં કંપનીનું શબ્દ ટપ્પું ને મહારાણીની અખૂ વર્ગની વધે.

ઈંગ્લંડ તથા વલ્સ મળીને ૫૮ હજાર ચોરસ મૈલનો પ્રદેશ છે; સ્કાટલંડનો ૩૦ હજાર ને આયરલંડનો ૩૨ હજાર છે. વસ્તી ઈંગ્લંડની બે કરોડ બે લાખ ૫૦ હજાર, સ્કાટલંડની ૩૦ લાખ ને આયરલંડની ૧૦ લાખની છે. લંડનની વસ્તી ૨૮ લાખની છે. ઈંગ્લંડનું મહારાજ્ય ૮૫ લાખ ચોરસ મૈલનું (પૃથ્વીની સપાટીનો $\frac{1}{4}$) ને ૨૧ કરોડ ૪૦ લાખ વસ્તીનું (પૃથ્વીની વસ્તીનો $\frac{1}{4}$) છે; તેમાં પચાસેક બાષા બોલનારા લોક છે. વહાણનો કાફલો સર્વોત્કૃષ્ટ છે; સાતસેક લડાઈનાં વહાણો ૧ થી તે ૧૩૧ તોપનાં છે ને તેનું લશ્કર ૭૦ હજારથી ઉપર પણ સમય બિપર લાખ થાય; નેલસનનું બે લાખનું હતું. જમીનનું લશ્કર (હિંદુસ્થાનનું સાઠ હજાર બ્રિટિશ છે તે સાથે) બે લાખથી વધારે પણ દહોડ લાખ મિલિરિયા, દહોડ લાખ વાલંટીઅર, ને ખીજું, અને હિંદુસ્થાનનું દશી તે-એ સૌ મળીને ૭ લાખનું થાય; એ બળ ગ્રેટબ્રિટન તથા આયરલંડ, બ્રિટિશ ઈન્ડિયા ને ખીજાં સંસ્થાનો એ સૌનું રક્ષણ કરેછે. એવી ઘણી સારી, કારખાનાં ઘણાં ને ઘણાં માટાં ને વેપાર તો સર્વોપરિ બહોળો છે; વસૂલનંમા (હિંદુસ્થાનની સાથે સેતાં) એક અબજ રૂપિઆથી વધારે ને કરજ આઠ અબજ છે. ટેલવર્ણી ઈંગ્લંડમાં થોડીક ઓછી છે પણ વધતી જાયછે; પાકરાણાઓ ઈંગ્લંડમાં ચાર (આઈસલૅન્ડ, કેમ્બ્રીજ, ડરહામ ને લંડન), સ્કાટલંડમાં પાંચ (ગ્લોગોર્થ, ગ્લેસગો) ને આયરલંડમાં એક ડબલીનની છે.



યુનૈટેડ સ્ટેટ્સ.

હોકાલંચના શોધથી વહાણ બેડનારાઓને મોટું ઉત્તેજન મળવાથી તેઓ નવા પ્રદેશોનો શોધ કરવાને બહાર પડ્યા ને કોલમ્બસે અમેરિકાનો* શોધ કીધો

* દંતકથા આલતી કે દરીઆની (આટલાંટિકની) વચમાં મોટું રાજ્ય હતું પણ તે ઉપર પાણી ફરી વળ્યું હતું; તેણે કોઈ દેશ ખરેખરે હતો ને ત્યાંના લોક અમેરિકા જઈ વસ્યા અથવા બહેરીંગની સામુદ્રિકની (૩૬ મૈલની) કોઈ કાળે સુકી જમીન હતી ને તે રસ્તે એગિયાના લોક અમેરિકા જઈ વસ્યા એ વિષે કંઈ નફી કેહેવાઈ શકાતું નથી. સ્થાનીઓએ અમેરિકામાં મેક્સિકો ને પીર આર્જીના મોટાં રાજ્યો જ્યાં હતાં; તે ઘણાં સુધરેલાં હતાં-મોટાં સુંદર દેવળ, સુંદર પાંધલાં ઘર ને રસ્તા, બજાર, સૌનું રૂપ હીરા માણિક, લુગડાં, વાસણ વગે તેણે

બહાઈઓ તો આધ્યાંજ કરતી; ૧૭૭૭ ના અગ્રેબરમાં પ્રિટિશ જેન-
રલ હૈ, સારોટોગા આગળ પૂરેપૂરો હાથો ને પછી કરાર થયા હતા કે તેનાં લ-
શ્કરે યુક્તમમાંથી બહાર આવી હથિયાર મૂકી દેવાં ને પછી ઈંગ્લંડ જ-
વાને વહાણ ઉપર ચઢવું. હવે જાન ને આટલીવાર પ્રિટન અમેરિકાનો
જગડો આપેરહી જોવાં કરતું અથવા અમેરિકાનોને છૂપી મદદ આપતું
તેણે યુનૅટેડ સ્ટેટ્સનું નવું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય માન્ય રાખ્યું ને જાહેર રીતે
મદદ આપી, ને પાછલથી સ્થેને પણ તેમજ ક્રીક્ટ; ઈંગ્લંડની દર-
બારમાં પ્રથમ તો અમેરિકાનું નવું રાજ્ય માન્ય રાખવાના વિચાર ઉઠ્યા

—પોતાના ગવરનરને મના કરી છે, અગર એઓ કરેછે તો રાજાની મંજૂરી
મળવીજ જોઈએ માટે તે અમલમાં આવતા મુલતબી રહેછે ને મુલતબી રહ્યા
કે પછી તેની તેખિલ કુલ દરકાર રાખતો નથી. તેણે લોકનાં માટાં પ્રગણાંઓનાં
સુખને માટે કેટલાક કાયદા બાંધવાને ના કહી છે—તે ઈચ્છે છે કે તે લોક કાયદા
બાંધવામાં પોતાનો પ્રતિનિધિપણાનો હક ને તેઓને અમૂલ્ય છે ને માત્ર
જુલમગારનેજ ડરામણો છે તે છોડી દે. તેણે કાયદા કરનારા લોકની મંડ-
લીઓને પોતાના સરકારી કાગળો જ્યાં રાખવામાં આવેછે ત્યાંથી બહુ છેટે
આવવા જવાને સુગમ ન પડે તેવે ને ચીરસ્તો નહોં તેવે ઢંકણે બોંધાવી છે ને
બિટલા માટે કે તેઓ કંટાળીને પણ તેની વાતોને કજૂપ રાખે. તેણે પ્રતિનિ-
ધિયાની સભાઓને વારે વારે બાંછ નાખી છે કેમકે તેઓ લોકના હક ઉપર
થતા હુમલાઓને અટકાવવાને મદદી વાળી મજબૂતીથી સામી થતી. તે સભા-
ઓ બાંછ નાખ્યા પછી તેણે ધણીક વાર સૂધી બીજાઓને નીમાવાની ના પાડી
છે કે જેથી ધારા કરનારા સત્તાધારીઓ જેઓ નષ્ટ થઈ શકેજ નહોં તેઓ
પોતાના ધંધાને માટે પાછા આવી લોકમાં મળ્યા છે અને તે દરમીઆન, રા-
જ્યને, બહારના હુમલાઓ તથા માહેના કમલ એ બેનું બચ રહેલું. તેણે આ
સંસ્થાનાની વસ્તીમાં વધારો ન થાય તેથી વળવીજ કીધી છે; તેટલા માટે
તેણે પરદેશીઓને સ્વદેશી વતની કરવાના કેટલાક ધારા, લાંબા લેઘ લેઘને પ-
સાર થતા અટકાવ્યા છે, તેઓનાં આવી વસવાને ઉત્તેજન મળે તેવા ધારા
પસાર કરવાની તેણે ના કહી છે ને જમીન નામે અડવવાની સરનો વધારી છે.
ઈનસાફતી કારેટો સ્થાપવાના ધારાઓને મંજૂરી નથી આપી તેથી તેણે ઈનસા-
ફનો વહિવટ બંધ પાડ્યો છે. જડજે પોતાની કારકીર્દીની મુદત ને પોતાના પ-
ગાર એને માટે તેની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખેછે. તેણે ધણીક નવી સરકારી જગો
ઉભી કીધી છે ને અમારા લોકને દુઃખ દેવાને તથા અમારું આઈજવાને તેણે
નવા અમલદારનાં મુંડ અહીં મોકલ્યાં છે. તેણે અમારી કાયદા કરનારી સ-
ભાઓની સમ્મતિ વિના સંતિકાળમાં પણ અમારામાં જાધુનાં લશ્કર રાખ્યાં
છે. તેણે લશ્કરી આતાંને સિવિલ આતાંથી જુલુંજ ને એનાથી ઉપરનું કરવાનો
લક્ષ રાખ્યો છે. અમારી રાજ્યવ્યવસ્થાથી જાદી ને અમારા ધારા મંજૂર ન

હતા પણ વળી રાજકીય અંદેશાઓથી તે વિચાર ફરી ગયા; અને લ-
ડાઈઓ ચાલી. બ્રિટિશ ને ફ્રેન્ચ કાફલાઓ સામસામાં લડ્યા,--સ્પેનનાં
વહાણો ફ્રેન્ચની મદદમાં હતાં; ૧૭૮૦ માં ઉત્તર તથા દક્ષિણ કારોલિનાના
લોક બ્રિટિશ લશ્કરી સરદાર ક્લિવલેન્ડને તાણે થયા ને લોર્ડ કોર્નવાલિસે
અમેરિકન નેનરલ ગેટ્સને બારે ચોથા આપી; ૧૭૮૧ માં નેનરલ ગ્રીન
કારોલિનાનાં ખંને સંસ્થાન પાછાં લીધાં ને સપ્ટેમ્બરમાં અમેરિકન તથા
ફ્રેન્ચ ઓછાઓ ચોર્કસૌનને ઘેરા-ધાલ્યો ને ૧૯ મી ડિસેમ્બરે કોર્નવાલિસે

—કરે તેની પરાઈ હકુમતના તાબામાં અમને મુકવાને તેણે બીજાઓને મળીને
તજવીજ કીધી છે; તેઓના કરેલા બહાના રૂપ કાયદા ઉપર તેણે પોતાની મં-
જૂરી આપી છે;—અમારામાં હથિયાર વાળાં લશ્કરો રાખવાને; સત્તા વાળા
અમારા લોકનાં ખૂન કરે તેની સજામાંથી તેઓને નામની તપાસથી ઉગારવાને;
કુનીઆના સંધળા બાગ સાથે અમારો વેપાર ચાલતો બંધ પાડવાને; અમારા
અનુમત વના અમારા ઉપર કર મૂકવાને; જૂરીની તપાસનો કાયદો મળે છે
તે ઘણીકાં બાબતોમાં છીનવી લેવાને; ગુનાહને બહાને અમારી તપાસ ચલા-
વવાને તથા અમને દરિયા પારલઈ જવાને; પડોસના પ્રાંતમાં અંગ્રેજી ધારાની સ્વ-
તંત્ર વ્યવસ્થા ચાલે છે તે કહાડી નાખી ત્યાં નિરંકુશ સત્તા સ્થાપવાને ને તે પ્રદે-
શની સરહદ વધારવાને કે જે દાખલા ને ઘટ્ટું સાધન યદ્ય પડી આ સંસ્થાનોમાં
પણ તેવીજ સત્તા દાખલ થાય; અમારા સનદ પટા લેઈ લેવાને, અમારા અ-
મૂલ્ય ધારાઓ કહાડી નાખવાને ને અમારા રાજ્યોની વ્યવસ્થા સમૂળી ફેરવી
નાખવાને; ધારા કરવાની અમારી સત્તા બંધ રખાવવાને ને સંધળાં કામમાં
અમારે માટે કાયદા કરવાની તેઓનીજ સત્તા છે એમ ખુલ્લું જણાવવાને.
અમે તેનાં રક્ષણની બહાર છેવે એમ તેણે જાહેરમાં કહ્યું છે ને અમારી સામાં
તે જોરાથી લડાઈ ચલાવે છે તેથી તેણે અહીંનાં રાજપદ ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો
છે. તેણે અમારા દરિયા છૂટ્યા છે, અમારા કાંઠા ઉત્તર કીધા છે, અમારાં
નગર બાળી નાખ્યાં છે ને અમારા લોકના પ્રાણનો નારા કીધો છે. નારા ને
જીવલેખ એ રૂપી મૃત્યુનાં કામ કે જેવાં ઘણાં જંગલી વખતોમાં પણ થયાં ન
હોય ને એક સુધરેલા લોકના મુખને બીલકુલ ઘટે નહીં તેવાં તેણે કરવા માંડ્યાં
છે ને તે પુરાં કરવાને તે અમણાં પરાયા બાકુલી જોટાં લશ્કરો બીજાં બંદરોથી
અહીં આણવી ઉતારે છે. અમારા નગર બાઈજે જોટા દરીઆમાં ફેલી પડા-
ડાયલા તેઓના ઉપર જખ્ખરદસ્તી કરી તેઓને પોતાના દેરાની સામાં હથિયાર
ઊંચકનારા ને બાઈમિત્રને કાયનારા અથવા એઓને હાથે કપાઈ પડનારા કીધા
છે. તેણે અમારામાં માહેમાહે બખેડા થાય તેવી ઉસંકેરણી કીધી છે અને
સરહદ ઉપર રહેનારા ધાતકી છીંડવન કેહેવાના જંગલીઓ કે જેની જણાવણી
લડવાની રીત, વય-જાત-વચન એ સંધાનો એક સરખો નારા કરવાની છે
તેઓને આણવાની તજવીજ કીધી છે. એ જીવલેખની દરેક મળસે અમે અ-

૨૬

પોર્ટોગલ તથા ગ્વાટેમલા પોર્ટોગલ એ મુકાબો (ગાંધીસન લશ્કર સાથે) ને
બંદરમાં ને વહણો હતાં તે (ખલામીઓ સાથે) અમેરિકા તથા કાન્સન
જમીનનાં તથા દરિયાનાં લશ્કરોનાં હવામાં આવી દીધાં. ૧૯૧૧
ઈ.સં.માં પ્રધાનમંડળી બદલાઈ હતી ને ૧૯૧૨ ના નવંબરની ૩૦ મીના
વરસેલીસના કસર ઉપર ઈંગ્લેન્ડ ૧૯૧૩ ના જાન્યુઆરીની ૨૦ મીએ પૂનઃ
સ્ટેટ્સને જૂઠું સ્વાધીન તથા સ્વતંત્ર રાજ્ય માન્યું હતું. તે સંસ્થાનાં પોતાની
રાજ્યવસ્થા કરવાને વારિગરનને પ્રમુખ ડેરવો હતો ને તે ૧૯૬૬ મૂકી હતો.

મારાં દુઃખનાં નિવારણને માટે બહુજ કરગરીને આજીવો કીધી છે; અમારી
વારંવારની અરજીઓના જવાબમાં માત્ર ઉપરા ઉપરી નુકસાન કર્યું છે. એ
પ્રમાણે ને રાજ્ય પોતાનાં દરેક કામથી પ્રભાવીક અંકાયે છે તે સ્વતંત્ર સ્વ
કનો સત્તાસ્વામી થવાને લાયક નથી.

વળી અમે અમારી તરફથી અમારા શિટર બાઈઓને વિવેક કરવામાં
ઉણું રાખ્યું નથી. તેઓની ધારા બાંધનારી રાજાએ અમારા ઉપર હક ધનસાઈ
વગરની હકમત વધારવાની તજવીજ કરેલી ને વિષે અમે વખતે વખતે તે-
ઓને એતવણી આપી છે. ઈંગ્લેન્ડ છોડી અહીં આવી વસવાને લગતી ખીનાઓ
અમે તેમને પાદ દેવડાની છે; અમે તેઓની પ્રકૃતિ ન્યાય જુદિને તથા તેઓનાં
માર્ગ મનનાં આધારને વિનવ્યાં છે, અને તેથી આપણો સંબંધ ને વહેવાર ન
હુકાનો બંધ પડે તેવા આ અપહરણ તમારે કબૂલ ન રાખવાં એ વિષે અમે
અમારાં સામાન્ય રાગપણના સોગવ બાંધને તેમને કહ્યું છે, પણ તેઓ ન્યાય
તથા રાગપણ ને કેહે તે સાંભળને બેઠેરા થયા છે. તેટલા માટે ને જરૂરી આતની
ધમકીથી અમારું જૂઠું પડ્યું થાય છે તેને અમારે કબૂલ રાખવી જોઈએ, અને
અમે ને પ્રમાણે માણસ જાતમાંનાં ખીલને તે પ્રમાણે તેઓને પણ ગણીએ
છે, લડાઈમાં રાત્રી ને રાત્રાહમાં મિત્ર.

એટલા માટે અમે અમેરિકાના એકત્ર સંસ્થાનાના પ્રતિનિધિ જનરલ
ક્રેમ્સમાં બેઠા થઈ અમારી શુદ્ધ જુદિને માટે જગતના સર્વોપરિ ન્યાયાધીરાને
વિનવી, આ સંસ્થાનાને નામે ને સંસ્થાનાના મુદ્દસ્તાવવાળા લોક સમસ્તને
માટે સાચું સ્મરણ કરી પ્રગટ કરીએ છીએ ને કહીએ છીએ કે આ એકત્ર સં-
સ્થાનો સ્વાધીન તથા સ્વતંત્ર છે ને હકથી થવાં જોઈએ; કે તેઓ શિટર રા-
જની સઘળી આણીથી સુરત થયા છે, અને તેઓ તથા એકત્રિતનું રાજ્ય એ
એ વચ્ચે સઘળો રાજકીય સંબંધ પૂરે પૂરે તુટ્યો છે ને તુટ્યો જોઈએ; અને
તથા સ્વાધીન સંસ્થાનો દાખલ તેઓને લડાઈ કરવાની, રાજાહ કરવાની
સંબંધ કરવાની, વેપાર સ્થાપવાની અને ખીલ સઘળાં કામ ને ચીલ ને
રાજ્યો હકથી કરે તે કરવાની પૂરેપૂરી સત્તા છે.
અને આ પ્રકટીકરણને પુછી આપવાને ઈશ્વરી કૃપાના આશય ઉ-
ભાવ રાખી અમે અમારા માણસ, અમારા ગરબ ને અમારું પવિત્ર માન
ને ગરબ ગિરવી કરી રાખીએ છીએ.

વર્તમાનમાં (૧૮૯૯) યુનૅટડ સ્ટેટ્સના રાજ્ય પ્રેર ૩૫ સ્ટેટ્સ, ૧ ડિસ્ટ્રિક્ટ ને ૧ ટેરીટરી મળીને ૩૦ લાખ ચોરસ મૈલ છે; વસ્તી ૩ ૪૨.૩ ૧૦ લાખ છે; મ્યુર્ફીની ૮ લાખ, ને ક્લિલાડિફિયાની ૫ લાખ છે; સત્તાવીસથી વધારે ધર્મપંથ છે પણ તે ઘણાક પ્રોટેસ્ટન્ટ છે, પણ રાજ્યનો કોઈ એક સ્થાપિત ધર્મ નથી. એતી સારીપેઠે વધતી જાય છે; કારખાનાંઓ ઘણાં ને વેપાર બહોળો છે. લગ્ગર જમીનનું ને વહાણનું ધણું મોટું છે—૧૮૯૧ ની પેહેલાં ઉત્તરનાં સંસ્થાનનું લગ્ગર ૧૨ હજાર હતું પણ પછી લડાઈ ચાલી તેમાં ૧૦ લાખનું યકું હતું ને પાંચ લાખ સોજશ કપાઈ પડ્યા હતા; વહાણનો કાકલો ક્રાન્સથી ઓછો છે પણ બજમાં માત્ર ઈંગ્લંડથીજ ઉતરતો છે. કેળવણી સારી ને સૌને છે, યુનીવર્સિટી ઘણીક છે. ૧૮૯૧ થી યુલામોના છૂટકારા સંબંધી ઉત્તરનાં સંસ્થાનાં સંસ્થાનો તથા દક્ષિણના ૧૧ સંસ્થાનો વચ્ચે લડાઈઓ ચાલી હતી ને તેમાં અંતે ઉત્તરવાળા જીત્યા હતા. રાજ્યનું કરજ ૧ અબજ ૩૫૦ મિલિયન છે. રાજ્ય વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે— એક રાજસભા (કોંગ્રેસ) છે ને તેની બે શાખા છે, ઉપલી તે સેનેટની ને નીચલી તે પ્રતિનિધિયોની; પ્રમુખ ત્રણ વર્ષે પસંદ થઈ નીમાય છે, સેનેટશ ૭ ૧ વર્ષે (દરવર્ષે ત્રીજો ભાગ બદલાય છે) ને પ્રતિનિધિયો બે બે વર્ષે; દરેક સ્ટેટ પોતાની રાજ્યમંડળીમાં પસંદ કરીને બે બે સેનેટર મોકલે છે ને હાલમાં ૭૦ સેનેટર છે; પ્રતિનિધિયોની સંખ્યા ૨૩૩ છે કે જે જુદાં જુદાં સ્ટેટ પોતાની વસ્તીનાં પ્રમાણ પ્રમાણે મોકલે છે, દરેક ટેરીટરી પોતાનો જે જુઆત્યાર પ્રતિનિધિયોની સભામાં મોકલે છે તેને બાલવાનો હક છે પણ મત આપવાનો નહીં; ધારા પ્રવર્તવાનું કામ પ્રેસિડેન્ટ-પ્રમુખનું છે પણ સલાહકાર કરવામાં ને અમલદાર ટેરવવામાં બે ભાગ જેટલા સેનેટશની સમ્મતિ જોઈએ; પ્રમુખ બંને રાજસભાએ કરેલા ધારા એકવાર ૨૬ કરી શકે પણ દરેક સભાના બે ભાગથી વધારે જણનાં મતથી તેનો તેજ ધારા પસાર થયો તો તે પ્રમુખની સમ્મતિવિના રાજ્યનો ધારા ચાલે; ધારા બાંધવનું કામ કોંગ્રેસનું છે; તે ડિસેમ્બરને પેહેલે સોમવારે મળે છે ને પછી બે વર્ષ સૂધી અધિકાર રાખી રહે છે; કોંગ્રેસના સભાસદોને દરેક ૮ ડાહર આપવામાં આવે છે; જવા આવવાનો ખરચ જુદો; દરેક સ્ટેટ પોતાની વ્યવસ્થા પોતાની સેનેટ મંડળી ને પોતાની પ્રતિનિધિયોની મંડળી ને એક ગવર્નર એ જણવડે રાખે છે.

એશિયા.

સોળમા સૈકાથી તે અમધ્યા લગીના જાણી શમ્પવા જેવા બનવો આ પ્રમાણે છે: યુરોપના બે ખિસ્સો રાજ્ય એશિયામાં પોતાની મોટી સત્તા સ્થાપી છે. શિયામ્ને સોળમા સૈકામાં સૈન્યીરીઆ ને પછી ધરાનને કેટલોક ભાગ એ મેળવીને આજ આખાં યુરોપના કરતાં ૬ વધારે ઘેટલો પ્રદેશ પોતાનો કાવોછે; અને ઈંગ્લંડ અઢારમા સૈકામાં હિંદુસ્થાનમાંનો કેટલોક ભાગ ને બીજા દેશમાં કેટલીક જગા મેળવી આજ સુધારે આખાં યુરોપના ૬ જેટલો પ્રદેશ પોતાનો કરી શમ્પોછે. ચીનનાં મહારાજ્યનો પ્રદેશ આખા યુરોપના કરતાં ૬ વધારે છે. વળી કોન્સ્ટાન્ટિનોપલવાળાનું રાજ્ય, આરબસ્તાનનાં રાજ્યો, ધરાનનું રાજ્ય (૧૬ મા સૈકામાં મંડાવણું), આફઘાનીસ્તાનનું રાજ્ય (૧૮ મા સૈકામાં મંડાવણું), બજૂર્મીસ્તાનનું રાજ્ય, સ્વર્ત્ર તાતાર દેશનાં રાજ્યો, અલ્લદેરાનું રાજ્ય ને જપાનદાપ્રનું રાજ્ય વગેરે મળીને આખું યુરોપ ને કઈક વધારે ઘેટલો પ્રદેશ છે. હિંદુસ્થાન, ચીન ને જપાન એ ત્રણમાં બહુજ ઘાડી વસી છે.

જેવામાં યુરોપમાં ફીલિપ બીજા ને એલિઝાબેથ, તેવામાં એશિયામાં તમસ તથા આખાસ ને અકબર બાદશાહ એ હતા; જેવામાં યુરોપમાં ફ્રાન્સમાં લૂઈ ૧૩ મા તથા ૧૪ મા એ હતા (૧૬૧૦-૧૭૧૪) તેવામાં એશિયામાં હિંદુસ્થાનમાં જહાંગીર શાહજહાં ને ઔરંગઝેબ એ (૧૬૦૫-૧૭૦૭) હતા ને ચીનમાં માંચુ તાર્તર રાજા ચુંગ્ચી (૧૬૪૪ થી) ને તેના દીકરા કાંગહે (૧૬૬૧-૧૭૨૨) એ હતા. અઢારમા સૈકામાં નાદિર (૧૭૩૨-૧૭૪૭) ધરાનનું રાજ વધાર્યું પણ પછી આફઘાનીસ્તાનનું જૂઠું પડ્યું હતું; હિંદુસ્થાનમાં મોગલાઈની પડતીમાં રત્નપૂતોનાં, સીકનાં, મરઠાનાં, સુસલમાનોનાં ને યુરોપીઅનોનાં એમ જૂઠાં જૂઠાં રાજ્ય થયાં તેમાં મરઠાઓની હાક વાગી; પણ તે અસ્તાવ્યસ્તામાં અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપના ને વૃદ્ધિ થઈ; ૧૭૫૨ માં અલ્લદેરાનું નવું રાજ્ય મંડાવ્યું; ચીનનાં રાજ્યમાં આખાદી હતીજ. પૂર્વ યુરોપમાં શિયાનું રાજ્ય ૧૬૮૬ થી વૃદ્ધિ પામી શોભે છે તેમ પૂર્વ એશિયામાં ચીનનું રાજ્ય ૧૬૪૪ થી ઠામ પડી પોતાની આખાદાનીમાં વધારો કર્યું શોભે છે. *

* ચીનાઓ પ્રાચીનકાળથી પોતાની વિદ્યાકળથી વિખ્યાત છે; તેઓ શિલાથી કે બીજાંથી ગ્રંથ છાપતા નથી પણ લખાણને પાઠિયાંઓ ઉપર લખે

ધર્મ સંબંધી ફેરફાર આ પ્રમાણે હતા—અધીની આબાદના એક ગ્રામ્ય એકરે નવો ધર્મ અલાપતાં પ્રાણુ એવો પણ ઇસ્માયિલે પોતાના બાપના સાગીર્દોની મદદે સુન્નતાના સામાં લડાઈઓ કરી નવા ધર્મની ઇરાનમાં સ્થાપના કીધી (૧૫૦૧)—મુસલમાન લોકમાં શીઆ ને સુની એ બે ધર્મમાર્ગ થયા (યુરોપમાં જેમ પ્રોટેસ્ટન્ટ ને કાથલિક તેમ). હિંદુસ્થાનમાં વૈષ્ણવ ધર્મમાંથી બાલમુકુન્દની—રાધાકૃષ્ણની પ્રેમભક્તિનો નવો માર્ગ ઉત્પન્ન થયો—વવ્ઝામચે વ્રજમાં ગોવર્ધન પર્વત ઉપર શ્રીનાથજીની મૂર્તિ બેસાડી (૧૫૨૦) અને ચૈતન્ય ૧૫૦૯ માં ઉપદેશ કરવા નીકળ્યો; * ચીનમાં ૧૫૫૫ થી ખ્રિસ્તી ઉપદેશકો ને ૧૬૦૧ થી ખ્રિસ્તી સાધુ જેસુટો દાખલ થયા હતા; ૧૬૧૫ માં ખ્રિસ્તીઓના ઉપર સખ્તી આવી હતી તોપણ ૧૬૪૮ માં માંચુ તારતરનાં લશ્કરનાં બે સરદાર તે વટલેલા ખ્રિસ્તી હતા; ૧૬૬૪ માં વળી પાછો ખ્રિસ્તીઓના ઉપર માર આપ્યો હતો; અને ૧૭૪૬ માં ચીનનાં મહારાજાએ ખ્રિસ્તીઓના છેવો મોટા સંહાર કરાવ્યો હતો. જપાનમાં ૧૫૫૯ માં ખ્રિસ્તી ધર્મ દાખલ થયો હતો પણ પછી ૧૫૯૦ માં બીસ હજાર ખ્રિસ્તીઓની ને ૧૬૩૮ માં સાડવીસ હજાર ખ્રિસ્તીઓની કતલ કરી નાખવામાં આવી હતી.

અક્ષરે, ચીન, જપાન, મોંગોલીઆ, તીબેટ, કોરીઆ વગેરેની બુદ્ધ ધર્મ માનનારી વસ્તી ઠપ કરેડ છે (કોઈ ૩૮ ને કોઈ ૩૯ લાખ છે); હિંદુસ્થાનમાં ખ્રિટિરા શબ્દમાં હિંદુઓ ૧૨ કરેડ ૩૫ લાખ ને ૬ કરેડની દરી શબ્દોની વસ્તીમાંના તે જુદા; ખ્રિટિરા હિંદુસ્થાનની મુસલમાન વસ્તી

—અક્ષરે કાતરીને પછી તે ઉપર કાગળો ડાળી કહાડેછે; એ રીતે અનેક વિષયના અનેક ગ્રંથ. છપાયછે ને લોક વાચે. ચીનાઓ ખીજ શબ્દોના લોકના સંબંધથી દૂર રહાછે ને તેઓએ પારકો મૂંધારો પોતાનામાં દાખલ કીધો નથી ને તેઓએ પોતાનાજ શબ્દકીય વહેવારમાં, ધર્મવિષયમાં ને કળાકારાદ્યમાં આનંદ માન્યોછે. એ પ્રમાણે તેઓની જડ પ્રકૃતિ છતાં (૧૮૫૮ ના પ્રસંગ પછી) તેઓએ અંગતજીવિત રાખવા માડીછે ને આજકાલ સંજગાયછે કે તેઓએ યુરોપની કળાઓ ને અવશ્યે કરીને લડાઈની પોતાનામાં દાખલ કરીછે—યુરોપના જેવી બંદુક તોપ તેઓ ખનાવતા વાપરતા થયાછે, યુરોપના જેવી મનવારો બાંધીને દરીઆમાં ફેરવતા થયાછે, યુરોપની કલાવત તેઓએ લશ્કરમાં દાખલ કરીછે.

* વવ્ઝામચે પરખીને ને ચૈતન્યે ગૃહસ્થાશ્રમ છાંડીને પોતપોતાના પંથ મલાયા. સાધુ ત્યુયર ધર્મ અલાપ્યા પછી એક આરજ સાથે પરણ્યા હતા.

આર ક્રેડ (દેશીરાજ્યોમાંની તે જૂની); અને ગુરુ, આરખ, ધરાની આક્રમણ, બલૂચી, સ્વતંત્ર તાર્કીકતા ને સૈન્યીકીઆના તાગત, મલાઈ એ સૌ મળીને સાડાઆર કે પાંચ ક્રેડ છે; ખ્રિસ્તીઓ દિલ્હીસ્થાનમાં ૧૪ લાખ, ડરિયાના પ્રદેશમાં પાંચ લાખ ને સુલતાનના અગિયારમાંના રાજ પ્રદેશમાં છે તે જૂદા.



યૂરોપ.

આખાં યૂરોપના ૬ કરતાં વધારે પ્રદેશ રશિયાના છે; સ્વીડન, નોર્વે, ડેન્માર્ક, હાઈલંડ, બેલજીઅમ, પોર્ટુગલ, સ્વિટ્ઝરલંડ, ગ્રીસ ને કોન્સ્ટંટિનોપલનું ગભ્ય, એ સૌ મળીને યૂરોપના ૬ થી ઓછો પ્રદેશ છે; અને ગ્રેટબ્રિટન (આયર્લેન્ડ સાથે), સ્પેન, ફ્રાન્સ, જર્મની, પ્રુશિયા, આસ્ટ્રિયા, હાબ્સબર્ગ એ સૌ મળીને યૂરોપના ૬ થી ઓછા ૧૩ લાખ ચોરસ મૈલ કરતાં કેટલાક ઓછો પ્રદેશ છે.

સોળમા સૈકામા ડેન્માર્ક, સ્વીડન, રશિયા, પોર્ટુગલ એ રાજ્યોને પરસ્પર યોગાક સંબંધ થયો અને ઈંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, સ્પેન, આસ્ટ્રિયા, જર્મની ને હાબ્સબર્ગ રાજ્ય ઓછોના પરસ્પર સંબંધ હતો તે ધણીજ વધ્યો; ઉત્તરનાં રાજ્યો કરતાં દક્ષિણના રાજ્યો વધારે મુશ્કેલીમાં હતાં; ને ધણીક વારે મરખાં નેવાં મુશ્કેલીમાં હતાં; તોપણ હજી પ્રત્યેક રાજ્યનું ને સમજાનું સમગ્ર એક સ્વરૂપ ધરાવું નહોતું. દક્ષિણ યૂરોપનાં રાજ્યોનું એક સ્વરૂપ ધરાવું, ઉત્તરનાં રાજ્યોનું એક સ્વરૂપ ધરાવું અને બંને સ્વરૂપનું પાકું એક ધર્મ જવું ને શાળવું એ દર્શન તે યૂરોપનું પોતાનું છે.

એ દર્શનનું મુખ્ય તત્ત્વ રાજ્યોની સત્તાનુભા છે કે નેથી જૂદાં જૂદાં રાજ્યો અંગ રૂપે બની યૂરોપને એક મોટું કુટુંબ રાજ્ય કડી થોભાને છે. બે રાજ્યો સામ સામા લડાઈમાં ઉતરે છે ત્યારે તે ખીજાં રાજ્યોને પોતાની ગોળાની મદદમાં ગએડે અથવા ત્યારે એક મોટું તે ખીજાં નાનાંઓને ગળી જવાનું કરેડે ત્યારે એ બધાં પરસ્પર સંપ બાધે છે—જૂદા જૂદા અથવા એકઠા મદદકાર કરેડે; લડાઈમાં ઉતરે છે ને સલાહકાર કરેડે. રાજ્યો હાથે ત્યાં તેવા વહેવાર રાખજ; અગિયારમાં તેવા વહેવાર હતોજ;

અને યુરોપમાં તે વહેવાર વેહેલ વેહેલા ઇટલીમાં * પંદરમા સૌકાના અંતમાં આપ્યો ને ત્યાંથી પછી સોળમા સૌકાથી બધા ખંડમાં પ્રસાર પામતો થયો. પણ થોડા પ્રદેશમાં ઘણાંક રાજ્ય ને તે ક્યૂડલસત્તા ટળીને કેવળ રાજની સત્તા ચાલેલી એવાં લશ્કરી રાજ્ય, નાનાં તે સ્વાધીન સ્વતંત્રપણું રાજ્ય-વવાની ચિંતામાં ને મોટાં તે વધારે મોટાં થવાના તોળમાં હતાં,—એવી સ્થિતિને લીધે યુરોપનાં રાજ્યોના વહેવાર (મદદકરાર ને લડાઈઓ ને સલાહ-કરાર ને ખટપટ કરવાનો) તે નિરંતર બ્યવસ્થાપદ્ધતિ સાથે ચાલૂ રહ્યો. એ પ્રકારનાં રાજકીય વહેવારથી રાજ્યસત્તાઓ ભ્યારે ભ્યારે સામ સામી તોળાય છે; નિર્બળનું રક્ષણ થાયછે ને ઉદત બળિયું ડાખમાં રહેછે; અને એટલા મોટે યુરોપના લોકે સત્તાતુલાની નીતિને પ્રધાન માની છે.†

* ઇટલીનાં રાજ્યોની અબ્યવસ્થા જોઈ સ્પેન, ફ્રાન્સ ને જર્મની એ રાજ્યો ત્યાંના થોડા ધણા પ્રદેશ પોતાના કરી લેવાને સરસાઈ બધાં સોળથી ને રખેને કોઈ વધારે જગ્યા થાય તેના બધથી ત્યાં લડાઈઓ કરતાં. આર્લેસ આઠમા નેપલસ છતવા નીકળ્યો ભ્યારે સ્પેન, પોપ ને વેનીશીઅન એઓએ ફ્રાન્સની સામાં સંપ બાંધ્યો હતો (૧૪૯૪); ફ્રાન્સ, સ્પેન, જર્મની ને પોપ એઓએ વેનીસની સામાં સંપ કીધો હતો (૧૫૦૮) ને પછી પોપે વેનીસને મળી જઈ બીજી વર્ષે ફર્ડિનાંડ, હેનરી આઠમા ને માક્સિમિલિયન એ ત્રણેને પોતાની તરફના કરી લેઈ ફ્રાન્સની સામાં લડાઈયા ચલાવી હતી (૧૫૧૧). ફ્રાન્સિસ તથા આર્લેસ પાંચમા એ બેની લડાઈમાંના પ્રતંગમાં ઈંગ્લંડ, ઇટલીનાં રાજ્યો ને કોન્ટેન્ટિનાપણનું રાજ્ય, એ સૌ સામાન્ય રાજકીય બ્યવહારમાં સામેલ હતાં.

† સત્તાતુલા એટલે દરેક રાજ્ય સરખી સત્તા ધરાવતું થાય એમ ન સમજવું, તેમતો થાયજ નહીં; રાજ્ય સારા ધારથી, એતી વેપાર કારખાનાથી, લગન વારમાં મેળવીને—હરકોઈ રીતે બીજને નુકસાન ન કરતાં પોતાની વૃદ્ધિ કરે તેમાં કંઈ બાંધું નથી; પણ કોઈને નુકસાન થયું હોય કે થવાનો સંભવ હોય, એક તે બીજને આમી લેવું હોય તો તે બાંધું છે; ને એ અનીતિનો અટકાવ કરવો કે જ્યો નબળાનું રક્ષણ થાય ને નિરક્ષર તે અંકુશિત થાય તે કર્મ—પ્રકાર—નીતિ તે સત્તાતુલા સમજવી. સત્તાતુલા રાખવાને બહાને વચમાં પડવાના હકથી લડાઈઓ ઉભી થાય છે; પરસ્પર અદેખાં એવાં રાજ્યો પોતપોતાના લાગ શોધે છે; રાજ્યોને પરસ્પર પ્રતીતિ રહેતી નથી; અને સત્તાતુલાની નીતિ પ્રમાણે આજ લગીમાં રાજ્યો વર્ત્યા નથી; એવું છે તોપણ સત્તાતુલાનું વચણ કાપદાજ કરવા તરફ છે—બીજાં રાજ્યોની સામાં થવાને મોટે પોતાની પૂરી તૈયારી હોય તોજ લડવા નીકળાય ને એ કારણથી લડાઈઓ બ્રાહ્મી થાય છે, બિબ્યને મોટે સાઈ થાયછે, સોખીની સામાં થવાને સધળાંએને ચેતવણી મળે છે, પરોસનાં ને બીજાં રાજ્યોમાં શું ખટપટ ચાલેછે ને આગળ શું થશે તે

સોળમાં શૈકામાં રાખ્યોનો પરસ્પર વ્યવહાર ચાલતો થયો એટલે પછી તે સંબંધી ખટપટી કામમાં, રાજ્ય પ્રધાનો મન ધાનવા થયા; રાત્રીમાં શૈકામાં રાખ્યોની સંગા પૂરેપૂરી ચલડી રહી ને ધણાકની વ્યવસ્થિત થઈ; ક્રાન્તિમાં લૂહ ૧૪ મે (૧૯૪૩-૧૭૧૫) પૂર્ણ નિરંકુશ હોઈને રાખ્યને બારથી વ્યવસ્થિત ધમ્મપતો હતો; જર્મનીમાં વેસ્ટફેલિયાના કારથી નવી વ્યવસ્થા થઈ હતી (૧૯૪૮); ઈંગ્લંડમાં આર્લેસ ૧ સો શિરચ્છેદ પામ્યો હતો (૧૯૪૯); પ્રજાસત્તાક ૧૧ વર્ષ રહ્યું હતું, વળી રાજ્ય થયા હતા ને પછી હાલંડથી વિલિયમ આવ્યો હતો (૧૯૪૯); અને લીઆપોલ્ડ મહારાજની કારકીર્દીમાં તુરકોએ આસ્તિત્વાનો પ્રદેશ પડતી સેવાને ઉપરાઉપરી હુમલા કીધા હતા પણ આસ્તિત્વાએ તુરકોને ઝેટા આગળ પૂરેપૂરાહરાથી કેટલોક પ્રદેશ મેળવ્યો હતો (૧૯૬૦). ધર્મસંબંધી આસિલી લડાઈઓનો અંત પણ તેજ શૈકામાં આવ્યો; જર્મનીમાં પુનઃસંસ્કાર થયો (૧૫૧૦); પ્રોટેસ્ટન્ટ છાત્રા (૧૫૫૨); તીસવર્ષની લડાઈ પૂરી થઈ (૧૬૪૮) ને કાયલિક પ્રોટેસ્ટન્ટનું રાજકીય ઐશ્ય થઈ; ઈંગ્લંડમાં પુનઃસંસ્કાર થયો (૧૫૩૪) ને પછી કાયલિક પ્રોટેસ્ટન્ટોના ટંક ચાલ્યા તેનું સેવક ધણે વર્ષે આવ્યું હતું; પરિસમાં કાલ્વિને પોતાનાં મત પ્રગટ કર્યો (૧૫૩૨); પછી ૩૯ વર્ષે આલેક્સા મગડા નાંટી-સના કારથી પત્યા (૧૫૬૮), ચીચીલ્યુએ લુથેરોનારનો નારા કીધો (૧૬૨૮), લૂહ ૧૯૮૫ માં નાંટીસનો કાર ૨૬ કરી રાખ્યમાં કાયલિક ધર્મ રાખ્યો; અને સ્પેન પોતાનાં રાખ્યમાં પ્રોટેસ્ટન્ટોને રાખવાની તજવીજ કીધી તેમાં તે કાલ્યું નહોં ને હાલંડનું નવું રાજ્ય થઈ (૧૫૭૯). પછી (૧૭૦૦) બૂરમાં વંશનો ફીલિપ પાંચમો સ્પેનનો રાજ્ય થયો તેની કારકીર્દીમાં પણ ૧૪ જુન ૧૯ જુલાને ઈસ્પાનિશને અનેક પ્રકારે બધા કીધી હતી.

વિષે સૈનો નિરંતર લક્ષ રહેલો, (એલચી રેસીડેન્સા હક ઊભા થાય છે), સૈ પોતપોતાની તથાથી આગળથી કરી મૂકેલે વગેરે. સત્તાનુસાર વડેન પોર્ટુગલ, ફ્રાંસ, સ્પેન, ડેન્માર્ક, સ્વિટ્ઝરલંડ ને ઈટલીનાં રાખ્યો ત્રણસં વર્ષે થયાં હતાં એમ રહ્યો છે; એક વર્ષમાં સેમે જેટલો મેળવ્યો હતો તેથી એકો પ્રદેશ મેળવવાને ક્રાન્તિને બરાં વર્ષ લાગ્યાં તે સત્તાનુસારનેજ લીધે. એકકારક વાર્તા છે કે ૧૭૦૨ માં સત્તાનુસારની નીતિ જોરા રહી નહોતી; જ્યે હાલંડી પાત્રું તરફ ૨૨મી જુન લૂટારાં રાખ્યોએ કોઈને નુકસાન ન કરતલે એવું ને પોર્લંડ તેને મગૂં ઉખેડી નાખી વેદેચી લીધું હતું; ક્રાન્તિ પાછળી લડાઈઓથી કમન્ટેર થયેલું એટલે તે એકલું સામે થવાને સક્તિમાન નહોતું અને ઈંગ્લંડ તે ખરેખર અ-આઝાદ કીધો હતા.

પ્રત્યેક રાજ્યમાં રાજા પ્રજા, સરદાર સરદાર, બૂપ બૂપ, ઝેઝેમાં
 ય હક સંબંધી ને ધર્મ સંબંધી લડાઈઓ ચાલેલી અને એક રાજ્યને
 રાજ્ય સાથે અથવા કેટલાંક રાજ્યોને ખીજાં કેટલાંક રાજ્યો સાથે
 યા ચાલેલી તેથી રાજ્યના સઘળા વર્ગના લોક પરસ્પર બળી જઈ
 ૧૫ પ્રકરણમાં ભાગ લેતા થયા હતા; વળી પ્રત્યેક રાજ્યના લોક બાપા
 કુળમાં સારો અભ્યાસ કરતા, નવા પ્રદેશો રોકતા, સંસ્થાનો સ્થાપતા
 પારને વધારતા થયા હતા; ઠામ ઠામ પ્રવૃત્તિના ઉદ્યમમાં લોક મન્યા
 અદારમાં શૈક્ષણમાં ૧૭૯૩ સુધી રાજ્યોએ લાભ સ્વાર્થ ને પ્રત્ય સાથે
 સત્તાગુલાની મોઠી મોઠી ખટપટો કરી લડાઈઓમાં ઉતરી પોતપોતાનાં
 મ દેખાડ્યાં. સ્પેનની ગાદીના વારસા મોટે લડાઈઓ થઈ તેનું શેવટ
 ૪ માં આવ્યું હતું. સ્પેનમાં ખૂરખોં રાજવંશ સ્થપાયો; ઈંગ્લંડને અ-
 ળામાં ધણોક પ્રદેશ મળ્યો; નેપલ્સ, મીલાન ને સ્પેનનું નેપરલંડ તે
 દેશોને મળ્યાં; અને સયોયના ડ્યુકને સીસિલિનું રાજ્ય મળ્યું. ૧૭૩૩
 ઝાન્સે પોર્લંડના પદબ્રજ રાજની તરફથી આસ્ટ્રિયા તથા રશિયાની સામાં
 ૭ ચલાવી હતી ને ૧૭૩૫ માં નેપલ્સ ને સીસિલી ડાન કારલોને મળ-
 ૧ યુરોપમાં ત્રીજો ખૂરખોં વંશ સ્થપાયો.

હવે ઉત્તરપૂર્વ યુરોપનાં રાજ્યોની સત્તાગુલા વિષે. ડેન્માર્કની રાણી
 ગરેટે વારસાથી નેર્વે તથા જીતથી સ્વીડન એ મેળખ્યાં હતાં ને પછી
 મરના કોલકરારથી તેણે ત્રણ રાજ્યનું એક રાજ્ય કીધું હતું (૧૭૬૭);
 અચન ખીજાએ સ્વીડલોકના બલવા ખેસાડતાં ૯૪ સરદારોને ફાંસી
 ૧૧ પણ એમાંના એકનો દીકરો ગરેટાવસ વાસા એણે ડેન્માર્કની સાથે
 ઇચ્છા કરીને સ્વીડનનું સ્વાધીન રાજ્ય કીધું (૧૫૨૩); ડેન્માર્કના રાજ-
 યે સ્વીડન પાછું પોતાનું કરવાને થયાસે વર્ષ ફાંફાં માર્યા પણ અંતે
 દેનના કોલકરારથી તેઓને સ્વીડનનું સ્વાધીનપણું કબુલ રાખ્યું પડ્યું
 ૫૭૦). ડેન્માર્ક થકી છૂટાં પડ્યા પછી સ્વીડને સરસાધમાં પોતાની
 રી વ્યવસ્થા કરી ને એના ગરેટાવસ આરોધકો (૧૮૩૦-૩૨) દક્ષિણ
 ૧૧ની લડાઈના મેદાનમાં પોતાના સ્વીડનું ઉત્સાહ બર્ધ પરાક્રમ દેખ-
 વ્યું. પોર્લંડમાં સીજસમંડ ત્રીજાની કારકીર્દીમાં તેના સરદાર રશિયા
 ૫૨ હજો કરી ત્યાંના લોક પાસે પોર્લંડના માટવીને ઝાર મનાવ્યો (પોર્લંડની
 ૧૧ સ્વીડ પણ રશિયા ઉપર હુમલો કીધો હતો,) પણ પછી રશિયનોએ

કરવા ગયો પણ એણે તેને તુચ્છકારી કહાડ્યો; બોનીફેસનાં મરણ પછી
 ફીલિપે કલમેંદને ચોપ કીધો ને એણે ક્રાન્સમાં ગાદી સંખી; સાત ચોપ
 ઉત્તરેશ્વર ત્યાં રહ્યા ને તે ક્રાન્સના વતની હતા; ૧૩૦૮ થી એક શમમાં
 ને એક અવિગનનમાં એમ બે ચોપ નીમાતા થયા હતા; એ પ્રમાણે
 ચોપની સત્તા અપ્પવસ્થિત યર્ષ હતી ને તેઓ છઠ્ઠાક અનાચારે વર્તતા.
 ઇટલીની ખિડાના પાસેન્સિઝ, ક્રાન્સની દક્ષિણના વાલડેન્સિઝ ને આલ્બી
 ગામના આલ્પિનેન્સિઝ, તેઓને અગાઉ યર્ષ ગએલા ચોપની કારકીર્દીમાં
 ખુંડી રીતે રહાંત કરવામાં આવેલા તેઓમાંના ઉગરલાઓ પોતાનાં ધર્મ-
 મત (શમન કાયલિકથી જુદાં) ને ચોપની અનીતિ એ વિષે કામ કામ
 બોલતા થયા હતા. ઈર્લેન્ડમાં વિક્ટરિયે ચોપની ધણીક જૂથ જાહેરમાં
 આહ્વાન; તેણે આલ્પિનેન્સિઝ પાસેથી બૈબલનું સાદા મેળવ્યું હતું; લં-
 ડનમાં મળેલી ધર્મસભાએ તેને જાહેરમાં બોલતો બંધ કીધો પણ પછી
 તેણે બૈબલનું અંગ્રેજી બાપાંતર પુરું કીધું હતું. વિક્ટરિયનાં મન બેહીમી-
 આમાં હસ ને નેશમ એ નામાંકિત પ્રસંગે ચલાવ્યાં ને ધર્મશિક્ષકોની
 અનીતિ વિષે બાણછો કીધાં, ને એ ઉપરથી ક્રાન્સની સભાના ઠરાવથી
 તેઓને બાળી મૂકવામાં આવ્યા હતા (૧૪૧૫-૧૧૦). બાહીમીઆના ઘોઠે

● ક્રાન્સમાં મળેલી ધર્મસભાના હેતુ એવો કે ચોપની સત્તા અંકુશિત
 કરવી ને જે વાતોથી ધર્મ નિદાતો હોય તે સૂધારવી; ધર્મોપદેશો, મહાધિપો,
 પાદરાજાના મુખત્યારો, ગભરૂઓના એલચીઓ, ધરવરવિદ્યાના પંડિતો, ને
 પાય-ધારા બાણનાશ પંડિતો દરદરાના મળોને તે સભા યર્ષ હતી; ઇટાલીયન
 ધર્મોપદેશોની વગસણાનું કાવે નહોં તેને માટે સરખા હક આપી સભાસદોની
 હિમણુ કરી હતી-ઈટાલીઅન, જર્મન, ફ્રેન્ચ ને ઈંગ્લિશ એ ચારેનાં ધર્મો
 નત પ્રમાણે ઠરાવ કરવાનું રાખ્યું હતું; પણ ઇટાલીયનોએ રાખ્યો ગભરૂની અ-
 આધનો કાવેદો લઈ એવી તબવીજ કીધી કે તે સભાથી કઈ નીપળ્યું નહોં;
 મોર્ગેન પાંચમાને નીમવામાં આવ્યો (૧૪૧૦) કે તેણે તરતજ સભાને વિસ-
 નન કરી હતી; ખીજવાર બાસમેમાં મળેલી ધર્મસભાએ કેટલાક સૂધારા
 કરવાનો ઠરાવ કીધો, ને તે ચોપ યુજનીએ કબૂલ ન રાખ્યા તે ઉપરથી તેને
 પરચ્યુટ કરી નવા ચોપ કીધા; પણ એ સાહસ કામ કેટલાંક રાખ્યોને પસંદ પડ્યું
 નહોં ને નવા ચોપે રાજનારું આપ્યું; પછી સઘળા ચોપ (એક રિવાય) ઇટા-
 લીયનજ હતા. તે સભાના સૂધારામાંથી અનુકૂળ આવ્યા તે તે ક્રાન્સ ને જ-
 મનીમાં લખલ થયા પણ ચોપે તે પત નજ કીધા-આટલું ખરું કે ૧૪૫૨ માં
 જર્મનીએ શમ ઉપરથી પોતાના હક ઉઠાવ્યા ત્યારથી ઇટાલીની બાહારનાં રાખ્યામાં
 ચોપની રાજકીય સત્તા ધણીક રીતે ઝાઝી યર્ષ; અને ધર્મ વિષયમાં તેઓ-
 નીજ ચક્રવર્તી સત્તા હતી તેના ઉપર સકળ ખિસ્તી મંડળની ગાદી સભાને

કોષી બરાઈ લગઈ આપી જર્મન તથા રોમન લશ્કરોને હગ્યાં ને ૫૫૦ કાયદિક મહનો નારા કીધા હતા. કોન્સ્ટંટિનોપલ બાગવાથી ઇટલી જર્મનીના લોક બહોલા ગ્રીકજનોના સહવાસમાં આવ્યા હતા ને છાપખાનાં નીકળવાથી છપાવવાં બેખસો લોકે વાંચવા માડ્યાં હતાં.

પોપ નૂનિયસે રોમમાં સેન્ટ પીટરનું દેવળ બંધાવવા માડ્યું ને તા-મગ્નપત્રિકાઓ કાઢાડી સાધુઓને ઠામ ઠામ વેચવા મોકલ્યા. એઓ કેહેતા કે જે ખ્રિસ્તીઓ નાણું જેવર આપી તારણપત્રિકા પોતાની ખાસે રાખશે તે ને તેના પૂર્વજો નરકયાતનાથી મુક્ત થશે. પોપ લીઓ ૧૦ માં (૧૫૧૩-૧૫૨૨) જેની દરબારમાં મોજમજા ને છોનાઈ અતિથે આશતી ને જેને તેટલા સાથે ધણુંક નાણું જોઈતું હતું તેણે પણ દેવળના ખર્ચને બહાને પત્રિકા વેચવા કાઢાડી (૧૫૧૭); જર્મનીમાં ડામીનીકન સાધુઓ શોશાઈથી ને ધમકીથી તે વેચતા. બ્યારે તેતઝલ નામના સાધુએ વિ-ટેનબર્ગમાં પત્રિકાના ધંધા ચલાવ્યો ત્યારે માર્ટિન લ્યુથર * જે આગસ્ટિનિ-યન મહનો સાધુ ને વિટેનબર્ગની પાઠશાળામાં ઈશ્વરવિદ્યાને શિક્ષાચુરુ પંડિત હતા તેણે કોષી બરાઈ પત્રિકાની વિરુદ્ધ પંચાણું કલમનો એક વિ-પય લખી કાઢાડી કિલ્લાના દેવળના દરવાજા ઉપર ચોડ્યો ને જણાવ્યું કે તે વિષે કોઈપણ સાથે વાદ કરવાને હું તૈયાર છજી. એ પંચાણું કલમોના વિપય જર્મનીમાં સર્વત્ર જાણવામાં આવ્યો. કોઈયે ધમકી આપવાથી કે મહેરબાની ખતાવવાથી લ્યુથરે પોતાનું લખેલું ફેરવ્યું નહીં; એ કેહેતા કે ધર્મ વિપયમાં માત્ર એક પ્રજાનાં વચન શિવાએ બીજા કોઈની સત્તાને હું માનનાર નથી; પોપે તેને આત્માપત્રથી ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર કીધો (૧૫૨૦); પણ સાકસનીના ઇલેક્ટર જુપ ફ્રેડરિક ગણે જેને માર્ક્સિમિલિયનનાં મરણ પછી મહારાજ્યનો પ્રતિનિધિ ઠેરવવામાં આવ્યો હતો તેની જાફે લ્યુથરે પોપનો આત્માપત્ર વિટેનબર્ગના દરવાજા આગળ સોના દેખતાં બાળી નાખ્યો. એ પ્રસંગથી ઘણાલોક રાજી થયા, કેમકે ધર્મશિક્ષકો અબણ, આગસ્ટ

* એ એક ગરીબ ખાણ આદનાસનો દીકરો હતો; બાપે પડોસના કસ-ખામાં નીરાળ હતી ત્યાં મોકલ્યા; દીકરો કસખાના લોકને બારણે ગાઈ ગાઈને મુશ્કેલીથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો; પછી તેને એક ધર્માત્મા સ્ત્રીએ પોતાનાં કુટુંબમાં લીધો, ને ૧૮ મે વર્ષે તે એરફ્ટની પાઠશાળામાં ગયો ને ચાર વર્ષ પછી તેજ કસખાના આગસ્ટેન મહનો સાધુ થયો; એક ધરડા સાધુના બાધથી તે અંતથી બેખલનો અભ્યાસ કરતો, ઇસુના ઉપર પૂર્ણ બાવ રાખતો ને તેથીજ તારણ છે એમ માનતો; ૫૨૨મીસ વર્ષની વયે (૧૫૦૮) તે પાઠશાળામાં શિક્ષા ચુરુ થયા ને તે બાપણો કરતો તેનો સા આદર કરતા.

ગોશુધા ને સ્ત્રીર્લપટ હતા; તેઓ બળાકાર નાથું કહાયતા ને દેવળોમાં
 પણ મળક હકાની ઘાતો ચલાવી અડખડાટ હસાહસ કરતા; વળી વાઙ્-
 નિસત્ર, વિદિનકમતના ને બોડીમીઆવાળા જોઓ વેગતા યઈ ગયા હતા
 તેઓ, લૂપ્થર જે બોલું ને શીલું તેને સમ્મત યઈ તેનું લખાણ વારે વારે
 વાંચી સદ્ધર્મને અર્થે વધારે દિમત ધરતા થયા, આર્ભસ પાંચમાને ક્રા-
 ન્દાની સામાં લડાઈ ચલાવવામાં પોપની મદદની જરૂર હતી તેથી તેણે
 પોપની આતર વરગસની સભામાં ધૂપગને તેડાવ્યો; લૂપ્થર જઈ પોપનું
 એક પણ મત ફેરવવાની ના કહી; તેને ને તેનાં મતને માનનારાને સ-
 બાએ સભ્યના ધારાની બહાર ડેરવ્યા પણ તેને કઈ ઈલિ ન કરતાં જ્યા
 હોયો. આર્ભસ લડાઈમાં એટલો યુગ્મવાળો હતો કે જર્મનીમાંહેનાં કામ
 કાજમાં તેનાથી હાથ ધકલ્યો નહોતો, ને એ આર્ભસની ગેગલાઈમાં નવું
 મત સાચી પો પ્રસાર પામ્યું; એવું કે પછવાડેથી મહારાજાએએ અટકાવ.
 વાની મેહેનત કીધી તેમાં તે ફાંટી રાજ્યા નહોતો. લૂપ્થર પોતાના મુરબ્બી
 પ્રેરિકની સલાહ પ્રમાણે વર્તમાનના કિત્તામાં મુક રહી બેબબનું બાપાંતર
 પૂરું કીકું (૧૫૨૨) ને વાલવિપય તૈયાર કીધો. ત્યાંસૂધી ચાલસને પોપ
 સાથે રાત્રુવટ હતી ત્યાંસૂધી તેણે સૂધારાવાળાની સામાં થવાની કાળજી
 રાખી નહોતો; પણ પાછળથી પોતાનાં મહારાજાપદની સત્તાને ધેડો લાગશે
 એવું જાણ્યું ત્યારે સ્થાપર્સની સભા કચી વરગસની 'સભાનો ડરાવ બહાલ
 રાખ્યો. સાંસનીનો ઈલિકટર, હેસ્તેની લાંડગ્રેવ, લૂપ્થરને ડૂક, આન
 હોલ્ટનો જૂપ ને ચાલ મેરના મુખત્યારે એઓ તે ડરાવની સામાં થયા ને
 તે જાપરથી તેઓ પ્રોટેસ્ટંટ કેહેવાયા. આગસબર્ગની સભામાં (૧૫૩૦)
 પ્રોટેસ્ટંટ જૂપોએ પરસ્પર સમ્મત યઈ પોતાનો ધર્મમાર્ગ વાંચી સંજળાવી
 સ્થાપિત કીધો. ૧૫૩૨ માં આર્ભસ બંને ધર્મમાર્ગવાળાઓમાં સલાહ
 થાય તેવી ગોઠવણ કરવાને કબૂલ થયો હતો પણ ચોડા વખત પછી તેના
 દુરમનો એટલા તો નબળા પડી ગયા હતાં કે તેઓ પાછો કાપલિક ધર્મ
 સ્વીકારવાની તૈયારીયર આવી રહ્યા હતા (૧૫૪૮); પણ આર્ભસનો સોળ
 પ્રોટેસ્ટંટ જૂપોની રાજકીય સત્તા ઉપર અંકુશ રાખવાનો જણાવો તેથી સા-
 કસનીનો મારીસ જે આર્ભસનાં લશ્કરનો સરદાર હતો તેણે ક્રાન્સને મદદમાં
 રાખી જર્મનીના પ્રોટેસ્ટંટોની તંરફથી આંગેવાન યઈ આર્ભસને સપડાવ્યો-
 પોસેસોમાં સલાહકાર થયા ને પછી આગસબર્ગની સભામાં પ્રોટેસ્ટંટો
 વગર હરકતે પોતાના માર્ગ પાળે તેવી છૂટ આપવાની આર્ભસને જરૂર
 પડી (૧૫૫૫). બીજા દેશોમાં પણ ચોક પ્રોટેસ્ટંટ થયા હતા. સ્વીટઝર-

હંડમાં ઝાણુરિયનો એક ધર્મશિક્ષક ઝવૈંગલ (ધ્યુયરનો સંબંધ ન રાખતાં સ્વતંત્રે) તારણપત્રિકાની સામે યથો હતો (૧૫૧૮) ને પછી તેની ને તેનાં મરણ પછી જીનીવાના કાલ્વિનની મેહેનતથી ઘણાંક પ્રગણાં પ્રોટેસ્ટંટ થયાં હતાં. કાલ્વિનનાં મત ક્રાન્સમાં દાખલ થયાં (૧૫૧૯) તેને અટકાવામાં આવ્યાં (૧૫૨૧) પણ તેનાં મતને વિદ્વાનો માન આપતા થયા; ક્રાન્સમાં ને પ્રોટેસ્ટંટ માર્ગના હંતા તે જુગોનાટ કેહેવાતા ને તેઓના ઉપર બહુ જુલમ જુલરતો હતો. ઈંગ્લંડમાં વિડ્લિકના મતને માનનારા દેટલાક જામુ હતા પણ તેમાંનો કે કોઈ ખીજો બહાર પડ્યો નહોતો; હેનરી 'આઠમો' ધ્યુયરની સામાં પુસ્તક લખી પોપનો મિત્ર થયો હતો (૧૫૨૧) પણ પછી પોપ તલાકનાં કામમાં સમ્મત ન થયો તેથી હેનરીએ પોતાને ઈંગ્લંડનાં ધર્મમંદિરનો ઉપરી કેહેવડાવ્યું; તેણે નાણું ઈંગ્લંડથી શમ માકલવું બંધ કીધું ને શમનો હુકમ ઈંગ્લંડમાં આવતો બંધ કીધો; તેણે મઠ દવળોના નારા કીધા ને બૈબલનું અંગ્રેજી ભાષાંતર છપાવ્યું; પણ તે જર્મનીના પ્રોટેસ્ટંટો ને પોપના ધર્મમાર્ગને ઓટા કરતા તેઓની અને પોપની સત્તાનો ને પક્ષ કરનારા તેઓની બંનેની સામાં હતો; ઈંગ્લંડમાં પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મની પ્રથમ વ્યવસ્થા એલિઝબેથની કારકીર્દીમાં થઈ હતી. રકાટબંડ, પોલંડ વગેરેમાં એકાદ પ્રકારનો પ્રોટેસ્ટંટ પંથ હતો. ઇટલી ને સ્પેનમાં પોપે પોતાની કરડી સત્તા વાપરી નવા ધર્મને દાખલ થવા દીધો નહીં. જર્મનીમાં મુશિયાની ડચી પ્રોટેસ્ટંટ થઈ ને આસ્તિત્વા કાયલિક રહ્યું. (શ્રિધનો ૧૧ માં શોકાથી શ્રીકર્પથી થયા હતા.

ધર્મના પુનઃ સંસ્કારથી ઘણાંક કાયલિક મઠનો નારા થયો; સાધુઓ ને આર્જીઓ ચરણતાં થયાં; તપસી ને પ્રેરિતજન ને વિશેષ કરીને મરી કુમારી એને આરાધના થતી તે બંધ પડી; અને શમન કાયલિક તથા શ્રીક ધર્મમાં સાત સંસ્કાર* છે તેમાંના બે રાખવામાં આવ્યા-ક્રેસ્ટનાં ધર્મમંદિરમાં દાખલ થવાનો અને ક્રેસ્ટનાં મરણ નિમિત્તનો. પોપ અલ્પમ છે

* ક્રેસ્ટનાં ધર્મમંદિરમાં દાખલ કરવું (બાપ્ટિઝમ-બણીને પાણી છાંટવું), ખ્રિસ્તી મંડળના હકમાં દાખલ કરવું, ક્રેસ્ટનાં મરણનું સંભારણું રાખવું (બાપ્ટરી તથા દરાખના રસનું બાજન), પ્રાચલિત, મરવા પડેલાં માણસને છેલી ધડિયે માથે હાથે પગે પવિત્ર તેલ લગાડવું, ધર્મશિક્ષકોના વર્ગ અને લખ યે સંબંધી.

પોપ પાઉલ ત્રીજાએ ૧૫૪૫ માં ટ્રૅટમાં મહાધર્મસભા બોલાવી હતી ને તે સભાએ ૧૫૬૩ સુધી પોતાનું કામ કીધું; તે સભાના ફરાવથી બંને માર્ગનો બેદ ટલ્યો નહીં. તે સભાના ફરાવથી અવગમ પ્રાળવા જીવી કલમો આવિયે

(બુદ્ધ કરેલ નહીં) એ મત છાંડીદેવામાં આવ્યું; જૈનવર્ણમાંની કેટલી વાત ધર્મશિક્ષકોએની પરંપરાની માધી આવેલી જનણ પ્રમાણે રામજનવવામાં આવતી તેને બદલે ધર્મશિક્ષકોએની વાત જૈનવર્ણના આધાર પ્રમાણે મનાવી ધર્મ; કેવળોમાં પ્રત્યેના બહિતને માટે લાદિત બાળા હતી તે ટાળીને જર્મન બાળા રાખવામાં આવી; નિરાણે બહુના ઇકરશ્ચોને માટે લ્યુથર નાની મોટી પ્રતોતસવળીઓ રચી હતી; કર્મ ને ચોગ્યતા પ્રમાણે પાપપત્રી કૃષ્ટાં યવાયછે એ રામન કાથલિક ધર્મનું મહત્ત્વ હતું પણ લ્યુથર સ્વતંત્ર પ્રજ્ઞાપાને મહત્ત્વ કીધું-કર્મથી ચોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ હોય કે નહોતી પણ પ્રજ્ઞાની કૃપા પાપથી ઇલાવી રાકેછે; રામન કાથલિકમાં કર્મ અને બલિ-બાગનું પ્રાધાન્ય હતું પણ લ્યુથર મર્ણમાં ફક્ત કેસ્ટ દ્વારા ઇશ્વરની પ્રીતિ સંપાદન કરવાનું હતું. સીટમરલંડના પ્રોટેસ્ટેન્ટ ને જર્મનીના પ્રોટેસ્ટેન્ટ બીજી બધી વાતે એક મતના હતા પણ બોલન સંસ્કારના વિચારમાં કેવળ જૂઠા હતા; ક્રિયંગમ માનતો કે તે કેસ્ટનાં મરણસ્મરણ નિમિત્ત બોલન છે ને લ્યુથર માનતો કે તે બાખરી તથા દ્રાક્ષરસનાં બોલનથી કેસ્ટનું માંસ તથા લાહીના અંશ પમાય છે; એ વાંધો (ત્રિવંગમ લ્યુથરનો) પત્થો નહોતો ને પ્રોટેસ્ટેન્ટના એ કદા સામ સામા પંથ ચલા-સૂધરેલ પંથ ને લ્યુથર પંથ; ઈંગ્લંડનું એપિસ્કોપલ મંદિર એલિજોબધનાં રાત્નમાં સ્થપાયું; એ ધર્મપંથ ધણો ખરો સૂધરેલ તથા લ્યુથર પંથને મળતો છે પણ અધિકારીની વ્યવસ્થા ને કર્મની પદ્ધતી એ બેમાં કોઈને મળતો નથી; એ ધર્મવ્યવસ્થા અનુકૂળ ન આવી તેઓએ ને ફક્ત જૈનવર્ણને જ માનવું એ મતના ને હતા તેઓએ પોતાનો જુદો પંથ કહાડ્યો ને તેઓ ખુરીદન ઠેકેવાલા. પ્રોટેસ્ટેન્ટ ધર્મ જોકે જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી રીતે ને આછી વધતો ફેલેલો

—હતો; ધર્મશિક્ષકોએ ધરણું નહોતું; જૈનવર્ણને માનવું તેમ પરંપરાના વહીવટને પણ માનવો; ગુરુ આગળ દોષ કેહેવા ને પાપથી છૂટવું અવતારલીલા; મુક્તિ તથા બીજી નિરાતીને માનવી; સાધુની આરાધના; મેરી કુમારીની બહિત ને તેની દોષ રહિત ગર્ભાવસ્થા; મોત ને ધનમાફનો વહાડો-એ બેનાં દરમીઆનમાં માણસના જીવ ધગડીમાં ડેહે છે એટલે એવે કેાણે કે બ્યાં તેઓ શુદ્ધ થાયછે-તે કેાણેથી જીવ બહિત દાન પ્રાપ્તિય વગેરેથી છુટે; મૃતુના બોલનમાં ને બાખરી તે કેસ્ટનું રાગીર તથા લાહી યઈ બપહે; ધિવાદિ. પ્રોટેસ્ટેન્ટ ધર્મના પ્રસાર ઝડપથી થતો આવ્યો તેમ કાથલિક ધર્મના હિમાયતીઓ પણ બહુ થયા-ધણાક સાધુઓના મઠ સ્થાપવામાં આવ્યા ને નેમરુ લોક કામ કામ મોધ કરવાને નીકળી પડ્યા; ૧૫૫૯ માં નેમરુ લોક પશ્ચિમ યૂરોપમાં ને હિંદુ-સ્થાન, એથિઓપિયા, અઝીયમાં ઉપેક્ષા કરતા થયા હતા.

સ્વપાયો અને દેશ દેશના પ્રોટેસ્ટન્ટોને રાજકીય સ્વતંત્રતા સારખી ન મળી તોપણ આટલું તો થયું કે તેઓ ધર્મની અવ્યવસ્થિત ને બંધકર સત્તાનાં બંધનથી મુક્ત થયા. જર્મનીમાં લોકને રાજકીય સ્વતંત્રતા નહોતી ને તે ધર્મના પુનઃસંસ્કારથી લાખલ થઈ નહોતો, ગળગળોની સત્તા ઉઠતી રાખળ થઈ, તોપણ વિચારની સ્વતંત્રતા જોઈતી જર્મનીમાં બહાર પડી ને ધીરે રહી તેવી કોઈ ટેકાણે નહોતી; ડુ-માર્કમાં નિરંકુશ રાજ હતો પણ ત્યાં વિચારની સ્વતંત્રતા રાખ્યાનાં ધારામાં ને શેરેર સૂધરાઈની રૂણમાં પણ દેખાઈ; હાલંડનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં ને ઈંગ્લંડના અંકુશિત રાજ્યમાં અતિ જુલમ છતે પણ આખરે વિચારને સ્વતંત્રતા મળી હતી; ફ્રાન્સમાં જોઈએ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મને છુંદી નાખવામાં આવેલો તોપણ ૧૬૮૫ સૂધી અનેક પ્રકારના વાદવિવાદ ચાલ્યા હતા. ધર્મની નિરંકુશ સત્તામાંથી છૂટવું ને વિચારની સ્વતંત્રતાનું બહાર પડવું એ બે લાભ લોકને ધર્મના પુનઃસંસ્કારથી થયા. પૂર્વે ધર્મશિક્ષકોજ ધર્મ સમજતા ને સમજાવતા પણ હવે સૌ લોક સમજતા થયા; અને લોકને ધર્મવિષયની સ્વતંત્રતા મળી કે તેઓ રાજકીય સ્વતંત્રતાને અર્થે ઉઠી યવા લાગ્યા.

કાયલિક પ્રોટેસ્ટન્ટ વચ્ચે ઝગડા ચાલ્યા તેનો અંત ૧૬૪૮ માં આવ્યો ને પછી અઢારમા શેકાના આરંભ લગી જે લડાઈઓ ચાલી તે ધર્મને બહાને હતી. અઢારમા શેકામાં ખ્રિસ્તી ધર્મના બોધને અર્થે ધર્મોત્તમા ખ્રિસ્તી જનોએ (સરકારની મદદ વિના) પોતપોતાની મંડળીઓમાં ધર્મોદ્ધાનાણાના બંડાલ કરી ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોને દેશ પરદેશ મોકલવા માડ્યા;*

* ઈંગ્લંડમાં ૧૬૪૭ માં પેટેક્વેહેલી ખ્રિસ્તી મંડળી થઈ ને તેણે દેશાંતર ઉપદેશકો મોકલ્યા, ને ખ્રીશ્ચ ૧૬૬૮ માં ખ્રિસ્તી જાનના પ્રસારને માટે અઢારમા શેકામાં આરંભમાં ડુ-માર્કમાં એક મંડળી ઉભી થઈ; ૧૭૩૩ માં મેરિવીઆના એકત્ર બાઈઓ મૂર્તિપૂજકોના બોધને માટે બહાર પડ્યા; ૧૬૨૦ થી જે અંગ્રેજો અમેરીકા જઈ વસેલા તેમાંના ઘણાંકે તો ત્યાંના વતનીઓના ઉપર અતીસં ધાતકી થઈ વાપડે હઈ તોપણ કેટલાક તેઓને ધર્મબોધ પણ કરતા; મેથોડિસ્ટ એ નામે ઓળખાતા ઉપદેશકોએ વેસ્ટ ઈન્ડીઝના ગુલામોને ખ્રિસ્તી કીધા; અઢારમા શેકાના મધ્યમાં ઈંગ્લંડમાં ધર્મની સ્થિતિ ઘણીજ નીચી હતી, — થોડાંએક શિવલ ઘણા લોક આમજ પુછતા કે શું આઈશ્યુ? શું પીશું ને શેણે કરીને લુગડાં પહેરશું? વેસલીએ ખ્રિશ્તિ ટાપુમાં સંધે કરી કરીને નાની નાની ઘણીક મંડળીઓ કરાવી કે જેની સાથે સંબંધ રાખનારા લોક આજ લાખે છે ને તેઓનું મોટું કામ આ છે કે ગરીબ લોકને ખ્રિસ્તી ધર્મનો બોધ કરવો. ૧૭૯૯ માં દ્વાક સેસીટી ને થોડાં વર્ષ પછી બેબલ સેસીટી

અને કેટલાક વિદ્વાનોએ 'ધર્મવિપવના' ગ્રંથો લખ્યા; અર્થાત્ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ વચ્ચેનાં યોગિક તેજસ્વીય યોગ હતા તે પાછો સંતેજ યોગ. કાયલિક ધર્મમાં ને શ્રીક ધર્મમાં પણ કેટલાંક મંડળ નવાં હતાં યથાં હતાં ને અચ્છાના ઉપર જુદામ વતો પણ તેથી લોકમાં ધર્મ વિષે જાગૃતી ગઈ હતી. પોપ અને જર્મનીના જોસેફ ૧ થી એ બેને કેટલાક વાંધા પડ્યા હતા ને તેમાં પોપ બહારથી પોતાનો દાર રાખી ગયો પણ અંદરથી જરૂર કાઢ્યો નહોતો; પોપ ક્લેમેન્ટ ૧૧ માં મુસિયાનું નકુંગળ કરવાની સામે યથાં પણ મિત્તમાં, બેનીડીટ્ટ પોપ પોર્ટુગલની ખટપટમાં પડ્યો ને ત્યાંથી પોપની સત્તા ટળી (૧૭૭૬). જેમ દક્ષિણમાં યૂરોપમાં પોપની સત્તા ને ઉત્તરમાં પ્રોટેસ્ટન્ટની સ્વતંત્રતા હતી તેમ દક્ષિણ અમેરિકામાં પોપની સત્તા હતી ને ઉત્તર અમેરિકામાં આગળ પડતો પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ હતો. વોયટર ને રાસ્સો અચ્છાનાં પુસ્તકથી ને સર્વસંગ્રહ એ પુસ્તકથી આખાં જાનના ને ખીજ દેશના ઉપજા વર્ગના લોકની ધર્મ ઉપરથી અસ્યા જીદી ગઈ હતી; વર્તમાન રોકામાં પોપની સત્તાનો દાર છેક ધડી ગયો છે—તેને તેની જ પ્રજાએ રામમાંથી કહાડી મૂક્યો હતો ને પરગળ્યની મદદથી તે પાછો આવ્યો હતો; ૧૮૫૬ માં રામાગનાએ બલયો કીધો ને ખીજ તેના પ્રદેશ બલવા કરવાની તૈયારીમાં હતા પણ ફ્રેંચ લશ્કર હતું તેથી તેમ થયું નહોતું; ૧૮૭૧ ની લડાઈથી જાન્સ પોપને મદદ કરવાને સક્તિમાન નહોતું ને રામ ઇટલીનાં રાજ્યની રાજધાની થઈ. પ્રોટેસ્ટન્ટ ગળ્યોમાં જર્મની ને ઈંગ્લંડમાં કેટલાક લોક ધર્મરક્ત ધર્મપુસ્તક તે પ્રજા વાણી નથી એમ કહેતા થયા છે અને અમેરિકામાં પ્રોટેસ્ટન્ટ ને કાયલિકમાંથી અનેક પંથ હતા થતા જાય છે.

પંદરમા રોકામાં ડાપખાનાં નીકળ્યાં ને સોળમા રોકામાં ધર્મનો પુનઃ સંસ્કાર થયો એ બે મોટા બનાવોથી બાપા વિદ્યા કળાને ખડું ઉત્તેજન મળ્યું. પ્રથમ લોક પ્રાકૃત બાધાઓમાં ને વિદ્વાનો યાહુદી તથા શ્રીક બાપામાં ધર્મપુસ્તકનો અભાસ કરતા થયા. સોળમા રોકામાં કવિતા વિદ્યા ઇટલી, સ્પેન, પોર્ટુગલ ને ઈંગ્લંડમાં ઉત્કૃષ્ટ હતી—આરિસ્તોસો તથા ટાસ્સો, લોપ, કીવીગા, કામેઅસ ને કોસ્તાપીઅર એ કીર્તિમંત હતા; ઇતિહાસ, ઇટલીમાં રાશિ લખાવો ને મિત્ર, તક્ષક, શિષ્ય એ કળા ત્યાં જ હતી—મૈકલ આન્જેલો ને રાફાએલ એનાં કામ આજ પણ અનુપમ મનાય છે; ભ્યોતિપમાં

—કોબી યદિ ને તેના છપાવેલાં પુસ્તક ૧૨૦ બાપા ઉપબાપાઓમાં છે. વર્તમાન રોકામાં ધર્મીક મંડળોએ ઉભી થઈ ને કામ કામ ખિસ્તો ધર્મનો ઉપદેશ યુજી યુજી કરી ગયો છે.

કોપરનીકગ ને ટેકોઆહે જર્મનીના હતા; અને રાષ્ટ્રસાક્ષમાં ફ્રેન્ચ ને જર્મન અભ્યારા કરતા થયા હતા. સત્તરમા શેકામાં* કવિતાભાષા ઈંગ્લંડ ક્રાન્સમાં સરળ સુંદર થઈ અને ડૂડન તથા મિલ્ટન એ ઈંગ્લંડમાં ને કોરનીલ, રસીન ને ગેલીઅર એ ક્રાન્સમાં કીર્તિમંત હતા; ક્રાન્સમાં વાદ વિવાદ લખનારા ને ભાષણ કરનારા, નીતિના નાના નાના ગ્રંથ લખનારા ને રાષ્ટ્રસાક્ષોએ ધણા થયા; તત્વયોધનવિદ્યામાં ઈંગ્લંડ ને ક્રાન્સ એ બે બહાર પડ્યાં—બેકન (તથા લોક) અને ડકાર્ટ (તથા માલઆંઝ) એ પ્રકાશ્યા;†

* ફ્રેન્ચ આકેડમી ૧૬૩૫ માં સ્થપાઈ; (વળી કોલબર્ટ ૧૬૬૪ પછી એક કુળાની તથા એક વિદ્યાની આકેડમી સ્થાપી હતી); ઈંગ્લંડમાં રાયલ સોસાયટીની સ્થાપના ૧૬૬૫ માં થઈ; અને બરલીનમાં લીબનિટ્ઝે ૧૭૦૦ પછી આકેડમી સ્થાપી હતી.

† ન્યુસ્વેપર પ્રથમ ક્રાન્સમાં ૧૫૬૩ થી, જર્મનીમાં ૧૬૧૫ થી ને ઈંગ્લંડમાં ૧૬૨૨ થી (કેટલાક ૧૫૮૮ કેહેછે) નિકળવા માંડ્યાં પણ તે સરકારની તરફથી નિકળતાં.

† એ બે જાણે પ્રાચીન તત્વયોધકની પદ્ધતિની તથા તેઓના ઉપર પંદરમા સોળમા શેકામાં વિદ્વાનોની બંધિત હતી તેની ને ધર્માધિકારીઓની સત્તાની ભેદ સ્પષ્ટ ન ગણતા કેવળ સ્વતંત્ર ગ્રહી તત્વયોધનની નવી પદ્ધતિ પુરોષમાં આણુ કરી; બંનેની પદ્ધતિ એકજ હતી—આગળથી અટકળ કરી એક વાત સાચી માની તેને દાખલઓથી સાંભીત કરી દેખાડવી નહીં પણ પૃથક્કરણ ને વિચારવાદથી સાત્ય ગોખવું; વિશેષ વિશેષની પરીક્ષા કરી તેમાંથી નિકળતા નિયનો ઉપરથી એક સામાન્ય અનુમાન કરવું એવું બેકનનું કેહેવું છે; બંનેની પદ્ધતિ એક છે પણ બેકને તે પદ્ધતિ સૃષ્ટિના ઈદ્રિયગોચર પદાર્થોનાં અવલોકનમાં કામે લગાડી ને ડકાર્ટ મનના ધર્મોનું અવલોકન કરવામાં. લોક પંડિતે નક્કી કરી કે પદાર્થની છાપ ઈદ્રિય દ્વારા મનમાં પડેછે ને ત્યાં પછી તે અનેક રૂપે ધડાય છે, ધારણાઓ સહજ—સ્વાભાવિક નથી. ડકાર્ટે કહ્યું કે આપણે સંધી વસ્તુ—વાતને માટે સંકા કરીએ પણ સંકા કરીએ તેની આપણને સંકા હોતીજ નથી અને હું છઠ્ઠી, સૃષ્ટિ છે એ આપણે અંતર્બોધથીજ જાણીએ છીએ; એ મત માત્રાત્રાજ સ્પષ્ટ કરી દેખાડ્યું. સત્તરમા શેકામાં અનાત્મવાદ—આર્વાક મત ને માયાવાદ—વેદાંતમત એ બેનાં મૂળ નવી પદ્ધતીએ સ્થપાયાં; બીજા પંડિતોએ પણ પોતપોતાના મત દેખાડ્યાં હતાં—સ્પીનોઝા (હાનડનો) આત્મવાદી હતો ને લીબનિટ્ઝ આત્મવાદ ને અનાત્મવાદ બંનેને તોડીને નવી અવસ્થા કરતાં આત્મવાદમાં ઉતર્યો; કેટલાક પંડિત સંરાખી ને કેટલાક યોગને માનનારા હતા—આવી રીતે કે ઈદ્રિયોની સહાયતા વિના, વાદબુદ્ધિની સહાયતા વિના સહજ પ્રેરણાથી સગળાં સત્યનું જે પૂર્ણ તત્વ—ઈશ્વર, તે પ્રાપ્ત થાય છે; એ મત જર્મનોમાં વિશેષ છે.

પદાર્થજ્ઞાન ને અગોળ જ્ઞાનમાં ઈશ્વરીમાં ગાંધીનીઓ હતા; એ ગૌરમાં દૂરની, હવા તથા ગરમી માપવાના યંત્ર, હવા કદાવવાનો યંત્ર, વરાગ યંત્ર વગેરેનો યુરોપમાં શોધ થયો—(વરાગ યંત્રનો શોધ, ગણિતમાત્રા ગ્રંથનો શોધ ને લાહીની ગતિ સંબંધી શોધ એ ઈંગ્લંડમાં થયા હતા). ચિત્ર વિદ્યામાં ફ્રેંચ, ઈટાલીઅન ને જર્મન એ બહાર પડતા હતા.

અદારમાં શૈક્ષણિક કવિતા ઈંગ્લંડમાં ધણાએક જણે લખી ને જર્મનીમાં પણ સારી લખાઈ; વાર્તા ને નિબંધ ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ ને જર્મનીમાં સારા લખાયા; રાજ્યદાર્ય કોરા ઈંગ્લંડમાં ને સર્વસંગ્રહ જ્ઞાનમાં નીકળ્યા ને રાજ્ય-શાસ્ત્રમાં ડચ ને જર્મન આગળ પડ્યા; ઇતિહાસમાં ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની ને રૂપેન એએએ મોટા પુરુષ દેખાડ્યા; પ્રાચીન શોધમાં વતંદા હતા; રાજનીતિ વિષયમાં ફ્રાન્સમાં મોટેરુપુએ ને ઈંગ્લંડમાં બનાકરુને લખ્યું; માનસ શાસ્ત્રમાં ફ્રાન્સમાં કોડિયા, જર્મનીમાં ક્રાટ ને સ્ટાટલેન્ડમાં રીડ એ હતા, પ્રાણીઓના ઇતિહાસમાં બૂફા (ફ્રેંચ), ઉર્બીજ વિદ્યામાં લિનીઅસ (સ્વીડ), જૂતળવિદ્યામાં વેરનર (જર્મન) એ હતા; પદાર્થવિજ્ઞાન ને રસાયનશાસ્ત્રમાં ફ્રેંચ, ઈંગ્લિશ ને જર્મન એ ત્રણે હતા; વગવનત્રમાં ને તેને ઉપયોગમાં આણેલા યંત્રોમાં અંગ્રેજોએ ધણે સારા મૂકાયા કીધા; અને દોરામૃદ્ધિવ્યવસ્થાવિદ્યા પણ આડમસ્મિથે નવી ઉત્પન્ન કીધી; ગણિત જ્યોતિષમાં શૈક્ષણિક આરબમાં ન્યૂટન ને અંતમાં લાનાડ ને લાગ્રાન્જ એ હતા; ચિત્રવિદ્યામાં ફ્રેંચ, જર્મનો હતાજ ને અંગ્રેજો પણ બહાર પડ્યા; ગાયન શાસ્ત્રમાં જર્મનો નામાકિત ગણાયા. વર્તમાન શૈક્ષણિક (૧૮૬૦ સુધીમાં) કવિતા, ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ ને જર્મનીમાં ધણા જણે (કેટલીક સ્ત્રીઓએ પણ) સારી સારી લખી, વાર્તા લખનારામાં સ્કોટ, બુલ્કર, ડિકિન્સ, (કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ) અને આલેક્સાન્ડર, ડુમામ, બૂલ્કનસ્પૂ, (કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ) અને રિચર્ડર, દેક્કમાન ને સ્પીગલ એ નામાકિત છે; ઇતિહાસ લખનારા હાલમ, અર્મિસન, મકાસે એ, અને

* કોડીનાક અનામવાદી હતો અને ક્રાટ તથા રીડ માયાવાદને મળતા હતા—એ ત્રણેએ તત્ત્વશોધનમાં પ્રથમ અનુમાન ન બાંધવું ને કેવળ પૃથક્કરણનીજ વ્યવસ્થા રાખવી એટલે દેખાડ્યું. આમ કહીએ તો આલેક્સે અદારમાં શૈક્ષણિક ફ્રાન્સ ને ઈંગ્લંડના તત્ત્વશોધકો અનામવાદી ને સરાયવાદી હતા, સ્કોટલેન્ડ ને જર્મનીના તે માયાવાદને યોગ્યપણા મળતા આવતા હતા અને યોગવાદ યોગ્યોગ્ય ફ્રાન્સમાં, ઈંગ્લંડમાં પણ વિશેષે કમીને જર્મનીમાં હતા.

ધીઅર્સ, ગીઝો, મિચેલેટ, ધીઅેરી, સિસમોંડી, બરાંટ, લામારડીન, મા-
ડમ ડી સ્ટેપ એ અને હીરેત, એઈકહારન, નીબર એ થયાછે; માનસ
રાસ્ટ્રમાં જર્મનો ખીજ બધા કરતાં શ્રેષ્ઠ જણાયાછે; રસાયન રાસ્ટ્રમાં
હેન્ડ્રી ડેવી, ડાલ્ટન, ફારેડ, એ (ઈંગ્લંડમાં) ને લીખીંગ, બન્સન (જર્મનીમાં)
હતા; ગણિતમાં ઈંગ્લંડ ને ફ્રાન્સમાં કેટલાક જણે નામ કીધાં; ભૌતિ-
કમાં હર્શલે (ઈંગ્લંડમાં) વેરીઅરે (ફ્રાન્સમાં) ને ઓપ્પર્સે (જર્મનીમાં)
શોધ કીધા; ઔષ્ઠિ ઇતિહાસ લખનારા ઈંગ્લંડ ને ફ્રાન્સમાં હતા; ઈંગ્લં-
ડમાં વૈદકરાસ્ટ્રમાં ને જૂતળવિદ્યામાં ઘણાજણે શોધ કીધા; દેરાસમૃદ્ધિ
વ્યવસ્થા વિદ્યા સારીપોએ ઝાડાઈ; ચિત્રવિદ્યામાં પણ ઈંગ્લંડ આગલ પડી
સુંદર ચિત્રો દેખાડાયાં; અનેક જાતના રંગોની બનાવટ નીકળી. ડેન્માર્કમાં
રાબ્દરાસ્ટ્ર, જૂગેળ ને ઈમારતમાં નકસીકામ એ સંબંધી કેટલાક પુરુષ
પ્રસિદ્ધિમાં આપ્યા. બીજજીના તાર જમીન ઉપર ને પાણીમાં, આગ
ગાડી ને તેની સડકો, આગબોટ ને વિમાનો, સાંચા ને કારીગરીઓ,
લશ્કરી સરંજામ ને ઘરનો સામાન, પેસ્ટ આફ્રીમ, ન્યુસ્પેપર, લીથોગ્રાફી,
ગ્યાસલાઈટ, પૂલ, નહેર વગેરે સૌ યુરોપના લોકની જીલ્લિરાકિતના જરા
છે. નાટકરાજાઓ ઇટલીમાં (વસ્તી અઢી કરોડ ઉપર) ૩૪૮, ફ્રાન્સમાં
(સાડાત્રણ કરોડ ઉપર) ૩૩૭, સ્પેનમાં (દહોડ કરોડ ઉપર) ૧૬૦, જર્મ-
નીમાં (ચાર કરોડ ઉપર) ૧૯૧, આસ્ટ્રિયા (સાડાત્રણ કરોડ ઉપર) ૧૫૨,
ગ્રેટબ્રિટન તથા આયરલેન્ડમાં (પોણાત્રણ કરોડ ઉપર) ૧૫૦, ને રશિયામાં
(સાત કરોડ ઉપર) માત્ર ૪૪ છે.

ઐઘમાં રૌકામાં હોકાયન્વનો શોધ થયો કે પછી વહાણુ ઝડુઓ અ-
જણ્યા દરીઆમાં નિર્ભય હંકારતા થયા; પોતાના રાજાઓના આત્મય મ-
ળવાથી પોર્ટુગલના લોકે આફ્રિકાની પશ્ચિમે કેટલાક પ્રદેશ ખોળ્યા હતા;
ને પછી પશ્ચિમમાં અમેરિકાનો ને દક્ષિણ તથા પૂર્વને સ્તે દિલ્લુસ્થાનનો
શોધ થયો હતો. યુરોપમાં વેપારનું મથક જમધ્ય સમુદ્ર હતું તે હવે પ-
શ્ચિમ યુરોપને કાઠિ આવ્યું; પોર્ટુગલે ને સ્પેને એશિયામાં ને દક્ષિણ અ-
મેરિકામાં સંસ્થાનો કીધા; પોર્ટુગલ સ્પેન સાથે જોડાયું (૧૫૮૦) ને નિ-
સ્તેજ થયું. સત્તરમા રૌકામાં અંગ્રેજ ફ્રેંચ વચ્ચે વેપાર કરવાને ને સં-
સ્થાનો કરવાને બહાર પડ્યા. ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈઓ ચાલી ને
ઈંગ્લંડે ફ્રાન્સનાં ઘણાંક સંસ્થાનો છુટી લીધાં (૧૭૬૩); ૧૭૪૦ થી ૩૨
લોક નબળા પડવા માડ્યા. ઈંગ્લંડે તેઓનો ઇશિન, આરબસ્તાન, સીલોન,
મલાકા, મલબાર એની સાથેના વેપાર તોડાવ્યો (૧૭૯૫); અને આજકાલ

અમેજનો વેપાર ખીજ સૌ ક્રમાં ધણેજ વધારે છે. દુનીયામાં મોઢી માટું વેપારનું ચહેર લંડન છે; તેથી ઉત્તરું ન્યૂ વર્ક (યુનિટેડ સ્ટેસમાં); અસિયામાં કલકત્તા વેપારનું માટું ચહેર ને આફ્રિકામાં અલેક્ઝાન્ડ્રિયા છે.

(તે લંગલી ઝુંડા શેમનાં ગભ્યને લેખું વાળી તેના પ્રતોમાં વસ્યા (પા-અમા રોકામાં) તે સૌએ શેમનો ખિન્ની ધર્મ ને પેતપોતાને અનુકૂળ આવવા શેમના ધારા એ પેતપોતામાં નવા દાખલ કીધા પણ ગભ્યોની વ્યવસ્થા, પૂર્વ સ્થિતિમાં પોતાના ટોળાની (એક સરખી) જે હતી તેનેજ અનુસરવી કૂપૂડય રાખી—સ્વામી એવકના સબધ ને રાજ્યપદનું માટપ એ નવા સ્થપાયા (આઠમા રોકામાં).

(આરખ મુર લોકે સ્પેનના ખિન્ની ગભ્યોને જીતી ક્રાન્સમાં આવવા માડ્યું પણ કાક લોકે તેઓને લડાઈ આપી પૂગ હુમરી મુમલમાનિને મુરશમાં પસરતા અટકાયા (૭૩૨); શેમના પોપની સત્તા સ્થપાઈ (૭૫૨) ને રાર્મનેને ધણીક જર્મન જાતિઓને જીતી મહાગભ્ય કમી ગેવાળું (૮૧૪ સૂધી); ક્રાન્સ ને જર્મની એ પ્રેગના ગભ્યો જૂદા પડ્યા (૮૮૩) ને ખનેની એકજ બાપા જર્મન હતી તે બદલાની આતી—ક્રાન્સમાં પા-ટિન બાપા વિરોધે જળી; નોર્મન લોકે રોડાદોડ કમી અટી તટી ૨૦૫ કીધા; જર્મનીના રાજ નોર્મન ને સ્નાયોનીઅનને લડાઈ આપી પ્રદેશ રક્ષણ કરતા; જર્મનીના સાકસનેએ જીંદક જઈ ત્યાના વતનીઓના ગભ્ય પડાવી લીધા હતા તેઓનું એક ગભ્ય થકુ હતું (૮૦૦) ને પછી ત્યાં ડેન લોકે આવ્યા હતા તેઓને આજરેટ મહાઅઘા અંધવા તાને કીધા હતા (૯૦૦); પણ પછી દરામાં રોકામાં સાકસન ને ડેન વસ્તીના લોક મહિમાહે લડી નિર્બંધ થયા હતા; ક્રાન્સમાં કૂપૂડય મડલેયો પેતપોતાના પ્રદેશોના સ્વામીન રાજા જેવા હોઈને મહિમાહે લડતા ને મરીખ વમી હિય જીનમ ગુ-જારતા; અને તેઓ એક જાણને રાજા માનતા તોપણ એ ગભની સત્તા પોતાના ચોડાકજ પ્રદેશમાં આવતી; પારિસના મોકે જુ કાપેટે, હતો તે ગભ મૂઓ કે પોતાને ગભ કેવડાજી (૯૮૭) જર્મનીમાં પણ અનેક મડલેગ હતા ને તે ધરસ્થર લડતા તોપણ તેમાંના મોટેગમાંના કેટલાકને મહારાજા

* પ્રત્યેક જટકતા ટોળના લોક પોતાના સગદારની મારે નવાં સસ્થાને ક-અવા નીકળતા તે તેઓના તાવેદાર સીખાખઓ દાખલ નહીં પણ પોતાની ધ અગથી; ને પ્રદેશ જીતતા તે એકની નહીં પણ સોની મિલકત યતી ને બહા કમી પ્રમાણે બાગે પડતી વહેલી સેતા; સા સ્વાધીન ને અનજ હતા.

ઠેરવવાનો હક હતો ને એ માનના બદલામાં તેઓ પોતાના કેટલાક દેસ રાજાને આપી દઈ તેની સત્તા વધારતા. આથી (૯૭૧-૯૭૩) પશ્ચિમનો મહારાજા કરેનારો હતો)

(કાન્સના નેર્મન મંડળેએ ઈ.સ. ૭૫૧ લીધું (૧૦૧૧); પછી ઈ.સ. ૧૧ ગળ્યમાં તાલુકાઓએ સમસ્ત પ્રાંતને નાગે લાગે જોઈ જોઈને પોતાના દેસની મજબૂરી રાજા પાસે લખા કીધી; ને રાજાઓએ કાન્સ સાથે લડઈ ચલાવી ને રાજાઓએ મોગોડે લડયા તેનું ચેપ ૧૫૩ માં આખું (૧૪૮૭), કાન્સના ગળ્યો મંડળેએ ૧૫૫૧માં મરાઠા ને પટ્ટાની રાજા સાથે લડતા પોતાની સત્તા ખોતા હતા પણ વળી તેઓએ કેટલાક રહેણાંના લોકની મદદથી મંડળેએને તોડી પોતાની સત્તા વધારી હતી ને આર્નસ આઠમાએ આખા કાન્સનો પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આપ્યો (૧૪૯૧) સ્પેનમાં પરાજય પામ્યા ગળ્યો મૂર સાથે લડાઈએ મરતા, ને આરેગન પ્રાંતની ના બે રાજા ટળીને એક ગળ્ય કુટુંબ તથા ઇંગ્લાંડે લાનુ થયું કે તેણે મૂગને સ્પેનમાંથી મહાડી સ્પેનનું એક આખું ખ્રિસ્તી રાજ્ય કીધું (૧૪૯૨) જર્મન જૂથો પરસ્પર લડતા ને મહારાજા તથા પોપના ઝગડામાં આમ તેમ તરફેન કરતા પણ પછી પોપની સત્તા તૂટવાથી ને મહારાજાપદ આરૂંયાના રાજવંશમાં પરપરાનું થવાથી માર્શિ-મિનિયને જર્મનીનું બ્યવસ્થિત રાજ્ય આખળું (૧૪૯૫) ઇટલીના રાજાઓ અઢયા ને પડયા પણ ઈ.સ. ૧૫૬૧, કાન્સ, સ્પેન, જર્મની એ, આખેડનું આખેડ સ્વાધીન ગળ્ય થયું ને તે એક બીજા સાથે અનેક રીતે સમય ધગવતા હતા તેથી તે અગ રૂપે મળતા દક્ષિણપશ્ચિમમૂર પનો એક રજવાડો થઈ ઝળક્યો, દરેતોપથી લગ ૨, ૧૫૦૦ થી વહાણોએ ને ઝાપખાનાથી સો લોક ઉઘમી થયા હતા. અમેરિકા તથા હિંદુસ્થાનનો સમુદ્રમાર્ગે મૂરશ સાથે સમ્બંધ થયે)

સોળમાં સોળમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ યોગે અનતા થયા કે દરેક રાજ્યના લોક ધર્મવિપયમાં મૂઠપરત કરતા થયા, વર્તમાનમાં રાજકીય મામલાની વાતો સ્વરમાતી થઈ, સરદાર્થર્થ ૧૧ લોક પોતપોતાનો ગળ્યકીય લાભ ખોળતા થયા ને રાજાઓ મોહેની ને બહાગની ખટખટે મા યુગ્મવઈ ચીડીઆ ને મમતી થયા એ પ્રત્યેક રાજ્યની અબ્યવસ્થાનો અત આ પ્રમાણે આયો-જર્મનીના પ્રોટેસ્ટન્ટ જૂથો મહાગળ્યમાં કાયલિકના જેટલાજ હક લેવાને મથતા પણ રાવતા નહીં, તેઓને જેન્સ, સ્વીડે મદદ આપી જતાડયા, અને પછી વેસ્ત્રેનિયાના સલાહકારથી મહારાજ્યમાં સર્વ પ્રકારની ઘટતી બ્યવસ્થા થઈ

હતી (૧૬૮૮). ઈજ્ઞાંડમાં એલિઝાબેથ પ્રોટેસ્ટન્ટ એપિસ્કોપલી સ્થાપી, કાયદિક સમ્બાર તથા લોક નાશજ યદિ વેચી જાયા તથા અને પ્રોટેસ્ટન્ટ માર્કો માટે જુદા પડ્યા; લોકમાં પણ ટોળો દેખાઈ, એકે ગભની રાજા સર્વોપરિ માન્ય રાખી રાખ્ય તથા ધર્મસંબંધી ઘટતો ફેરફાર કરવાના ઉપાયો કીધા, ખીજીએ રાજાની રાજા અંકુશિત રાખી પાર્લમેન્ટની તથા તેઓના મુખીઓની સત્તા સર્વોપરિ કરવાનો લાભ ગળ્યો અને વીજીટીનીએ મોટો ફેરફાર કરી નાખી નવા પ્રકારનું ગભ્ય ને લોકના ખ્યાનગી હશે પણ જળવાય તેવું કરવાની તૃષ્ણા રાખી; છેત્રી ફાલી, રાજાનો રાગરહેદ યથો ને કોમલે નામ કીધું; પણ વળી ગભનું ફરીથી સ્થાપન થયું, એઓ પોતાનાં રાજપદની નિરંકુશ સત્તા વિશે બોલ્યા ને કાયદિક ધર્મની વૃદ્ધિ કરશે કૃપા બળ્યા, લોકના આગેવાન પ્રોટેસ્ટન્ટોએ હાજંડથી વિવિધમને બોલાવી ગભ્યને વ્યવસ્થિત રહ કીધું (૧૬૮૮). સ્પેનમાં ઈશ્વીરીસાનના ત્રાસથી પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ અંપાઈ ગયો હતો; અને ફ્રાન્સમાં ચાર્લસ નવમાની ને લુઈ તેરમાની કારકીર્દીમાં પ્રોટેસ્ટન્ટોના મોટા સંહાર થયા ને લુઈ ૧૬ માએ પોતાની શુદ્ધ નિરંકુશ સત્તા ગભ્ય માટે ને મુશાયમાં બળ્ય દેખડાવી. એક પાસે ફ્રાન્સનાં રાજ્યની નિરંકુશ સત્તા ચકવર્તી થવાને તરસવી હતી અને ખીજી પાસે રાજ્યો પોતાની સ્વાધીનતા ને સંસાર તથા ધર્મ સંબંધી સ્વનંત્રતા એનું રક્ષણ કરવાને મથતા હતા; એક પાસે લુઈ અને ખીજી પાસે હાજંડના ઓરેજનો બૂપ-ઈજ્ઞાંડનો રાજા વિવિધમ ત્રીજો ને જર્મનીના મુશાય એ હતા; લડાઈઓ આવી, લુઈએ ઉપરા ઉપરી જીત મેળવી; પાછળથી તેની હાર થતી આવી પણ સામાવાળા લડાઈઓથી કંટાળ્યા હતા ને સમઠ યદિ હતી-ફ્રાન્સે કેટલોક પ્રદેશ પોતાનામાં મેળવ્યા ને મુશાયમાં પોતાની હાક મેસાડી.*

* તેરમા શૈકાસુરી મુશાયની લડાઈએ દેગ વગરની હતી-તંગી કે મનનો તરંગ એ કાગળથી લોકનો નાનો મોટો જ્યો દેશાંતર કરતો હોય તેવી રીતની; પંદરમા સોળમા શૈકામા લોક નહીં પણ રાજ્યો પોતાના જાયનાં લગકરની સરકારી કરી પ્રદેશ કે કીર્તિની ઈરિજાથી દૂર જઈ લડાઈઓ મચાવતા; ને ૧૪ મા લુઈની લડાઈઓમાં દેખાઈ કે કોઈપણ એક સારો જોદાવસ્ત રાખનારી સરકાર પોતાનાં લગકરને રાજ્યમાટે ને બહાર કગતાં કરવી રાખતી શું?-એકસ મતલબની ને એકસ ગોઠવણની હતી. રાજકીય વિદ્યાની ઉત્પત્તિ પંદરમા શૈકાના અંતમાં યદિ સોળમા શૈકામા તે કેળવણી નહોતી પણ ૧૪ મા લુઈના પ્રધાનો ને વિદ્યામાં (વિચાર બરી અંચળતા, કામિ લાગવા લગાડવાની સક્તિ ને મનની

આદારમા રોકામા ઈંગ્લેન્ડ ને પ્રુશિયાએ ફ્રાન્સને નીચુ પાડ્યુ પણ પછી દક્ષિણપશ્ચિમ યુરોપના રજવાડામાના પ્રુશિયા આસિટ્ટયા તે ઉપર પૂર્વ રજવાડામાના મુખી સાથે દોરણા, પ્રોટેસ્ટન્ટ ઈંગ્લેન્ડ પશ્ચિમ સંસ્થાનોની વ્યવસ્થામા, હિંદુસ્થાનની અટપટમા ને સમૃદ્ધિ વધારવાના ઉદ્દેશમા મચ્યુ હતુ અને કાયલિક ફ્રાન્સની સરકારે કમળેર છતે અમેરિકાનોને સારી પેઠે મદદ કીધી પણ પછી સ્વતંત્રતાના વિચાર પીડિત લોકમા પ્રસરવાથી ને નવી પીડાનો મોટા પ્રસંગ આવેથી લોકે નિરક્કુરા રાજસત્તાની સામા હથિયાર ઊઠ્ય પા ને રાખ્યને ઊંધુ વાલ્યુ, આસિટ્ટયા ને પ્રુશિયા ફ્રાન્સના રાજનુ ઊપરાણુ લેઈ લડના આપ્યા, રાખ્યપ્રલયપ્રસંગમા લોકે ને આગેવા નોએ ફાડી ખાનારા વિકરાળ પશુઓની પેઠે મોટા સહાર કીધા ને પોત પોતામા પણ; એટલુ જતા નવા નવા આગેવાન ઉભા થતા તેઓ એક પાસથી નવા રાખ્યની વ્યવસ્થા કરતા ને બીજી પાસથી બહાર લડાઈએ લાવતા ને પ્રદેશ જીતતા. પણ હવે દક્ષિણપશ્ચિમનો રજવાડો રહ્યો નહોતો, સકળ ખ્રિસ્તી યુરોપનો એક મોટો રજવાડો થયો હતો ને ફ્રાન્સના પ્રજાસભ્યે યુરોપના ખીજ સધળા ગભ્યો સામા લડાઈઓ કીધી ને ઉપરા ઉપરી જીત મેળવી. નેપોલીઅને ફ્રાન્સને ટહાક પાડ્યુ-રાખ્ય બહાર જઈ રહેનારોને પાછા ખેલાવ્યા, ધર્મની પુનઃ સ્થાપના કીધી, ધારાઓ સૂવર્ણ ને લોકની પ્રીતિ સપાદન કીધી, પછી તેણે ફ્રીડ થયેના લગ્નકરને આ સાનારણુ આતુરીએ રીજ રાખ્યોના લગ્નકર સામા દોષા, આસિટ્ટયા પ્રુશિયાને તાપે કીધા ને રશિયાને નીચુ જોવડાવ્યુ, ૧૮૧૨ ના જુનમા તેણે રુશિયા ઉપર અઢાઈ કરવાને ઝેસડેનમા ૪ લાખ ૫૦ હજાર વીણી કાઢ્યુ લગ્નકર એકફ કીધુ ને તાને થયના રાખ્યોના જુહાર મુજરા લીધા એ તેની એકઅઢી સત્તનુ ઉચ્ચ બચ્ચ પણ બચકર દરોન હતુ-યુરોપમા સીઝર પછી એક નેપોલીઅનેજ એવડા મેટા લગ્નકર ની સરદારી કરી હતી.

તરતજ પછી તે રશિયા ઉપર અઢ્યો, લઢાઈઓમા જીત્યો ને તેણે જુનની રાજધાની મોસ્કોમા જઈ છાવણી કરી, પણ તેને પાકુ રૂબુ પડ્યુ; વળી તે લડાઈઓ જીત્યો પણ લીપગ્રીકમા હાર પામી પેનસાનર થઈ એણે જઈ

-ઉતારતા એમા) સર્વોપરિ કુરાળહતા, સ્પેન, પોર્ટુગલ, જર્મની અહીંનાઓએ મોટી ગણિત દેખાડી હતી પણ ફ્રેન્ચના જ્યે તો માત્ર ડી વિટ ને એરેન્જના જૂપ એના પ્રાંતોએજ દેખાડી, એ વિષયમા ઈંગ્લેન્ડના લોક ઝાઝુ સમજતા નહો. રાખ્યની મહિની વ્યવસ્થાકે ને સરકારને જખ્ખર રાખેએ ને લોકને ઉદ્દેશી કરે તે પણ ફ્રાન્સમા કોલ્બર્ટ ને લૂપાઈએ ઘણીજ સારી ગમ્મી હતી

ગ્રંથો; એક વર્ષમાં તે ખાંડો કાનસ આવ્યો, મહાગળ દેહવાણો, સંપીલાં
રાબરો આમા લડ્યો પણ છેલ્લીવારે મમુદ્ર બળમાં અજિત એવું ને જોના
ઉપર તેને હાડેર હવું તેજ ગભ્યના લગ્નગી સરઘરે આગળ પડી યુરિયન
સરઘાની કુમકે તેને ભગાડ્યો; (નેપોલિયન ઈંગ્લંડને રાગળુ થયો પણ
એણે તેને મરતાંસુધી કેદ રખાવ્યો). કાનસમા સત્તા ને સ્વતંત્રતાનું કુદ હવું,
ઉન્મત્ત સ્વતંત્રતાને ડાગવાને પરગભ્યની સત્તાએ એકડી થઈ, ઉન્મત્ત સ્વતંત્ર-
તામાથી એક નિરંકુશ સત્તા ઉત્પન્ન થઈ, ને એ સત્તાએ એકત્ર સત્તાએને ક-
ચગી; પછી પ્રત્યેક ને સંપમાનાં સંધાંગભ્યે પોતપોતાની સ્વાધીનતા તથા સ્વતંત્ર-
તાને માટે મથન કીધું ને જ્ય મેળવ્યો. વાટરવુની લડાઈના વખતથી તે આજ
લગીમા યુગાપનાં રભ્યો સામાન્ય રણક્ષેત્રમા ઉતર્યાં નથી. (યુરોપનાં
રભ્યોની વિદ્યા કળા વેપાર ઉદ્યમ સમૃદ્ધિનું દર્શન ભાનાં સંગ્રહસ્થાનામાં ને
પ્રદર્શનામા વેળાએ વેળાએ થાયછે*)

* યુગાપની વચ્ચેમા ૨૮ કુટાડ ખ્રિસ્તી, ૮૦ લાખ યુગુલમાન, ૨૦ લાખ
યાહુદી ને ૩૦ લાખ મુત્તિપૂજક કે ધર્મગ્રહિત લોકો (નોર્થ ને દરિયાની ઉ-
ત્તરે) ખ્રિસ્તી વસ્તીમા કાયદિક ૧૫ કુટાડ (ઈટલી, સ્પેન, પોર્ટુગલ, કાનસ,
બેલ્જિયમ, પોલંડ, આયરલેન્ડ તથા આસ્ટ્રિયન રાબ્યનો મોટો ભાગ, યુરિયા,
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ ને જર્મનીનો મુમારે અડધો ભાગ), શ્રીકપથી ૬૦ કુટાડ (રિસિયા,
ઓરા, ટુ સ્થાનની ઉગરે આસ્ટ્રિયન રાબ્યનો પૂર્વ પ્રદેશ) અને પ્રોટેસ્ટન્ટ ૧૦
કુટાડ (ઈંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ, નોર્થ, સ્વીડન, અને હાન્ડ, યુરિયા, સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ
ને જર્મનીનો અડધો ભાગ). કાયદિક કાનસ તથા આસ્ટ્રિયા, પ્રોટેસ્ટન્ટ ઈંગ્લેન્ડ
તથા યુરિયા અને શ્રીક પથી દરિયા એ પાંચ યુરોપમા મોટા રાબ્યો. દરિયાન
લોક સમાનોનિક જાતિના છે ને શ્રીક તથા જર્મન લોકની મગતિમા કેળવાય છે;
આસ્ટ્રિયન યુગિયનનો મોટો ભાગ જર્મન છે ને કેળવાયલો છે; જર્મન, ફ્રેન્ચ,
ઈંગ્લિશ એ ત્રણ જુદા છતાં એક રીતે એક છે—જર્મન છે; ફ્રેન્ચમાં દેરાપ્ર-
કૃતિના ને જર્મન શ્રીક લાટિન અરા અને અંગ્રેજોમા દેરાપ્રકૃતિના ને ફ્રેન્ચ
જર્મન આગ, મળ્યું છે.

જર્મનોમાં સર્વ વિપવની કેળવણીને માટે પદ્ધતિ છે, જર્મનો પદ્ધતિ પાળે છે,
ફ્રેન્ચ રખે છે ને અંગ્રેજો તે ઉપર તેટલા ખંતીયા નથી; પણ સંસાર વેહેવાર
સંબંધી રીતભાત ને આલમપણ એ ઉપર અંગ્રેજોનો જોટલો આગ્રહ છે તેગે
જર્મનોનો નથી. જર્મનો હેતુશીલ નિગતમાં ગમવાર, સલાહ, ઉદ્યમી, સાવધ,
ધીમ ને મનુર છે. ‘આપીકા દેરા’નું ગાડુ અગિમાન ગએ છે પણ તેઓની વિ-
ચાર બહિત ધરકુદૃષ્ય થાય છે; રાજસત્તાને માન આપવું ને તેને અનુકૂળ
વર્તવું એવી તેઓની પ્રકૃતિ છે; અંગરમેરીને જોવાની તથા નહીં ચોધવાની
સક્તિ, પાકી વ્યવસ્થા નીતિ, જીવ્ય વિદ્યા કળાનો આનંદ ને કોઈ પણ મોટાં

આફ્રિકા.

એ ખંડ યુરોપના કરતાં વધુ ગણેા મોટા વિસ્તારમાં છે પણ માહેલા પ્રદેશમાં ઉત્તર રણ છે ને કાંકાને લગતા તથા નદી પ્રવાહવાળા પ્રદેશોમાં વસ્તી છે. ઇજીપ્ટ, ન્યૂબીયા, બાર્બરી સંસ્થાનો; સૌડન વગેરેની માઠી વસ્તી મુસલમાન આસરે વણેક કરેડ છે; દક્ષિણમાં ને ગીની તથા સેનીગામ્નીઆમાં દબ્બી, કાફરી, મલાઈ વગેરે રહેછે ને તેઓ નજરમાં આવે તારે ઝાડ, પાથર, જનાવરને પૂજવાં, માણસનો ભોગ આપવો એવો ધર્મ પાળેછે ને યુરોપીઅન સંસ્થાનોમાં ખ્રિસ્તીઓ છે. ગ્રામીન પ્રસિદ્ધ ને ઇજીપ્ટદેશ ત્યાં મુસલમાની રાખ્ય છે ને જો કે તે કોન્સ્ટંટિનોપલના સુલતાનની આણુ માનેછે તેપણુ તે સ્વાધીન નેવો છે ને લરકર વહાણનું બળ રાખેછે-ઇજીપ્ટની વસ્તી ૩૫ લાખ છે; અલેક્ઝાન્ડ્રિયા મોટું બંદરછે.

અમેરિકા.

એમાંનો ઉત્તરખંડ ૭૫ લાખ ને દક્ષિણ ખંડ ૬૫ લાખ ને ટાપુઓ ૧૦ લાખ ચોરસ મેલ છે; ને એ સૌની વસ્તી ૭ કરેડ છે તેમાં ૩ કરેડ

—સંકટની સામાં બીડવાનું રોય એ તેઓનામાં આગળ પડતાં છે; જમૈન વેપારી તથા ધંધાધારી ઉદ્યમી ને વિચારવંત છે ને દુનિઆના સધળા ભાગમાં છે.

ક્રૈમ્ય ચંચળ વૃત્તિના, સ્વચ્છંદી, વિષયો, રંગીલા પણ મજતાવડા ને ઉદ્યમી છે. રસાળ મનરાહિતથી તેઓને તરત સૂઝેછે, તેઓ તરતની તરત બ્યવસ્થા કરી શકેછે ને અનિમોટાં સાહસ કરેછે. તેઓ જીવના હાંસીલા ટોડીલા ને બહા-દુરીથી તથા અતુગઈથી લડનારા છે ને જમના લોભી છે; પદાર્થશાસ્ત્રમાં ને કળામાં તેઓ વિશેષ નિપુણછે ને કોઈ પણ મત—વિચારને (પછી પોતીકો કે પારકો) જગતમાં પ્રકાશિત કરવાની તેઓની વિશેષ રાહિત છે.

અંગ્રેજ મિતવૃત્તિના, સાદા, ઉદ્યમી, ખંતી ને ડાહ્યા છે પણ વેળાએ વેળાએ ધુંધવાઈ ચીડી દોડી સાહસ કરેછે, ગળરાઈ જાયછે ને પાછાડેકાણે આવી જાય છે; તેઓ રમિયા ને રસિક નથી પણ કોઈ કોઈવાર રસમાં છેકળ ઉભરાઈ પણ જાય છે; કોઈ પણ શીતનો લાભ હોય તોજ તેઓ મોટાં કામમાં હાથ ધાલેછે; પોતાનુંજ રક્ષણ ને પોતાનુંજ સ્વતંત્ર સુખ એ વિષે અતીસે કાળજી રાખેછે, જૂના ઉપર ભરિત ગણેછે, પરદેશીઓથી અતડા રહેછે, ને સમો જોઈ વર્તેછે પણ દીર્ઘમૂત્રી બહુછે; તેઓ વેહેવારીઓ છે, અર્થવિદ્યામાં કૂરાળ છે, નવા નવા શોધથી વેહેવાર ઉપયોગનાં કામો કરવામાં સર્વોપરિ રાહિત દેખાડેછે, રણસંગ્રામમાં સમો જોઈ પરાક્રમ કરેછે.

૮૦ લાખ યુરોપીઅન કુળના, ૬૦ લાખ વતની ઈંડિયન, ૬૦ લાખ હા-
વાસી ને ૭૦ લાખ સંકર જાતિ છે. ગુલામો પાસે જળરદસ્તીથી વેક ક-
રાવવાનો વહીવટ ઈંગ્લંડના સિવાય ખીજાં ધણાક યુરોપીઅન સંસ્થાનોમાં
ને ખત્રીયમાં હજી ચાલે છે.

સ્પાનીઅર્ડોએ અમેરિકા જઈ વતનીઓને તાબે કરી મેક્સિકો, પોર, ટેરા-
કોર્મા ને ન્યૂ ગ્રાનેડા એ ચાર પ્રાંતોનું એક મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું (૧૫૧૬—
૧૫૩૬); જીતેલા લોકને ખ્રિસ્તી સ્પાનીઅર્ડ ધણીઓના હજારો કીધા;
ને અમેરિકાના પ્રાચીન સૂધારે સમૂજો ઉઘેડી નાખ્યો; પછી પીરના સ્પા-
નીઅર્ડોએ ચીલી પ્રદેશ જીતી લીધો હતો. પોર્ટુગીઝ લોકે ખત્રીયમાં
સંસ્થાનો કીધાં હતાં (૧૫૧૬—૧૫૫૦). પીરમાં સોનાંહીરાની ખાણોની
શોધ થયો તે અઢારમા શેકાના આરંભમાં. ૧૮૦૮માં નેપોલીઅન સ્પેનના
પૂરેમાં કુળના રાજાને હાંકી મેરેલ્યો ત્યારે સ્પેન તાજાના સંસ્થાની લોક
સ્પેનના રાજાને વફાદાર રહ્યા પણ પછી તેઓએ લોકના મારેલા હક ન
આપ્યા તેથી તેઓએ પછી પોતાનાં રાજ્ય કીધાં—મેક્સિકો (૧૮૨૬), ગા-
ટીમાક્ષા (૧૮૨૧), કાલમ્બીઆનું (ન્યૂગ્રાનેડા, ઈકવેડોર ને પેનીબુસ્કા એ
ત્રણ મળીને), પેરુવીઆ (૧૮૨૫), ચીલી (૧૮૧૮), પીર (૧૮૨૪—૨૬),
બેનાસ ઓરિસ, પારાગ્વે, યુરુગ્વે (૧૮૨૮) એ પ્રભસત્તાક રાજ્યો થયાં. નેપો-
લીઅનના ધાકથી પોર્ટુગલનો રાજ નાસીને ખત્રીય આજ્યો ને અહીં તેણે
રાજ્ય ચલાવ્યું, ને ભારે તે પાછો પોર્ટુગલ ગયો ત્યારે પણ ખત્રીયના લોકે
તેને માન્યો; પણ ખત્રીયીઓએ પોર્ટુગલ પાસે હક માગ્યા તે એણે ન આ-
પ્યા ત્યારે તેઓએ પોતાનું સ્વાધીન રાજ કરી ઝાનપેડેને પોતાનો રાજ
કીધો ને બેના વંશ રાજ કરે છે. અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ, વળી સંસ્થાની ને ઈંગ્લંડ
સરકાર એઓ વચ્ચે લડાઈએ આત્રી યૂનિટેડ સ્ટેટ્સનું પ્રભસત્તાક રાજ્ય
થયું હતું; (૧૭૭૬) કાનેડા, નોવાસ્કોશિયા વગેરે પ્રદેશમાં ઈંગ્લંડનું રાજ્ય છે.



કાળસ્વરૂપ.

પૃથ્વી, સૂર્યચક્રી ૯ કરોડ ૫૦ લાખ મૈલ છે; તેના પરિમ ૨૪ હ-
જાર નવસો મૈલ છે; વ્યાસ (પૂર્વ પશ્ચિમ) ૭૯૨૬ મૈલ ને (ઉત્તર દક્ષિણ)
૨૯ મૈલ એછો છે; પૃથ્વીની ગાંધાની એક હજાર ભાગ કરીએ તો તેમાં
૭૩૪ પાણીના ને ૨૬૬ જમીનનાં છે; જમીનનો ભાગ અનેક સ્થિતિમાં પ-

ડોલા છે કે તેને આપણે ખંડ, ટાપુ, દ્વીપકલ્પ ઇત્યાદિ નામે ઓળખીએ છીએ; ખંડ પાંચ છે—એશિયા, યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા અને દરીઆમાંના ટાપુઓ; એશિયામાં ૭૦ કરોડ, યુરોપમાં ૩૦ કરોડ, આફ્રિકામાં ૭ કરોડ, અમેરિકામાં ૭ કરોડ ને ટાપુઓમાં ૨ કરોડ મળીને એક અબજ ૧૫ લાખ માણસની વસ્તી છે; તેઓ શુદ્ધ, હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી ને અન્ય અન્ય પ્રકારે જુદા જુદા છે—શુદ્ધ ધર્મ માનનારા ૪૫ કરોડ ૫૦ લાખ, હિંદુ ૧૫ કરોડથી વધારે, મુસલમાન ૧૫ કરોડથી ઓછા, ખ્રિસ્તી ૪૭ કરોડ ૪૦ લાખ, પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ માહુદી તે માત્ર ૮૦ લાખ છે; તેઓ જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં જુદી જુદી સ્થિતિમાં છે; તોપણ, તે સૌ આજકાલ પરસ્પર સંબંધ વેહેવાર રાખતા થઈ શોભે છે,—એ આ વર્તમાન કાળનો અદ્ભુત વિશય છે. યુરોપના લોકે હોકાયન્ત્ર, અભિયન્ત્ર ને છાપયન્ત્ર એવડે માયા વિસ્તારી અને સત્તાસ્વતંત્રતાનાં જુદાં દેખાડી પૃથ્વીના નોકને પોતપોતાના દેશમાં સ્વાધીન સ્વતંત્ર ચલાવે પાઘે આપે.

પંદરમા શૈકાને અંતે અમેરિકાનો શોધ થયો ને આફ્રિકાની પ્રવૃત્તિ પણ થઈ; ૧૬ મા શૈકામાં પોર્ટુગીસ ને સ્પાનીશ્સ એઓએ એશિયા આફ્રિકા ને અમેરિકામાં સંસ્થાના કીધાં ને ત્યાંની સમૃદ્ધિ યુરોપમાં આણી. વળી રશિયનો સૈબીરીઆ મળવી એશિયામાં દખલ થયા; ૭૧૭ મા શૈકામાં અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, વલંદા એઓ વેપાર તથા સંસ્થાનને અર્થે બહાર પડ્યા; ૧૮મા શૈકામાં અંગ્રેજે હિંદુસ્થાનમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું; કપટાન કૂટે પૃથ્વીની પ્રવૃત્તિણા કરી કેટલાક ટાપુઓ શોધ્યા ને અંગ્રેજોએ ઓસ્ટ્રેલિયામાં સંસ્થાના કીધાં; જે વસ્તુઓ જૂનાકાળમાં મોટા શ્રીમંતોને પણ મળવી દુર્લભ ને ખીજી નવી નવીઓ તે આજકાલ કારખાનાઓ વડે બહુ વધી છે; ને લોક બહોળા ધંધાવડે તેને સસતે ખૂલે પોતાના ઉપયોગમાં તથા મોજમજામાં વાપરતા થયા છે; દુકામાં સૌ લોકોના સંસારી વૈભવ વધ્યું છે.

બાપાવિદ્યામાં હિતવૃત્તિ તથા સંબંધ સિદ્ધ કરવું રાજ્ય ને ઇતિહાસ, પદાર્થ વિજ્ઞાનનાં અનેક રાજ્ય, જીવેની ખગોળવિદ્યા ને નીચેની જુસ્તર વિદ્યા એમાં ઘણાક શોધ થયા છે; અનેક વિદ્યા અનેક કળા સર્વજ્ઞ શોભે છે; અને તત્વશોધનમાં—જડચૈતન્યના વાદમાં શોધ થાય છે પણ હજી લગી કોઈ

* ઈ. સં. પૂ. ૭૭૬ થી તે ઈ. સં. પૂ. ૩૨૩ સુધી કામ મૂર્તિકાળનું રાજ્ય હતું ને ઈ. સં. શૈકા ૧૬ થી પાછું તેનું રાજ્ય ચાલતું થયું છે.

પૂરોપીયન પંડિત પ્લોટો કે આરિસ્ટોટલ જેવો સર્વત્ર માન્ય જણ્યો નથી. દેરા દે-
રાનાં ગ્રંથોનાં બાબાંતરેથી ને ન્યૂસ્પેપરોથી જ્ઞાનસમૃદ્ધિનું જગતમાં લાગ્યું થાય છે.

સોળગા રોકામાં ખ્રિસ્તી ધર્મની ને મુસલમાન ધર્મની મધ્યાંશ તુટી
ને હિંદુધર્મમાં નવા પંથ નીકળ્યા. અદારમા રોકાના અંગમાં અમેરિકાના
અંગ્રેજ સંસ્થાનીઓએ ઈશ્વંડની અણગાંથી ખસી યુનૅટેડ સ્ટેટ્સનું પ્રજા-
સત્તાક રાજ્ય કીધું ને ક્રાન્સમાં લોકે પોતાના રાજ્યને મારી નાખી
પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કીધું; વળી ડુન્માર્ક, ક્રાન્સ, ઈશ્વંડમાં મુલામીના છુટ-
કારાને માટે મંડળીએ સ્થપાઈ, ને ક્રાન્સનાં રાજ્યે તે પોતાના તાખાના
હૈદી ઠાપુના મુલામીને પોતાના નિંદ્ય ધણીએથી છૂટા કીધા. આ આજતા
રોકામાં અમેરિકાના રૂપેન તાખાના પ્રાંતોનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થયાં ને
ખત્રીલનું રાજ્ય પોર્ટુગલથી જૂદુ પડ્યું. ગ્રીસ ઈટલીનાં સ્વાધીન રાજ્ય
થયાં. (ઈશ્વંડમાં) મુલામી ધંવો બંધ કરવાને ધારે થયો (૧૮૦૭);
કાયલિકને પાર્લમેન્ટમાં દાખલ કરવાને ધારે થયો ને રીફોર્મ બીલ પસાર
થયું તેથી પાર્લમેન્ટના મેમ્બરો પસંદ કરવાને હક ત્યાંના વચલા વર્ગના
લોકોને મળતો થયો; આસ્ટ્રિયા મુશિયાના લોકે પોતાને રાજકીય હક મળે
માટે બળેડા કરેલા તે ઉપરથી રાજ્ય અવસ્થામા ધારાથી કેટલાક મુધારો
કરવામાં આવ્યો; રશિયાના અલેક્ઝાંડર બીજાએ હજબેડ મુલામીને છુટ-
કારો કીધો અને યુનૅટેડ સ્ટેટ્સમાં મુલામી રાખવા ન રાખવા વિષે બહાઈએ
આલેલી તેમાં ન રાખવા એવું ને કેહેતા હતા તે જીત્યા હતા. એશિયામાં
ચીનનાં રાજ્યે પણ રશિયાને બંધે પોતાનાં લશ્કરમાં યુરોપના મુધારો દા-
ખલ કીધો છે ને હિંદુસ્થાનના લોકે પણ પોતાનાં કુખ ને હક વિષે
સરકારને જાણ કરવા માડી છે. અદારમા રોકામાં પાહુડીએ જર્મન
રાજ્યોમાં ખ્રિસ્તીના નેટલાજ હક ધરાવતા થયા; ક્રાન્સ ઈશ્વંડમાં તેઓના
પ્રજાસ્પે હકનાં રક્ષણ થાય છે ને ઈટલી રૂપેન પોર્ટુગલમાં પણ આજકાલ
રાજ્યની તરફથી તેઓના ઉપર સખતી નથી; રશિયામાં ને મુસલમાન
ધર્મ આલે છે તે દેશમાં તેઓના ઉપર પેહેલાંના નેટલી કરડાકી નથી પણ
હજી તેઓના ઉપર ધિક્કાર છે ખરો. યુરોપમાં સચરમાં રોકાથી સ્ત્રીઓએ
વિદ્યાભ્યાસ કરવા માંગ્યો, અદારમાથી ધંણીક સ્ત્રીઓ યથે લખતી યઈ
છે અને આ રોકામાં ક્રાન્સ ઈશ્વંડ પણ વિશેષ અમેરિકામાં સ્ત્રીઓ પ્ર-
રુપના નેટલા હક માગતી યઈઓ છે; અમેરિકાની સ્ત્રીઓ પોતાની સ્વ-
તંત્રતા ને પુરુષની ખરેખરના હક માટે બહુ બહુ જોલવી લખતી ને
આચરવી યઈ છે.

હજારો જાણે પ્રાણ બોધા, હજારોજાણે પીડિત થયા ને મોટી હાનિ થઈ ત્યારે સ્વતંત્રતાએ જગતમાં ખુદ્ધિ, ધર્મ, શાન્તિ, સંસાર સંબંધી જય મેળવ્યા છે; જે લોકને રાજકીય સ્વાધીનતા નથી-તેઓના ઉપર પણ સ્વતંત્રતાનો અજકાટ પડવા માંડ્યો છે; અને જે-રાજ્યો પોતાની સત્તા નિરંકુશ રાખવાનો આગ્રહ ધરેછે તેઓનાં પણ (સ્વતંત્રતાએ જન્મ આપેલાં જનમતની થોડીક પણ દરકાર રાખવી જરૂર છે તેથી) સાહસ કરતાં પહેલાં બહુજ વિચાર કરેછે ને એ રીતે તેઓ અંકુશિત કે સુધડ થાયછેજ-એ પ્રમાણે સ્વતંત્રતાના જય વૃદ્ધિ પામેછે-તેનો પ્રકાર યુરોપ તથા અમેરિકા એ ઉપર પડ્યો છે ને એશિયા ઉપર પડવા માંડ્યોછે; અને જગતના રંગ મંડપમાં પૂનાઘટેડ સ્ટેટ્સ, ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, પ્રુશિયા, રશિયા, કુસ્તાનુ-નિયા, ને અીન એ રાજ્યો પોતપોતાની રાજિતનીતિના ધરા પ્રમાણે એમાં વર્તી પણ બીજાં સૌ રાજ્યોની ઉપર વિરાજે છે.



• સ્વાધીન તથા સ્વતંત્ર થવાનો જોસ્સો લોકમાં ઉત્પન્ન થાયછે પણ જુદી જુદી સ્થિતિને લીધે તે જોસ્સો કહીં કહીં ડબ્બાઈ જાયછે, કહીં કહીં વધેછે પણ મોટું કામ કરી રાક્તો નથી, કહીં કહીં ફાવેછે ને ભ્યાં ભ્યાં ફાવેછે ત્યાં ત્યાંના લોકમાંના ઘોડાકજ સ્વતંત્રતાનું ઊંચું સુખ ભોગવેછે; કેહેવાનું આ કે હજી માણસ જાતનો મોટો ભાગ દુઃખી છે. સ્વતંત્રતાનો જોસ્સો વધેછે પણ તેથી લોક કેવળ બાહ્યસુખનીજ તૃષ્ણા રાખેછે-ખુદ્ધિવાદે ધર્મ ઉપરથી આસ્થા ઉઠાડે છે, સંરાધી ને રાહ સ્વાધી થાય છે; અંતરમાં લોભ કપટ ને બહાર વિવેક જુગલો રાખેછે.

રાજ્ય રંગ— સર્વદર્શન

૧. સૃષ્ટિની, પૃથ્વીની ને મનુષ્યની ઉત્પત્તિ વિષે આર્ય, ચાહુદી, ગ્રીક-લોકનાં ધર્મ પુસ્તકોમાં નેનું કથેલું છે તેના સાર પૂર્વ દર્શનોમાં જણાવ્યો છે. અર્વાચીન કાળની ગ્રંથવિદ્યા આ પ્રમાણે કહેછે: “પૃથ્વીના ગોળા અભિમય પ્રવાહી રૂપે હતો, પછી તે ધીમે ધીમે યંડા પડ્યો, યંડા પડતાં તેની સપાટીમાં ચીરાડા પડ્યા ને જમીનીની બાંધ યઈ; ચીરાડામાં પાણી ભરાયું તેમાં ઘણેક કાળે છિદ્રછિદ્રવાથી વનસ્પતિ ને જંગમનું હાડકું નહિ તેવાં પ્રાણીઓ દેખાયાં—કેટલાંક લગ્નગોળ, એક છેડે મોટું તથા એક કે વધારે તારથી વિટલાયલાં તેવાં ને કેટલાંક આંગડા રાંખ છીપવાળાં, આંખ નેવું કૃષ્ણ અર્ધે પણ ખીજી ધન્દ્રિયો નહિ તેવાં હતાં. કેટલાક જીવ વહી ગયા પછી ખરડાને હાડકું અર્ધે એવાં પ્રાણી એક જાતના મચ્છ એ દેખાયાં; પછી કેટલેક કાળે ટાપુઓ રૂપે પૃથ્વી બનેલી તે ઉપર બહુજ મોટાં બર, નેતર ને વાંધાનેવા વેલા એ પુષ્કળ દેખાયાં કે ને પાણીથી ઘસડાઈ જઈ કેટલેક ટેકાણે ડબાઈ ગયેથી ને ગરમી લાગવાથી કોમલા બન્યા કે ને આણોમાંથી નિકળેછે; પછી નવી નવી જાતના મચ્છ, જિવજનત ને જીવર પ્રાણી દેખાયાં. એ કાળે પૃથ્વી ઉપર મોટા ફેરફાર યઈ રહ્યો ને નવી જાતની વનસ્પતિ ને અતિ મોટાં જળચર જણાયાં—કેટલાંક સરડાના જેવાં પણ ધણીજ લાંબી ગરદનનાં તથા ધણીજ ટુંકી પુંછડીનાં હતાં ને કેટલાંક સૂસવાળ જેવાં ડપ કટ લગ્નપાઈનાં હતાં; એ સમા ઉપર કેટલાંક પક્ષી ને અગ્નિ રાખવાની કોયળીયાવાળાં કેટલાંક ચોપગાં પણ હતાં; કેટલાંક જીવ વીંટ્યા ને ચાકના પથર બન્યા. હવે વળી નવી ઉત્પત્તિ યઈ; વનસ્પતિતો હાલ ને છે તેના સરખીજ દેખાઈ પણ અગ્નિને ધવાડનારાં પ્રાણીઓ નવાં દેખાયાં—ચારપાસા ખાનારાં, પાણીની પાસે રહેનારાં, પંદર કે અઠાર કટ લાંબાં એવાં, વળી ખરીવાળાં પણ વાગોળે નહિ ને હાથી જેવાં, વેળી જમીન ઉપર રહેનારાં અતિ મોટા કાચખા જેવાં ખીજી હતાં. એ અને હાલમાં હાથી હરણ વગેરે છે તેજ

જાતના કેટલાક પોતપોતાને વિખિત કાળે નાગ પાગી ગયા ને છેલ્લીવારે પૃથ્વી હમણાં જેવી કે તેવી થઈ ને માગમ ઉત્પન્ન થયા."*

૨. જગત્રવચની કથા પ્રાચીન પ્રગથી મનાતી આવીએ, એ મોટા બનાવ પછી કેટલેક કાળે જૂદે જૂદે ઢેકાણે પણ નીચોના પ્રદેશમાં લોકના આગ મોટા મડળ દેખાતા-ચીના, અર્ધ, ગિમ્બી, ખાલદી લોકના; ને તે શબ્દો આવતા તેવામાં મીડ, ધર્મગીના ને ચાંડીના ગાંધી નવા દેખાયા. રામચિન્દ્રના આર્થ લોકે ધણીક રીતે જાણીયું કે તેઓ ઉત્તર દિશાએથી આવ્યા; જગતોસ્તી ધર્મપુસ્તક વંદીદાદમાં તામ્રજદે ને એકે-શના નામ લખાએ તે ઉપરથી કોણઈ શકેએ કે તેમાંના કેટલાક હાલ તાતાર દેશ કેહેવાયએ તેમાં હતા; અર્ધ તથા જૂના ધર્મગી એ લોકનું મૂળ વતન આસસ ને જા મરદીસ એ બે નીચોના મૂળ બાણીના પ્રદેશમાં

* યુરોપના કેટલાક વિદ્વાન કહેએ કે પશુ-વાનર એ જાતિમાંથી કાળા-તરે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈએ; કેટલાક કહેએ કે હવા પાણી તથા ડેળવણીથી હવ્વમીનામાં કાળા-તરે યુરોપીઆનની ખૂબસુરતી તથા અ જ આને એ આર દેવ તેમ આપણું આર કેમ નહિ કે ડેળવણીની તગીથી તથા હવા પાણીથી જાંચી સ્થિતિમાંથી ઉત્પન્નતા પશુ જેવી સ્થિતિ પણ થાય? માણસો ફળ તથા કન્દમૂળ ખાનારા, ખાંધ કરનારા, ઠાર મારનારા ને ખેતી કરનારા એ આ સ્થિતિમાં દેખાયએ તે જાણથી કેટલાએક વિદ્વાનો કહેએ કે તે સ્થિતિમાં માણસ ઉત્તર તરે કેળનાતો આવ્યો એ; કેટલાએક કહેએ કે "તેમ કહેતું તે મન આડળ છે તેને મોઢે ધર્મદાસમાં કઈ પુગનો મળતો નથી; બોધ ને મુધાડો હમેગ બાહારથી પ્રથમ આવએ; અને અનુભવથી આમ પણ અનુમાન કરી કે કાષ્ટે જાંચી સ્થિતિથી ઉત્પન્નતા ઉત્તરના ઉકે શાની સ્થિતિમાં આવાયએ, બરપાક ને એકુત જુના કાળથી માથેજ જોવામાં આવ્યાએ, રાધ જે ક્રોડી લોકના મડળ, કામના હુંબર, મિનકત, ધારા, ગાંધી એ જોનામાં આવ્યા એ."

બાગવતમાં લખ્યું એ કે રક્ષે માનમી મૃષ્ટિ ધણીક ઉત્પન્ન કીધી પણ તે લોક (પુરુષ સ્ત્રી) સસારથી વિરક્ત થઈ તપકરવા આવ્યા જતા તે ઉપરથી તેણે તપ કરી નારાયણ ને આનાથી પાંચજન્મ પ્રજાપતિની કન્ધા સાથે વિવાહ કરી મૈથુનથી પ્રજા ઉત્પન્ન કીધી હતી કે લોક મેલપ્રતિષી સમારમાં રો કેટલાક જણ હાલ આડળ કહેએ કે મરુ કુચ વગહ નૃસિંહ વામન એ અવતાર પ્રવેશ પછી ઉત્તરેવર ને ને પ્રકાશ ને સિંધ તેને વિષે મૂલવે છે.

માહુડી તથા અર્ધજનના ધર્મગાંધીમાં લખ્યું કે પ્રચુરે પ્રથમ એક મનુષ્ય ઉત્પન્ન કીધો હતો ને પછી સ્ત્રી ઉત્પન્ન થઈ હતી; કેટલાએક વિદ્વાન કહેએ કે આદિમાં એકથી વધારે મનુષ્ય કા ન હોય? ને પુરુષ સ્ત્રી સાથેજ કા ન ઉત્પન્ન થયા હોય?

અથવા સૈખીરીઆના* દક્ષિણ ભાગમાં હવું એવું ખુશીયન પંડિતોએ નક્કી કર્યું છે. સારીરના ઘાટ રૂપરંગ ઉપરથી વિદ્વાનો ગુપ્ત તથા જ્ઞાતિ પાડી કેહે છે કે કાળા સમુદ્રથી તે હિન્દુસ્થાનની પૂર્વ સુધી ને પર્વત પડેલા છે ત્યાં અથવા તેના દક્ષિણ પ્રદેશોમાં કોકેશિયન-ગારવર્ણ લોકનો મૂળ વારા હતો અને તીબેટ તથા કોખીનું તથા એની પેલીગમ ને પર્વત છે તેને લગતા પ્રદેશમાં મોંગોલિયન-પીતવર્ણ લોકનો વારા હતો; અને આ-ફ્રિકામાં ચન્દ્ર પર્વત છે ત્યાં નીચો (સીધી)-જૂંધુવર્ણ લોકનો વારા હતો; (અમેરિકામાં લોક ગોડથી વસ્યા હતા); એ રીતે આર્યજન, ઈરાની, મિસ્રી, ખાલદી, બાહુદી તે કોકેશિયન ને ચીના તે મોંગોલિયન જ્ઞાતિમાં આવે છે. બાપા ઉપરથી વિદ્વાનો તથા બેદ પાડે-સંસ્કૃત, જન્દ, મિસ્રી લોકની છેક જૂની, (વળી ફારસી, આરમીનીઅન, ગ્રીક, લાટિન, ઇથ્યોપીક એ બધી જોમાંથી નિકળી છે) તે-એરિયન; અને આસીરીઅન-ખાલદી, જૂની ફીનીશીઅન, બાહુદી, ઇથ્યોપીક લોકની, (વળી આરમી) એ બધી જોમાંથી નિકળી છે તે-સેમિટિક, અને ચીના વગેરેની બાપા જોમાંથી નિકળી છે તે-ટયુરેનિયન. આજે લોકના અંશોમાં સરવ, રજ, તમ, એ તથા ગુ-ણનાં ને ને લક્ષણાં લખ્યાં છે તે તે પ્રમાણે મેળવતાં સંસ્કૃત બાપા બોલ-

* એક અગ્રેજી અન્યમાં લખ્યું છે કે કોઈકાળે ઉત્તર ધ્રુવ તરફના દેશની હવા એટલી ગરમ હતી કે ત્યાં તાડ, નાળીએચી, ખજુરી એ આડ ઉગતાં ને તેજ પ્રદેશમાં લોક પ્રથમ વસ્યા હતા તથા વસ્તી ધાડી હતી.

† મનુસ્મૃતિમાં-“યથાર્થ જ્ઞાન, તેજના જેવી શુદ્ધવૃત્તિ, પુણ્યવૃત્તિ, ક્ષે-જ્ઞાનો આભાસ નહિ, તપ, જ્ઞાન, શૌચ, ધન્દિયનિગ્રહ, ધર્મકર્મ, આત્મચિન્ત-ન, બ્રહ્મજ્ઞાનની ઇચ્છા, કર્મકરણે લાજ નહિ, સંગુષ્ટ આત્મા એ સત્વનાં લ-ક્ષણ છે ને તેનો પ્રધાન ધર્મ છે; રાગ તથા દુષ્ટ, ક્રોધ તથા અસ્વસ્થતા, ધર્મ કરતાં તરત ફળની ઇચ્છા રાખવી, અર્થર્થ, અસાકર્મ, વિપયસેવા, હેતુ પાર નપડે તોપણ એદ ન પામવો, માનની તૃષ્ણા રાખવી એ રજસનાં લક્ષણ છે ને તેનો પ્રધાન અર્થસંપત્તિ છે; અજ્ઞાનમાં રહેલું, મોહ વિપયમાં લીન રહેલું, લોભ, આજ્ઞા, કૃપાણતા, નિન્દા, ભીષ્ મારવાની ટેવ, આચારલોપ, ધર્મ કાર્યવિષે અપ્રીતિ, કામ કરતા ને કરિને લાજવું એ તમસનાં લક્ષણ છે ને તેનો પ્રધાન કામ છે;” (એ અર્થેકની દેરાકાળ ને કર્મ સ્થિતિ પ્રમાણે પ્રથમ, મ-ધ્યમ ને ઉત્તમ ગતિયો યાચે.) બગવદ્ ગીતામાં-“નિર્મળપણ, નિરાગી-પણ, હ્રદિષ્ટિનો પ્રકાર, જ્ઞાન સુખની શક્તિ એ સાત્વિક જનના લક્ષણ છે ને તે જ્ઞાનથી દેવલોકમાં જાય છે; રાગ, તૃષ્ણા, સ્પૃહા, કર્મપ્રવર્તન, શાન્તિ રહિત-પણ એ રાજસનાં લક્ષણ છે ને તે જ્ઞાનથી મનુષ્ય લોકમાં રહે છે; ભગ

નારામાં સત્વગુણ, ને સૈમિટિક બાપા ગોત્રનાગમાં રત્નેશુણ આગળ પડતો દેખાશે છે; સત્વ અથવા સત્ત્વાંસ વિશેષ એવા લોકના જ્ય જગતમાં વધારે સ્થાપી ને વધારે હિચ, રજસ્ તથા રજ્જ્વાંસ વિશેષ એવા લોકના જ્ય મોઠા ને હિચ, અને તમસ્ તથા તમ્બાંસ વિશેષ એવા લોકના જ્ય સમયે સમયે અતિ મોઠા નારાકારક જણાયા છે.

—શાન્તિ, અસાન, પ્રમાદ, આજરા, નિદ્રા, અસાવધાનતા, અવિવેક, અપ્રવૃત્તિ એ તમસિનાં લક્ષણ છે ને તે મોઢી પચાદ્ધિનિમાં જાય છે.” વગદ મિહિર પૃહસોદિતામાં—“સત્વગુણાધિક પુરુષમાં સત્વ, દયા, સ્થિરચિત્ત, સરજસ્જા બાવ, શ્રાદ્ધણ ને દેવ એની બાકિત હોય છે; રત્નેશુણાધિક પુરુષમાં કાવ્ય નૃપ ગીતાદિક્ષણ, યજ્ઞ, ગ્વી એઓમાં આરાકત ચિત્ત ને અતિ રાધિદોષ છે; તમો ગુણાધિક પુરુષ લોકને ઠગનાર, મૂર્ખ, આજરા, ક્રોધિદ, અતિ નિદ્રાજ એવા હોય છે; એ ત્રણે ગુણ, સરિ ઉપરથી ને સંક્રીણાવ (મિમણ) ઉપરથી સાત પ્રકારે સ્વભાવને પ્રગટ કરે છે—સત્વ, રજ, તમ, સત્વરજસી, રજસ્તમસી, સત્વતમસી, સત્વરજતમસી.”

એ ત્રણ ગુણ દરેક માણસમાં છે પણ કોઈમાં એક ને કોઈમાં બે બહાર પડતા હોય છે ને કોઈમાં કાર્ષ પ્રસંગ પ્રમાણે એકેકો એમ ત્રણે અનિયમિત પછે જણાય છે. જેમ દરેક જણને વિષે તેમ દરેક જાતિજન વિષે ને દરેક દેશજનને વિષે પણ તે ત્રણ ગુણનું વિષેઅન વધાર્યે લાગુ પડે છે. એ વિષે આગળ સ્પષ્ટ કરી દેખાડવામાં આવશે પણ આટલું આદિ જણાવવું અવશ્ય છે કે દેશપ્રકૃતિ, મિ-અણ-સંગતિ, રાત્નપ્રકાર એથી કાળાન્તરે મનુષ્યની સ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો છે તેપણ પ્રલય પછી પ્રથમ ગળ્યોસ્થપામાં તેવામાં સત્વરજ તમ એમાંથી જેના અધિકારીનાં જ્યાંનાં લોકમાં બહાર પડેલા તેનાજ અધિકારી ત્યાંનાં ને તે જાતનાં લોકમાં આજપણ છે—અથો મલિન થયા છે ખરા પણ ઘટયાં નથી. આર્ષજનમાં સત્વનું અધિક્ય હતું ને આજ શ્રાદ્ધજોમાં તેજ ગુણનું અધિક્ય છે, મનિન સત્વને શિકલ ચઢે તો તે સખજ સતેજ થાય, અયાચકના યાચક થયા છે તે સ્થિતિ પરલે; મુરખના લોક જુદે જુદે પ્રકારે તમો રજસી દેખાય છે તેમ્ને પેતાના સત્ત્વાંસ પ્રમાણે મૂળની તમ્બ જાતિની સાથેનો સખજ દેખાય છેજ, —એશિયાના સત્વગુણ પ્રધાન લોક (પછી શુદ્ધ સાત્વિક શ્રાદ્ધજો કે સત્વરજસી ક્ષત્રી કે સત્વ તમસી વૈશ્ય) જેઓ મુરખમાં ધરાગાઈ રહ્યાંડીને પીઆમાં જઈ વસ્યા, સ્થાપી પાછા દક્ષિણમાં આવ્યા, ટપ્પટન કેવાયા, તેઓ તમો રજસી છે તેપણ તેઓના મૂળના સત્ત્વાંસ પ્રસંગે પ્રસંગે કાર્ષ ઉપરથી જોવામાં આવે છેજ. અકેકો ગુણ પ્રધાન એવા ત્રણ જાતિના લોક પ્રલય પછી પ્રથમ જોવામાં આવ્યા પણ પ્રલય પેલાં તે ત્રણે જાતના લોક એક મોટા રા-ત્નના હતા ને તે પ્રલયથી જુદા પડ્યા કે સત્વગુણી તથા રત્નેશુણી ગળ્યો ઉપર તમો ગુણી લોકના જુદા જુદા પડ્યાથી મોટો રાત્નકીય પ્રલય થઈ રહ્યો એ વિષે અનુમાનો કરવાના છે. ત્રણ ગુણજુદાં લોકમાંથી ત્રણ રેળો જુદાં પડ્યા તે

૩. પ્રથમ પછી પ્રથમ રાજ્યો મંડાયાં ત્યારથી તે આજ લગીમાં લોકમાં ને રાજ્યોમાં જે મોટા ફેરફાર થયા તે આ હતાઃ હિન્દુસ્થાનમાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયું કે થોડાક કાળ પછી (ઈ. સ. ૫૦૦ માં શૈકામાં) તાતાર દેશમાંથી હન નાગના ઝુંડ ઐરિયાના પશ્ચિમપ્રદેશમાં ૪૭૫૮ મુઘી ક્ષત્રીવાળાં હતાં પણ તેથી રાજ્યોમાં ઉચ્ચપાથલ થઈ નહોતી. શિકન્દરે ઐરિયાનાં રાજ્યો જાંધાં વાળ્યાં ને તેની પછી સીરીઆનું નવું રાજ્ય મળ્યાં તેટલા કાળમાં (ઈ. સ. ૫૦૪ થા શૈકામાં) યુરોપના ગ્રીકલોક ઐરિયાના સુધરેલા લોકમાં કેટલીક રીતે ભળ્યા ને કેટલીક રીતે સમ્પન્ધી થયા. (ઈ. સ. ૫૦૨ જા શૈકામાં) ઐરિયામાં હન લોકે આનનું રાજ્ય જાંધું વાળી ત્યાં પોતાનો રાજ્યવંશ સ્થાપ્યો; શિકલોકે હિન્દુસ્થાનમાં કેટલેક ટુકાણે રાજ્ય માંડ્યાં; અને યુરોપમાં કાર્થેજનાં તથા ગ્રીસનાં રાજ્યપ્રદેશ શમનોએ પોતાના કીધા. (ઈ. સ. ૩૦૦ જા શૈકામાં) ઐરિયામાં પાર્થીઆનું મોટું રાજ્ય તૂટ્યું ને ત્યાંના લોક વેરાતા થયા; આનમાંથી હનલોકને કાડવામાં આયા તે વેરાતા થયા. (૪ થા શૈકાથી) યુરોપમાં જંગલી ઝુંડાએ દોડાદોડ કરવા માંડેલી તેઓએ (પાંચમાં શૈકામાં) શમના મહારાજ્યમાં સર્વત્ર અસ્તાવ્યસ્તા કરી મૂકી. (૭-૮ શૈકામાં) આરબોએ-મુસલમાનોએ ઐરિયા ને ઉત્તરઆફ્રિકામાં રાજ્યો જાંધાં વાળ્યાં. (૧૧ માં શૈકામાં)

—જુદી જુદી દેશ પ્રકૃતિથી કે કેળવણીએ કે અંકેકા ગુણમાં અધિક એવાં મનુષ્યનાં મનજ મૂળથી જુદા તેણે કરીને, એવિષે અનુમાનો છે. શું આદિમાં સૌ મનુષ્ય તમે ગુણીજ હતાં ને પછી કેળવણીથી રજોગુણી તથા સત્વગુણી થઈ જુદા પડ્યા કે પ્રથમ રજોગુણ આહાર પરેસો ને પછી કેટલાક લોક કર્મ-ઉપર વિચાર કરતાં ને ઇન્દ્રિય દમન કરતાં સત્વગુણી થયા ને જડબુદ્ધિ દેરાક તે તમે ગુણી છેવટે થઈ ગયા, કે પ્રથમ સત્વગુણ પ્રકાશ્યો ને તે દેશ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ પરત્વે મલિન થયો ને પછી રજો ને તમે એ બે આહાર પડ્યા એ વિષે અનુમાનો છે.

એવ તથા લક્ષ્મી સાથે જે નારાયણ-વિષ્ણુ તેની નાભિમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા પણ તેને કુલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મધુકેટળ પીડતા ને એઓને વિષ્ણુએ માર્યા હતા. કૃષ્ણપને એ સ્ત્રી તેમાં એકને સત્વરજસી ને બીજાને રજસ્તમસી સન્નતિ હતી; એ બેને ભ્યારે ત્યારે યુદ્ધ ચાલતાં; સુગસુરની મારામારી પરમ્પરાથી છેજ. જનગૃત, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ (સત્વ, રજ, તમ,) અથવા સુષુપ્તિ પછી સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિ પછી જનગૃત (તમ પછી રજ ને તમ પછી સત્વ) એમ પણ છે. (એ ત્રણ ગુણ, વાયુ-અગ્નિ-વરુણ એ ત્રણ, વાત-પિત્ત-કફ એ ત્રણ શું પરસ્પર સંબંધ રાખે છે?)

અરિયામાં તુરક સોઢે ફતેહ મેળવી. (૧૩ મા સૈકામાં) મોગલોએ અરિયાનાં રાજ્યો જાંધાં વાળ્યાં ને યુરોપમાં (રુશિયા પોર્તુગાલમાં) જઈ વસ્યા. (૧૪ મા સૈકામાં) ટેમુરલેને પશ્ચિમઅરિયામાં હાડ ફરી ને ચીનના મોગલો પાછા તાતાર તરફ આપ્યા. (૧૬-૧૭ સૈકામાં) યુરોપના સોઢે અમેરિકાના વતની સોઢને નિર્મૂળ ક્રીષા, ત્યાંના સુધરેલાં રાજ્યોના સોઢને ખ્રિસ્તી તથા યુ-લામ ક્રીષા અને અરિયાના સોઢ સાથે વેપારસમ્બન્ધ ક્રીષા. અને આ ૧૬ મા સૈકામાં જગતના સોઢ જુદા જુદા છતે રાજકીય સમ્બન્ધ કે વેપાર સમ્બન્ધ કે ધર્મ સમ્બન્ધે એકત્ર નેવા દેખાયછે. (બોદ્ધ ને ખ્રિસ્તી ઉપદેશો કામ કામ દેખાછે ને વસ્યા છે.)

* ગ્રીક તથા રોમન સોઢના પૂર્વજો અને કેલ્ટ તથા ટ્યુટન સોઢના પૂર્વજો અરિયાના વતની હતા તે ક્યારે યુરોપમાં જઈ વસ્યા તે તુઝી થતું નથી; કોઈ કેહેછે કે પીલાસજીઅન સોઢ તે હિન્દુસ્થાનના પુરુષ ધર્મ પાળનારા સોઢ હતા; (પુરુષ તો થયો ઈ. સં. પૂ. ૨૦ સૈકા પાંચમાં); કોઈ કેહેછે કે પરશુરામના સંહારથી નાડેલા સોઢ તે પારસી દેશમાં યજ્ઞને ગ્રીસમાં જઈ વસ્યા; કોઈ કેહેછે કે “હુલી-નીમ તે એક જાતના રજપૂત છે; કોઈ કેહેછે કે “બટ તક્ષક વગેરે રાજસોઢ તેમાંના નેએ હિન્દુસ્થાનમાં આપ્યા તે રજપૂત કેવાયા ને નેએ અરિયામિતર જીતીને પછી સ્કાથડીનેવીઆમાં જઈ પાછા જીત્યા તે ટ્યુટન છે;” એ ટોચ ઈ. સં. પૂ. ૭૩૧ સૈકામાં નીકળ્યું હતું; ગોથ તેટલા નહિ પણ ટ્યુટન સોઢ ને રજપૂત સોઢ પાસેના સગા છે ખરા-જડવેવાપણું, કુપુડન નીતિ, માનનો અવશ્ય વિચાર, સ્ત્રીઓનાં માન એ બધેમાં સરખાં દેખાય છે; ઈ. સં. પૂ. ૫૦૦ સૈકામાં રજપૂતો હિન્દુસ્થાનમાં દેખાયા હતા ને ટ્યુટનો સ્વેન ગોલ ઉપર તુટી પડ્યા હતા તે ઈ. સં. પૂ. ૧૦૨ માં; પછી આદીસો વર્ષ સુધી ટ્યુટનોએ રોમના પ્રાંતો ઉપર હુલા ક્રીષા નોતા; કેટલાક કેહેછે કે નેવામાં સોઢનાં બ્રહ્મ રોમના ગોલનારાં ટોળાં જુદાં પડ્યાં તેવામાં એક ત્રીજું ટોળું યુરોપમાં ને વેદબાપા મોલનારાં ટોળાં જુદાં પડ્યાં તેવામાં એક ત્રીજું ટોળું યુરોપમાં જઈ છેક પશ્ચિમમાં ગોલ, સ્વેન, મેકલમ, બ્રિટનમાં વસ્યું હતું; ગોપના કેલ્ટ ઈ. સં. પૂ. ૩૮૭ માં રોમને બાળ્યું, ઈ. સં. પૂ. ૨૮૦ માં ગ્રીસનાં ઉક્તી દોનને બધે કચ્ચિત ક્રીષું ને તેવામાંજ પછી તેઓ અરિયામિતરમાં ગાયોરિયામાં વસી અટક્યા; રોમનો પશ્ચિમમાં કેલ્ટને મળ્યા, દક્ષિણમાં (ગેમિટિક) કારથેજીનીઆને મળ્યા, પૂર્વમાં ગ્રીકને મળ્યા ને પછી અરિયામિતરમાં થઈ આસીરીયા, સીરીયા, પાર્સિયન ને આર્મેસ્તાનનો ઘોડાક બાગ એટલે લગી આગી અટક્યા; (દક્ષિણ હિન્દુસ્થાન સાથે વેપાર સમ્બન્ધ ક્રીષા હતા); ડરાપસે પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનનો એક સૂબો ક્રીષા હતા (પણ સીધીઆનથી દેખાયા હતા; આફ્રીકામાં તથા ખેસ માસીડનમાં તેની સત્તા હતી; સેરસે પશ્ચિમ અરિયા જીત્યું તે પછી તે સીધીઆનથી દેખાયા હતા); ગ્રીક ઈગીનીને દેખાયા, રાક-૨૨ બાક-

૪. જગતના લોક કુળ, બાપા, ધર્મ, દેરા, રાખ એ ઉપરથી જૂની જૂની જાતના ઝોળખાય છે પણ સગળી જાતિયોમાં ધર્મ ઉપરથી પડેલી જાતિમાં ઘણાં કુળના ઘણી બાપાના ઘણા દેરાના ને ઘણાં રાખના લોકને સમાસ યાય છે; માટે ધર્મજાતિ વિષે ને અવશ્યે ધર્મ વિષે* આ પ્રમાણે સમજાય છે :

હાલમાં જગતના લોક ધર્મથી પાંચ માઠી જાતિયોમાં વેચાઈને બૌદ્ધ, હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી અને ષ્વેચ્છ એ પ્રમાણે ઝોળખાય છે. ૮૫૨-

-દ્રિયા, સોગડીઆમાં ને હિન્દુકુરાની તળેટી અહિં નગર વસાવી પોરસને હરાવી આગળ વધવાનું કીધું પણ તેને ત્યાંથીજ પાછું ફરવું પડ્યું; (આકલોક ઇટલામાં, ગોલમાં, એશિયામિનરમાં વસ્યા હતા; પોર્ટુગીસ, અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, વલન્દા એ લોક સમુદ્રમાર્ગે હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા પણ અંગ્રેજ કાવ્યા ને મહાભારતના વખતમાં બંગાળાની પૂર્વે પણ જેટલું રાખ્યું હતું ત્યાં સુધી આવી અટક્યા છે; રશિયનો તાતાર દેરાને પોતાનો કરવાના ઉદ્યમમાં છે. (એશિયામાંથી પુરોપમા ગયેલા લોક પુરોપથી પાછા એશિયામાં આવી ભ્યાં ભ્યાં અટક્યા તે તે ડોકાણાં શું તેઓના પૂર્વજોના કોઈકાણે મૂળ પ્રદેશ હશે?).

* જેને કાળે પ્રદેશ પ્રદેશનાં જનમંડળોમાં ધર્મ સ્થપાયા તેને કાળની પેલાંથી મનુષ્યનાં ઇતિહાસજ્ઞાનના ઉદયનો રાક મંડાય છે-મૃતિ, મનુષ્ય, ઉપનિષ્ઠ, જળપ્રલય, પ્રથમ રાખ્યસ્થાપના એ વિષયની (જૂતકાળની) પ્રથમ જાણ ધર્મ-પુસ્તકથીજ થઈ છે.

ધર્મ એટલે પદાર્થની રાક્ષિતવૃત્તિ; તેનો ગુણ; મનુષ્યનાં પુણ્યકર્મ; “વેદ પ્રતિપાદિત કર્મજન્યો ધર્મઃ સ્વર્ગાદિક સાધન.” અથવા (૧) આ કર્મ કરવાં, આ નકરવાં એ વિષે જે શિક્ષા તે-ન્યાય, આચાર, પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ લેઈ; (૨) સાત્ય, શાન્તિ, દયા ઇત્યાદિક નિયમનું પાલણ કરવું તે; (૩) ઈશ્વરને ઝોળખવા, બજવા સમ્બન્ધી દેરાદેરાનો જે આચાર તે. અંગ્રેજી પુસ્તકમાં-“કોઈ સર્વોપરિ રાક્ષિતના સમ્બન્ધમાં આપણે છેથે ને તે સમ્બન્ધ આપણા મનમાં તે પ્રભુ પ્રતિ જે અવશ્ય કર્તવ્યનો બાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે ધર્મ.”

“જગત નિર્માણ કડી વ્યવસ્થિત રાખનાર અનિવાર સર્વોપરિરાક્ષિત-ઈશ્વર છે એમ માનવું એ ખૂસ નથી; તે રાક્ષિત દુઃખદાયક રાક્ષસ પણ હોય; આપણા બાવબુદ્ધિ સુખને અર્થે આપણે માનવું અવશ્ય છે કે ઈશ્વર તે નિર્મળ ને કૃપાળુ છે-આપણા સદગુણને વધારનાર ને દુઃખમાં આધાસન કરનાર છે.” “દેવતાઓનાં પૂજન સંબંધી જેટલું જાણવા કરવાનું તેનો ખન્ત બચ્ચો જે અભ્યાસ તે ધર્મ” એવું રામન પંડિત સીસરેનું કહેવું છે. બાવ-વિચારા એ ધર્મનું પ્રાણબળ છે.

નિયમ લોકમાંના સીધી વગેરે કેટલાક ભેદ છે; સચિવન વગેરે તે ખ્રિસ્તી છે; ટુકડા, તાર, મોઝલ એ મુસલમાન છે; મધ્ય તથા દક્ષિણ હિન્દુ-સ્થાનના પાડમાં રહેનારા કેટલાકે તે હિન્દુ છે; ને ચીન, જાપાન વગેરેના તે બૌદ્ધ છે. સેમિટિક લોકમાંના આરબ તથા કેટલાક સીરીઅન, એ મુસલમાન છે; પાહુડીઓ પોતાનો ધર્મ જાણે છે ને ખીજા કેટલાક ખ્રિસ્તી છે; એરિયનમાં-હિન્દુસ્થાનના લોકોના મોટા ભાગ હિન્દુ છે; ફારસી બોલનારા ઈરાનના (જરતોસ્ત્રી ધર્મના હતા તે) હાલ મુસલમાન છે અને પૂરેપૂરું અમેરિકાની વસ્તીના મોટા ભાગ ખ્રિસ્તી છે.

ટુકડેનિયન લોક બૌદ્ધ, હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી ને ભેદ ધર્મ પાળનારા છે. સેમિટિક લોક, મુસલમાન ને ખ્રિસ્તી છે. ટુકડેનિયન લોકોમાં વસ્તા ત્યાંના ધર્મ જાણે છે. શુદ્ધ સેમિટિક લોકમાં મુસાનો ને મહમ્મદનો મોખેલા ધર્મ પળાય છે અને શુદ્ધ એરિયન તે સુતિસ્મૃતિપુરાણનો ધર્મ જાણે છે; સેમિટિક કુળના મહાપુરુષ કેસ્ટનો બોધેલા ધર્મ પૂરેપૂરું, અમેરિકામાં પળાય છે ને આર્થિકુળનો બૌદ્ધધર્મ ચીન વગેરેમાં પળાય છે.

સેમિટિક-પ્રધાન રમેશુલુ લોકમાં આસીરીઅન ફીનીશીઅનમાં બંકર મૂર્તિપૂજન હતાં ને જમરુર્ષા એક વિષે ધોડાઓને બાન હતું પણ પાહુડીઓનાં મનમાં મુસાએ એક પ્રભુનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન ડસાવ્યું હતું ને મૂર્તિને અતિ નિન્દિત મનાવી હતી; હોમાદિ ધર્મકર્મ, સ્તવન, આચાર, પોતાને હાર પ્રગટ થયેલાં પ્રભુનાં વચન ઉપર વિશ્વાસ ને ખીજી નીતિયો એ સ્થાપ્યાં હતાં; તેણે કહ્યું હતું કે ધર્મશિક્ષા પ્રમાણે આજમે તે પોતાના મનર્થ પુરા પાડ્યે ને નહિયાલે તે અસલા કુઃખ પામશે ને નિર્વેરા જશે. કાળાંતરે પાહુડીઓ દુરાચારી સ્થિતિષ્ઠ ને તામસી થયા હતા તેવામાં કેસ્ટે સ્થાપિક બકિંગનો ને સંસારી નીતિનો બોધ કીધો પણ એથી પાહુડીઓ દ્વેષી થયા ને કેસ્ટને સૂળીએ ચડ્યું પડ્યું.

અર્વાચીન કાળમાં મૂર્તિપૂજક આરબોના ટોળાં પાહુડી તથા ખ્રિસ્તિ-ઓના સખા-ધર્મમાં આવવાથી વહેમાઈ ગયાં હતાં તેઓને મહમ્મદ તામસી રાજસી બકિંગબોધ કીધો-મૂર્તિનું ખેડન કરી જમરુર્ષા એકજ છે તેને જ બજો, કુગત ઉપર ને પેગમ્બરનાં વચન ઉપર બરેસો રાખો, ખંદ-ગીનો વખત આવવો, સમ્પાવત કરવી, રોજ પાળતા વગેરે. માણસને

મોટા અગ્નિમાં સન્ધ આગમગમથી ઠેરવી રાખ્યું છે પણ તે મોટા દયાળુ છે, કુરાનમાં લખેલી શિક્ષા પાળનારને પોતાની પાસે રાખશે ને યથેચ્છ સુખ ભોગવતો કરશે.*

શુદ્ધ ઐરિયન—સાત્યયુગ પ્રધાન લોકનો ધર્મ મનુષ્યે આ પ્રમાણે સ્થાપ્યોઃ જગત્કર્તા એક છે; તે સૂક્ષ્મ પરમાત્માએ, સ્વેચ્છાએ ને સ્વરાનિયે પ્રકારમાન યજ્ઞ ઋક્ષદેવને રૂપે યથાવિધિ ઉત્તરોત્તર અનેક સૃષ્ટિ રચી છે; ઋક્ષદેવે પ્રસન્નવદને વેદ બણ્યા. સદાચાર પાળ્યો ને ગાયત્રી દેવતાવાળાં ચરોક્ત કર્મ કરવાં (નિષ્કામ કર્મથી શુદ્ધ થતાં કોઈ જન્માન્તરે પણ આત્મા પૂર્ણ શુદ્ધ યજ્ઞ પરમાત્મામાં બળી રહેશે; ને સકામ કર્મથી—તત્ત્વ દેવતાઓને આરાધી બળી આપવે તેઓની કૃપા પ્રસાદથી આ જન્મે ને પછી રૂડી સ્થિતિ પમાશે); સત્કર્મથી સ્વર્ગ ને અસત્કર્મથી નરક ભોગવવું પ્રાપ્ત છે; સાત્ય, શાન્તિ, સન્તોષ, ક્ષમા, દયા, દાન, ઇત્યાદિ નીતિયે વર્તવું;—એ હિન્દુઓનો મૂળ ધર્મ છે (ઈશ્વરની ને તત્ત્વદેવતાની પ્રતિમા કરી પૂજન કરવાનું નહોતું.)

મહાભારતના યુદ્ધથી ક્ષત્રીઓ નારા પામ્યા; ઉગરેલા બાળરાજા નિર્બળ હતા ને નાગ તક્ષક વગેરે પરદેશીઓ હુમલા કરતા; તોપણ, આર્ષ-

* મૂસાએ, કૈરે ને મહામદે અફેકે પોતપોતાના કાળમાં પોતપોતાના લોકને જુદા જુદા બોધ કીધા પણ તે ત્રણે બોધનો મહર્થ એક જ હતો—જગત્કર્તા પ્રભુ એક છે; તે મૃદુ પદાર્થમાંના કોઈની પણ પ્રતિમા રૂપે નથી; તે પોતાના પ્રેરિત પુરુષ દ્વારા પોતાની આસા મનુષ્યને જણાવે છે; પ્રેરિત પુરુષનાં વચન ઉપર આસ્થા, ધર્મ કર્મ ઉપર શ્રદ્ધા ને સંસાર નીતિ એ ધર્મનાં મુખ્ય ત્રણ અંગ છે. (ધર્મી જીવ આ દુનિયામાં સુખ પામી પેલી દુનિયામાં પ્રભુની પાસે રહી મનવાંચિત સુખ પામે એ તેની સર્વોપરી હ્રમ્ય સ્થિતિ છે; મુઝ્યા પછી માણસનો જીવ જ્યાં રાહીર દટાયું છે ત્યાં કે પોતાને મોટા ડેરવેલે ઠેકાણે ક્યામત સુધી રહેશે ને ત્યારે તે ક્ષત્રીથી પોતાનાં બાળીયાંમાં બરાશે એ મત ખ્રિસ્તી મુસલમાનનાં છે. મૂસાએ જીવના અમરપણાં વિષે કે બીજી દુનિયા વિષે કંઈ જ લખ્યું નથી). પ્રભુએ છ દહાડા પ્રવૃત્ત રહી સૃષ્ટિ ને તેમાંનું સૌ ઉત્પન્ન કીધું ને સાતમે દહાડે વિશ્રાન્તિ લીધી; ઇડન બાગમાંનાં સ્નાનનાં ઝાડનું ફળ ખાવાની આદમને મના કરી હતી એ વચનો ઉપરથી યાહુદીઓનો પ્રવૃત્ત સ્વભાવ ને વિશેષ જ્ઞાન પામવાની અસાધિત એ વિષે સૂચવે છે? જગત્પ્રભુ જગતથી ન્યારો છે ને માણસ તેની બનાવેલી કુદરતમાંનો એક છે ને તે પ્રભુથી જુદો છે, જો હું છઠ્ઠો તે છઠ્ઠા જ એવી રીતનું યાહુદી સ્નાન કહેવાય; હિન્દુસ્તાન આપું કે “જગત ને જગત્પ્રભુ તે એક જ છે; જો હું છઠ્ઠો તે તે જ છે, આ બધું છે તે હું જ છઠ્ઠો.”

પંડિતોએ પોતાનું મહાસૌભાગ તાવવાદમાં પ્રગટ કરી હું કે નથી વેદધર્મ લાગાઈ
 બૌદ્ધ ધર્મ પ્રવર્તમાન* થયો. જગત આનાદિ છે, તે કોઈના ક્રીધાથી નહિ
 પણ તેનામાંજ ગુણ રહ્યા છે કે નથી તે ઉપજે છે ને પાકું સમાઈ જાય છે;
 પ્રતિભાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં અનન્ન જીવિસત્ત્વાએ દેહધારી રૂપે સત્કર્મ કરતાં
 ને જ્ઞાન પામતાં જન્માન્તરથી છુટી પોતપોતાની મૂળની સાન્ન સ્થિતિમાં
 આવી રહેવું તે મોક્ષ છે; અને મોક્ષની બગોલગ આવી ગઈલા બુદ્ધો બ્રહ્મ
 દેવથી પરમાર્થનો પ્રકાર કરી ગયલા તેઓની પ્રતિભાનાં પૂર્વજ સ્તવન
 ધ્યાન કરવાં, અને સંસાર ઉપરથી બાજ પસંડવો, દેહકંઠ કરી કરીને
 જિતેન્દ્રિય ધર્મ, સાન્નિ ક્ષમા રાખવી અને જિવહિસા, ચોરી, બળિચાર,
 અસત્ય બાપણું, મદપાન એ નજ કરવાં; એ બૌદ્ધ ધર્મ હતા.

અશોકે બૌદ્ધધર્મનો દિગ્વિજય દખ્ખણે ત્યાર પછી પરદેશીઓની
 તરફથી પાછા હુમલા થવા લાગ્યા; લોક બૌદ્ધધર્મ શિક્ષિત સંસારના કેવળ
 મિથ્યાપણાથી કંટાળ્યા હતા ને બ્રાહ્મણોનો મેટિબાગ ને હજી પોતાનાં કર્મરાખી
 રહ્યો હતો તેના પંડિતોએ પુરાણોત્ત ધર્મ નયો મનાવ્યો (કેટલાક પરદેશી
 લોકને હિંદુ ક્રીધા). એક સગુણ નારાયણ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય એ પ્ર-
 ત્યેક લીધાના કર્મ રૂપે બ્રહ્મા વિભુ શિવ એ રૂપ ધારણ કરી છે; એ પણ
 મોટા દેવમાંના કોઈ પણ એકની અથવા મહા સરસ્વતી મહાવદ્ધમી ને
 મહાકાળી એઓમાંની કોઈની અથવા ખીજી કોઈ દેવતાની અનન્યબાવે
 નિષ્કામ પૂજન કરવી તથા ખીજી સકામ ઉપાસના કરવી, પોતપોતાની જા-
 તિને આચાર પાળી બ્રાહ્મણ-તરે નિર્મળ રહેવું અને જન્માન્તરનાં બન્ધન
 માંથી છુટવાને સંલોકતા, સમીપતા, સરુપતા, સાધુભ્યતા એ પ્રકૃતિપોને મા-
 ની એ પુરાણોત્ત ધર્મ છે.

બ્રાહ્મણોએ પુરાણધર્મ પ્રવર્ત્યો, સંહાર કરી પાછી ઉત્પત્તિ કરનાર
 ને શિવ તેની આધારરાક્તિ સાથે જળાધારી ભિન્ન એ રૂપે પ્રતિષ્ઠા ધર્યો;
 કાળાન્તરે તન્મેક ઉપાસનાઓ પછી નિકળી; (જેન ધર્મની ઉત્પત્તિ યદ્ય
 હતી); કાળાન્તરે બ્રાહ્મણોએ એક પાસથી બૌદ્ધ પંડિતોને વાદમાં હરાવ્યા
 ને ખીજી પાસથી પુરાણધર્મ માનનાર રાજાઓએ બૌદ્ધધર્મી લોક ઉપર

* બૌદ્ધધર્મે જનિયોને તોડી નથી પણ વૃદ્ધની જાતીઓનું પેહેવું એક ક-
 સ્યું છે. ક્ષત્રી જ્યાંથી મોટી જાતિનો ગઈજી હતો ને ખીજી મોટી ને બ્રાહ્મ-
 ણની તે મતવાદ ને સ્થિતિ પરત્વે નુશિત હતો.

મારે મલાવી તેઓને હિન્દુસ્થાનમાંથી કહાડ્યા;—સાંકરાચાર્યે અદ્વૈત બ્રહ્મ સન્નિવેશન-દનો સિદ્ધાન્ત સ્થાપી પુરાણોક્ત શિવમર્ત્યની વ્યવસ્થા કીધી.

(ઈ. સ. સૌકા ૧૨ માં હિન્દુસ્થાનના કેટલાક ભાગમાં જૈન ધર્મનો ઉત્કર્ષ થયો ને ૧૨ મા સૌકાથી તેનો ક્ષય થતો આવ્યો). રામાનુજે જડ ચૈતન્ય વિશિષ્ટ એવું બ્રહ્મ બણી વિધ્યુને પ્રધાનદેવ મનાવી રામસીતાનું પૂજન કીર્તન કરાવ્યું; સાલિઆમનું ને કૃષ્ણ સુમિણિની ચૃત્તિનું પૂજન ચાલ્યું; નામકીર્તનથી ભડિત કરવાનું કામ કામ ચાલ્યું અને છેલ્લે રાધાકૃષ્ણની પ્રેમભક્તિ ચાલી.*

* હિંદુઓને વેદ તે સ્વધર્મનો આકર છે. પ્રથમ વેદધર્મ હતો તોજ પછી તેમણે જ્ઞાનકાંડ અરચાધને તે વેળાના લોકની સ્થિતિને અનુકૂળ બૌદ્ધધર્મ પ્રગટ થયો ને એણે વેદનો આજનો ધર્મ તોડ્યો પણ અનાદ્યન્તપણું, સંસારનું મિથ્યાપણું, જન્માન્તર, નિવૃત્તિ-શાન્તિ ઇત્યાદિ વિષય તેના તેજ રાખ્યા. આસ્થા-અદ્વા-ભાવપૂર્વક વેદોક્ત જય તથા યજ્ઞ જ્ઞાન યાગ ભક્તિ એમાંના એક કે વધારે દ્વારા ત્રણ ગુણ સુક્ત એક જગત્કર્ત્રને પામવો, તેની કે દેવતાઓની નિરાકાર કે સાકારની કૃપાપ્રસાદીથી અહિતહીનાં દુઃખ તોડી સુખ મેળવવાં, ને વ્યવહાર નીતિ પાળવી એ ધર્મ કાળે કાળે ઉત્તરોત્તર મનાયલા ધર્મોમાં આપી રહ્યો છે. ઋગવેદનું મહાવાક્ય 'પ્રસાનમાનન્દં બ્રહ્મ', યજુર્વેદનું 'અહં પ્રહ્લાસિમ', સામવેદનું 'તત્ત્વમસિ' અને અથર્વણું 'અવમાતમા બ્રહ્મ' છે.

મરણ પછી જીવ ખીજ દેહ ધારણ કરશે એ વિચાર બ્રાહ્મણધર્મી તથા બૌદ્ધધર્મી લોકમાં પરંપરાથી ચાલ્યો આવેલો; મિત્રી લોકનો ને કેટલાક શ્રીક પંડિતોનો પણ તેવાજ વિચાર હતો. ખ્રિસ્તી તથા મુસલમાન લોક તે વિચારને હરી કહાડે છે; પણ પુનર્જન્મ માનનારા કેહે છે કે માણસ પોતાની ટુંકી જંદગીમાં ઘણાંક બંધનની સામે મથન કરતાં જે પાપ પ્રુષ્ઠ કરે તેના બદલામાં તે બચારને માટે અનંત કાળ દુઃખ સુખ ભોગવવાની શિક્ષા થાય એથી તો પ્રભુના ન્યાયીપણાને મોટું કલંક ચોટે છે. મનુષ્યનાં કર્મ પ્રમાણે તેની સ્થિતિ ચાપડે પણ વળી કોઈ નરસી ને કોઈ સારી સ્થિતિમાં જન્મે છે ને તેની સ્થિતિ કોઈ કોઈ વાર હોય છે તેથી એકદમ ઘણીજ જૂદી યજ્ઞ રહે છે; ધર્મી તે દુઃખી ને પાપી તે સુખી એમ પણ જોવામાં આવે છે; પણ એમ હોતું ન જોઈએ, ઘટતો બદલો તેને મળવો જોઈએ, માટે (જરે આ જંદગી ટુંકી છે ને સુખ દુઃખ દેહધારીને છે તો) જૂત બધિબધમાં તે દેહધારી હોવો જોઈએ. જીવનું અમરપણું ન માનનારે પંડિત આમ પણ કેહે છે કે આ જીવતરમાં દુર્યુણના અભ્યાસથી જેટલું સુખ માણસ જાતને મળે છે તેના કરતાં વધારે મોટું સુખ સદ્યુણના અભ્યાસથી મળે છે જ માટે ખીજ દુનિયાં છે એવું માનવું એ ઉપર સદ્યુણ કે દુર્યુણનો અભ્યાસ કોઈ યીતે તાલુકો રાખતો નથી.

સાફીણીયુગી સાકમાં 'ચીનાઓ' બૌદ્ધધર્મ પાળે છે અને મૂર્ચના સાક સાવતમરજીરિ તે ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે. બાહુદીઓએ રજીયુગનો સર્વકાળ વિશેષે પ્રકાર રખડાવ્યો હતો પણ પ્રત્યેકમાં સત્વશુણના જે અંશ હતા તે રામગ્ર એક મહાત્મા કૈસ્થ દ્વારા પ્રેમમય પ્રકાશ્યો. પણ એ મહાત્માને પાત્ર બાહુદીઓ નોતા; પડાસના મૂર્તિપૂજક પણ તત્વસાનમાં આનન્દ માનનારા ગ્રીક હતા-તેઓમાં બાહુદી કરતાં વિશેષ સત્વ હતો-તેઓ અરિ-થન ક્રૂણના હતા તેથી ને તેઓ પરાધીન બાદ સ્થિતિમાં બાવરા હતા તેથી તેઓએ ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકાર્યો ને આજ તેઓ પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ ગ્રીક ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે. પણ રામનોમાં સેમિટિક જાહી વિશેષ હતું તેથી તેઓએ ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશકોને બહુ દુઃખ લીધું પણ તેઓનામાં વળી ગ્રીકનો સત્વાંશ પણ હતો તેથી તેઓ અંતે કૈસ્થના મહાસત્વને અ-ધીન થયા. પછી ખ્રિસ્તીધર્મે રામને રાજધાની કરી પોતાનું એક ચહી-પણું સુઅવનું કાયમિક નામ રાખી ગ્રીકથી જુદાં પડી નિરંકુશ સત્તા વાપરી વિજય મેળવ્યો-રામના મુધારાના સંગવાળા સ્પેન ક્રાન્સના સાક ને કેટલાક જર્મન એઓ (પુનઃસંસ્કાર થયો ભારે) કાયમિકજ રહ્યા ને આજપણ છે. જેઓ રામના મુધારાના સંગમાં મોડી આવેલા, વળી જેઓનામાં સત્વાંશ પણ વધારે તેઓ સ્વતન્ત્ર વિચારે નિરંકુશ ધર્મસત્તાની સામે યદ્યપ્રોટેસ્ટન્ટ થયા ને આજ પણ પ્રોટેસ્ટન્ટ છે.

ઉપર પ્રમાણે જાણવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શુણકર્મ પ્રમાણે જુદા જુદા ધર્મ પ્રગટ થયાં છે ને જુદા જુદા સાકે પોત પોતાની જાતિના ધર્મ પાળ્યા છે. હવે જુદા જુદા દેશના જુદા જુદા ધર્મ છતે તે બધામાં કાળે કાળે સરજાજ ફેરફાર થયો કે જુદા જુદા તે જાણીએ. કોઈ પણ ધર્મ સ્થપાયો નથી ત્યાંસુધી સાક અનાચારી હોયછે; ને જૂના કાળના અબ્બવસ્થિત અનાચારી સાકને પ્રથમ આચારનો ભાગ થયો-હિન્દુસ્થાન, ઇરાન, જૂડીઆ અહીં શુદ્ધ આચાર સ્થપાયો હતો; હિન્દુસ્થાનના સાકનાં ઐત્યમાં સત્વ ને રજ બને બાહાર પડતા હતા તેથી વેદાંત ધર્મમાં કર્મ ને જ્ઞાન એ બે પ્રથમથીજ હતાં; પણ સૌ સંસારી જનને મટે કર્મમર્ત્ત પ્રધાન હતો. જૂડીઆના સાકનો મોટો બાગ રજસ્તમસિ હતો તેથી તેઓનામાં કર્મજ હતાં. કાળાન્તરે હિન્દુસ્થાનમાં સાક હિંસક દુરાચારી ને સ્થિતિભ્રષ્ટ થયા કે જ્ઞાનધર્મ અહિંસાનો (બુદ્ધનો) પ્રધાન થયો ને મૂર્તિની ઉપાસના નિ-કળો (ઈ. સ. ૫૦૦ થી ૫ મા સદીમાં); જૂડીઆમાં છેલ્લો બવિશ્વવડતા માલાજી મૂચો (૪૨૦) પછી ૪૦૦ વર્ષમાં અનેક પન્થ ઉભા થયા હતા; ચીનમાં

કનકપુરિયસનો ધર્મ સ્થપાયો (રૌકા છઠ્ઠામાં) હતો ને ગ્રીસમાં તત્વજ્ઞાનીઓ
યયા (૫-૪ રૌકામાં) હતા. કાળાન્તરે હિંદુસ્થાનના લોકમાં ઉપાસના તથા
બંધિત પ્રવર્તમાન થયાં ને આસ્તિક નાસ્તિક જ્ઞાન લડ્યાં ને રાંકરે ધર્મની
વ્યવસ્થા કીધી; આર્યસ્થાનમાં મહમ્મદે કર્મ વ્રત બંધિતનો બોધ કીધો
હતો; અને ગ્રીક લોકે ખ્રિસ્તીધર્મને પોતાનાં તર્કજ્ઞાનથી અનેક રીતે રંગ્યો
હતો ને ગ્રીક તથા રોમન મત લડ્યાં હતાં ને ગ્રેગરી સાતમાએ (૧૧ મા
રૌકામાં) રોમન ડાયલેક ધર્મની વ્યવસ્થા કીધી. હિંદુસ્થાનમાં ખારમા
રૌકાથી વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાય ચાલ્યો અને સોળમા રૌકામાં કેવળ બંધિતજ પ્ર-
તાપી હતી; ૫-૬મા રૌકાના અન્તમાં સુફી પંથ નવો થયો; ને સોળમા
રૌકામા પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ નવો થયો. મનુષ્યના ધર્મનું પહેલું સ્વરૂપ પવિત્રતા
તથા મદ્યામાં ને ખીજું સ્વરૂપ ન્યાય તથા દયામાં શોભ્યું અને ત્રીજું
સ્વરૂપ બંધિતનીતિમાં શોભે છે.

આર્યધર્મ સનાતન છે; હિંદુ અને યાહુદી અન્યધર્મોને પોતાના
ધર્મમાં દાખલ કરતા નથી; આજકાલ હિંદુ તથા મુસલમાન ધર્મનાં રાખ્યો
ઘાટાં છે પણ જૌદ તથા ખ્રિસ્તી ધર્મનાં બહુજ ઘાટાં છે; સગળા ધ-
ર્મની ઉત્પત્તિ ઐરિયામાં થઈ છે પણ જૌદ, હિંદુ ને મુસલમાન એ ત્રણ
ધર્મ વિશેષે ઐરિયામાંજ પ્રવર્તમાન છે ને ખ્રિસ્તી ધર્મ યુરોપ અમેરિકામાં
છે; આજકાલ હિંદુ મુસલમાન લોકની બાહ્ય સ્થિતિ નિસ્તેજ છે, જૌદ
લોકની સતેજ છે અને ખ્રિસ્તી લોકની વિશેષે સખજ સતેજ છે.

૫. લોકે પોતપોતાનાં મંડળમાં પરસ્પર વહેવાર ચલાવતાં અમુક અ-
મુક વિષયને માટે અમુક અમુક પ્રકાર-નિયમ મુન્દર ને હિતકર માનેલા
છે કે જે શિક્ષણીય નીતિ કેવાય છે. બતિયુલ્લખેદ, દરાપ્રકૃતિભેદ ને
સ્થિતિભેદ નીતિ જૂદી જૂદી છે; પ્રાપ્ત કરવાની ને વ્યવસ્થિત રાખવાની,
લડાઈની ને શાન્તિની, યુરુપની ને સ્ત્રીની, ધરધરની ને સમસ્તની,
પ્રજાની ને રાજાની, સ્વતન્ત્રતાની ને સત્તાની, પ્રસંગપ્રસંગની ને કાળ
કાળની નીતિ જૂદી જૂદી છે; અને વળી જગતના સઘળા લોકે
સર્વકાળને માટે એક માનેલી એવી તેની તેજ પણ કેટલીકએક નીતિ છે.
ધર્મમૂર્તિકાળમાં સદાચારી તથા પ્રમાણિક જનને માટે, દેવની કૃપા સ્વ-
ર્ગનાં સુખ ને વ્યવહારયરા અને દુરાચારી તથા દુષ્ટને માટે દેવને કોપ,
નરકનાં દુઃખ, પ્રાપ્તિ, રાજદણ્ડ એ હતાં એટલે જોને હાજ આપણે
(ધર્મથી જૂદી) નીતિ કહિય છે તે ધર્મથી જૂદી પડી નાતી; રજોયુક્તી
યાહુદીઓમાં જોડે નીતિ ધર્મકર્મમાં બળાવની હતી તોપણ તે હિંદુઓ

કરતાં આગળ પડતી જણાઈ છે. કામભૂતિકાળમાં દિદુસ્થાનમાં ધર્મ-
મર્યાદા જાતિ નુકી ને એકાકાર થયો કે ધર્મમાંથી નીતિ જુદી પડી-જે
ધર્મે નીતિનો ખોલ આપી લોક પાસે તે પગાવ્યો. અર્થભૂતિકાળમાં દિગ્મા,
સ્વાર્થ, લોભ, મપજ્ઞ્ય એ વધેલાં તેવામાં કેસ્ટે પોતાના લોકમાં ઉલટ
નીતિ દેખાડી પણ તેઓએ તે માની નહિ. પ્રગણ ધર્મે નીતિને જુદી
પાડી નહિ પણ વ્યવસાયી બાહ્યોએ રાજને માટે ને લોકને માટે નીતિ-
અન્યો લખ્યા. કેસ્ટની નીતિનાં વખાણ (આ કામભૂતિકાળમાં) પ્રોટેસ્ટન્ટ
ખ્રિસ્તીઓ વિશેષે કરતા જણાયું છે. સત્વયુગીમાં નીતિ રહેલીજ છે ને તે
સંસાર મિથ્યા માને છે જ્યેષ્ઠ તેને ધર્મજ પ્રધાન છે; ઉદત, લોભી,
મપજ્ઞી રજેયુણીને નીતિ અવગ્રહ જોઈએ. જગતના લોકમાં સત્વયુગી
તે વિચારીનેજ કરેછે, રજે યુગી તે અવિચારે પણ કરેછે, અને
સત્વરજતમાંથી તે અવિચારે-પ્રપંચે પણ કરેછે અથવા અવિચારે
બ્યટકી રહેછે. તોપણ સર્વ પ્રકૃતિના લોકને માટે સત્વયુગ પંડિતોએ
'આત્મવત્સર્વજૂતેપુ'-(પોતાને વિષે તેમ સર્વને વિષે) હિતવૃત્તિ ગાળવાનું ક-
હ્યું છે. વળી એકે કહ્યું કે 'કસ્યચિદ્દિમ્પિના હરણ્યં, મર્મવાદ્યમ્પિના
અરણ્યં' (કોઈનું કઈ હરણ કર્યું નહિ ને મર્મવાદ્ય બોલ્યું નહિ); વ્રુજ-
સીદાસે 'દયા ધરમકો મુજ હે' એવું કહ્યું છે; અને રજેયુણી સર્વોપરિ
સામાન્ય નીતિ આ પ્રમાણે છે કે 'પું ઇચ્છે કે બિભ્જ્યોએ મારી સાથે
આવી શીતે વર્તનું જોઈએ તો પું પણ તેઓની સાથે તેવીજ શીતે વરત'.
કનકપુરિયસે કહ્યું છે કે ખીન્દએ કરવાં હિતનો ખાડ વાળવામાં તારું હિત
માનજે પણ અપકારનું વેર કદી લેધરા નહિ.

૧. હવે જુદાં જુદાં મંડળોની પ્રવૃત્તિનીતિ વિષે-પ્રથમતો સર્વજન
મંડળ મંડળમાં લોક પોતાના વડીલ પ્રરુપની શિક્ષાની મર્યાદામાં રહેતા ને
પ્રદેશરક્ષણ અથવા પ્રદેશવૃદ્ધિ એને અર્થે પ્રસંગે પ્રસંગે સમિતમન્ત
વડીલ શિક્ષાઓની અથવા તરુણ શિક્ષાઓની સારદારી માન્ય રાખતા
કાળાન્તરે એકજાતિલોકમાં કે અનેકજાતિ લોકમાં લડાઈઓ આઠવા પછી

* નીતિસાસ મનુષ્યની વ્યવહાર વર્તણૂક વિષે-"ક્રીઆં કામ કરવાં ને
ક્રીઆં નહિ, રા માટે ને કેવી શીતે કરવા જોઈએ, એ વિષે-સારું શું, નરમું શું
એ વિષે શિક્ષા આપે છે. ઉદ્યમી રહેવું-જાળવેજ વેગે એજેજ નીતિ કહેવી
કે તે કર્મ કરવાના અમુક પ્રકારનેજ કહેવી કે ખતેને કહેવી કે વૈભવ-ખાન્ય-
ભાગીપણાના પ્રકારને કહેવી એ વિષે વિચાર મગટ કરે છે.

જયી યોદ્ધા પોતાના પ્રદેશની સીમ બાધી પોતાની સત્તાની આણુ વર્તીવતા થયા અને એ રીતે-સત્તાવ્યવસ્થાએ પ્રકાશતા જનમંડળ તે ગભ્ય કેહેવાયા; પ્રત્યેક પછી પ્રથમ મંડાયલા રાજ્ય જુદે જુદે પ્રકારે શોભ્યા પણ તે આરેનું સત્ત્વ લોકનાં મનતનના બગમાજ દુર્ગુણ્યાં મનબળ સાથે કે વિના પણ, બાહ્યબળેજ આગળ યઈ જીત મેળવી ત્યાં એક ગજપુરુષની, અને ત્યાં મનબળેજ બાહ્યદારા જીત મેળવી ત્યાં ધર્મની સત્તાને લોક વરા હતા; એકજાણની સર્વોપરિ અને યોડાકજાણની-એક વર્ગની સર્વોપરિ એમ બે પ્રકારની રાજ્યસત્તા દેખાઈ. કાળાન્તરે યુરોપમા (અનેક જાતના લોક એક પ્રદેશમા વસેલા એવી સ્થિતિને લીધે) ઉપત્તા બે પ્રકારની સાથે લોકસમસ્તની સર્વોપરિ સત્તા એવો ત્રીજો પ્રકાર પણ દેખાયો.*

* મનુષ્યની પ્રકૃતિમાજ યુદ્ધ રથે છે કે જ્યો તેને પોતાના જાતબાઈની જાકમા સાથે રેવુ ગમે છે ને તેની મદદ લેવાની જરૂર પડે છે; એક છે તે-થીજ ત્યાં ત્યાં મનુષ્યોને વારા છે ત્યાં ત્યાં સર્વન તેઓએ પોતપોતાના મંડ-ળમાં પરસ્પર વર્તવાને માટે કેટલીક નીતિ તથા રીતિ રાખી હોય છે; મંડળ મંડ-ળના લોક કેટલાક સામાન્ય ધારા તથા કેટલીક સામાન્ય રીતિ એની મર્યાદા પાળે છે, પણ ત્યારે તેઓ કોઈએક સર્વોપરિ વ્યવસ્થિત સત્તાની (સરકારની) આણુ માનતા ધાય છે કે જે સત્તા (સરકાર) પોતાના તાબાના સઘ ગા લોકની તથા સઘજો વસ્તુઓની સમભાજ રાખી રાકે છે ને પડાસના લોક સાથે સલાહ લડાઈ કરી રાકે છે ત્યારે તે મંડળ એક રાજ્ય કેહેવાય છે. લોક પ્રકૃતૃષ્ટિયે, દેશ પ્રકૃતિયે, પ્રામ કસેલા જ્ઞાને, ને મનરાગિતની કેતવણીએ તથા કમરાગિતયે એક-બીજાથી જુદા જુદા હોય છે માટે તેઓની નીતિરીતિ પણ ધણીક રીતે જુદી જુદી હોય છે ને તેઓની રાજ્યસત્તા પણ જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે; બે મંડળના ધારા તથા રીતબાત એકસગમ્યા હોય ને રાજ્યપ્રકાર જુદા જુદા હોય. એક જાણની, વધારે જાણની ને સમસ્તજનની એમ ત્રણ પ્રકારની, વળી નિરકુરુરા કે અકુરુરાત સત્તા કેહેવાય છે તે તેના કેક બહાર પડતા સ્વરૂપ ઉપરથી; શુદ્ધ એક પ્રકારનું સ્વરૂપ જ્ઞાનામા આચુજ નથી. રાજનિતિ લોકે રક્ષણુરાએ શુદ્ધિ ધરિછી તેઓમા એક વર્ગની અથવા સમસ્તમાથી પસન્દ કરી યુકર કરેલા યોડાકજાણની પ્રધાન સત્તા હતી ને તેઓ પણ એકની-ધર્મની આણુ મનાવી અધિકાર ચલાવતા; જે રાજનિતિનેકે મારણુગએ શુદ્ધિ ધરિછી તેઓમા એક જાણની અથવા યોડાક જાણની નિગડકુરા સત્તા હતી અને વિજનિતિ લોકમા ત્રણ પ્રકારની મિશ્ર સત્તા દેખાઈ છે.

જામી સ્થિતિ સાચવી ગમવાની શુદ્ધિયે કે અરાગિતને લીધે કે અગ્યા-સાથી વહાળી થયતી સ્થિતિને લીધે કોઈ લોકે પોતાનું રાજ્યબળ વિરોધે રક્ષણુમાં રાખ્યું; અને હીણી સ્થિતિમાથી જામી સ્થિતિમા આવવાને સ્વભાવશક્તિયે કે રોકાગિત સ્થિતિને લીધે કે વિરોધ માનવેભવને લાગે જે લોક ઉદમી થયા

તમોયુષી ને તમોરજસી સ્ત્રીનાઓમાં વડીલની ને સગની એ બે સત્તા
એક પુરુષનામાંજ દેખાઈ. સત્વરજસી મીડીઆ તથા ઇન્દ્રિયનાં શબ્દમાં

—તેઓએ પોતાનું શબ્દબળ વિશેષ ધસવામાં, લૂટવામાં એમ મારણમાં ગમ્યું;
કેટલાક નિવૃત્તિસુખ જળવવાને કોઈ કોઈવાર પ્રવૃત્તિમાં ઉતર્યા, કેટલાક નિ-
રન્તર પ્રવૃત્તિમાં મગ્યા ને કેટલાક નિવૃત્તિસુખ આણવાને મગ્યા (એઓને પણ
રક્ષાગુ અવશ્ય હતું કેમકે ઝણવિના શક્તિ નથી). અર્થાત્ પોતાના લોકનું રક્ષણ
તેની શક્તિ ને જાણી સ્થિતિ ધામ ને રહે તેવું કરવું એ કોઈપણ શબ્દસત્તાને
હોરા છે. વળી, એકની કરડી નિરંકુશ સત્તા હોય પણ તેથી લોક અવસ્થિત
રહેતા હોય; ઘોડાક જણની કે એક માટા વર્ગની બહુ કરડી સત્તા હોય ને લોક
ધણું તથા જીવું સુખ ભોગવતા હોય; લોક સમસ્તની પ્રતિનિધિસત્તા ઉત્તમ
મનાવી હોય પણ ત્યાં યુદ્ધકર્મભરે ને લોક સંખ્યા કે રાક્ષિત્યે આગળ પડતા
હોય તેજ લોક વિશેષ ને જાણે પળવ કરતા હોય; સન્નતિ પ્રજાને સ્વતન્ત્રતાનું
સુખ આપી વખણાવું શબ્દ પોતાની પણ ખીજ જાતની પ્રજા પાસે વે
કરાવવું હોય—શબ્દના સકળલોક સરખી રીતનું રાજકીય સુખ ભોગવી રાક-
તાજ નથી; તોપણ જૂઠી જૂઠી બુદ્ધિરાક્તિની શબ્દસત્તાએ પોતપોતાના પ્ર-
દેશમાં ધણાખરા લોકને ધણામાંધણું આપી રાકાય તેટલું તેનું સુખ આપેછેજ.
(અધુક સત્તાપ્રકાર સર્વદેશના લોકને માટે ને સર્વ કાળને માટે એક છે એ કે
હું સાર્ય નથી).

પૂરેપૂરા વિદ્વાનોના ગજગીતિ વિષયના વિચારમાંના ઘોડાક અહીં જખી
શબ્દવા જોગ છે: “એકજણની સત્તા એવા પ્રકારનાં શબ્દનાં સ્થાપીપણાંના
ખરે પામે લોકને પ્રેમ છે, ધિકારથી તે શબ્દ અઅવસ્થિત ધામ છે; લોકે ખાં-
ધલા ધારથી અવસ્થિત ને અંકુશિત ધયસી એવી એકજણની સત્તા હોય,
ત્યાંજ લોકનું કલ્યાણ પૂરેપૂરું જળવાય છે, એવું ને શબ્દ તે પ્રજાસત્તાકને
જેવુંજ છે કે જેમાં લોક ‘જપવા કરવાને ધવિત્ત દક’ રાખતા નથી પણ
સઘળા જરૂરના ફેરફાર તેઓ ધીમે રહીને ખાતરીથી ને ધાગ પ્રમણે કર્યા
જાય છે.” “ઘોડા કે ઘણા જણની સત્તા તે ધર્મ કે રાજપુરુષ સ્થાપિત થયા
પછે જોવામાં આવે છે; તે શબ્દમાં મનરાક્તિ તથા નીતિહરત આમરણ એ
બેને પુષ્ટિ મળે છે; શબ્દબદ્ધિ, આત્મકિતપણ, જૂતકાળનું અભિમાન, પરમ્પ-
રાની રીતબાતને રાખવાની ઇચ્છા ને નવી રીતનો અણખવાસ એ સર્વ સ્થા-
પીપણાંને અનુકૂળ આવતા છે.” “લોક સમસ્તની સત્તા હોય ત્યાં જૂના ધારા
દાખલાઓને માન મળતું નથી, સોની કબુલાત વગર નથી ગોઠવણ કે નવા
ધારા મનાતા નથી, પેહડી દર પેહડી નવી નવી અંચળતાએ નવી નવી ધાર-
ણાએ અનેક જોરોએ તથા અનેક રાક્ષિત્યે લોક પોતાને અનુકૂળ ધારા કઢી
છે છે; માણસના આગાની સત્તા ઉપર એકેરા શબ્દવાને જનમતવિના ખીજું
કહી નથી; (જનમતનું વજણ અધુક અધુક પુરુષ બણી હોય છે તે
ઉપરથી કેટલાકજણ તે પ્રકારનાં અવસ્થિતપણાં, સન્નિધનપણાં ને નિય-
... ાંને ઓછાં મુલનાં ગણે છે); એ પ્રકાર સમાનતાના વિચારથી સ્થપાય

ધર્મની પ્રધાન સત્તા હતી પણ પાછળથી રાજની નિરંકુશ યજ્ઞ હતી. સત્ત્વ તમસ્વર્ગશિ મિત્રી લોકમાં ધર્મોધિકારી વર્ગની પ્રધાન સત્તા હતી ને જુદા જુદા રાજપુરુષોની અંકુશિત કે નિરંકુશ સત્તા હતી.

—હે-તવંગર ગરીબ, સળળા નળળા, જિંચાનીચા, ઘરડા બાળક, પુરુષ સ્ત્રી એ સૌ માણસપણાનો હક રાખેછે, તેઓ ગુણે જુદાંછે પણ માણસપણાના હકથી એક બીજાને મળી રહે." "એ પ્રકાર શુદ્ધ પામતાં મંડળમાં જોવામાં આવેછે; એને ધર્મબાવ, એમાં વધતાં બાળ્ય, જિંચકુળ ને પરમ્પરાનું પૂજ્ય માન, સત્તા ઉપર અસાધારણ આસક્તિ ને સંસારી બાગવિલાસ એ અનુકૂળ નથી; એ પ્રકાર ઉત્તમ ધ્યારે કે અધિકારીજન રાક્ષિતમન્ત તથા પ્રમાણિક ને જનમત સમર્થ હોય ત્યારે; અધિકારીઓનું માપ એણું હોય, જુદા જુદા રાખસો ગુલામ જેવા હોય (એવા કે ન ખમાય તેવા જુલમ હોય પણ પોતાના ઉપર નથી ત્યાં સુધી સાંભા થવાની ઈચ્છા કરેજ નહિ), વળી કેટલાક રાખસો પોતાનાજ કાયદાને મઠિ અધિકારીઓની સાંભા થયાજ કરે, તો તે રાખ્ય ચાલે નહિ." "એ પ્રકારનાં શુદ્ધ ને પૂર્ણ સ્વરૂપને મનુષ્ય ખામી રહેજ નહિ, કેમકે તેનામાં સદ્ગુણ દુર્ગુણ એ બે નિત્ય લટકે ને ધણેખરે તે સ્વાર્થથીજ દેરાયછે." એક વિદ્વાન કેહેછે કે "રાજની સત્તાનું સત્ત્વ માન, કેવળ નિરંકુશ સત્તાનું સત્ત્વ બલ અને સમસ્તની સત્તાનું સત્ત્વ સદ્ગુણ છે" અને બીજે કેહે કે "સદ્ગુણ હોવા એ ન બને તેવી કલ્પના છે; સત્તા તથા માનનો લાભ થવો એવું મનુષ્યના સ્વભાવમાંજ છે અને લોકના મોટા સમુદાયમાં સ્વાર્થ રહિત દેશાભિમાન હોયજ નહિ; ખરી સમાનતા યાયજ નહિ, ધણાની ઈચ્છાથી મુખ્ય થયલી સત્તા છેલીવારે એકની સત્તામાં ઠરેછે, સરખી સત્તા ને સખી સ્વતન્ત્રતા સો જણના કે દરાજણના કે ત્રણ જણના કે વહેમી લીધલા રામારમાં રહી રહેજ નહિ". એકજણ કેહેછે કે "પ્રજાસત્તા રાખ્યમાં કાહાણી પામછે ત્યારે તે એક જણની સત્તામાં આવી પડેછે". બીજે કેહે કે "એક જાનની સત્તા એવાં રાખ્ય જુનાં થઈ જાય તો તેમાંથી પાછાં સતેજ પ્રજાસત્તા જાળ્ય યાયજ નહિ", ત્રિજે કેહેછે કે "કોઈ લોક ખુશીથી પોતાનું પ્રજાસત્તા જાળ્ય કાહાડી નાખી એક જાનમની સત્તાને તામે થઈ રહ્યા નથી". રાજ્ય-સત્તાનો ઉદ્દેશ "સત્તાધારી વર્ગ પોતાને લાભ કરવો" એવો નથી પણ લોકનું-ધણા લોકનું સારું કરવું એવો છે". "સઘળી સરકારેએ એમાંમાં એ.છા વાંધા કાહાડી રાકાય તેવા ઊપાય કામે લગાડીને જગ્યામાં જિંચું મુખ્ય કરવાને હોંસ બચું રોષે રાખવું જોઈએ; અણુધડ લોકમાં દરેક જણ પોતાની સઘળી સ્વતન્ત્રતા જળવી રાખવાને મથન કરશે પણ તેને બીજાઓ કે જે પણ પોતાની સ્વતન્ત્રતા જળવવાને તેટલાજ ખન્તી છે તેઓની તરફનું બલ છેજ; મુઘડ-લોકમાં દરેક જણ સમસ્તની સ્વતન્ત્રતામાં વધારો કરવાને પોતાની સ્વતન્ત્રતામાંથી થોડીકનો બાગ આપે છે-રાખ્યના ધારાને; અને સારી સરકારે તેને રક્ષણ વગેરેથી બદસો આપવાની કાળજી રાખવી જોઈએ, નહિતો મુઘડ સ્થિતિ

સાવયુષ્ય પ્રધાન રાજ્યમાં શુદ્ધ સાત્વિક લોકે પરશુરામ દ્વારા સા-
તમરી યદ્ધ સારવજનની લોક ને સહજાશ્રુત દ્વારા રજસ્વમરી યદ્ધ
તેઓનો નાશ કરી શાન્તિ આણી ધર્મની સર્વોપરિ રાજ્યસત્તા સ્થાપી-પ્રધા-

-કરતાં આજુબડ સ્થિતિ વધારે પસન્દ કરવા લુભ છે". "પ્રત્યેક રાજ્યસત્તા
વળા અદ્ભુત છે-મંડળનું બન્ધારણ અથવા અંત્ય ધટના, ધારા હુકમ વગેરે
ને અમલ મલાવવો તે અને અમલદારો". "પ્રત્યેક રાજ્યસત્તાએ (સારકારે
મુખ્યત્વે ચાર પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવાની છે-લીલાની ફોજદારી -વાય સમ્બંધી
લિપ્તમ અરમ, ચિહ્નરસુધારો, લોકનું માન તથા સુખ હિંયાદિ સમ્બંધી, રા-
જ્યનું રક્ષણ કરનાર ને લશ્કર તે સમ્બંધી, અને માન પદવી આપવા તા-
મ્બંધી". સ્વતન્ત્રતા-"નુકસાન ન કરતાં પોતાનું નેટલું સારું થાય તેટલું કર-
વેલ અરી સ્વતન્ત્રતા છે. ગેરવાજબી દાખમાંથી છૂટી રવાની ઈચ્છા માણસામ
સૌથી જગતે જોરસો છે ને તે જોરસો જ્યાં મનનાં માણસમાં વધારે સતેજ
હોય છે. તે જોરસો છે ત્યાંગૃધી યુદ્ધામ તે પૂરે યુદ્ધામ નથી; ત્યારે તેનામાંથી
તે જોરસો જાય છે ને ખીજતી ઈચ્છાનું હું માન એક જીવનું તથા હામનું આમનું
હથિયાર છઠું એમજ તે નિરાંતે પોતાને જ્યાં કરે છે, ત્યારેજ તેનું હીલું યુદ્ધ-
મપણું શરૂ થાય છે". "જે લોક પોતાની સ્વાધીનતા જાળવી શકે પૂરા જાળવ-
હોય તેઓથીજ સ્વતન્ત્રતાનું મુખ્ય ભોગવાય કેમકે વળાએ દોષ જોરાવર પડાસી
અથવા જે ત્રણ રાજ્ય સાથે મળે દેશ ઉપર તૂટી પડે". "પ્રત્યેક રાજ્યના લો-
કનો ધર્મ છે કે તેઓએ સ્વતન્ત્રતાનું રક્ષણ કરવું ને રક્ષણ કરતાં તેને
મોટે ચોગ્ય થવું." "જ્યાં મન ત્યારે પોતાની સ્વતન્ત્રતાને અર્થ મથત
કરે છે ત્યારે તે પોતાના નિરચય પૂર્વક ધૈર્યથી પોતે ઉમરે છે ને પોતાના દાખ
લાવી જીવનને ઉજોત આપે છે." "સ્વતન્ત્રતા એ જ્યાંમાં જ્યાં હિંમત
પ્રસાદ છે. તેને જાત થવા તથા ભોગવવા સવન તથા પ્રવન બનેએ ન્યાયે તથ
પ્રમાણિકપણે ઉપયોગ કામી લગાડવા જોડાયે. સંસાર ગેરેવાર વિષયમાં સ્વતન્ત્ર-
શુખ એ મોટા પ્રસાદ છે. જે મંડળમાં મધાકા ઉચિટ ને તુચ્છ મનાતા હોય
ત્યાં તે લાગ આઈ દૂર રહેતા હોય, ત્યાં રોજીયાને હુકમે મોટે જુદા જુદા
રહેતા હોય, ત્યાં મોઢાધારીઓને લોકની દામ ન હોય, ત્યાં હાગા તથા નીચ
સો બદ દાનતનાં હોય, ત્યાં દેશાભિમાની ને રાજાગી કામદાર આમજ સા-
મજતા હોય કે પેસોજ દરેક કામ કરી શકે છે ને પેગાનેજ મોટે તેઓ હરકામ
કામ કરવાને તઆર હોય, ત્યાં ધર્મ વિષે ઉપમા વર્ગ ખેરકાર, વસુલો વગે-
રેનું હોય તેનું કજીલ ગાળનારો ને નીચનો વગેરે પ્રતુન પાગો હોય ને સો સ્વાર્થ-
નેજ જોવા હોય તે મંડળ સ્વતન્ત્ર થઈ શકેજ નહિ." અન્વ-"રાજ્ય મહાડળની
રહિત ત્યારે ને ત્રીરીતે થયે તે વિષે અનુભવી દરખાતીઓથી પણ સ્પષ્ટ કરી રા-
મજની રાકાનું નથી ને જીવ ગાળસાથી તો સ્વર્ણી ગમજવાય, પણ જે શ્રદ્ધ
કરવાની ઈચ્છા નિદાય પૂર્વક છે તો જોગવાઈવા એકાએક આસી મળે તે પ્રમંથે
ઉરેગનો આજુબડજો અનાદર ન કરવો ને હિંમે વળમળાં વાય ન પામક. ઈ-
ટવીને સ્વાધીન ને પડી સ્વતન્ત્ર કરવાને અર્થ એ અવજ્ય સાધન હઈ ગણ

સત્તા રાષ્ટ્ર 'બ્રાહ્મણોની' * હતી અને જે ક્ષત્રીઓને પાછાં રાજ્ય મળ્યાં તેઓ ૨૯૩૫ પોતપોતાના પ્રદેશમાં સ્વાધીન સત્તાધારી હતા પણ એઓને ધર્મ તથા 'બ્રહ્મરાખાનો' અંકારા હતા; 'બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય સૌ ધારાને અધીન હતા.

રત્નેશુણુ પ્રધાન ગભ્યોમાં એક પુરુષની નિરંકુશ (નીનેને તથા બા-
ળિયનમાં), ઘોડાકે શ્રીમન્ત જનની નિરંકુશ (ફીનીશીઆના નાનાં નાનાં

—તે વાત ત્રણ ચાર રોકા તો કોઈની સમજમાં આવી નોતી; એક યાવ તો શારૂ
એમ સોકે ઈચ્છતા પણ ખરેખર ઉદ્વેગિત નોતું ને તેથી તેઓએ એટલા રોકા
પરાધીન પડે જીવન વેઠ્યો. ઇટલીના સોકને એકની ઇચ્છા કરાવામાં જોસેક
માત્રીનીએ ખીજા કોઈપણ પુરુષ કરતાં ઘણીજ વધારે મહેનત લીધી, ને એ
ઉપરથી ભારે ૧૮૧૧ નું વર્ષ આખું ત્યારે ચારીખાલડીના વિચિત્ર ઉદ્યમક-
મમાં દરાગળી રાકિત વધી ને એક પ્રયત્નજ રાકે જણાયું ને તરતજ પછી
ખરેખરે થયું—કાન્સ, અસ્તિયા, સ્પેન, દેરા બહાર થયના ઇટલીના રાજ્યો,
અને પોપ તથા કાયલિક ધર્માધિકારીઓનું આખું મંડળ એ સૌ સાંભા હતાં તે
છતાં.” “ઈંગલણ્ડના પણ અમેરિકા જઈ સંસ્થાની થયેલા તેઓએ
ભારે પોતાની સ્વાધીનતા મેળવી ત્યારે તેઓને લાગ્યું કે હવે જો આપણે એકજ
નામે પરદેશીઓની સાથે વેહેવાર કરવાને ને સંસ્થાની રાજ્યેનું એક રાજકીય
એક નહિ કરી રાખીએ તો યુરોપનાં મોટા રાજ્યોની સામા આપણી જુદી
જુદી સરકારો પોતાનો દરજ્જો રાખી રાકે તેવું આપણે કરી રાકનારજ નથી,
હોર.” સૈન્ય—“એક મોટા યન્ત્ર છે કે જે ગતિ આપી ચલાવનારી રાકિત
અને અનેક ભાગોની ગોઠવણમાં રહેલી રાકિત એ એ વડે મોટું કાર્ય કરે છે.
જેની વેહેવા પ્રકારની રાકિત લોકના ઈચ્છા પ્રેમી વિચાર-સ્વદેશનું અભિમાન,
જેણે ઉપર પ્રીતિ, સ્વદેશનું માન તથા તેના લાગને અર્થે અન્તી લક્ષ અને
સૈન્યના ત્રણ મુખ્ય તત્વ—ભક્તિ, સ્વાર્પણ ને શિક્ષાભાસ એ સઘળી નીતિમાં
રહી છે. સૈન્યની ખીજા પ્રકારની રાકિત તેની વ્યવસ્થાનીતિમાં રહી છે, જેમ
ઘણાંક ચક્રારે પોતપોતાનું કામ આગાદ કર્યા જાય તેને મોટે તેઓનું વ્યવસ્થિત
રામિયન અવગ્ય છે તેમ, (જુદી જુદી જાતજીવિના લોક ભેગા થઈ જુદી
જુદી ટુકડીઓમાં વેહેવાઈ પાછા એક મોટા સમૂહમાં સમીપ આસાંકિત—
વ્યવસ્થિત તત્પર રહે). કોઈ સૈન્યમાં વેહેવા પ્રકારની ને કોઈમાં ખીજા પ્રકારની
રાકિત વિશેષ હોય છે; જે સૈન્ય જો પ્રકારની રાકિત પોતાનામાં સરખે ભાગે
મેળવી રાખે તે સૈન્ય યુદ્ધમાં અચાગ બરંકડ, રે ઘણુકરીને અજિત થાય.”

* એ વર્ગે બૌદ્ધધર્મના પ્રસારથી પોતાની સત્તા બાઈ હતી પણ તેણે પો-
તાનું ધર્મરાજ્ય ફરીથી જાતિ બાંધી સ્થાપી વધાર્યું કે જે આજ ચાલે છે (એ
રાજ્ય પાકું અવ્યવસ્થિત થતું જાય છે). આર્થરાજ્ય તુટ્યા પછી બૌદ્ધ રાજ
અને રજપૂત રાજ થયા તેઓની રાજનીતિ કેટલીક રીતે જુદી પડી છે.

રાજ્યોમાં) અને સત્તાંસર વધારે એવા ને યાહુદીઓ તેઓમાં મુખ્ય એક ધર્મરાજ્ય સ્થાપ્યું તેમાં ધર્મની વ્યવસ્થા એક ધર્મોપદેશ પુરુષ કરતો ને રાજ્યનું કાર્ય લોકના પસન્દ કરેલા ન્યાયાધીશો કરતા, પણ પાછળથી રાજ્ય પુરુષની સત્તા નિરંકુશ જણાઈ હતી. અર્વાચીન કાળમાં મહમદે ધર્મ-રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યાર પછી ધર્મ તથા રાજ્ય એ બન્ને વિષયમાં પસન્દ કરેલા ખલીફાની નિરંકુશ સત્તા હતી.

સંકીર્ણગુણી ઐક તથા શામન રાજ્યોમાં પ્રથમ નિરંકુશ રાજ્યની, પછી ઘોડાજળની કે એક વર્ગની પ્રધાન, પછી ઘોડાની અંકુશિત કે પ્રજા સમસ્તની સર્વોપરિ સત્તા હતી પણ અન્તે પ્રાચી એક પુરુષની નિરંકુશ સત્તા થઈ પડી હતી. શામના ધર્મોપદેશ પોષની એકબેઠી તથા નિરંકુશ સત્તા લોકનાં મન તન બન્ને ઉપર હતી. કુપૂડલ રાજ્યવ્યવસ્થામાં રાજ્યની ઉપરાજ્યઓની અંકુશિત પણ તેની ને ઉપરાજ્યઓની એકબેઠી સ્વાધીન પણ વળી પોતપોતાની પ્રજા પ્રત્યે નિરંકુશ સત્તા હતી. આગમાં છેક નિરંકુશ નહિ પણ અંકુશને પત ન કરે તેવી રાજ્યની સત્તા હતી ને હાથ પ્રજાસત્તા છે. ઈગ્દ્રણમાં એકની નિરંકુશ હતી ને હાથ એકની સર્વોપરિ પણ રાજ્યવર્ગ તથા લોકવર્ગની અંકુશિત, ને લોકવર્ગની પ્રધાન સત્તા છે. સ્પેનમાં એકની નિરંકુશ હતી ને હાથમાં પ્રજાસત્તા હતી તે ટલી રાજ્યની થઈ છે. આસ્ટ્રિયા ને પ્રશિયામાં એકની નિરંકુશ જેવી પણ વ્યવસ્થિત છે. પ્રશિયાનું ઝારની સત્તા કઠિણ નિરંકુશ તે વ્યવસ્થિત યાપછે; અને કોન્સ્ટાન્ટિનોપલનું ગ્રીકતાનની નિરંકુશ અવ્યવસ્થિત છે.

પ્રાચીન કાળમાં એકવર્ગને-ઘોડાક જણને સત્તાપ્રતાપ * અર્થે યાહુદી ધર્મરાજ્ય દાખલો; અને કેવળ એક નિરંકુશ રાજ્યપુરુષની બધા.

* આપ મહારાજ્યમાં ઘણાંક રાજ્યો હતાં (છપન કેવાપછે) ને-તેમાંનાં એક ચક્રવર્તી મનાતો; રાજપૂત રાજ્યો વિદેશી લોકની સામાં લડવાને સમયે સમયે એક દુરતા; જર્મનીમાં ચોતરીસ રાજ્યો છે તેમાં અસ્ટ્રિયા તથા પ્રશિયા એ મોટાં છે (ગર્મવંશી આગેવાનું ને અન્કવંશી હસ્તિનાપુત્રું એ બે હતાં અને. રિહ્ડીનું તથા ક્નોલનું એ બે હતાં); જર્મનીના રાજ્યો વિદેશી લોકની સામાં યુદ્ધ ને પરસ્પર બંધિડા ન થય મટે પોતાનામાંથી એકને પસન્દ કરી મહારાજ્ય કેરડી રાજ્યતા કે ને બદલાયાં કરતા પણ પછવાડેથી આસ્ટ્રિયાને કુજનાજ મહારાજ્ય નીમાયાં કરતા; જર્મનીનું મહારાજ્ય ને પોલીઅને તોડવું હતું પણ હાથ પાંચે સમીપું થયું છે ને પ્રશિયાના રાજ્ય તે જર્મનીના મહારાજ્ય કેવાયાં છે. આપ મહારાજ્યમાં અષ્ટોકા ગ્રામને કાલી પ્રાજાણનાં પ્રધાનમંડળો હતાં ને સમયે સમયે એકે બેઠે જર્મની-નગરના ધનવંતોની સલાહ લેવામાં આવતી; રા-

સત્તાનો પ્રકાર બાળિકનનાં મહાશબ્દે ને રામનાં મહાશબ્દે દેખાડ્યો. અર્વાચીન કાળમાં ધર્મસત્તા તથા શબ્દસત્તા એ બન્ને એક પુરુષમાં શોભતી બહીરૂ ને પોષે દેખાડી; કેવળ નિરંકુશ મહાસત્તા સ્થિતિ દેખાડે છે; વ્યવસ્થાથી અંકુશિત એક જાણની સર્વોપરિ ઈર્જલણ દેખાડે છે; અને લોકસમસ્તની વ્યવસ્થિત સત્તા યુનેટેડ સ્ટેટ્સ દેખાડે છે.

૭. સાત્વાદિ ગુણ પ્રમાણે લોક ને પ્રકારના જય વિશેષ દેખાડ્યા તે વિષે અહીં વળી ફરીથી આ પ્રમાણે છે.

આર્યશબ્દમાં સાત્વિક લોકને રજસી લોક સાથે ત્રણ* મોટાં પુદ્ગલરવાં પડ્યાં પણ તેઓએ ત્રણેમાં જીત મેળવી વેદાન્તધર્મને પ્રોથ જય અપ્પડિત પ્રકારિત રાખ્યો; (શબ્દ તૂટ્યા પછી સંકરભૂતિ લોક ઉપર સાત્વિક પ્રોથ ધર્મનું શબ્દ હતું; પછી બ્રાહ્મણે પુરાણ ધર્મની સ્થાપના પ્રાધી કે જેનું રાજ હાલ આલે છે. ઈગનનાં શબ્દનો જય પ્રદેશસમ્પત્તિ ને વૈભવમાં દીધો.

આસીરીઆ-માબિલોનીઆમાં રાજપુરુષોના મોટા જય ધણી ઝડપથી પ્રાપ્ત કરેલી પ્રદેશસમ્પત્તિમાં ગળ્યા; પણ અન્તર અવસ્થિત તેથી ભ્યાર ત્યારે રાજ્ય તૂટી જતા. ફીનીશીઅન કારણેજીઅને પોતાનો જય રાસથાન ફરી વેપાર ઉદ્યમમાં દાખલો. માહુની શબ્દે ધર્મનીતિનો જય ને આરબ શબ્દે ધર્મનો તથા ઝડપથી મોટા શબ્દપ્રદેશનો એમ બે જય દેખાડ્યા પણ પાછો તે વેતોજ અવસ્થિત થયો.

—જૂની સત્તા પોતાના પ્રદેશમાં સર્વોપરિ હતી, (બ્રાહ્મણો તે પોતપોતાના રાજ્ય-આના પ્રજાવર્ગમાંના હતા) પણ તે બ્રાહ્મણવર્ગના મુખી તથા વૈજયવર્ગના (મુખી ને કોઈકોઈ વાર રાજ નગરના સમસ્ત લોક એમ્પાથી અંકુશિત હતી; અને ઈર્ગલડમાં એકની સર્વોપરિ સત્તા તે, સગદાર સભા તથા લોક સભાથી અંકુશિત છે; આર્યશબ્દ ધારાથી વ્યવસ્થિત હતું ને ઈર્ગલડનું ધારાથી વ્યવસ્થિત છે. આર્ય ધર્મગણ્યમાં સમસ્ત લોકને પ્રાગ આપનાગ શિષ્ટ બ્રાહ્મણો હતા ને તે આખો બ્રાહ્મણવર્ગ પોતે પાળી નીજ સો પામે પગાવતો (મમસ્ત લોકના અમનદાર રુપે); અને યુનેટેડ સ્ટેટ્સમાં સમસ્ત લોકના પ્રતિનિધિયોની સેનેટ સભા ગણ્ય ધારા કરે ને એકજણ વડી અમનદારી કરે. સમ્પત્તિ ને વિજ્ઞાતિ સાત્વગુણી ને સાત્વરજતમાર્ગ લોકમાં ધર્મબિગાન ને દેશાભિમાન, મધાદા ને સમાનતા, નિહતિમાં સ્વતન્ત્રતાનું સુખ અને પ્રતિષ્ઠામાં સ્વતન્ત્રતાનું સુખ એટલો અન્તર દેખાય છે.

* ત્રણેના કાળપ્રસંગમાં મિથો હતી—રેલુકાને (પરચુગમની માને, તેની બેને (સહસ્રાશ્રીતની સ્ત્રીએ) મેરેલુ માર્યું હતું; સ્ત્રીતાને ગવળ લેઈગયો હતો; અને પુધિરે દોષદીની દોડ પ્રાધી હતી ને દુઝાસને તેનો ચોટયો બાલ્યો હતો.

૯. હવે જગતના લોકની કાળે કાળે ઉત્તરોત્તર સ્થિતિ કેવી હતી તે જાણીએ.*

૧. ધર્મમૂર્તિકાળમાં આવરદા લાગ્યાં, જાહુવજ મોટાં, રવળાવ ઉદ્ધત-ઉગ્ર, બુદ્ધિનો ઉકેલ થોડો એવા લોક ઘણા હતા પણ થોડા જાણુ બહુજ બુદ્ધિમન્ત હતા. લોક પોતપોતાનાં મંડળના મોટેગએ-અધિકારીઓની આણુ મર્યાદા પાળના ને પોતપોતાના વર્ગકુળના ધન્ધા કરતા; કેટલાએક લોક શૂદ્ર, દાસ, યુક્તમ એ નામે ઓળખાતા તેઓનાં ઉપર સત્તાધારીઓની ઘણી સખતી હતી. સૌં શત્રુએમાં ધર્મશિક્ષક જનનો વર્ગ આગળ પડતો હતો, ત્યાં જાતિબેદ નોતો ને રાજની સત્તા મુખ્ય હતી ત્યાં પણ ધર્મ કર્મને અર્થે રાજ્યોને ઉપાધ્યાઓ ગમ્મવાની જરૂર હતી ને રાજના સહુ લોક ધર્મનીતિ વિષયમાં ઉપાધ્યાઓને વરા હતાજ; ત્યાં ધર્મશિક્ષક વર્ગની સત્તા રાજના ઉપર હતી ત્યાં તે વર્ગ જીવન કુળનાને પેતાનામાં દાખલ કરતો નહિ (વિગ્વામિત્રે બહુ પ્રયાન કર્યો પણ તે રાજપિ કેવલો, બ્રહ્મપિ નહિ; કણ જાતિ છુપાવી પાછુરામ પસે વિદ્યા ભર્યો હતો) અને ત્યાં રાજની સત્તા ધર્મશિક્ષોકોપર હતી ત્યાં ગભ પરધર્મને પણ ઉપાધ્યાપના ધન્ધામાં દાખલ કરતો, (બાળિકનમાં ડાનીઅવ સાહુદી ખાવદી ઉપાધ્યાઓમાં મુખ્ય પદની ધરાવતો). ઉપાધ્યાવ વર્ગ ઇશ્વર-શાસ્ત્ર-કુળ-ધર એ સમજાવી વિચારે કરતો તથા નિયમ બાંધતો ને ભોતિય ગણિત શિક્ષ સમજાવી પણ વિદ્યાભ્યાસ કરતો; જાતિબેદવાળાં શત્રુઓમાં વૈશ્ય તથા શૂદ્ર જાતિ સદા એની વાજુજ દુનરમાં સ્વસ્થપણે ઉદ્યમી હતી ને જાતિબેદ રહિત શત્રુઓમાં જાતી કારીગરીના દુનર વધારે હતા; વાણુ બેડવાનાં

* દ્રોણની લડાઈ મર્ષ (ઈ. સ. પૂ. ૧૨૮૪) તે કાળમાં ઉત્તર તથા પશ્ચિમ યુરોપમાં કોઈ લોક (કેલ્ટ ટ્યુટન વગેરે) વસતા હતા કે તે પ્રદેશ ઉજડ હતો, વળી નેટલી પૃથ્વીની જાણુ હાલ છે તેટલીમાં જથે માણુગો હતા કે નહિ એ વિષે આપણને પૂરી જાણુ નથી માટે નેટલા પ્રદેશના લોક આપણી થોડી ઘણી જાણુમાં આવ્યા તેટલાજ પ્રદેશના લોક અથવા તેમાંના નેટલા આગળ પડતા જાણુવા તેટલાનેજ જગતના લોક સમજવા. અને સ્થિતિ શબ્દથી મંડળ મંડળના લોકની પોતપોતાની અથવા સમજાની એક સ્થિતિ સમજાવી; સ્થિતિ એ પ્રકારનો છે-અ-તરની ટે ખાલની, સ્થાયી ને અસ્થાયી, ધર્મની ને શાસ્ત્રની, ને બંને મળીને એક સ્થિતિ સ્વસ્થ જાણુકું. એ સ્વસ્થ પૂર્વ દશનોમાં વધારિત દાખલ છે પણ અહીં ઉપસંહાર સ્વયે સંક્ષેપમાં કરી લખ્યાં છે.

હુનરમા ને સંસ્થાનોના વેપારમા જૂન* લોક હતા. કેટલાક લોકમાં એક જગતીશ્વરનું જ્ઞાન સતેજ હતું ને કેટલાકમા ઝાંખુ કે નહિ જ્યું હતું; કેટલાકમા તત્ત્વદેવતાઓનાં સ્તવન અને કેટલાકમાં પશુ પક્ષી વૃક્ષના ને કેટલાકમા વિચિત્ર તથા બધરૂં મૂર્તિઓના પૂજન હતાં; હોમ ખીનીના કર્મ સર્વમાં હતાં. એ કાળના સધળા સભ્યોમા સૌથી મોટું સખઈ ધર્મશાસ્ત્ર આર્યાવર્તનું હતું.

આર્યધર્મશાસ્ત્ર.

સજ્ઞાનનિવૃત્તિના આનંદના લોકતા મનુ તથા સપ્તર્ષિ એએએ પોતાની પ્રજાનાં શુદ્ધ હિતને અર્થે વેદોક્ત ધર્મ સ્થાપ્યો; બ્રાહ્મણોએ રમૂતિઓ ઠરી ધર્મશાસ્ત્રની વ્યવસ્થા કીધી; અને રાજા પ્રજા 'સખાહ્વા-લયન્તર:શુચિ:' પાળતાં, ગાયત્રીને જપનાં, ઇંદ્રદેવતા દેવતા પાસે પ્રસાદ લાગતાં, આશ્રમ પાળતાં, કુળમર્યાદા રાખતાં, સસારચર દાખવતાં પોતાનો સમગ્ર જ્યાનન્દ મહાયજ્ઞોમાં પ્રકાશિત કરતાં—ઓમ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ: નો ઘોષ કરતાં. (અને પછી વડીલો જુષ્ટ પુત્રને સંસાર મોંપો

* ફીનીશીઓ; (મીશધના લોક પણ કરતા). આર્ય, મિસ્ત્રી, ઇરાની એએએ એતીનો ઉદય વધારે ગમ્યા હતા. (ઇરાનીઓને વાણના ધન્ધાનો ધણોજ કહાળો હતો; આર્ય મિસ્ત્રી યાહુની એએઓની નીતિ પરદેશીઓના સન્મુખથી દૂર રવાની હતી).

† શુદ્ધધર્મ, શુદ્ધકારાણ્ય ને શુદ્ધપગક્રમ એ ત્રણ વિષયમા જુદા જુદા પ્રકારથી આર્ય ઠાત્રી સેનાની ને બીજા દેગના સેનાની એએઓનો કોઈ કાળે ન લગકરી રાખસે કરવો (દ્વિતા રૂપ અનિરોધિત બાદ કરીને); ને મહાભાગ-તના શુદ્ધ ભૂદ ઉપર પણ વિચાર આપવો. એક અંગેજી ગ્રન્થમા, હાનિઅવ પેલા, નેપોનિયન બીજો, અલેક્ઝાન્ડર ત્રીજો ને સીઝર એધો એ પ્રમાણે ક્રમ લખ્યો છે.

એક અંગેજી ગ્રન્થમા મનુને ઈ. સં. પૂ. ૮૦૦ થી તે ઈ. સં. પૂ. ૧૨૮૦ લગીમા આજે છે; આર્ય જન પૂર્વજાત હતા તેવામા વેદ (ઈ. સં. ૧૨૦૦ થી તે ૧૦૦૦ લગીમા; ધર્મકર્મમા ઉપયોગી પડતા મન્ત્રો જુદા પાડવામા આવ્યા તે ૧૦૦૦થી તે ૮૦૦ લગીમા; ક્રિષ્ણમાજુની સમજણના અર્થ-બ્રાહ્મણ તે ગ્રાયા ૮૦૦ થી તે ૬૦૦ લગીમા અને ઇતિવરસ્તાન તથા બ્રાહ્મણ એની ગુચવણ મટાડવાને મૂત્ર રચાયા તે ૬૦૦ થી તે ૨૦૦ લગીમા (ઈ. સં. પૂ. ૫૦). એક જગા કે કંઈ વેદની બાપાથી મનુસ્મૃતિની બાપા જુની છે, જેમ પારબેબલની લાટિનથી (૩૦૦ વર્ષ) લ્યુક્રેશિયસની લાટિન જુની પડી છે તેમ.

પોતે જીવ કાયાનો, સ્વર્ગ નરકનો, આત્મા પરમાત્માનો, જન્માન્તરનો ને મુક્તિનો વિચાર કરવાને વાનપ્રસ્થ મંન્યસ લેતા). હિન્દુઓ 'સમસાગ્ર્ય'ને સર્વોત્તમ સમજે છે તો તે કેવું હતું? શૂદ્ર જાતિ ધોખી રાજાનો દોષ લખ્યો પણ તેટલા ઉપરથી રાજાએ જનમત શુદ્ધ સામગ્ર-રાખવાને પોતાની સાધનો પ્રિયસ્તીનો ત્યાગ કીધો, કે રાજાના અન્યાય અથવા લમ્પટપણાં વિષે દોષને લેશ પણ રાંકા ન રહે; પ્રજા સર્વપ્રકારે મંરસિત, રાજભક્ત ને સમયે સમયે રાજા પ્રતિ પોતાના વિચાર જણાવવે નિર્ભય હતી; વશિષ્ઠ, વામદેવ, જામ્બાલી એ શિષ્ટ બ્રાહ્મણો હતા; સૂર્યવંશી પછી ચન્દ્રવંશી રાજા થયા; પાંડવ કૌરવનું (ધર્માધર્મનું) યુદ્ધ ચાલું જ્યાં પાંડવોએ કૃષ્ણની સહાયતાથી ધર્મનો જય દાખવ્યો—યુધિષ્ઠિર રાકે ચક્રાવી આસતો થયો.*

૨. કામ મૂર્તિકાગ્ર—આર્યરાજ્ય તૂટ્યું. ઈજીપ્તનું રાજ્ય ઈ. સ. પૂ. ૧૯ માં શૈકામી તે દશમા લગી માટેથી અવ્યવસ્થિત હતે પણ બહારથી સિસોસ્ટ્રસ વગેરેનાં પરાક્રમથી આખા દેખાટું પણ પછી આર્ય ને પૂજીઅન પરદેશીઓએ તેને પોંચી નાખ્યું હતું; જૂના રાજ્યવંશમાંના સોનેટિકો (૧૫૧) ને તેના ઈકગમે ઈજીપ્તને પાછું લીધાવું પણ નેજુકડ નેઝર પીળતા મારથી માફ પડી થીલુથીઅમની લડાઈથી સૈરસને તામે યઈ રહ્યું (૫૨૫). માહુની ગભ્ય સોજામનની કારકીર્દીમાં છેલ્લો પ્રકાર કરીને

* કેટલાક જન અસાન કે વિકળ સ્થિતિથી નિવૃત્ત કે પ્રવૃત્ત રહેછે, કેટલાક સસાન નિવૃત્તિમાં ગયેછે, સસાન નિવૃત્તિ વાળા યેજાએ યેજાએ પ્રવૃત્તિ કરેછે ને કેટલાક સસાન પ્રવૃત્તિમાંજ રાયેછે; શુક યોગી, રામ રાગી ને કૃષ્ણ ભોગી કેવાયે. આજ રાજ્યની વ્યવસ્થા તે એક મહાકુટુંબની વ્યવસ્થા હતી—મહીલાએ પોતાની પ્રજાની સંખ્યામાં, બુદ્ધિમાં ને તેનાં મુખમાં શક્તિ હરિઈ ને એને માટે ધર્મ પ્રવર્તાયા. આર્ય પંડિતોના શિદ્ધાન્ત આ કે અન્તર નિત્ય છે ને બાહ્ય અનિત્ય છે માટે અન્તરને અવશ્ય પ્રકાશિત કરી ગમવું; ત્યાં સૂધી અન્તરનો પ્રકાર પૂરે પૂરે થયો નથી ત્યાં સૂધી તે અનૈક રહના સમગ્રધર્માં રહેછે, કમ કરેછે, ગુપ્ત દુઃખ ભોગયે છે અને એમ કર્મ કરતાં ને જ્ઞાન પામતાં ત્યાં તે શુદ્ધ ઉચ્ચ યાયછે ત્યારે તે છેત્રી દેહને છાંડી નિજ સ્વરૂપમાં મળી રહેછે, માટે, અન્તરના પ્રકારને માટે કમ કરવાં ને જ્ઞાન પામવું, જ્ઞાન પામવું ને કર્મ કરવાં એમ ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચસ્થિતિ કર્યાં કરવી—પ્રત્યેક જણે પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે પ્રકારે પણ રાજ્ય તથા જ્ઞાનને દૃઢ પાતીને અને તેમ તથા ન્યાયને વિચારીને.

પછી એ કુકડામાં વેંચાર્થું(૯૭૫) ને પછી ઇસ્ત્રાએલનું ૭૨૧ માં ને જૂડી-
આનું ૧૦૧ માં નારા પાઠ્યું. બાબીલનનાં જૂનાં રાજને નીનેવેનાં નવાં
રાજ્યે તાણે કીધું (૧૯૧૮) ને સેમિરામિસે નીનેવેનાં રાજ્યની જાહેજલાલી
દેખાડી; પછી રાજ્યે એરા આરામમાં યુદ્ધતાન હતા ને સારડેનાપાલસે
ખંડખોરાને લડાઈએ આપી પણ તે હાર પામી ચીડાઈને બળી મૂએ
(૭૫૯); તેનાં મોટાં રાજ્યના ત્રણ થયાં—નીનેવેનું, બાબીલનનું ને મીડી-
આનું; બાબીલને બીજાં બેને ને વળી બીજાં ઘણાંકને પોતાના તાબામાં
અણ્યાં અને બાબીલનનાં મોટાંને ને વળી બીજાંને ઇરાનના સરસે પોતાના
કીધાં (૫૪૫-૫૩૬). યુરોપમાં ગ્રીસના રાજ્યોમાં ઘણાંક ફેરફાર થયા પછી
પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યો સ્થપાયાં હતાં, ધારાએ બંધાયા હતા ને આયેસમાંથી
હીપીઅરાને હાંકી મેલવામાં આવ્યો હતો (૫૧૦); શેમનું રાજ્ય ૭૫૩ થી
આશનું ત્યાંથી પણ ટાડિર્જન રાજને હાંકી મેલવામાં આવ્યો હતો (૫૦૬).
આગ્રીકામાં કારથેજનું રાજ્ય નવમા શેકમાં મંડાવ્યું તે છઠ્ઠા શેકમાં જો-
રાવર થતું હતું. જે રાજ્યો છેક અવ્યવસ્થિત હતાં તે પૂરાં તૂટયાં; જે-
એએ જેએનું પરાધીનપણું ભાગ્યું હતું તેએએ તેએને પરાધીન કીધાં
ને પછી સૌ એક નવી સત્તાને અધીન થયાં; અને કેટલાંક નવાં મંડાયાં.
કામમૂર્તિકાળમાં* રાજ્યમાટે ને બહાર સત્તા ને સ્વતંત્રતા એ બેના ક્ષુદ્ર
આધ્યાં ને જગતના લોકની સ્વતંત્રતાએ હિંદુસ્થાન, ગ્રીસ, ને શેમ અહીંના
લોકદ્વારા પોતાના સુંદર દર્શન કરાવ્યાં.

૧. * આભિગિપયડ રાકના આરંભથી (૭૭૧) તે શિકન્દરનાં મરણ (૩૨૩)
લગીના કાળને પૂર્વદર્શનોમાં કામમૂર્તિ માન્યોછે પણ ખ્રીસ્ત ધર્મનો જન્મ, શેમનો
કારથેજ ઉપર પેહલો જન્મ ને સીરીઆના તાબાનું પારથીઆ સ્વાધીન રાજ્ય થયું
તે જન્મ એ ત્રણના પ્રસંગ સમાવવાને પોણોસો હસી વર્ષ વધારાય.

એ કાળમાં ઈજીપ્ટ તથા બાબીલન, વેપાર, કારખાનાં ને હુન્મરને માટે વ-
ખણાતાં; અને ગ્રીક તથા કારથજનીઅન એએ સંસ્થાન સ્થાપતા ને વેપાર
કરતા; (શેમનો દક્ષિણ હિંદુસ્થાન સાથે વેપાર કરના ચમલ તે ઈજીપ્ટ મહા-
રાજ્યમાં જોડયા પછી ૮૦ વર્ષ).

હિંદુસ્થાન.

ગ્રીસ.

રોમ.

યુધિષ્ઠિર પાછી યોદ્ધા કાળ હરિતના પુર દીધું પણ પછો મગધ વખણાવું થયું હતું. જૂના રાજવંશ યોદ્ધા ને નિમોલ હતા; કેટલાક દેશી રાજે રાજગાદી ઝડપી હતી ને કેટલાક વિદેશી લોકે રાજ્ય કીધાં હતાં; કપિલ કણદના ગ્રન્થો ઉપરથી ધણાક રાજ્ય વાદ પ્રગટ થયા હતા; અસ્થિતક નાસ્તિક વિદ્વાનોમાં યુદ્ધ વાલ્યાં હતાં, લોકસંશયી થયા હતા; એ સ્થિતિમાં પુદ્ગે (ઈ. સ. ૫૦૫૪૩ કે ૪૭૭) વેદોક્ત ધર્મની તથા બ્રાહ્મણની સંસી તોડી ને (ધણાક બ્રાહ્મણ શિવાયે) હિંદુસ્થાનના ધણાખરા લોકે નવો ધર્મ ધાળવા માડ્યો. એ ધર્મથી ઓઈ પણ જાત કુળનાં પુરુષ સ્ત્રીને માધુ આર્જ થવામાં પ્રતિબંધ : રહ્યો અને બ્રાહ્મણ . અધિકારી હતું તે

ગ્રીક લોક એક પાસથી પોતપોતાનાં વડાનાં નાનાં નાનાં નગર રાજ્યોને વ્યવસ્થિત કરતા ને બીજી પાસથી પરસ્પર સ્પર્ધા રાખતા તથા લડતા; તેવામાં, ઇસનના લશ્કર ગ્રીસ છતવા આવવા લાગ્યા; તરનજ સઘળાં રાજ્યે સામાન્ય રસાણુને અર્થે એકત્ર કીધું અને આયોનિયન તથા સ્પાર્ટન એ એએ આગેવાન થઈ પુરાકીએ તથા વાણે લડાઈયા આપી ઇસનના મહારાજ્યનાં મોટાં મોટાં લશ્કરોને પીંખી નાખી હાંકી કાઢી દે શાલિમાનનો જય દેખાર્યો (૪૯૦ થી તે ૪૬૫ ઈ. સ. ૫૦) પેરિકલેસે આથેન્સને શોભાવ્યું પણ પછી પાછી આથેન્સ સ્પાર્ટા વચ્ચે લડાઈએ આડી અને ગ્રીસનાં રાજ્યો

ઈ. સ. ૫૦ ૭૫૩ થી મંડાયળાં રોમના રાજ્યમાં રાજદાની સત્તા હતી તે ૫૦૯ માં કાઢી નાખી રોમનોએ પોતાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કીધું; પ્રધાન સત્તા કુલીન સરદાર વર્ગના હાથમાં હતી ને એએ લોકના રાજકીય હકે લૂટી તેમને દુઃખી કરતા; લોકે સામા થવા માડ્યું ને સરખા હક માંગતાં રાજસભા પાસે નવા નવા ધારા મંજુર કરાવ્યા; છેલ્લોવારે, પાર્થિયન પીરિયથન વચ્ચે લગ્ન થવા સમ્મ્યન્ધી ને બંનેમાંથી એકેકો દોર નસત થાય તે સમ્મ્યન્ધી ધારાએ થયા, ૩૧૬. ન્યાયયુદ્ધ ને વૃદ્ધિ પામતી સ્વતંત્રતા એ બેથી રોમનગરીનું રાજ્ય એવું તો દૃઢ વ્યવસ્થિત થયું કે પછી એકમખી રોમનોએ આબુખા-

ઠગી લોકમાનો સાધુર્ગ
ધર્મનો ઉપદેશ કરતો વયો.
ગ્રીમતા શિષ્યને પત્ત-
ખતા પે એ લગઈ આપી
(૩૨૧) ને આગ્રામ્ય ના-
મતા પ્રાદાણની ખરખર-
થી અન્દગુપ્ત તે છેલ્લો નન્દ
રાજને મારી પાઠથી પુન
નગરની ગાદીએ બેઠો
(૩૨૫) ત્યાર પછી અ
રોક રાજ્ય ચક્રવર્તી થયો
તેણે મોઢી મઝા લગી
(૩૪૦) હિંદુસ્થાનમા ને
ખીજ દેશોમા ઉપદેશો
મોઢી બોલુ ધર્મનો જય
પ્રકાશ દાખવ્યો ૧

અ યશસ્વિન થયાં; શ્રી-
મના ગામીડનના ફી
લીપે તે માનુને તાણે
કીધા ને પછી શિક્ષ-
ન્દરે ઇંગનના અટાગ
જયને હતી પોતાને વિ
જયી વેગવ્યુ (૩૩૧)
ચવચ્છન્દી શીક લોકે
ધોરા કાગમા તૈયાર થઈ
પૂર્વ દેશાભિમાન તથા
મયન કરતી ચવતનના
એના જય દેખાડયાએ
ઠનુજ નહિ પણ કવિતા
ભાષણ, તત્વજ્ઞાન અને
શિલ્પ દિગ્વિદ્યાએમા પણ
ઉચ્ચ ધરા દેખાડયા ૨

જુના રાજ્યોને હતી,
ઈસ્લીમા લગત આલે-
લ પીગદમને દરાની ઈ
ટીનુ દણીપણ પામી
કારવેજ સાથે પેટની લ-
ગઈમાં હત મેળવી યુ-
ગેપમા પોતાની રાજ્યની
તિનો જય દેખાડયો. ૩

૧ જોડ રમે (ન્યય
શુદ્ધિના ધર્મ) આજુબાજુ,
પ્રાયેડ પી રેડ સી હતા રો
ની સામાનતા, ગુમાય,
જન્મા તર, વિનાયુ એ
નિર્વે સ્થાન આજુ અને
આહિસા, નિર્વેદ્રિયયુ
સાવ પેનર, એ પી પ્ર
તિમા ૥ રંગન દૂજન
એ ૥ હપર લેકો વા ૬
એસાડપે, જેમ સાદન પી
લતા, ક્ષમા મૌન્યશક્તિ
રાશ્તિ, સાન વ મારે વ
ધારે તેમ શુદ્ધિસાવ વ

૨ હોક શ્રીક સમ-
જતા? નજીવ ૬ એ
મારા ૧૦ ૨ ન્ય પી મે
વા કરસાને આનરેને
છ ૬ ૭ એ વિચર ન્યા
સૂરી સા ૧૧૫ હત ત્યા
સૂરી મયમા ગાળુ સા
મન્યગ્ધગ ૬ અર્થે સ
રોના થતા ને સા શીક
કેડ ન કે મે પેતપોતા
ની એ પી અંકેક પ્રદત્તિ
નાયગ ૬ તમા (સ્વા
ય અલ્લવધી કે તેઓને
સમ્પત્તિઓ) શીક સ

૩ સમર્પિ (તારા રંગે
અમરકે) પૂર્વજ વણ
અર્થગત્ય તે એક મોડા
કુટુંબની વ્યવસ્થા હતી
અને સમગ્રી ગ્રામ ન
મડીનુ ૨ ન્ય તે અનેક
જાત ૬ લેક પી એક
નાના કૃતિમ કુટુંબ પી
વ્યવસ્થા હતી, અને પી
વ્યવસ્થ પ્રેર હતી, અને
મા જાતિયે હતી, એક
મા કુતરી, શલણ સા
મા લડયા પણ કાપ્યા
નહિ ને ખીજમા પછી પી

ગતવંશ આશ્યો; અને
૧૩૬૮ માં એક સ્ત્રી-
નાએ વિદેશી મોગલ
સત્તાધારીઓને હાંકી
કેહાણી મિંગ રાજ્યવંશ
સ્થાપ્યો ને મહારાજ્ય
પ્રકાશ કીધો.

હિંદુસ્થાનમાં પ્રા-
દ્યોત્તર પુરાણ ધર્મ
પ્રવર્ત્તાવેશો તેથી ઘણાક
દેવતાઓની ઉપાસના
આવી હતી, વામ માર્ગ-
શક્તિ માર્ગ વધ્યે હતો
ને બોદ્ધ જેન પન્થો
પણ હજી હતા; પણ
આઠમા શૈકામાં શંક-
રાચાર્ય મનવાદી પંથ-
તોને છતી પ્રાદેશ ધ-
ર્મની વ્યવસ્થા કીધી-
વિદ્વાનોને માટે એક
નિર્ણય બ્રહ્મ સ્થાપ્યું ને
લોકને માટે શક્તિ
ચક્ત ગિરનું પૂજન
રાખ્યું. ૧૪૫૦ લોક
પ્રાદેશ ધર્મ પાળતા ને
તેઓનાં ઘણાંક રાજ્યો
હતાં પણ તેમાં કેનોજ
નથા અજમેર દિલ્હી-

સ્થિત રાખવાને દુરાન
આપ્યું. ખત્તીશોની કા-
રકીર્તિમાં એક પાસ
આમસ તથા મિન્દુનાં
કાંદાવગીનો ને બીજી
પાસ કાસ્થિપન તથા
ચુસ્તેન એના કાંદાથી
તે ઈજીપ્ટ, ઉત્તર આ-
ફ્રિકા ને રૂપેન લગીનો
(અર્ધઅન્દ્રાકાર) એટલો
મોટો પ્રદેશ (૭૧૪
સુધીમાં) આરબરાજ્યમાં
ગણાયો ને ઘણા ખરા
લોક મુસલમાન થયા
હતા. પછી મહારાજ્યના
પ્રદેશોમાં જૂદા જૂદા
સત્તાધારી થયા; ખત્તીશો
તુરકને કોજમાં રાખેલા
(૮૪૧) તેઓનું જોર
વધ્યું ને પછી (૯૪૪
થી) બગદાદનો ખત્તીશો
તે રાજ્ય સ્થિત, માત્ર
ધર્મનોજ આચાર્ય રહ્યો.
સલજુકે તુરક જે ગિ-
જનીનાં જોરાવર રા-
જ્યમાં હતા તેઓએ તે
રાજ્ય તોર્યું (૧૦૩૮)
ને તોમરે પોતાનું મહા-

ખાનાં મંડાવ્યાં હતાં);
પણ પછી રાજ ગાદીના
દંડા, ધર્મના દંડા (મુ-
ત્તિમંડન ખંડનના) અને
આગળ તુરકના હુમલા
એથી રાજ્ય અવ્યવ-
સ્થિત થઈ કાયરોગે નારા
પામ્યું હતું (૧૪૫૩).

ચુગોપતા લોક
આથા શૈકાથી અવ્યવ-
સ્થિત હતા તેઓનું જ-
બરદરતીથી વ્યવસ્થિત
કરેલું પહેલું સમગ્ર રૂપ
આઠમા શૈકામાં શાર્લ-
મેને દેખાડ્યું; અને
એણે ઇટલોક પ્રદેશ
સંકે પીટરને અર્પણ
કીધો તેથી પોપનું મો-
ટપ વધ્યું. શાર્લમેનનું
રાજ્ય ખંડિત થયું પણ
પોપે પોતાની સત્તા વ-
ધારી; ગ્રેગરી સાતમાએ
(૧૦૭૩-૧૦૮૬)
ખિત્તી મંડળના ધર્મ-
ધર્માધિકારીની પ્રોત્સાહ
વ્યવસ્થા કીધી અને
રાજાઓની સત્તાને પો-
પના અધિકારમાં રાખી.

એનો સર્વોપરિ ઉત્કર્ષ હતો. ૧૧-૧૨ શૈ-કામાં રામાનુજનચાર્ય જગદીશ્વરને સગુણજ્ઞાન્યો ને વિષયુનો મહિમા વધારી રામકૃષ્ણને તેના અવનાર માન્યો. બારમા શૈકાના અન્તમાં મુસલમાનોએ દિલ્હી ઇતોજનાં મોટાં શક્યોનો અન્ત આણ્યો ને પછી દિલ્હીના અકબરના પદાણુ બાદશાહોએ હિંદુ દેરાં તોડ્યાં, હિંદુ ભંડાર લૂંટ્યાં ને જપ્પરદરતીથી થોડાક હિંદુઓને મુસલમાન કીધા (એ અવ્યવસ્થિતપણામાં હિંદુઓએ પોતાનો ધર્મ સાચવવાને નાની નાની ન્યાતો કરી પાકા બન્દોબસ્ત કીધા). ચૌદમા શૈકામાં ઘણાક મુસલમાન સરદારોએ (પ્રાન્તના હોકેમો ને ખીજા પણ) દિલ્હીની આણુ ન માનતાં પોતાનાં સ્વા-

રાજ્ય કીધું (૧૧૬૭થી) શહેરના હોકેમો આતાબેક આગળ પડ્યા; સાલાદીને જરે માર્યું, ખિસ્તીઓને લડાઈયો આપી, અને ટ્રિપોલિથી તે ટ્રેવિસ સૂધી પોતાનું રાજ્ય કીધું; તે (૧૧૮૩) મૂઝો ને રાજ્યના કકડા થયા; જૈંધીસખાન મોગલે દેરા છતી આત મોટું રાજ્ય કીધું (૧૨૦૬-૧૨૨૬); હુલાકુખાને બગદાદના ખલીફની ગાદી કારી નાખી (૧૨૫૮) ને કયૂબેખાને (૧૨૭૯) ચીત છતી લીધું; એ મૂઝો (૧૨૯૪) ને રાજ્યના ચાર ભાગ કકડા થયા; તેમુરલેન મોગલે એશિયાના મોટા ભાગમાં હાક ખેસાદી ને તે (૧૪૦૫) મૂઝો કે તેનું રાજ્ય તૂટ્યું. બીધીનોઆમાં એથમન તુરકે ગાદી માડેલી (૧૩૨૬) ત્યાંના સુલતાન મહમદ

તેરમા શૈકાથી રાજ્યોએ પોત પોતાની રાજકીય સત્તા ઉપરથી પોપનો અંકોરા યાજ્યો. કયૂબે તાલુકદારો માલોમાલે ને પોત પોતાના રાજ સામા લડ્યા, રાજ ને પોપ લડ્યા, રાજ્યો એક ખીજા સામા લડ્યા, ખિસ્તી ને મુસલમાન લોકે લડ્યા-એ પ્રસંગમાં ખિસ્તી રાજ્યોએ પોતાની સત્તા વધારી ને પન્દરમા શૈકામાં જર્મની, ફ્રાન્સ, ઈંગલંડ, સ્પેન અહીંનાં રાજ્યો જૂદાં જૂદાં ઝળક્યાં. ચૌદમા શૈકામાં હોલાયન્નનો શોધ થયો, તોપ ગોળા લડાઈમાં વપરાતા થયા ને પન્દરમામાં છાપચન્નનો શોધ થયો. પ્રોવેન્સમાં ટ્રોવેડોર નિકળ્યા; ઈટલીમાં પ્રજાસત્તા રાજ્યો વેપાર સમૃદ્ધિએ અનુકૂળ હોવાથી

ધીન રાજ્યો કીધાં; મે. વાડ વગેરે રજપૂત રાજ્યો વ્યવસ્થિત થયાં; (૧૩૯૮ માં તેમણે આવી દિલ્હીમાં મોટો સંહાર કીધો). પંદરમાં શૈકામાં વિજયનગરના યાદવકુલના રાજાની સત્તા કૃષ્ણાની દક્ષિણના આખા દેશમાં સર્વોપરિ હતી. ચૌદમાં પંદરમાં શૈકામાં દક્ષિણના ચોરાક પ્રાક્ષણો સંસ્કૃત વિદ્યા શાખી રહ્યા હતા; શિવ કાંચી ને વિજય કાંચીની સરમાઈ હતી. ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં સૌ લોકે પોત પોતાના પ્રદેશની પ્રાકૃતમાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિને આતુર થયા હતા ને તેઓને માટે શમાનન્દ, કબીર, નાનકે વગેરે લોકે નામ ભક્તિના પ્રોધ કરવાને આગળ પડ્યા હતા.*

બીજાએ શ્રીકે રાજ્યનો અન્ત આણી ડોન્સર્થે-નોપક્ષમાં ગાદી આણી (૧૪૫૩); ફરિનાંદ ઇસાખેલાએ સ્પેનમાંથી મૂરને કાઢ્યો હતા (૧૪૯૨).

ખડીકુ જોમરે અલેક્ઝાન્દ્રિયાની લેપ્રેરી બાળી નખાવી હતી (૧૪૦), પણ અક્ષમ-નસર ને હર્જન અલ રશીદ એની કારકોઈમાં (૭૫૪-૮૦૯) આર-બાએ શ્રીકે ભાષાના ચંચોના તરજુમા કોધા; કવિતા ઇતિહાસમાં તેઓ નામીઆ હતાજ ને ખગોળ, રસાયન, વૈદક, ગણિત, શિલ્પાદિમાં તેઓએ ધણીજ વૃદ્ધિ કરી; આરિસ્ટોટલની ફિલસૂફીનો જાણુ યૂરોપના લોકને તેઓના તરજુમાથીજ થઈ હતી.

(૧૪-૧૫ શૈકામાં) કવિતા, ઇતિહાસ, વાર્તા શિલ્પાદિ કળા એ વિષયમાં પુસ્તકે લખાયાં; અને શ્રીકે રાજ્ય તટવાથી ત્યાંના પંડિતો યૂરોપમાં વેરાતા થયા તેથી લોકને વિદ્યાનો શોખ થવા લાગ્યો.*

* આમાંથી ધર્મવ્યવસ્થાના નિર્વાહને માટે કટલાક પ્રદેશ ધર્માદ્ય મળેલા હોય કે પણ ત્યાં

* મક
૭૫૭-૭૫૨ એકચક્ર રાજ્ય સત્તા ખેસાડવાને જર્મન મહારાજા ને શમના

૫. કામમૂર્તિકાળ (ખીજવારનો; શૈકા સોજથી તે અમણા લગી).
મીનમાં ૧૬૪૪ થી માઝુ વંશ સ્થપાયો ને તે તાર્તર લોક થોડા કાળમાં
મીનાખ્યામાં બળી ગયા. મીનજંપાનના લોકે ધણીકવાર ખ્રિસ્તી ઉપદેશ-
કોનો સંહાર કીધો; યૂરોપના લોક સાથે વેપારસમ્બન્ધ રાખવાનો ધિક્કાર
રાખ્યો અને હાલમાં જમીન તથા વહાણનાં લશ્કરમાં યૂરોપનો સુધારો રાખલ
કીધો છે. હિંદુસ્થાનમાં ગોગલાઈ તથા પેરાવાઈ ચઈ મઈ ને હાલ અંગ્રેજી

—તેઓની રાજસત્તા નથી
હોતી; તેઓએ રાજ્ય
સત્તાનો કે સંસારસુખ
નો લાભ રાખ્યાજ નહિ
અને લોકે રાજ્ય વિષ-
યમાં નિરુપ્ત ને અજા-
ણ રહી ધર્મભક્તિ કુળ-
નાં અભિમાનમાં, સં-
સાર, ન્યાત ને ધરના વે-
વારમાં, અને ઉદ્યમ
વિવેક ને સન્તોષમાં
સુખ માણ્યું.

૧ રજપૂત રાજ્યએ ઉ-
મગ ને અફઘાન તાલેરે
ત્રાસે હિંદુ પ્રજાને આ-
ખ્યો. યૌદ્ધમાં પંદરમાં
શૈકામાં દિલ્હીની ખાદ-
રાહીમાંથી જુદાં ખડલાં
સ્વાધીન રાજ્યોમાંનાં
કેટલાંક પોતાનો જયરંગ
રાખવતાં હતાં; અને
ત્યાંની હિંદુ પ્રજા ઉપર
રાજાધારીઓની માઝી
કરડાકી નહોતી.

—પોપ એએએ પુદ્ધ કી-
ધાં પણ તેમાં કોઈનું ફાલ્યું
નહિ અને બનેલી સત્તા
ધરી હતી. જુદાં જુદાં
રાજ્યો હરે બંધાયાં; ને
પ્રધાનમંડળ સ્વરાજ્યનાં
સ્વાધીન બળ વધારવા
બહીલસે રાખતાં થયાં.

યૌદ્ધમાં શૈકાતા અન્ત-
માં ઘરે ગોળા વપરાતા
થયા એટલે ખાડુબળ
તથા ધસારો—શમશીર
તથા હિંમત એ આછાં
મૂલનાં ડચ્છાં ને બીમન્ત
તથા ગૃહસ્થ લોક લડા-
ઈમાં જતા બન્ધ થવા
લાગ્યા એટલે પગારને
મટે જીવ આપનારાં
જન્યુનાં લશ્કર બિનાં
થયાં; સરદારો વિચાર,
ગણતરી, હુકિત ને અ-
ચળતા એવડે માત શો-
ધતા થયા. ડાપખાના-
થી વિદ્યાની વૃદ્ધી ને અ-
ગેરિકા તથા હિંદુસ્થાન-
ના યોધથી વેપારની
શક્તિ જાવાને યૂરોપના
લોક ઉમંગી ઉદ્યમી થયા
લાગ્યા.

ગાલે છે." મધ્ય એશિયામાં આફઘાનીસ્તાનનું રાજ, તુરક લોકનાં નાનાં નાનાં રાજ્યો ને ધરાવતું રાજ્ય એ છે અને પશ્ચિમ એશિયામાં આરબસ્તાનમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો છે ને એક મોટું તુરકસુલતાનનું છે કે જેની રાજધાની 'કુસ્તુ-તુનિઆ' (૧૪૫૩ થી) યૂરોપમાં છે; મુલતાને અસ્તિયાની તથા સિન્ધ

* મોગલાઈમાં (૧૫૫૬-૧૭૦૭) હિંદુ તથા મુસલમાન પ્રબલને માટે ગ-રબી રાજકીય હક હતા, સૌ પોતપોતાના ધર્મ નિર્ભય પાળતા ને રાજ્યમાં ધર્મ ભેદ પસંદ નોતો. હિંદુઓમાં વલ્લભાચાર્યે ને બીજાઓએ બાળકુળની પ્રેમ-બાંધિતો ધર્મ માર્ગ ચલાવ્યા હતા. જેપુર જોધપુરના રાજાઓએ પોતાની દીકરી બાદશાહને પરણાવી, મેવાડનાએ તલ પરણાવી; બગવાનદાસ, માનસિંગ વગેરે રાજપૂત સરદારોએ અને તોડરમલ, ખિરખલ વગેરેએ (વિદ્યા, રાજનીતિ, મુદ્દ એ ત્રણે વિષયમાં) મોટી ખ્યાતિ મેળવી; પ્રાકૃત બાપાઓ શૃંગારસચી બ-રાઈ; સૌ હિંદુઓ સર્વ વાતે સુખી હતા. બાદશાહીમાંના મુસલમાન સરદાર પણ જંગબહદુર ને ધલિમ બહાદુર હતા. શિષ્યકળા ને ગાયનકળા તકતકી રહી હતી; ઔરંગઝેબે દક્ષિણના રાજ્યો તોડીને મોગલાઈને વિસ્તારી પણ તેની કૂચત્યે બાદશાહીની પડતી રાક કીધી. ૧૬૭૫ માં યુરુ ગોવિંદ સીંક સોફનું રાજ્ય કીધું; સુતરામીઓએ ખલચો કીધો ને બાદશાહિ જજીઓ કર. હિંદુ જીવર મૂલો. હિંદુસ્થાનમાં ઔરંગઝેબે મોગલાઈની ને યૂરોપમાં લુઈ ૧૪ માએ ફ્રેન્ચની બાદશાહીની બહોળબાલી દેખાડી પણ તરતજ પછી બંનેની પડતી રાક્ષ થઈ હતી; (હિંદુસ્થાનના લોક ને ફ્રેન્ચ લોક એ બેના સુધારામાં કોને એછોવધતો ને સ્વદાયુડા હતો તે પૂર્વ દર્શનો ઉપરથી સમજાયે). ઔરંગઝેબે દક્ષિણના રાજ્યોને તોડ્યાં પણ મરાઠાના રાજ્યને જોરાવર કીધું અને લુઈએ મુશ્કેલીના રાજ્યોસાથે લડતાં છીંકડનાં રાજ્યને (હાલંડનો વિષયમ, રાજા થયો) જોરાવર કીધું.

૧૭૦૭ થી મોગલાઈની પડતી ગાલો ને ૧૭૧૨ માં પેરાવાઈ સ્થપાઈ; બાજીરાયે રાહુરાજને કહ્યું હતું કે "હિંદુઓના દેશમાંથી પરદેશીઓને માડવાનો ને અમર કીર્તિ મેળવવાનો હવે આપણો સમય છે; કુળાથી તે સિંધુમધી મરેકાનો વજ આપના રાજ્યમાં જીડયે;" અને રાહુએ જીતર વાળ્યો હતો કે "તમે મારો વજ દિમાનય ઉપર સ્થાપયો;" પછી મરેકાઓએ માળવાના બાદશાહી સુધા નેસિંગને પોતાની તરફનો કરી લીધો (૧૭૩૪), દિલ્લી ઉપર અદલ્ કીધી (૧૭૩૮); વસેને ઘેર ઘાલી ફિરંગીઓનું જોર તોડ્યું (૧૭૩૯), મહીસુર લીધું (૧૭૫૦), લાહોર લીધું (૧૭૫૮), ઉદ્યાગિરિની લડાઈમાં સર્વોપર જીત મેળવી (૧૭૬૦). પાણીપતની ત્રીજીવારની લડાઈમાં (૧૭૬૧) દાર આ ધા પછી મરેડી. રાજ્યની વૃદ્ધિ થઈ અદકી; રાજાવડનવીસ મરણ પાળે (૧૮૦૦) ત્યાંસુધી પેરાવાઈ કરી ને પછી પેલીસ પડી (૧૮૧૮). (દક્ષિણના રાજાઓએ ધર્મસંપ્રદાય ચલાવ્યા; દક્ષિણના મરેકાઓએ રાજ સ્થાપને દક્ષિ-

માની સામાં ધબ્બીકવાર ટફર આપી મુસલમાનનું મોટું જાળી રાખ્યું છે. પણ હાલ મુસલમાન ગળ્યોના લોકની સ્થિતિ કોઈપણ વાતે વિશેષ તેજ મારતી દેખાતી નથી.

યુગેયમાં પ્રથમ પોર્ટુગલ પ્રકારનું; પછી સ્પેને આર્ચસ તથા ફ્રીલિપની કારકીદોમાં મોટું જળાર કવાવની લશ્કર, ક્યાપલિક ધર્મની અનુનબરેલી દિ-માયત, એગિપ્તાઅમેરિકાનાં સંસ્થાની વેપારની પ્રબળ દોલત ને બાપા

—પુના આલ્સોએ રાખ્યો વૃદ્ધિ કરી; આલ્સોએ સ્વરાખ્ય તથા સ્વધર્મ એનું આભિમાન પ્રકાશિત કર્યું. ૧૭૦૭ થી તે ૧૮૧૮ સુધી દ્વિસ્થાનમાં સર્વત્ર લડાઈએનોજ હંભામ હતો.

પોર્ટુગીસે ૧૪૯૮ માં કુલીકટ આરી વિજયપુરના રાજમાંથી ગોઆ પડાવી લીધું (૧૫૧૦) ને ગળ સ્થાપ્યું; ૧૭૩૯ થી તેએનું પડી બાગ્યું ને હાલ ગોઆ ફીવ દમણ એ થોડો તેએના છે. ફેબ્રે ૧૬૦૪ માં આવી ૧૬૧૪ માં સુરતમાં કોડી કરી, ૧૬૭૪ માં વિજયપુરના રાજપાસેથી પોડીચરીની જગા ખરીદ કરી; ૧૭૫૧ માં ફેબ્ર સત્તા પૂરી વધી રહી ને ૧૭૬૧ માં પૂરેપૂરી પૂટી; પોડીચરી, અન્દ્રનગર, કારીકલ, મહે વગેરે પ્રદેશ હજી તેએ રાખી રહ્યાં છે. અંગ્રેજો ૧૬૦૮ માં સુરતમાં આરી ૧૬૧૩ માં કોડી ધાલી; ૧૬૪૦ માં મદ્રાસની જગા મેળવી, ૧૬૧૮ માં મુંબઈ મેળવ્યું, ૧૬૯૯ માં કલકત્તા મેળવ્યું; ૧૭૪૯ થી તેએ ફેબ્ર સામાં લડાઈમાં હેનઆ ને ૧૭૫૩ માં બંગાળમાં રાખ્યું સ્થાપ્યું; ૧૮૦૩ માં દિલ્લી લીધી ને ૧૮૧૮ માં પૂણા લઈ એકત્રી રાખ્યું કર્યું; ૧૮૫૮ માં વેપારી કંપનીની રાજા ટળી ને એટલિટનની મહારાણીની યઈ.

કંપની સરકારની સરદારીમાં પાછલા કાળની અવ્યવસ્થાથી કુઃખી થ-મયા ગળપૂત રાખ્યો ઉદેપુર, જોધપુર, જોધપુર પાછા અવસ્થિત થયા; ૧૮૨૩ માં ખરતપોરને ગળ મરી ગયા પછી ગાદીના વારસોમાં ટોટા આલ્સે, રેસિડેન્ટ બાદેવસિંગને કબ્જુન રાખ્યો પણ ફૂર્જનસાને બજદેવસિંગના મુઆ પછી કિલ્લો પોતાના કબજામાં લીધો, એ ઉપરથી કંપની સરકારે લડાઈ કરી બજદેવસિંગના દીકરાને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો (૧૮૨૬). પછાપમાં રણજિતસિંગના મરણ પછી (૧૮૩૯) સીકસરદારીમાં માહોમાહે ટંકા આલ્યા ને પછી તેએએ અંગ્રેજો સરહદપર ધસારે કરીયા, એથી લડાઈ ચાલી, સીકલોક બહાદુરીથી લડ્યા પણ કંપની સરકારે જીત મેળવી હતી (૧૮૪૬); પછી નેપાલના રાખ્યે કંપનીને લડાઈ આપી પણ પછી સલાહ થઈ હતી (૧૮૪૪-૪૬). મરેલી રાખ્યોની વ્ય-વસ્થા ૧૮૨૩ માં થઈ રહી; ૧૮૪૩ માં ગ્વાલિયરમાં પ્રતિનિધિપદને માટે રાણી ને મામાસ હેન વચ્ચે ટોટા આલ્યો, રેસિડેન્ટ ગામાનો પક્ષ લીધો પણ રાણીપક્ષના લોકે તેને હારી મુ.યો તે ઉપરથી કંપની સરકારે બે લડાઈમાં આપી મરેલાએને હરાવી ત્યાંની વ્યવસ્થા કરીધી હતી; એજ વર્ષમાં સિંધ કંપનીના રાખ્યમાં જોડાયું હતું. ૧૮૫૩ માં નાગપુરનું ગળ્ય કંપનીના રાખ્યમાં જોડાયું; નિજમના રાખ્યને

વિદ્યાની હિચી કેળવણી એ ખીજનું સૌ શબ્દને દેખાડ્યાં. પછી રૂપેતની સત્તા હાલણ ઈંગલણ્ડે તોડી અને જર્મનીની સત્તા તોડીને ફ્રાન્સ તથા સ્વીડનની સત્તા તોડીને રશિયા એ બે આગળ પડ્યાં. પછી વળી ફ્રાન્સનું તેજ પ્રશિયાએ ને ઈંગલણ્ડે હરણ કીધું. પછી વળી ઈંગલણ્ડે અમેરિકાનાં સંસ્થાન આખાં પણ હિંદુસ્થાનમાં મોટા પ્રદેશ મેળવ્યો અને પ્રશિયા, આસ્ટ્રિયા, રશિયા એએએએ પોતલણું રાજ વેચી લીધું. આ રીકાના આરબમાં

—આંચ નથી આવી પણ અયોધ્યાનું કંપનીએ ખાતસા કીધું (૧૮૫૬). ખાતદેશ ને આફગાનીસ્તાન એ ખુલાઆમાં પણ પોતાની હાક જમાવી હતી. ૧૮૫૭ના મેમાં કંપની સરકારના દેશી લશ્કરમાંની કેટલીક પત્રદનેએ દિલ્હીના પેનશનર બાદશાહના શાહજાદા, લખનૌરની મેગમ તથા ખીજ કેટલાક મુસલમાન અને નાનાસાહેબ, તાતીપોટોથી, જંતેની રાણી લક્ષ્મીબાઈ તથા ખીજ કેટલાક મદદા એએની સરદારી તળે મોટા બલયો ઉઠાવ્યો પણ જોવામાં એક પાસ ચીન સાથે ને ખીજપાસ ઈરાનસાથે લડાઈ ચાલતી તેવામાં ખરી બહાદુરીથી સંભાધાની આણી હતી. એ પ્રમાણે કંપની સરકારે દેશીરાજ્યોની ને લશ્કરની ને ખીજ રાજકીય મોટી બવસ્થા ડોહપણ પ્રકારે પણ ઘણી સારી કરી હતી; કલકત્તા, મદ્રાસ, મુંબઈ, આથા એ પ્રેશિડન્સીઓના લોકને ઘેવાની ફોજદારી ધારાઓથી ધણીક રીતે અદલ ઇનસાફ, જનમાલની સલામતી, કેળવણી વગેરે એથી શુભ શખા હતા.

મહારાણીનું શબ્દ થયાને હજી ૧૭ વર્ષ થયાં છે. રીનાન્સ કમીટીએ ઈંગ્લંડમાં મળવા માંડીછે; અહીં મેગ્રેટીઅર તોપાર થાયછે; ઈંગ્લંડના વર્તમાનપત્રવાળાએએ હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ વિષે જાણી જણાવવામાં ખાતર ગ્રખવડ માંડીછે. સરકાર એક લશ્કરી શિવણ ખીજ મોટી નોકરીએને મોટે હિંદુસ્થાનના લોકને ધારાથી પાત્ર માન્યાછે; દેશીરાજ્યોને દત્તક લેવાની મનદ આપીછે; સ્કાર આય ઈડિયા એ માન યોગ્ય પુરપોને મોટે શખુંછે. લોક ઉદ્યમની અહતથી, ઘણાએક તથા રસસાનને અનુકૂળ ન આવે તેરી રીતના કરવેગથી, અમલદારની કરગાંધીથી, કરડી ફોજદારીથી ને ન્યાયના પ્રકરથી નરાજ છે પણ જનમાલની સલામતીથી, અંગેજી વસ્તુ સોંપી સારી મળવાથી, રીતમાનના મોહથી ને સંમારમુખ મેળવવાના વધલા લોભથી પ્રવૃત્તિમાં કાંકાં માચ્યાં કરેછે. મુસલમાન લોકની હાલત ઘણીજ દયામણી છે; હિંદુઓમાં કેટલાએક આચારશ્રદ્ધ ને કેટલાએક ધર્મ વિષે સંસારો થયાછે પણ હજી ખ્રિસ્તી ધર્મ જુલુજ જણેજ ખાળ્યાછે; કેળવણી વધોછે. પણ એથી ઘણાક દ્રવ્યની ને ઘોડાક માનની તપાસા રખાતા થયાછે. આજકાલ હિંદુસ્થાનના સઘળી જનના ને સમજાવરોના લોક શબ્દ મેકરણમાં મન ધાંજતા, વાતો કરતા, વિચાર કરતા ને તે પત્રદાગ પગટ કરતા થયાછે. ૧૮૭૫ માં વડોદરાનો મામલો અને ઈંગ્લંડના પાટની કુવરનું હિંદુસ્થાનમાં આવવું એ બે મોટા ખનાવ બન્યાછે.

ક્રાન્સે જર્મનીનું ગજ તોડ્યું પણ ઈંગલણ્ડ ને રુશિયાએ પોતપોતાનાં સામ્રાજ્યાં ને વધાવ્યાં. ગ્રાન્સીનપ્રસિદ્ધ ગ્રીસે (૧૮૩૩) ને ઈટલીએ (૧૮૬૧) પોતાનાં સ્વાધીન ગણ્ય કીધાં. હાલમાં ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, પ્રુશિયા, આસ્ટ્રિયા ને રુશિયા એ યુરોપમાં વિશેષે જાળવાન રાખ્યો છે. રુશિયાની રાજસત્તા કેવળ નિરંકુશ તથા પ્રદેશની અતિસોળી છે ને લોક સુધરતા નથી. યુનેટેડ સ્ટેટ્સનું પ્રભુસત્તાક રાખ્ય મંડાવાને સો વર્ષ થવા આજે; લોક કેળવણી સનારા, ઉદ્યમી ને વેપારી છે; સ્ત્રિયો વિશેષે સ્વતંત્ર છે; માટેમાહે લડી યુદ્ધમાં ન રાખવા એ પક્ષના લોકે પોતાનો જ્ય રાખ્યો છે. ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની આદીના લોકોના જુદા જુદા ને સામાન્ય પ્રકાર આતે છે:—

જર્મની.

ફ્રાન્સ.

ઈંગ્લંડ.

આર્લેમ પાંચમા-
એ ખટપટો કરી
પોતાનું મોટપ જા-
ળવ્યું ને મહારાજ્યને
ખારના ને માયના
શત્રુઓથી કોમ ગ
ખુંડ; રાજકાજની કા
જાથી કંટાળી જઈ
ને એકચક્રી રાજ્ય
નાં સાણાં ફૂળીભૂત
ન થવાથી નિરાશ થ
ઈ જઈ, તે, રાજપાટ
છોડી મહમાં જઈ
રહ્યો ને ત્યાં બે વર્ષ
મેલછા ભરયો પદ્મ-
તાપ કરી દેખાવનાં
મરણ પામ્યો. ૮૫
થર સાંધું, પોપની

ફ્રાન્સિસ ૧ લાએ
પોતાનાં રાજ્યમાં જિવં
ગણ-કાલ્પિતનાં ધર્મમત
પાળનારા હતા તેમાંના
ધણકને દોરકરાવ્યા અને
આર્લેસ પાંચમાને લગઈ
યો આગ્યા કીધી. પછીના
રાજાઓના વખતમાં ગ-
જકાજમાં મોટેઅમોરે
કાયલિક પ્રોટેસ્ટન્ટ માહે-
માહે લડ્યા, પ્રોટેસ્ટન્ટો
ધણવજ્યો પણ પછી બ-
ર્યો વરાતા હેનરીએ પ્રો-
ટેસ્ટન્ટ સાપ્રદાય છોડી કા-
થલિક ધર્મ સ્વીકારી રા-
જ્યની વ્યવસ્થા કીધી ને
દશવ કરી પ્રોટેસ્ટન્ટોને રા-
જ કીધા, બાળરાજા લૂઈ

હેનરી આઠમાએ
પોપ મતના પક્ષમાં ને
લ્યુથરનાં મતની સામાં
અન્ય લખ્યો પણ રા-
ણીને તલાક આપી તે
પોપે મંજૂર ન કીધી
ત્યારે રાજાએ ગુસ્સે
થઈ એક સપાટે પો-
તાનાં રાજ્યમાંથી પોપ-
ની સત્તા કહાડી; તે બુ-
લગીનાં રમાડ્યા પ્રમાણે
દોષવાર આર્લેસને તો
દોષવાર ફ્રાન્સિસને મ-
ળતીયો રેતો. એલિઝા-
બેથે પોપની સત્તા તથા
કાયલિક ધર્મકર્મ એ
કહાડી ઇંગ્લંડના રાજ્ય
ધર્મની એપિસ્કોપલ

અનીતિ તથા તેનાં
ધર્મમત એની સાંમાં
થયો ; થોડાક ભૂપના
આશ્રયથી તે આર્સ
સની સામે થયો
પણ પછી તેને ખુ-
ણામાં ભરાઈ રેતું પ-
ટયું કે ક્યાં તેણે એક
આર્ન સાથે પરણી
પોતાના ધર્મમતની
વ્યવસ્થાના તથા પુ-
ટીના ગ્રંથો મરતાં
લગી લખ્યાં કીધા.
ઈ ૦ સ ૦ ૧૫૨૯
થી જર્મનીમાં દેટ-
લાએક ભૂપોએ પો-
તાને પ્રોટેસ્ટંટ દેવ-
ગ્રંથું ને પછી કાથ-
લિક ને પ્રોટેસ્ટંટ
ભૂપોને દંડ આપ્યા;
મોટી મોટી લરાઈ-
ઓથી અનેક હાનિ
થયા પછી કાથલિક
પ્રોટેસ્ટંટ ભૂપોને સ-
રખા રાજકીય હક
મળતા થયા ને મ-
હારાજ્યતી. માયતી.
તથા પ્યારની વ્યવસ્થા

તેરમાનો પ્રધાન રીચીક્યુ
એણે ફ્રેન્ચ પ્રોટેસ્ટંટો
સાથે લગાઈ કરી તેઓના
હવાલામાં છેલ્લું રહેલું રો-
હર રોશેલ કીધું ને વળી
જર્મનીના પ્રોટેસ્ટંટોને મ-
દદ કરી, કે જેથી ફ્રાન્સે
આગિરૂયત કુળની સત્તાને
ઝાંખી પાડી. ૧૬૬૧ થી
લઈ ૧૪ માએ પોતાની
ઈચ્છા પ્રમાણે કરી સ-
ત્તા અલગી-ખોળાં રાખ્યા
સાથે ઉપરા ઉપરી લગ-
ણ્યા કરી પ્રદેશ મેળવ્યા,
પ્રોટેસ્ટંટ પ્રજાની કુદરત
કરી, વિદ્વાનોને આશ્રય
આપ્યો, દરબારનો મોટો
ઠાઠ રાખ્યો, રાજ્યને
ભારે કગજમાં નાખ્યું
અને પાછળથી પંડની
ચાલી તે વીસે મોડે જો-
ઈને મરણ પામ્યો.
લોકે સત્તાધારીની સખા-
તીથી તથા અનીતિથી
અકળાઈ જઈ જવાળા-
મુખી ક્રોડે તેમ બેકી
જઈ પ્રજાતલાલ ગત્ય
કીધું-લઈ ૧૬ માનો

પદ્ધતિએ વ્યવસ્થા કીધી;
રખેનનાં વડાઓ ઈંગ્લંડ
જીતવા આવ્યા તેમનાં
દેટલાંક તોફાનથી ને કે-
ટલાંક અંગ્રેજ વડાણના
મારાથી નાશ પામ્યાં
(૧૫૮૮). બ્યારે રકા-
ટલાંકનો જોમસ ઈંગ્લંડનો
રાજ થયો ત્યારે કાથ-
લિકએ મોટી મોટી
આશા બાંધી પણ પ્રો-
ટેસ્ટંટ ટોળી જખરી
હોવાથી રાજ કંઈ કરી
રાખ્યો નહિ. ચાર્લસ ૧
લોની પાર્લમેંટે દેટલાક
હક આગી રાજસત્તાને
હદમાં રાખવાનું કીધું
પણ રાજ્યએ તેને લે-
ખવી નહિ; લગાઈયા,
થઈ, રાજ હાર્યો ને
પાર્લમેંટે તે તાબે થયો;
કોમવેલે લશ્કરની મદ-
દથી પાર્લમેંટમાંથી બસે
પ્રેસબીટરિયનને હાંકી
મેથ્યા ને પછી નામનાં
ઈનસાફથી ચાર્લસ શિ-
રચેદ પાડ્યો, ૧૬૬૯-
ઈંગ્લંડમાં પ્રજાસત્તાક

થઈ (૧૯૪૮). પ-
છી જર્મન ભૂપોએ
તુરક ને ફ્રેંચ એ-
ઓના હુમલાઓથી
મહારાજ્યનું રક્ષણ
કીધું. ૧૭૪૦ થી
આસ્ટ્રિયા પ્રુશિયાને
લડાઈઓ ચાલી તેનું
શેવટ ૧૭૬૩ માં
આવ્યું; મહારાજ
જોસેફ બીજાએ કે-
ટલાક સૂધારા કરવા
માડેલા પણ કાયલિક
ધર્માધિકારીઓ સાં-
મા થયા હતા ને એ
ગરબડ પતી નોતી
તેવામાં ફ્રાન્સિસ બી-
જાને ફ્રેંચ સાથે
લડાઈઓ કરવી પ-
ડી કે જેથી જર્મની-
નું મહારાજ્ય તૂટ્યું
(૧૮૦૬). આસ્ટ્રિ-
યા પ્રુશિયા વચ્ચે
કેલહના અંકર કૂટયા
(૧૮૫૩ થી) ને સ-
રસાઈમાં પ્રુશિયાએ
આસ્ટ્રિયાને હેઠું પા-
ડ્યું (૧૮૬૬); તર-

વધ કીધો. પછી એક
લશ્કરી સીપાઈ બોના-
પાર્ટે પ્રજાસત્તાક રાજ્યના
બારના રાત્રીએને છતી
પોતાને રાજા કેવડાવ્યું.
તેણે યુરોપનાં રાજ્યોમાં
ફેરફાર કરી નાખ્યો ને
પછી રુશિયા ઉપર ધર્યો,
પણ તેને પાછું ફરવું
પડ્યું; ફરી વળી રાત્રીએ
સાંમાં લડતાં સપલયો
ત્યારે તે એલબેજીરહો;
પાછો ગાદીએ બેઠો, લ-
ડ્યો, હાર્યો ૧૮૧૫ ને
સાત વરસ કેદમાં અક-
બાતો મરણ પા યો-
યુરોપનું એકચક્રીપણું
પામી રાખ્યો નહિ; ઈ-
ંગ્લંડ ઉપર હારવેર હતું
તે તે લઈ રાખ્યો નહિ,
હરિયામાં તે છતાયું નહિ
ને બલિનમાં કરેલા દસવ
પ્રમાણે અંગ્રેજી માલ
યુરોપમાં આવતો બન્ધ
થયો નહિ. છેલ્લે તેને અં-
ગ્રેજો હરાવ્યો ૧૮૪૮
માં ફ્રાન્સમાં પાછી ઉત્થલ
પાથલ થઈ ને લૂઈ ને-

રાજ્ય ચોલાંકજ વર્ષ
રહું; ૧૯૬૦ માં
આર્લસ બીજાને ગાદી
આપવામાં આવી; એ-
ને તથા જોમ્સ બીજા-
ને પાર્લમેંટ સાથે ટંઠા
ચાલ્યા કીધા; અન્તે
હાલંડનો વિલિયમ ઈ-
ંગ્લંડ આવ્યો અને
જોમ્સ ફ્રાન્સ નાસી
ગયો (૧૯૮૮); વિ-
લિયમે પાર્લમેંટની ઈ-
ચ્છાપ્રમાણે રાજ્યની ને
ધર્મની વ્યવસ્થા કીધી.
આખનો સરદાર માર-
લબરો યુરોપમાં ફૂટેહ
મન્દીથી લડ્યો. ઈ-
ંગ્લંડે ફ્રાન્સ સાથે સાત
વર્ષ લડાઈ કરી તેને
જાંખું પાડ્યું; અમેરિ-
કાનાં સંસ્થાનો જોયાં
પણ હિંદુસ્થાનમાં મોટો
પ્રદેશ મેળવ્યો; અને
બીજાં રાજ્યોની સાથે
રહો ને પોલિયન સામાં
લડી આગળ પડી જસ
લીધો (૧૮૧૫). ગ્રી-
સને (૧૮૨૭) ને ઇ-

તજ પછી (૧૮૭૦) પોલિયન પ્રેમિયર ને પછી નર્થિનોપતને (૧૮૫૬)
પ્રશિયાએ ફ્રાન્સને રાજ્ય યથો; ૧૮૭૦ માં મદદ કીધી.
ભારે હાર ખવડાવી તે પ્રશિયા સાથે લડતાં
ને રાજ્ય તે જર્મની- હાર્યો ને ફ્રાન્સમાં પાછું
નો મદારાજ્ય યથો. પ્રજા સત્તાકે રાજ્ય યથુ.

સમાન પ્રવૃત્તિમાં રાજ્યના જર્મન ફ્રેન્ચ ઇંગ્લિશ એ કાયલિક પ્રો-
ટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તી લોક પોત પોતાનાં રાજ્ય-દેશનું અભિમાન રાખેછે, પોત
પોતાનાં રાજ્યમાં રાજકીય હકે તથા ન્યાયી ધારા એને મોટે નિરંતર મથન
કરેછે, રાજ્યોની સત્તાતુલા રાખવાને પરસ્પર મોટાં યુદ્ધ કરેછે; દેશાંતર
કરી સ્વધર્મનો ખોધ કરેછે; ધર્મ તથા ઇશ્વર વિદ્યા, ન્યાયશાસ્ત્ર, ગાનસાહસ,
ગણિતશાસ્ત્ર, બ્યોતિરશાસ્ત્ર એનો અભ્યાસ કરેછે; પણ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિવાદ,
બાહ્યશુદ્ધિ, યુક્તિ પ્રયુક્તિ, પ્રદેશ તથા લોકના ઇતિહાસ, પદાર્થશાસ્ત્ર, કળા
કોશલ્ય, અર્થસંચય, એ વિષયનાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિના, સંસારમુખવૃદ્ધિના

* યુરોપમાં ઇંગ્લંડ તથા ફ્રાન્સ એ બે ગણના લોકે સ્વતન્ત્રતાને મોટે
મથન કીધું ને તે એટલે લગી કે રાજ્યોને પણ મારી નાખ્યા. ઇંગ્લંડના લોક
રાજની રાજાની સામાં લડતાં પાંચસે વર્ષ (૧૨૦૦-૧૭૦૦) ફ્રાન્સા, તેઓએ રા-
જને પાર્લમેન્ટના ધારાના અંકુશમાં રાખી સર્વોપરિ અમલદારીના ને સર્વોપરિ-
માનના હક આપી રાજ કીધા પણ હજી રાજ્યમાં પ્રોટેસ્ટન્ટનાજ હક હતા. ફ્રા-
ન્સના લોકે પોતાની સ્વતન્ત્રતાનો પ્રકાશ કીધો ત્યાર પછી ઇંગ્લંડમાં ન્યાયલિકને
હક મળ્યા (૧૮૨૬), વચલા વર્ગને હક મળ્યા (૧૮૩૨) ને યુલામના છુટકારાને
મોટે ધારો યથો (૧૮૩૬), ચાલુદીને હક મળ્યા (૧૮૫૮). વળી ઇંગ્લંડનાં રાજ્યે
અમેરિકાના લોકને હક નોતા આપ્યા ને તેઓના ઉપર વધારે કર નાખ્યા હતા;
એને હિંદુસ્થાનના લોકને મોટા હક મળતાં હજી બહુ વિલમ્બ થયો, સેકંડા
વર્ષ દુઃખ પામ્યા પછી ફ્રાન્સના લોકે ૧૭૯૨ માં રાજની સત્તા તોડી પોતે
સ્વતન્ત્ર યદિસંસ્થાનોના યુલામને તેઓના ધણીઓથી છુટા કીધા ને યુરોપમાં
પોતાનો જય દાખવ્યો; ૧૮૦૪ પછી તેઓ રાજાવરા ને સ્વતન્ત્ર એમ વારાફરતી
ચલાયે પણ તેઓનાં ધાંધલથી યુરોપના લોક ને વિચેપે કરીને વચલા વર્ગના
લોક રાજકીય હક લેતા ચલાયે. અઢારમાં રોકાના ગ્રેયા પાદમાં સંસ્થાની લોક
ઇંગ્લંડની રાજામાંથી છૂટા થયા ને ફ્રેન્ચ લોકે સ્વતન્ત્રતા પ્રકાશી પણ તેજ આ-
સ્તિયા પ્રશિયા ને રુશિયા એ ત્રણે મળીને પોતંડનું રાજ્ય વેચી લીધું ને અગેજ
કંપનીએ હિંદુસ્થાન મેળવ્યું. યુરોપના લોક વિલાકળામાં વિચેપે થઈ કરતા
યથા તે વર્ગમાન રોકાનાજ આરંભથી.

ઉદ્યમ અવશ્યે ને ખન્તે કરેછે; અને પોત પોતાનો જ્યાનન્દ દેવળામાં રતવન કરીને, સમાજોમાં પરસ્પર રતુતિ બાપણ કરીને, પદાર્થપ્રદર્શન કરીને, નૃત્ય નાટક ગાયન કરીને, વિધવિધ માંસમદનાં ખાનપાન કરીને દેખાડે છે, હુરે હુરે હુરેનાં હર્ષમર્જન કરી સંભળાવે છે, ને વર્તમાન પત્ર દ્વારા જગતને જણાવે છે.

૧૦. સત્તા ને સ્વતન્ત્રતા-મર્યાદા ને સમાનતા એનાં યુક્ત ચાલ્યાંજ કરે છે; સત્તાના દાખનું સ્ત્રાન થયેથી કે તેથી અકુળાર્થ મળેથી લોક સ્વતન્ત્રતાની હુદ્દિયે સત્તાની મર્યાદા તોડવાને અમર્યાદ યાપછે; ધોડીવાર પછી તે પાછા સંરાખી યાપછે ને એવામાં વળી એકાદી નવી સત્તા (જૂની નેવી કરડી નહિ) સ્થપાય છે. પ્રથમ કાળમાં સત્તા પ્રધાન હતી ને ખીજ કાળમાં સ્વતન્ત્રતાનાં મથને નવી સત્તા સ્થપાઈ; ત્રીજ કાળમાં મોટી સત્તાએ નાની તથા અવ્યવસ્થિત સત્તાએને આસી ને તે પાછી અવ્યવસ્થિત થઈ રહી; ચોડ કાળમાં લોક પાછા ધર્મસત્તાને વરા થયા ને આ પાંચમા કાળમાં લોક ધર્મ તથા રાજ્યની સત્તામાંથી નિકળવાને ને નવી સત્તા સ્થાપવાને ઉદ્યમી છે-યુરોપ અમેરિકાનાં કેટલાંક રાજ્યોએ નવી સત્તાના જય દાખવ્યા છે ને ખીજાં હવે દાખવશે. પ્રજાપતી અસ્વસ્થ થયલા લોકે સ્થિત થયા પછી નિશ્ચિતપ્રવૃત્તિના ધર્મના પ્રકાર કીધા ને તેજ પ્રકારમાં આપણુ છોએ, -અંતર આટલો કે તે કાળનો પ્રકાર શુદ્ધ, એકરંગી, તિવ્ર ને ધર્મભાવથી પૂજતો હતો, અને હાલનો પ્રકાર સંકીર્ણ, વિવિધરંગી, કોમળ ને ન્યાયથી પૂજતો છે. પ્રાચીન કાળમાં લોકને પરસ્પરસંબંધ વેવાર દુર્લભ હતો ને આ કાળમાં સુલભ છે; -આજ કાલ જગતના સઘળા લોક રાજ્ય સંબંધે કે વેપાર સંબંધે પરસ્પર સ્થાનમાં ભિન્ન કરેછે ને પોત પોતાનાં શુણ્ઠકર્મના ધરા દાખવે છે; અને એથી જગતનો રંગઅખાડો અનેક રંગે શોભી રહ્યો છે.*

* કેટલીએ લખ્યું છે “આપણે જોઈએ કે મોટાં મોટાં રાજ્યો એક પછી એક ચડ્યાં ને પડ્યાં. દરેકને પોતાની ટેરવેથી હદ હતી; અન્યાય બજારકારથી મેળવેલું તે સજાથી ને નબળાઈથી જતું રહ્યું. દેરાજનના કુચુણને ધીમે ધીમે પણ નફી શિક્ષા મળી છે; પણ માણસ ગણ્યા થતો નથી-અનુભવ નોતો મળ્યો તે કાળે નેવા દેખાડેલા તેવાજ દાખલા ઇતિહાસના છેલ્લા કાળમાં પણ તેણે નિર્લભ્ય પણે વિશ્વાસઘાત તથા અન્યાયના દેખડાવ્યા છે. છોકરાંએ ગમતાં હોય તેની ખેડે લોક તથા રાજ્યો (જૂલે) રમવાનાં પાનાંનાં રાજકીય ધરને એક પછી ખીજે એમ ઉત્તરોત્તર માળ મદાવ્યા જાયછે અને હલકો પાંચો મોટાં ઊંચાં મકા-

૧૧. પ્રથમથી માડીને તે આજ્ઞામીમાં જગતના સોઢ અનેક મંડળમાં દેખાયા; એ મંડળોમાંનાં કેટલાંક વિખ્યાત યયાં; ગૃતકાળમાં પ્રત્યેક રાખ્યના સોઢ પોતપોતાના સત્વ રજ ને તમ, ધર્મ કામ ને અર્થ, કર્મ જ્ઞાન ને મોગ એનો સમગ્ર જય દેખાડાવી ગયા ને આને પાછાં રાખ્ય છે ને સોઢ છે. કાળે કાળે રાખ્યનગર ને રાખ્યપુરુષ દીઠ ને અદીઠ યયાં પોપણુ તે સૌ ઇતિહાસમાં (એ અપૂર્ણ, સત્યાસત્યથી બરેસો, અર્ધજન યયસો માત્ર છ સાત દુન્યર વર્ષનો કેવાતો, જંબો છે તેઓ) આને છાપા રૂપ સતેજ ને શિક્ષક છે. એક જોટાં રાખ્યના ઘણાંક નાનાં રાખ્ય યાય છે, ઘણાંક નાનાં રાખ્યો મળીને એક મોટું રાખ્ય યાયછે; એકજનતિન્દેશના

નનને કીલી રાખ્યે ને કીલા સાંધા તેના બાગેને સ્થળડ બેસતા રાખ્યે એવી તેઓ દોડમાં આરા રાખ્યાં કરેછે પણ તેજ મકાન ક્ષણમાં પોતાનાજ બારથી પડેછે અને છૂટા પેરાતા પડેલા કકડાઓ રેહેછે તેના ઉપર પડેલાંના સરખો વળી કોઈ ડાહ્યાં શિલ્પી નવું મકાન બાંધે છે. રાખ્યોને નિરોગી રાખવાને વખતે વખતે લડાઈઓ યવી જરૂરની છે; લડાઈ યત્રી જય મળે પણ ઇતિહાસનાણી મોટે સાદે જણાવેછે કે અન્યાય તથા ભૂદ એ ઉપર આલખું મોટું રાખ્ય ક્યવિતુ દુકે છે.”

બાંધે લખ્યું છે “આપણે જોઈએ છીએ કે પુરૂષનાં કેટલાંક રાખ્ય પોતાની રાક્ષિત્યોને દરેક દિશાએ ધધા તથા સુધારામાં કાને લગાડી પોતાની બહારની આખાડીને ઊંઘાંમાં ઊંચી દરવાને હોસ ખંતથી તલવીજ કરેછે. બાહ્યને જોરે આમતાં વાહણ, નેહર, આગગાડીના રસ્તે કારખાનાં, વેપારધોની મંડળીઓ ને બીજાં તેવાંજ કામ અજળ પમાડે તેવી મંડળથી બન્યા છે. એ સંધાં જોઈએ એક પાસથી માણસના વિચારને રાખ્યાની ઉલ્લસાયલની જુવાગી તરફથી ખસેડે છે તોપણુ તે ખીજી પાસથી સોકને જુલાયામાં નાખે છે-જોકે ખરાં સુખને પૂરું પાડનાર જે મુજ તેને જોતા નથી પણ પોતાના આમમાં નફો કરેછે કે માણસનાં દુઃખ અહીં નીચેથીજ મટાયે, ઉપરથી નહિ. વળી જય રાખ્યાને ઘણુંજ મોટું કારણ છે કે જે ઉપાએ વેપારને મગવડો મળી છે તેજ ઉપાય અનીતિના પ્રસારમાં ને જોડી હાનિની યોજના તરત ખાર પાડવામાં બંધકર સાધન યદિપડ.” “જગતના સોઢ સુખી યાય તેવું દગ્ગાને માણસની સમર્થ રાક્ષિત્યો એક યદી એક ને સાથે ઉઘેને વળગી ચૂકી છે. સત્તા ને સ્વતંત્રત જોટાં રાજ ને નાનાં રાજ, ધનપંથની જોજમત્રી ને ગામડીઆની સાદાઈ વિદ્યા ને કળા એ સંધા મજબૂસ જાતને ખરું ને સ્વામી સુખ આપી રાડ્યા નથી.” “આજ કાલ ખ્રિસ્તી જગત પોતાનું ખરું સુખ મેળવવાને જે વસ્તુઓ પ્રત્યે દેખાય છે તેનાજ ઉપર બરેસો રાખેછે;” “રાખ્યોની આજ્ઞાકાલની વૃત્તિ કેટલીએક રીતે વસ્તુઓની સુરેહ બરેલી હાલત આજુવા તરફ ધઈ પામી સદા દિશામાં અનેક ગુંચવણ યદિ ગયાછે કે જેના ઉકેલને મોટે રાજનીતિ અગ્ર રાઈથી તલવીજ અથતે છે, પણ, કેતેહ મળતીએ તેની સત્તામાં નથી. ૫૨

લોક જુદા જુદા દેશોમાં જઈ વસે છે ને દેરાદેરાના લોક એકઠા વસી એક દેશી થાય છે; દેરાદેરાનાં પુરુષ સ્ત્રી બાળક તરુણ વૃદ્ધ પોતપોતાનાં ગુણ કર્મનાં દર્શન કરાવે છે પણ તે સૌ મનુષ્યની લીલામાં સમાવેરા પામે છે. એ લીલા, અનંત લીલામાહેની એક છે. પણ તે, અનંત સંબંધીને આદિ-અનાદિ સંબંધી કંઈ કંઈ બાસ કરાવે છે. એકમાં-નું અનેક ને અનેકમાં-નું એક, અનેકમાંનું એકેકું ને એક એક મળીને અનેક-એકરૂપ અનેક, અને ઉત્પત્તિ પછી લય ને પાછી ઉત્પત્તિ, (એ રેંઠ માળ), અને સૂક્ષ્મ તથા સૂક્ષ્મ, અને પુરુષ તથા પ્રકૃતિ, અને નિષ્કૃતિ તથા પ્રવૃત્તિ, અને ધર્મ તથા રાત્મ એ સકળનો મહાજય મનુષ્યના-જગતના જ્ઞાનમાં સાર્ય, સપર્મ, સરસ ને અખંડ પ્રકાશ છે.

સૂક્ષ્મદર્શન.

૧. અનંત સૃષ્ટિઓમાંની એક આ પૃથ્વીમૃત્તિ છે ને એમાં અસંખ્ય સૃષ્ટિઓ છે કે જેના સમાવેરા જડ અને જૈતન્ય (ઉદ્ભિજ્જ તથા પ્રાણી) એમાં થાય છે; પ્રાણીસૃષ્ટિઓમાંની એક મનુષ્યસૃષ્ટિ છે ને એ મૃત્તિ સકળ વિસ્વના મહાનિયમોને અધીન રહેતાં જડજૈતન્યની લીલા સાથે અવશ્યે-વિશેષે પોતાની. જ્ઞાનલીલા દાખવે છે. જેમ ખીજી સૃષ્ટિઓનાં બાહ્યાંતર કાર્ય-થયાં કરે છે તેમ મનુષ્યસૃષ્ટિમાં પણ શરીરમનનાં કાર્ય થયાં કરે છે; પણ હું એ રાખ્દમાં રહેતા અર્થની મનુષ્યને અંતરપ્રતીતિ છે તથા તેનું અભિમાન પ્રગટે છે ને એથી તે જાણીને-જાણતાં-જાણવે પ્રયત્ન કરે છે અને જસ અપજસ, સુખદુઃખ મહલાલી બોગવે છે. સાતા-કર્તા-ભોક્તાપણું મનુષ્ય-અવહારમાં જ પ્રગટ પ્રસિદ્ધ છે.*

-ઉપર હમ્મેરાની સુલેહ માત્ર માણસની તજવીજથી મળવાની નથી પણ માત્ર પ્રજાની સત્તા તથા કૃપાથી જ મળવાની છે.”
ટૅટલરે લખ્યું છે “પૃથ્વીના પ્રદેશો પાડ નદી સમુદ્રથી જુદા પડતા છે. તે ઉપરથી આતરીની રાહેલી મજે છે કે મોટા શિલ્પીનો ઉદ્દેશ પૃથ્વી ઉપર ધણી જાતના લોક વસે તેવા છે કે જેઓએ હમ્મેરા એક ખીજથી જુદાં જ હોય જોઈએ. લોખી સત્તાવાળા પુરુષ આણધારી અનુકૂળ જોગવાઈઓ એકઠી મળી આવેથી થોડીવાર પોતાનાં રાત્મની સીમા હોવી જોઈએ તેના કરતાં અતિરાય વધારે પણ તે થોડા કાળમાં ઘટે છે કેમકે સરકારનું ને ધારણું જોર આણું થાય છે.
* જે વસ્તુ પોતાની મજે કામ ફેર કરી રાકતી નથી, વધી ઘટી રાકતી નથી ને જે સ્વપરંગવાળી હલકી બારી જની ટલાડી આપણને લાગે છે તેને

પ્રમાણે મનુષ્યનાં બિન બિન દર્શનો છે તે દેશદેશના ગ્રામ્યગ્રામ્યના શક્તિ-
મન્ત જનોએ શિક્ષારૂપ નિયમવિધિ-ધર્મ કરવા છે કે જોને અનુસરી મંડ-
ળના લોક પર્વે છે; તેમ મનુષ્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તેના મૂલ્યધર્મમાંજ રહેલું
છે અને તેનું રાખણ સ્વરૂપ સમયે સમયે વ્યવસ્થિત થતા સ્થળ ધર્મોને
અદ્યક્ષે પાળવામાં પ્રકાશ છે.*

ધર્મના વિષય અનેક છે પણ ત્રણ મુખ્ય છે; પોતાના પિંડ સંબંધી,
જનના પરસ્પર અવહાર સંબંધી ને જગત-જગદીશ્વર સંબંધી; પહેલામાં
આત્માંતર સ્વચ્છ ગ્રામ્યું ને બીજાંએને ફડી શિક્ષા મળે તેનું આચરણ,
બીજામાં પ્રમાણિકપણું રાખવું ને પદોપકાર કરવો અને ત્રીજામાં જીવ-
જગત-જગદીશ્વરનું સ્વરૂપ જાણવું ને જગદીશ્વરની ઊપાસના કરવી એ
મુખ્ય ધર્મલક્ષણ છે.

મનુષ્યનાં અભિમાનવડ તેના વ્યવહાર સતેજ દેખાય છે પણ કેવળ
નિરાભિમાન થવું કે અંકુશિત-નિયમિત અભિમાન રાખવું એવી એવી
ધર્મશિક્ષા વડેજ તે વ્યવસ્થિત સુંદર મુખકર રહે છે; વળી મનુષ્ય ઈચ્છે છે,
લહે છે, મથે છે પણ તે કેવળ પોતાનાજ પ્રયત્નવડે શિક્ષિ પામી શકતો નથી-
તે સહાય યોગને અધીન છે; તે વારે વારે જલે છે, ખસતાય છે, નિશરા થાય છે,
આધિવ્યાધિજપાધિધી પીડાય છે ને જોમ વધારે જલે છે તેમ પોતાને
અપૂર્ણ પરંતુ સમજી પોતાનાં અભિમાનને શાપે છે.

પણ તેનું મૂર્છિત અભિમાન ફરી પાછું જાગે છે ને તે પોતાની રાગી
વિરાગી પ્રકૃતિ પ્રમાણે સર્વસાતા, સર્વકર્તા, સર્વબોધતા સર્વશરને આગધી
તેની પાસે પોતાને બાવડું મુખ જાય છે (મગણ પછીને મોટે પણ) અ-
થવા તેનાં સ્વરૂપના વિચારમાં મુખ માણે છે;—તે ધર્મને આકરે છે,

૩. મનુષ્ય જન્મી વૃદ્ધિ પામી અમુક સ્થિતિયે પહોંચી મરણ પા-

* સ્થિતિવિના ધર્મ નથી ને ધર્મવિના સ્થિતિ નથી; અવ્યવસ્થિત લોક
જમ્ને તે પ્રકારની પણ સ્થિતિ શાષ કરે છે ત્યારે કેઈ મહાપુરુષ પોતાનાં મંડળને
ધર્મ સ્થાપે છે ને તેને વ્યવસ્થિત રાખવાને કાળકાળના પંડિતો ઉપધર્મ પ્રવ-
ર્તવે છે; કાળ-લોકની સ્થિતિ એજ પંડિતોને ઉભા કરે છે ને પંડિતોએ લોકને
ઉપધર્મ આપવા એ તેઓનો ધર્મ છે.

ઈશ્વર વિષયના ધર્મ પાળવે મંડળ મંડળનાં રાજ્ય પ્રજા સૌ સરજોજ હક ધરા-
વે છે અને ધર્મ કર્મનિકલ જનો પોતાનાં મંડળમાં માનપાત્ર ગણાય છે. ઈશ્વર
વિષયના ધર્મમાં બીજા સગળા વિષયના ધર્મો આવી જાય છે; અને એજ
વિષય મંડળ મંડળના પંડિતોના મૂલ્ય વિચારોના બાસ કરાય છે.

મેછે પણ મનુષ્યસૃષ્ટિ હજી નારા પામી નથી;— સ્ત્રી પુરુષને સંયોગે તવાં મનુષ્ય જન્મે છે ને એ પોતાની સાનકર્મલીલા રમેછે. મનુષ્ય આત્મા વિશ્વની લીલાનું રહસ્ય જાણવાને ખંતે ઝાળ કરે છે પણ તેને પાર લાધતો નથી, તે સાનવડે અનેક અટકળ કરેછે પણ થોડીકજ તે અનુભવમાં આણી શકેછે,—તે ચિતેલી સ્થિતિના યોગ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી તોપણ તે તેની સાધનાને માટે ઉત્સાહે પ્રયત્ન કરેછેજ, અને ધર્મને અનુસરતાં રહી પ્રયત્ન કરેછે એજ તેનું જયી આનંદી સ્વરૂપ છે.*

મનુષ્યસૃષ્ટિ વિશ્વના સંબંધમાં રહી પોતે જ્ઞાને રંગાઈ અખિલ વિશ્વને રંગેછે ને વિશ્વના કારણ-કર્તાનું (નિર્ગુણ સચ્ચીદાનું) ધ્યાન દર્શન કરેછે; અને મનુષ્યસૃષ્ટિમાંના એક પ્રદેશના એક ખૂણામાંના એક હું નર્મદ આ શાસ્ત્રરંગદર્શનશ્રેયની દુર્લભ સમાપ્તિને ઠાણે સચ્ચીદાનું એકને-શ્રીરંગને પ્રેમ ધણધુંડું ને સ્તવુંડું, વિજયવિજય શ્રીરંગ!—

અને એ વિશ્વેશ્વર પરમાદાર જગતચુરુ ધર્માત્મા સિદ્ધ પુરુષ અખિલ વિશ્વને વ્યવસ્થિત સુંદર રાખતાં ધ્યાન સાન પ્રયત્નના અભિમાની મનુષ્યને ધર્માર્થકામમોક્ષને અર્થે અંતર્બોધ સદા સર્વત્ર આ સૂક્ષ્મમંત્રે (રહસ્ય અત્યંત રાખીને) કરેછે:—

એકસ્મૈ સત્યસ્વરૂપાય નમઃ

* બ્રહ્મચિત્તવૃત્તિનો અવરોધ ક્રીધા તે અથવા પરમાત્મા સાથે આત્મા બ્રહ્મી દેવા તે અથવા આત્મા પરમાત્મા બે મળીને એક થયા હોય તે યોગ; પણ વ્યવહારમાં એકાદું કુર્ષ થવાને સાધનસામગ્રીનું સમ્મિલન થયું-થઈ રહેલું તે યોગ. કોઈ કહેછે કે દૈવ (પૂર્વ દેહના કર્મવડે) કોઈ કહેછે કે સ્વભાવે કોઈ કહેછે કે કાળે (રતે કળ હોય), કોઈ કહેછે કે પુરુષપ્રયત્ને કળસિદ્ધિ થાયછે પણ કુરાળ છાદિ પુરુષો મનુ યાગવલ્ક્ય આદિ સ્મૃતિકારોએ દેવાદિ સર્વના સંયોગે થાયછે એવું કહ્યુંછે. વરિષ્ઠે કહ્યુંછે કે નિયમ પાળવા તે પુરુષાર્થ ને કળસિદ્ધિ થવી તે દૈવ છે; ને ઈશ્વર ઉપર પણ વિશ્વાસ રાખી નિઃકામ રહેછે તેને પ્રાપ્તિ થાયછે (મન મારી સંસારના મોહમાં ન પડતું એ મોહું કુરુશય છે); જોગને અર્થ ને એકાંતમાં તપ કે વ્યવહારમાં પ્રયાત્ન કરેછે તે પણ અર્થ સિદ્ધિ પામેછે (પણ એને પાછાં દુઃખ છેજ); નિશ્ચયે પ્રયાત્ન ન કરે ને અનેક વારંવાર કર્યાં કરે તેને કળપ્રાપ્તિ થતી નથી. અનિશ્ચ, પરેશ્ચ ને સ્વેશ્ચ એ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રારબ્ધ-યોગ કહેવાય છે.

ધર્મદર્શન.

૧. જ્ઞાપ્તિના નિયમ બંધાતા નથી, નિયમવિના જ્ઞાણલાનું સ્મરણ રહેતું નથી (લાભ થતો અટકે છે, જડત્વ આવે છે ઇત્યાદિ) અને વિધાર તથા અજ્ઞાપિના નિયમ પળાતા નથી; જ્ઞાનવિના સંકલ્પ નથી, સંકલ્પવિના સિદ્ધિ નથી, અને બાવ તથા કર્મવિના સંકલ્પ તે વિકલ્પ યદિ રહે છે; અર્થાત્ જ્ઞાન અને સંકલ્પપૂર્વક અજ્ઞાપિત આચરણ-ધર્મ એ બેનો નિત્યસંબંધ છે.

જ્ઞાન ધર્મને સ્થાપે છે ને ધર્મ જ્ઞાનને અનુસરી પ્રવર્તે છે, તોપણ જ્ઞાન દુર્લભ તથા યોગને માટે અને ધર્મ સુલભ તથા સૌને માટે છે. ધર્મ નિષ્ક્રિયા તથા પ્રવૃત્તિના હેતુ છે; નિષ્ક્રિયા તે ધર્મો કાળ રહે છે ને પ્રવૃત્તિના કાળે કાળે બદલાય છે. નિષ્ક્રિયા ધર્મ પણ બે પ્રકારના-મૂલ્ય અથવા નિત્ય અને સ્થૂલ અથવા અનિત્ય હોય છે. *

* (અંતઃકરણની પ્રતિતિવાણી) જ્ઞાન માત્ર થયું નથી ત્યાંમુધી જીવને બહુ બહુ સંકલ્પવિકલ્પો મળવામાં આવે છે; માત્ર થયેલું જ્ઞાન પણ કાળે કાળે જીવની પ્રાણવૃત્તિના ફેરફાર પ્રમાણે સંકલ્પવિકલ્પને આવરણે સતેજ નિસ્તેજ દીઠ અનીઠ થાય છે; તોપણ સંકલ્પબદ્ધી લક્ષ રાખતાં જાણવાનું તે વેલું માત્ર થાય છે ને જાણેલું તે મોટું લય પામે છે. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તથા તેનું સંકલ્પ એ બેને અર્થે સંકલ્પ-દૃઢનિયમ અવશ્ય છે ને એને સળંગ રાખવાને અજ્ઞા રનેહ બરી જિયારાડિત અગત્યની છે. કેઈ સમયે સંકલ્પ ને કેઈ સમયે વિધાર-બાવ ધર્મનું મહત્ત્વ હોય છે; પણ ત્યારે સંકલ્પ કે વિધાર બંને દીક્ષાં પડી ગુટિત થાય છે ત્યારે કર્મ પણ નિષ્ક્રિય નિસ્તેજ જડરૂપ દુઃખદ યદિ પડે છે.

આમુક જ્ઞાન સાચું છે એમ માનવાને અંતઃકરણની પ્રતિતિ જોઈએ; તે પ્રતિતિ પ્રાયશ્ચ અનુભવે, ન્યાયને અનુમાને, કે પૂર્વકાળના લોકની સાક્ષ્યી થાય છે. વિદ્વાન મંડળ ને બીજા લોક, સૌજ અનુભવને સર્વોપરિ સમજ માને છે, પણ અનુભવના અભાવમાં વિદ્વાનો અનુમાનને અને લોક પૂર્વકાળના કથનને સમજ માને છે. -વિદ્વાનોનાં (સમા પ્રમાણે ને પ્રકૃતગુણ પ્રમાણે થયેલાં) અનુમાન કાળે કાળે ને એક જ કાળે પણ જુદાં જુદાં હોય છે, અને લોક પેત્રપેતાને ગમતું કશું ગ્રહણ કરે છે; અને જે કાળે જે અનુમાન ઘણા લોક માનતા થાય છે તે કાળે તે અનુમાન સાચું છે એમ સનાય છે; પંડિત પણ જ્યાં ત્યારે કેહવાય છે કે ત્યારે તે ઘોડી સમજના તથા કેવળ મૂર્ખ એવા ઘણાં જ જાણને પેતાના કરી લે છે ત્યારે (પછી ખાતરી કરી આપીને કે, તેઓને કશું કરીને કે પછી બળાત્કારે કે એ સર્વ રીતે). જે કાળમાં લોક અબણ બોળા હોય પણ તેઓનાં

૨. 'પ્રથમ પછી' સોઢ કામ પડી પ્રકારના તેઓના મનની વૃત્તિ અવશ્યે ને વિશેષે ધરિવર બાળી હતી; અને ધર્મોપદેશીઓનું જ્ઞાન સામાન્યરીતે આ

અંતર પ્રવેશનાં જોણાંથી મહિન નહોત્ય તે કાળમાં તે લોકમાનાસ તેઓએ એકાંત ધારણા ધ્યાનમાં લોકની સ્વભાવવૃત્તિઓ મધ્યસ્થિત જોઈ લેઈ ને જ્ઞાન સાથ નક્કી કીધું હોય, જે જ્ઞાન લોકે પોતાના પ્રકૃત પ્રધાન ગુણને સ્નેહે ને દેવી અમરકારીની પતીને માન્ય હોય, જે જ્ઞાન કાળકાળના પંડિતોમાંના કેટલાંકનાં અનુમાનોએ પણ પ્રકાશિત રહ્યું હોય તે જ્ઞાન અવશ્યે સંબળ સરવે છે.

હાલના કેટલાક પંડિતો દેવી અમરકાર-યોગ-મંત્ર-તંત્રની સિદ્ધિને માન-તાલ નથી, કેટલાક સંશયો છે ને કેટલાક આપો પણ. તોડ ખતારે છે; આનંદક બને છે કે "હીરાકાંડે દેવી અમરકારવિષે લખ્યું ત્યારથી તે હાલમાં 'આનિમલ માગનેદિગમ' - એતનની આકર્ષણશક્તિ વિષે છેલામાંકેદી જે વાર્તા સાંભળવામાં આવી છે તેમાંથીના દરમીઆનમાં અમરકાર વિષયમાં જે જે લખાયું છે તે તે સમજી જાઉં કે એમ કેહેવું તે ગેરવાજબી અને હૃદયી ભદ્ર થાય;" જ્યારે બહારની સાક્ષ કેટલાક અમરકારને માટે જ્ઞાનરી ભરેલી નહોત્ય ત્યારે તે અમરકાર જનવાનો સંબવ નહિ જોયે, પણ કેટલાક અમરકારને માટે જ જોઈ અસંબવ નથી પણ ઉલટું છે કે તે બનેલાલ જોમકે ખ્રિસ્તીધર્મના પેઢેલા ઉપદેશકોને જંગલી દેશમાં 'સ્પિરિટ' - આત્માની સહાયતા ખુશી દેખાઈ હતી - એ વિષયમાં બહારની સાક્ષ ઉપરથી મનુષ્યની પતીલ થાયતો તેણે તે અદ્ભુત સહાયતાને સાચી માનવી; એજ મન જાંનું પણ છે." એકાએક પ્રેરણા ઉઠે છે તે વિષે કૃત્ત બને છે કે "તે વિચારસંક્રિતથી જીવી જ એક સંક્રિત છે, તે અવશ્ય તથા મૂળ એવાં સત્યનું ઈદ્રિયમાન છે, તે ઈચ્છા કે વિચાર કે આપેલું એનાં વિના સહજ પ્રકાશિત થાય છે પણ તેને પણ પોતાનો સમજ આપે છે ત્યારે તે જોઈ તથા શુદ્ધ અંતરજાનું પરિણામ છે."

મનુષ્યનાં મન એક કાળે અવસ્થિત ને બીજે કાળે અવ્યવસ્થિત થાય છે, ને અવ્યવસ્થિત થાય છે કે પાકું અવસ્થિત થાય છે ને એ સંધિ ઉપર ધ્યાની પ્રક્રિયાને સહજ પ્રેરણા ઉઠે છે. તપસ્વી કૃપિયા, ધ્યાની ધર્મજનને ભાવિક પ્રક્રિયા એઓની અદ્ભુત જ્ઞાન કર્મશક્તિ વિષે સંશય દૂર કરવાને, અને યોગમંત્ર શિ-દ્ધિનાં ફળ પ્રાપ્ત કરવાને આજ લોકના અનેક રાસ્ટ્રીય અંધારે ને તેમાં સર્વ વિધિ લખાયે; તોપણ તે પ્રમાણે આજકાલ કોઈ કર્યું નથી ને પ્રયોગ કરી જોયા વિના વિરુદ્ધ મત આપે છે!

"ધર્મથી જીવી જાતિમાં જન્મ થાય છે, આવરદા વધે છે, સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને અધર્મથી નીચી જાતિમાં જન્મ થાય છે, આવરદા ઘટે છે, દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે."

* પ્રથમ પછી નવા સ્થપાવલા ધર્મમાં વેદધર્મનો જન્મ તે કાળમાં સર્વોપરિ પ્રકાશતો. કેટલાક કેહે છે કે પ્રથમ પેઢેલાં જે જીવો સૂધારો હતો તે ઉપર સૂધારો સૂધારો રચાયો છે [જેમ લાટિન સૂધારા ઉપર ઇસ્ટન સૂધારો રચાયો છે

હું કે જગતનો કર્તા કોઈ એક છે, તેને કોઈ પ્રકારનો સ્થૂળ આકાર નથી, તે સર્વે સર્વશક્તિમાન છે, તે સર્વ લોકની દષ્ટિએ પડતો નથી પણ જ્યોત્સ્ના, જ્ઞાને, જ્ઞાને કે બાવે તેનું ચિત્તન કરે છે તેઓને તે દર્શન આપે છે; તેણે લોકનાં સારાં નરસાં કર્મ પ્રમાણે તેઓને માટે જીવતાં સુખદુઃખ ને મૂઝવે સ્વર્ગ નરક નાની કરી રાખ્યાં છે; તેની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવી અવશ્ય છે; ઇત્યાદિ. સૂક્ષ્મધર્મ (સામાન્ય) આ હતા: બાહ્યાંતર નિર્મળ રાખ્યું (પવિત્ર રહેલું તથા-સત્યપાળ્યું), જગદીશ્વર તથા દેવતાદિ એઓને પ્રસન્ન કરવાને જે કર્તવ્ય તે વિધિયુક્ત કરવાં, કામક્રોધાદિકને વશ ન થતાં વ્યવહારકર્મ કરવાં, ઇત્યાદિ. જ્ઞાન તથા સૂક્ષ્મધર્મ એને અનુસરતાં રહી અધિકારી-ઓએ પોતપોતાનાં મંડળના લોકને અનુકૂળ આપે તેવા સ્થૂળધર્મ રાખ્યાં પણ તેમાં હોમખલિનાં કર્મ સર્વ લોકમાં પ્રધાન હતાં.

આલો, ઇજીપ્શીઅન, ચીના, ઇરાની એ ધર્માધિકારીઓમાં એક પરમેશ્વરનાં શુદ્ધસ્વરૂપ વિષે કેવું જ્ઞાન હતું તે વિષે આપણને ખરી જાણ નથી; ઇજીપ્શીઅન પંડિતોમાંના કેટલાકે આર્પેલોકનાં જ્ઞાનની ઝાંખી દેગવી હતી ને સર્વાત્મા, પ્રકૃતિ ને ગુણ એ ત્રણ તત્ત્વને માન્યાં હતાં; ઇરાનીઓએ, હોમજીવ ને એહેરીમન એ બે શક્તિને ગાઈ હતી. આર્પેલોકે પોતાના કાષિયોનાં તપોબળે અનુભવેલું, ને પોતાના બ્રાહ્મણોએ વિદ્યાબળે સિદ્ધ કરેલું બ્રહ્મજ્ઞાન સંકલ્પ બદલ્યે સત્ય માન્યું હતું-એક સૂક્ષ્મજ્ઞાન સર્વત્ર આપી રહેલું છે; તેજ પરમાત્માની ઇચ્છાશક્તિ પ્રકાશી દેદ થઈ ને આ સ્થૂળ વિશ્વ રચાયું છે; સ્વર્ગ-આકારા-પૃથ્વી, આર્નદ-તેજસ-સ્થૂળ, સત્વ-રજ-તમ, ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લય, એ ત્રણ ત્રણ ગુણ બ્રહ્માના પ્રકારસામર્થ્યમાં રહી પોતપોતાની લીલા દરસાવે છે. સંકલ્પનિષ્ઠા આર્પેલોકમાં બહુજ સળળી હતી; * કર્મનિ-

-તમ]; કેટલાક કહે છે કે વેદ અનાદિ છે એટલે એની પેહેલાં ઇતિહાસની જાણમાં કોઈ બીજું પુસ્તક આવ્યું નથી; આર્પેલોકનાં પુરાણ પુસ્તકોમાં લખ્યું છે કે વર્તમાનમાં જે વેદ છે તેજ મૃતિને આરંભે હતા; પેહલા અર્વાચરમાં બ્રહ્મા-સ્વર્ગમનુષ્યે સહજ પ્રેરણાથી વેદ બણ્યા હતા; પ્રત્યેક મનુના આરંભમાં તેના તેજ વેદની અવસ્થિતિ ચાલે છે; કાળે કાળે અકલમણમાં તે પોતાની રૂપ, જગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અવસ્થામાં હોય છે.

* અધિકારી બ્રાહ્મણ વર્ગમાંના ધણાંકજણની તથા ક્ષત્રી ગણઓની-મહાજનોની સંદેશ ઉપર નિષ્ઠા હતી તેથીજ કેવળ સૂક્ષ્મ-એતન્ય-બ્રહ્માના

કામાં આર્પથી ઉતરતા ઇશીની, યાદુદી અને ચીના એઓ દના-ઇશીનો.
એનો સાથ ઉપર સંકલ્પ હતો, ઇગવગની પ્રતિમા નજ કચી તથા નજ
પૂજવી ને પરપર્માનો સંગર્ભ નજ કચો એ સંકલ્પ યાદુદીએના હતા અને
પૂર્વેના-વડીલ ઉપર ભક્તિ એ ચીનેઓનો સંકલ્પ હતો.

૨. કાળાંતરે મનુષ્યનું મન આત્મા તથા પ્રકૃતિના વિચાર બણી
વાળું ને બહેલું; તે, એક ઇગવગનું માન બૂલું અથવા અવિષે નિરુપદ રહ્યું
અને તેણે નિશ્ચિતપ્રવૃત્તિ સંબંધી અનેક જુદાં અનેક ધર્મ ચલાવ્યા.
ચીનમાં ને ઇગનમાં નવી વ્યવસ્થા થઈ, પણ પ્રવૃત્તિની બબકમાં એક
ઇગવગનું માન તેજ માનું નહોતું. હિંદુસ્થાનમાં બૈદ્ધ ધર્મ હતો; યાદુદી-
એએ જગતમાં બીજાવાર દેવળ બાંધું (૫૩૬-૫૪૫) તે એક ઇગવ-
ગમાં લોક ધર્મ વિષે નિરુપદ હતા-તાનસાનીએએ અનેક મત પ્રસિદ્ધ
ક્રીધાં પણ તેમાંથી માત્ર સૈનિક રોષકે એએએજ પોતાનાં આવડણુથી
કેટલાક લોકને નિશ્ચિનો ધર્મ સમજાવ્યો હતો. રામનો શ્રીકૃષ્ણ તથા
નહેતા-તેઓને (-૮૧ મુધી) દેવતાઓ ઉપર ભાવ હતો ને કેટલીક નીતિ
વિષે તેઓનાં હૃદય સદૃશ હતા. પ્રવૃત્તિના પ્રથમ કાળમાં પ્રવૃત્તિથી આમાં
રહેલું એકલે ને બી યકું, રેહ કંઈ કર્યું, ઉપદેશ કરવો એ સાધુઓનો ધર્મ
હતો અને દા તથા પદાપકાર, સમાનતા તથા ન્યાય એ ઉપર રચાયેલા
નિશ્ચિતપ્રવૃત્તિના ધર્મ લોકનેચાટે હતા. હિંદુસ્થાનમાં મૂર્તિપૂજન નહોતું તે
નકુંજ કાળવ ચયું.

૩. કાળાંતરે પાહું એક ઇગવગનું સાન સતેજ ચયું પણ તેને રાખળ
રાખવાને લોક ખાત્ર નહોતા. હિંદુસ્થાનમાં બૌદ્ધધર્મની પડતીમાં આજ-

-સતેજ મનુષ્યને મહાગાળ્ય ઘડેલા વ્યવસ્થિત પ્રકારનું. સમગ્ર પોતાના વિશ્વને
રચાય અપગ અને માટે વાત કહાડી મૂક્યા હતા. પિતાનું વચન પિતાનાં મન-
રણુ પછી પણ મનનો સેબ ન ગણતા ને મનંધી જાનવી અપગ તોડીને પણ,
પૂરું કરવાને ગમે વનવાસ લીધે; ધર્માર્થનાં પુદ્ધક મેમા નિર્બોધ વિભીપણુ
અડીને જાએ પેતાના વડીલ બાહને છોડી ગમનો સમી થયે; સંતા ઉપર બ-
લાકાર કરવાની ગવણે હામ ન લીડી; કુતીનું વચન મિચવા ન જાય મટે કોપને
ખાત્ર પતિની સ્ત્રી થઈ પણ સત્તવને પ્રતે ગહી; સંકલ્પનિકા દ્વાપરમાં એાધી થઈ
હતી-બીધમ, કોણે દુઃખાતનનો અધર્મ અધોવડને જોવાં ક્રીધો હતો ને પુદ્ધમાં
ને દોષનપદ્ધમાં રહ્યા હતા.

છોએ પુરાણોડત ધર્મ * પ્રવત્તાઓઃ-શિવરાત્રિનાં પૂજન, અનેક દેવતાઓની ઉપાસના, એ આલ્યાં યોગી, મંત્રશાસ્ત્રીઓ નિકળ્યા; દક્ષિણ ને વામ એવી બે પદતિનાં ધર્મકર્મ મનાયાં. જુડિઆમાં કેસ્ટે નવા બોધ કાધો કે જે તેના શિષ્યોએ પશ્ચિમ એશિયાના લોકને અને ગ્રીસ છટલીના લોકને આપ્યો. (ચીનમાં બૌદ્ધ ધર્મ મનાતો થયો હતો.)

૪. કાળાંતરે જગતનું મન અવ્યવસ્થિત થયું તે પાત્રું અવસ્થિત થવા લાગ્યું ને હિંદુસ્થાનમાં રાંકરાચાર્યે ને આરબસ્થાનમાં મહમદે જુદી જુદી ધર્મઅવસ્થા કરી એક જગતીગ્વરનું જ્ઞાન પ્રકાશિત કીધું. રાંકરે એક અદ્વૈત શ્વેત-સત્ત્વધર્મ સ્વરૂપનો બોધ કીધો અને પુરાણોડત શૈવ માર્ગ સ્થાપિત ગ્રખ્યોઃ-શ્વેતજ્ઞાનને વિરાગ તથા નિર્વિત્ત એ બે વડે સખજ

* પુરાણ ક્યારે થયાં એ વિષે ને હિંદુસ્થાનના જુના બનાવોના કાળ વિષે હાલતો અટકલે ગણના કરવાની છે. પુરાણના પંડિતો ઈ. સ. રાંકા ૮-૧૬ માં પુરાણો થયાં કહેછે. દ્વાપરના અંત લગી (અને આર્યમતે કલિયુગના ૧૫૦૦ વર્ષ સુધી પણ) વેદધર્મ તથા સ્માર્ત ધર્મ હતા એવો નકરી જેવું સમજાયછે. વેદોડતદેવતા બદલાઈ પુરાણોડત દેવતા થયા ને તેમાં શ્વેત, વિષ્ણુ, શિવ એ ત્રણને મુખ્ય માની શ્વેતાનુ મહાત્મ અંતરપટે રાખી શિવ, વિષ્ણુનાં મહાત્મ પ્રધાન રાખ્યાં છે; વિક્રમકાળીદાસના કાળમાં શિવરાત્રિનાં પૂજન સત્તેજ હતાં; રાંકરાચાર્યને માટે પુરાણના પંડિતો અને સમગ્ર, બ્રા. ધ. મત્સરવર એવો ઈ. સ. ૮-૯ ગણેછે; રૂઝિરીના પંડિતો, તારા તર્ક, દયા સર, એવો બાવીસો તેવીસો કહેછે.

વિક્રમ શાલિવાહનના કાળને માટે નવા પંડિતોને આનાકાની નથી પણ કુશિજિરના કાળને માટે (જે હજી ગણાયછે) વાગેછે ખરે. કલિયુગનો આરંભ ઈ. સ. પૂ. ૩૧૦૧ વર્ષ ઉપર થયો-પહેલા રાકવર્તી કુશિજિરનો રાક ૩૦૪૪ વર્ષ (વિક્રમ રાકના આરંભ લગી) આવ્યો. ઈ. સ. પૂ. રાંકા આઠમામાં ધણાક જુનાં રાંકો તૂટ્યાં તે કાળ કલિયુગના ૨૪૦૦-૨૫૦૦ વર્ષ ઉપર આવેછે ને એ કાળ પ્રલયકાળના ૨૩૮૮ ઈ. સ. પૂ. છે તેથી જુનજ વધારે છે. પુરાણના પંડિતોની ગણતરી આર્ય પંડિતોની ગણતરી આગળ કર્ણજ નથી-સાતમા મનુએ પ્રલયની લીલા જોઈ તેને આજ ૧૨૦૫૩૨૯૭૬ વર્ષ થયાછે; પ્રલયક યુગનાં વર્ષોના સહચારા કાળ લઘુએ તો એક યુગનો સરવળો ૪૩૨૦ આવેછે. આ આઠાસમા યુગનો આરંભ કાળ અને પ્રલયનું વર્ષ ઈ. સ. પૂ. ૨૩૪૮ એ કાળ એ બે જોમાં આવી જાય તે કાળની ગણતરીનું આદિધેરણ રાખી આ ગ્રંથની રચના કીધી છે.

ન તો સતેજ રશું; પણ શિવને બદલે વિભલ પ્રધાનદેવ મનાયો, રામ-
પૂતા અવતાર મનાયા; અને છેલ્લે કૃષ્ણની પ્રેમભક્તિ તથા ધર્મયુક્તિ
: એક મનાઈ.

ધર્મસંબંધી વર્તમાનસ્થિતિ આ પ્રમાણે છેઃ પ્રવૃત્તિની દોડ અતિરાશ
વાથી કેટલાક લોક ઈશ્વર વિષે, આત્માનાં અમરપણાં વિષે, પાપ
નિસ્પૃહ છે ને ધણાક સંસારી છે; તોપણ એક ઈશ્વરનું જ્ઞાન હજી
જ થયું નથી. જાપાનના લોકે દેવળોમાંથી મૂર્તિઓ ખસેડવા
સ્થાનમાં એક જગદીશ્વરની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવા વિષે, મૂર્તિ
પત્તે વ્યવહાર નીતિ વિષે લોકમાં ચરચા ચાલે છે; મુસલમાન
સ્તુતિના ધર્મ વિષયમાં છેક જ અત્યવસ્થિત જડણ ખની
રાખ અમેરિકાના પ્રોટેસ્ટન્ટ લોક પ્રવૃત્તિભોગના લોભ વધારતાં
આવી રહેલા છે; મુશીઆએ કાયલિક આસ્તિયા તથા
ને તે પોતાની કાયલિક પ્રજાના પાદરીઓ ઉપર સખવી
પંથનું જોર લીધું પડી જવાનો સંભવ છે.

ને તે પોતાની કાયદિક પ્રજાના પાદરીઓ ઉપર સખવી
 પંથનું જોર દીધું પડી જવાનો સંભવ છે.

ઈ સં પૂં રોકા આપી જગતનું મન વિચેપે પ્રવૃત્તિ બહારી દોરાનું
 રાખે ને હજી પણ દોરાય છે. ઈ સં રોકા ૭ સૂધીના કાળમાં મનના
 બેગુણ રાજનું રાખ્ય હતું; એનો પ્રધાન અર્થ હતો ને એજ પ્રજા તે ત્યાગી-
 વેશગી-શગી (નિવૃત્તિધર્મમાં) અને ન્યાયી-પ્રેમા-રૂપી (પ્રવૃત્તિધર્મમાં) હતી.

હું સૌ રોકાડી મનના તમોયુલ રાજનું રાજ્ય ચાલિએ, એના પ્રધાન કામ છે ને એની એક પ્રજા રામી-ગ્રેમી (નિષ્ક્રિયા) અને વિવકી-ધની (પ્રક્રિયા) છે.

૭. ઐશિયાએ નિવૃત્તિના તથા એને અનુસરતા સમય સમયના પ્રવૃત્તિના ધર્મ પ્રવર્ત્યા છે અને તેને નિત્ય તથા સમયે સમયે યથાસ્થિત પાળ્યા છે; અને મુશયે ઐશિયાના નિત્ય ધર્મોને અવશ્યે માન આપતાં રહી